

BIBLIOTHECA INDICA

▲

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, Nos 843 859 868 885 902 909, 937, 942 & 972

THE SAHITA OF THE BLACK YAJUR VEDA

WITH THE COMMENTARY OF

MADHAVA ACHARYA

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SAMASRAMI

*Accurate Manuscript of the Society of Bengal Editor Author
in the Asiatic Society of Bengal Translator and Publisher of
the Vedic texts &c &c*

VOL VI

KANDA VI & VII

7

)
9

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS

1899

॥ सम्यादकीर्त्तिः ॥

अथ तैत्तिरीयसंहितेति व्याख्यायाम् । “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधे यम्”-इत्याहापस्तम्ब (य प सू ३४) । तत्र मन्त्रग्रन्थानां भेद संहितेति नामान्तरम् । तासां संहितानां हि बहुप्राचीनत्वात् कालभेद देशभेद व्यक्ति भेदान्भिर्ग्रन्थनाथापनयोरुच्चारणादिभेदा पाठभेदाश्च सम्यग्ना, पाठन्यूनाति रिक्तता च किञ्चित् सञ्जाता, आचार्याणां प्रकृतिवैषम्यात् स्वस्वदेशकालाद्य नुरोधेन अनुष्ठेयभेदा तत्प्रयोगभेदाश्च सम्यग्ना, अत एवैकैकोऽपि वेदो बहु शाखत्वं मापन्न । तदेवोन्नाहृत प्राचीनभाषित चरणषट्क षड्गुरुशिक्षण— “एकविंशत्यध्वयुक्तं ऋग्वेत् सृषयो विदुः । सद्यस्त्राध्वा सामवेदो यजुरेकशता ध्वकम् । नवाध्वाध्वयोऽन्ये तु प्राहुः पञ्चशाध्वकम्”—इति । ‘अध्वा, देवता, गति, शाखा इति पर्यायवाचका’-इति च तत्रोक्तं तेनेव । पातञ्जले महाभाष्येऽप्युक्तं तेनेव । तथाहि पञ्चशाद्धिके—“एकशतं मध्वर्षुशाखा, सद्यस्त्रवर्त्मा सामवेद, एकविंशतिधा ब्राह्मचर्यम्, नवधाध्वयो वेद”—इति । परणव्यूहे तु किञ्चित् पाथका मपि । तद्यथा—“ऋग्वेदस्य ००० शाखा ऽस्यत्रिधा भवन्ति । आश्वलायनी ब्राह्मणायनी शाकला वाष्कला माण्डूकेया चेति”—इति । ‘यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरका नाम द्वादशभेदा भवन्ति । चरका आङ्गरका कठा प्राच्यकठा कपिष्ठलकठाञ्जारायणीया वारायणीया वार्त्तान्तवेद्या श्वेताश्वतरा श्रौपमन्यव पाताञ्जिनीया मैत्रायणीया श्वेति । तत्र मैत्रायणी नाम सप्तभेदा भवन्ति । मनवा दुन्दुभाञ्जकेया वाराहा हारिद्रवेद्या श्यामा श्यामापणीयाश्चेति । ०००, वाजसनेया नाम सप्तशभेदा भवन्ति । जावाला गोधेया काण्वा माध्यन्दिना श्रापीयास्तापनीया कापाला पोण्ड्रवत्सा श्रावणिका परमाषटिका पाराशरीया वेधेना वनेया श्रौधेग गान्वा वैजका कात्यायनीयाश्चेति । ००० । तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्ति । श्रोत्र्या खाण्डिकेयाश्चेति । खाण्डिकेया नाम पञ्चभेदा भवन्ति । आपस्तम्बी बौधायनी सत्याघाठी हिरण्यकेशी श्रौधेयी ज्ञेति”—इत्यादि । विष्णुपुराणादौ तु शाखानां सङ्ख्या नामानि च पृथक् पृथगेव, तदलं सिद्धान्तिं प्राचीनानां अस्मद्विद्वन्भित्तानां भिन्नं तेषां मयत्तारब्धं । परणव्यूहादावपि पाठभेदां सन्धेर्वेति ।

इत्थं बहुशाखत्वेऽप्येकैकस्य वेदस्य, एकैकस्या शाखायां अध्ययनेनैव भवेदेधाधीत एकेको वेत् , सवास्वैकवेत्तीयशाखासु सहिताया प्रायाभे दात् । किञ्चन्मन्त्रन्यूनातिरिक्तन, किञ्चित्पाठव्यतिक्रमेण, किञ्चिद्व्यचारणभेदेन, किञ्चिन्मुष्टानविधिपाथकान च न भवद्भ्रष्टता विभिन्नत्वम्, जागन्धवेष नाय — एकदशविकृत मनन्यवत् (पा० सू० १ १ ७२ भा०)—इति । भवत्येव हि किन्नपुच्छे शुनि श्रुतिव्यवहारो लार्थे । अत एव सायणाचार्या भिरैकैकैव शाखा व्याख्याता तथामानि च सवत्तव्याख्यान आत्मन कृतकृत्ये तेति । एव “वत् कृतज्ञोऽधिगन्तव्य (२ १६५) —इति ‘षट्त्रिंशत्पाठित् चर्थे गुरो वैवैदिक व्रतम (३ १)’—इति, ‘वन्तानधोत्य वदो वा वत् वापि यथाक्रमम (३ २) —इति च मनवचनान मङ्गच्छन्त शाखाना मन्त्रगत प्रकृतपाथक्य हि कथ सम्भवेद्नामा प्रयन द्वांशस्ववाब्दपु सहस्रशाखस्य साम वेदस्य । ततस्तादृशस्मृतिवचनाना मुन्मत्तप्रलपितत्व सव प्रसञ्जितम् । अतो ऽत्रैवसवावधायम,— वत्शाखाभेदा न मन्वाद्यध्यायभन्तत्य, प्रत्यत भिन्न काललिखिताना भिन्नदशोयाना मेकग्रन्थोयाना सपि बहुतरांशपुस्तकाना यथा भवत्येव पाठाभिन्त, प्रायस्तथेति । वन्ताना मनश्रवत्व, बहुप्राचीनत्वा शाखाप्रवक्तकाना प्रवचन किञ्चित् स्वात त्व चेष्ट वीजानि । अथाप्यत्र सशय श्वेत् कस्याप्यकस्य वेत्स्य कथोरपि शाखयाराद्यन्तपाठसन्दर्शननेव तद्दूरोत्सारण सुकर भवति भवेद्विद्वत् कालाहल ।

परन्त्वव सपि यजर्वत्स्य वाजसनय तैत्तिरीययो शाखयारेव ऽमथ पाथक्य सुपलभ्यत, यत्तयारुभयो शुक्लत्वज्जणत्वऽमसत प्राचीना । तथा च जावालात्नीना सप्तदशवाजसनयशाखाना शुक्लयजुरिति रयाति , औख्यात्नीना तैत्तिरीयाणान्तु षष्ठा यजु शाखाना द्वाष्णयजुरिति समाख्या चेति । ईदृशा षट्दशभेदकारण शतपथश्रुत्यान्तित्यतयोऽवगन्तव्यम ।

तथाहि—“आन्त्यानीमानि शुक्लानि यजुषि वाजसनेयेन याञ्च वल्कीनाख्यायन्ते”—इति शत० ब्रा० १४ ९ ३३ । ‘वाजिशाखावच्छिन्नाना यजुषा सूर्येणोपनिष्ठत्व याञ्चवल्कीने प्राप्तत्व च पराणेषु प्रसिद्धम्’—इति चाह तद्भाष्ये द्विवेदगङ्ग । तथा चेमानि पुराणवचनानि—

“वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वयवाऽभवन ।

यश्चैसब्रह्महत्याह क्षपण स्वगुरोव्रतम ॥ ६१ ॥

याञ्चल्लक्ष्मण तच्छिष्य आधाहो भगवन कियत् ।

अग्निनेत्यल्पसाराणा चरिष्येऽह सुदुश्चरम् ॥ ६२ ॥

इत्युक्तो गुरोरप्याह कुपितो याञ्चल्लक्ष्मण ।

विप्रावमन्वा शिष्येण मन्धीत त्यजाश्रिति ॥ ६३ ॥

देवभतसुत सोऽपि हृद्दिवा यजुषा गणम ।

तता गतोऽथ मुनया ददृशुस्तान यजुगणान ॥ ६४ ॥

यजुषि तित्तिरा भूत्वा तल्लालुर्पतयान्द ।

तैत्तिरोया इति यज शाखा आसन सुपेशला ॥ ६५ ॥

याज्ञवल्क्यस्तता ब्रह्मण्डाम्यधिगवेषयन ।

गुरारविद्यमानानि श्रूयतस्यऽकमीश्वरम ॥ ६६ ॥

* * * * *

एव स्तुत स भगवान् वाजिरूपधरा रवि ।

यज्ञूथयातयामान मुनयऽन्तात् प्रमादित ॥ ७३ ॥'

—इति भाग० पु० १२ ७ ।

मैषा ऋणयज्ञवत्सहिता तित्तिरिनाममदृषिणा प्राक्तित्ति तैत्तिरीय
दहितव्युच्यत । तथाह भगवान् पाणिनि — तन प्राक्तम्, तित्तिरिवरतन्तु
खाण्डकावाच्छ्रुणु —इति (४ ३ १०१, १०२) ।

अत्रनदपि ज्ञेयम्—तित्तिरिप्रमुखानां शाखाप्रोक्तत्वापि न त तत्तच्छा
खीयमन्त्राणां प्रोक्तृत्वम्, प्रतिमन्त्राघसजान्वाकापात् । अस्ति हि सर्वेषां मैव
मन्त्राणां पृथक्पृथक्प्रासवाद्,—अथ मन्त्राऽनन सृषिणा दृष्टुं ज्ञात ।

अथापरमपि—तित्तिरिप्राक्तेषु शाखा क्रमात् षड्विधत्वात् मापन्ना
श्रौख्यान्नामत घाटा पसिद्धि गतति तासां घणां मैव तैत्तिरोयत्वेऽपि श्रौख्य
नामिका आद्यैव तित्तिरीयति व्यर्पादशेषात्प्रशेषतः, यथा ऋग्वेदशाखानां
पञ्चानामव शाकलत्वापि शिशिरीयाख्याद्यैव शाखा शाकलेति व्यर्पादश्यते ।
तथाहि त्रिकृतिकौमुद्याम्—

“ऋग्वेदस्य शत शिष्या नेष्टिकब्रह्मचरिणः ।

पञ्च तेषां गृहस्थास्ते धर्मिष्ठाश्च कृताम्बनः ॥

शिशिरीयाष्कलु पाङ्ग्या वात्यश्चैवाशुलायनः ।

पञ्चैः शाकला शिष्या शाखाभन्प्रवत्तकाः ॥१—इति ।

तदेवं शैशिरीया, वाष्कलीया, माङ्ग्या, वात्या, आशुलायनी चेत्याद्या
पञ्चानां मैव शाखानां शाकलत्व गम्यते । अत एव ‘ऋग्वेदे शैशिरीयाया
सहितमया यथाक्रमम् । प्रमाणं मनुवाकानां सूक्तैः शृणुत शाकला ॥’—इति-
शौनकौयानुक्रमणौ—व्याख्यानावसरे प्राह षड्गुरुशिष्य — ‘सर्वेषां (शैशिरीया
यादिपञ्चशाखाध्येतृणाम्) शाकलत्वं मुक्तम्’—इति । एष स्तपि चरणव्यूहादौ
शैशिरीया शाखैव शाकलेति बुध्यतेऽस्माभिस्तथैव, तैः कप्रसिद्धे ।,

सहितालक्षणा त पाषदसूत्रादौ प्रसिद्धम्—‘सहिता पैदप्रकृति (पा० सू० १ २ १ १)’—इति, ‘वर्णाना मेकप्राणयोग सहिता—इति (य० वा० प्रा० १ १५८), ‘पर सन्निकष सहिता (पा० सू० १ ४ १०९)’—इति चैवमादि । ‘मन्त्रा मननात्—इति यास्का । ‘तेभ्य (मन्त्रेभ्य) हि अघ्यात्प्राग् देवाधियच्चादिमन्तारो मन्यन्ते तदेषा मन्त्रत्वम्’—इति तत्र दौर्गोर्दृष्टि । तथाच ‘मननहेतुमन्त्र—इत्येव मन्त्रलक्षणा सम्यग् यास्त्रौयम् ।

सिद्ध मित्य तित्तिरिनामसहसिप्राक्ता या औख्यापरपर्याया पन्प्रकृतिभूता आद्या मन्त्रपेटिका सैषा कृष्णयजुर्वेदीया ‘तैत्तिरीयसहिता’—नामति ॥

अथ खलु तैत्तिरीयवेदस्य वान्तरूपत्वप्रवादे प्रत्यक्षहेतुश्रय सुपलभ्यते । यथा हि शाकसूपापूपादय पृथक् पृथग् भक्षिता अपि वान्ताश्चेद् मिश्रिता एव दृश्यन्ते, एव मिद् पृथक् पृथक् प्रसिद्धयोरपि मन्त्रब्राह्मणकाण्डयोरैकत्र समावेश चलक्ष्यते,—मन्त्रपेटिकारूपे सहिताग्रन्थे हि बहूनि ब्राह्मणवाक्या नाम्नातानि, तथा ब्राह्मणग्रन्थ च बहव एव मन्त्रा समाप्ता । वस्तुतो यथा ऋग्वेदस्य, शुक्लयजुष, सामवेदस्य च सहिताब्राह्मणयोरग्रन्थयो पाथक्य पाठ मात्रत एवोपलभ्यते, न तथा अथ । एतदीयसहिताब्राह्मणग्रन्थयोन कोऽपि रचनागतविभेदा गम्यते, अपि नाम सहिताग्रन्थारम्भे मन्त्रश्रुति, ब्राह्मणग्रन्थारम्भे तु ब्राह्मणवाक्यश्रुतिरित्येवात्र ग्रन्थपरिचयवीजम्, गुरुपरम्परागता चायव्यपदेश एव च तत्पाठक । अत एव मीमासायाम् अभियुक्ताना व्यवहारत एव मन्त्रग्रन्थोऽयमिति निर्गतस्य मिति सिद्धान्तितम् (मी० जै० २ अ० १ पा० ३२ सू० ७ अधि०) । कृष्णत्वप्रवादेऽपि स्याद्विद मेव वीजम् । अत एव ‘आन्त्यानीमानि शुक्लानि यजुर्षि’—इत्यस्य व्याख्याने ‘शुक्लानि शुद्धानि यद्वा ब्राह्मणेनाभिप्रतमन्त्रात्मकानि—इत्युक्त द्विवेदगङ्गेन । सहदारण्यकभाष्ये ऽयवमवाह भगवता शङ्कराचार्य्यति ।

तैत्तिरीयारण्यकग्रन्थस्तु तैत्तिरीयसहिताभागेकदश इति मन्त्रव्यम् अन्यथामन्त्रब्राह्मणयोर्वेदानामधेय मित्यापस्तम्बौयत्रचनानीना मुन्मत्तप्रलापत्व मेन्द्रारण्यकस्यावेर्त्त वा प्रसज्येत । तत्त्वतोऽरण्येऽध्येयत्व मेवारण्यकनामवीजम्, तत्त मन्त्रेष्वपि समीवति, सम्भवति ब्राह्मणवाक्येष्वपि, तस्मात् सर्वा एदा रण्यकग्रन्था मन्त्रब्राह्मणयोरन्यतरस्यांशवशसा एव । तत्र कुचित् मन्त्रग्रन्थयो-कदेश, यथा सामवेद, कुचिद् ब्राह्मणग्रन्थस्य, यथा यज्ञे यजुषि ।

पथ्याथन्यायत्रिहारमनुष्यहस्तिध्विति वाच्यम् (४ २ १२ पा० वा०)’—इत्येतद्वात्तिकभाष्ये ‘आरण्यकोऽध्याय’—इत्येकवचनान्तोदाहरणदर्शनादेकाध्याय सदारण्यक सर्वत्रेति स्वपसिद्धान्त, सति हि तथा गलेकुठारन्यायेन तद्वात्ति-

कोक्तानां न्यायादीनामपि एकैकत्वमेव स्यात् स्वीकायसु, न च तन्निष्ठ कस्य चिन्पीति । तथाच यथा तत्र भाष्ये 'आरण्यकोऽध्याय'—इत्युदाहृतम् तथैत्र आरण्यक ग्रन्थ आरण्यको न्याय, आरण्यको विहार, आरण्यको मनस्य, आरण्यको हस्ती—इमान्यप्युदाहरणानि भाषितानि । तत् किं भेदे भाष्योद्देशहरणे आरण्यकानां पथ न्याय विहार मनस्य हस्तिना मेकैकत्वमेवावधार्यते ? नो चेत् इहापि नैकीति सुवचम ॥

सोऽयं कृष्णयजुर्वेदीयो मन्त्रभागग्रन्थ १८५४ऋष्ट्याब्दे, ३१० रोसर सहोदयेन सम्पादयितुं मारब्धः । ५९ऋष्ट्याब्दतस्तत्र इति क्वविले M A सहोदयस्य साहाय्यं मङ्गीकृतम् । ६१ऋष्ट्याब्दतस्तेन क्वविले सहोदयेनैवेकेनास्य सम्पन्नं सुररीकृतम् । तत ६६ऋष्ट्याब्दे पण्डितरामनारायणविद्यारत्नमहाशयस्य हस्तेऽप्येतत्सम्पादनभारो न्यस्तः । आगते तु ६८ऋष्ट्याब्दे महामहोपाध्याय महेशचन्द्रन्यायरत्नस्याधिकारगतमेतत्सम्पादनम् । तेन हि बहुकमया तत् आरभ्याष्टाविंशतिहायनख्यस्य पञ्चदश खण्डा (२२-३६) सम्पादिता । ततो लब्धाधिकारेण सयाद्यैतत्सम्पादनं समाप्तं भित्तलम् ॥

सप्तकाण्डात्मकस्यास्य ग्रन्थस्यान्यकाण्डद्वयं मया सम्पादितम् । तत्र मत्पूर्वसम्पादकैः सम्पादितानि पुस्तकान्येवावलम्बनोक्तान्याथापरस्यैकमुम्बई सुदृष्टं मूलं भवत्वस्मिन्मिति ।

अथात्र प्रत्तेपाद्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं प्रत्यनुवाकान्ते प्रतिप्रपाठकान्ते चैकैकपत्रगणनवाक्यं यथावत्स्वरसयुतमेवाधीयः । तदपि मन्त्राद्याम्नानं भिन्नं प्रतिभाति । तद्यथा प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमानुवाकान्तेनावसानं पठ्यत इति वाक्यम्—इषे त्रिचत्वारिंशत्—इति । इषे—इत्यारभ्य त्रिचत्वारिंशत् (४३) पदानोदानुवाके आम्नातानीति तस्य । तथा द्वितीयानुवाकान्तेनावसानं—“सहस्रवल्शा अष्टात्रिंशत्”—इति । एतस्य द्वितीयानुवाकस्य पञ्चाशत्तमं पदं 'सहस्रवल्शा'—इति ततोऽन्यान्यप्यष्टात्रिंशत् पदानोदानुवाके सन्ति । ततश्चात्रानुवाके अष्टात्रिंशत्पदान्याम्नातानीति बोधितं भेदेन वाक्येन । तथा पञ्चमानुवाकान्तेनावसाने—त्वां भागं एकांशं च—इति । एतस्य पञ्चमानुवाकस्य प्रथमं पञ्चाशत्तमं पदं त्वां—इति ततो द्वितीयं पञ्चाशत्तमं पदं भागं—इति, ततोऽन्यान्यप्येकादश पदानोदानुवाके सन्ति । ततश्चात्रानुवाके एकादशश्लोकान्तं पदान्याम्नातानीति बोधितं भेदेन वाक्येन । एव प्रथमप्रपाठकान्तेनावसाने पठ्यत इति वाक्यम्—“इषे वृष्टे भुवनमष्टाविंशति”—इति । अस्मिन् प्रपाठके 'इषे'—इत्यारभ्य पञ्चशतं पदानि, ततो 'वृष्टे'—इत्यारभ्य च पञ्चशतं पदानि, ततो 'भुवनम्'—इत्यारभ्य पञ्चशतं पदानि,

ततोऽन्यानापि अष्टाविंशति पदानि सन्ति । तन्मिथ्य मेतत्प्रपाठकपत्रसङ्घा-
वस्वत्तिवाणेऽभितति (१५२८) बोधित मत्तन वाक्यन ।

प्रतिप्रपाठकावसाने तत्तत्प्रपाठकान्नातानुवाकाना यथाक्रमेण प्रतीकपत्रान्य
नूद्य परिगणना च विद्या तत्तत्प्रवाकपरिगणनप्राक्रमपि सम्स्वर मवाधौयम् ।
तद्यथा—“(१) इष त्वा (२) यत्तस्य (३) श्रुत्तु (४) कर्मण वृ (५) दवा,
(६) ऽऽधूत (७) दृष्टि (८) मवपास्या, (९) ऽऽ (१०) प्रत्युष, (११) कृष्णो
ऽमि, (१२) भुवनमास (१३) वाज्रम्या (१४) भाजा चतःश - इति ।

एव प्रतिकारणान्ते तत्तत्काण्डोयप्रपाठकाना प्रतीकपत्रानि समुल्लिख्य
परिगणना च सम्स्वर पश्यते । तद्यथा सप्तसकाण्डान्त—“(१) प्रजनन
(२) साध्या (३) प्रजत्र (४) उरुस्सातर, (५) गात्र पञ्च’-इति । सप्तस
काण्ड पञ्च प्रपाठका सन्ति तत्र तेषा यथाक्रमेणमानि प्रजनन मित्यादीन
प्रतीकपदानोति तत्र्य ।

तथा ग्रन्थशेष काण्डप्रतीकपरिगणनाप्राक्र च सम्स्वर मप्रोयत ।
तद्यथा—“(१) इष, (२) वायव्य (३) प्रजापतिर् (४) युञ्जान (५) सावि
त्राणि (६) प्राचीनवःश (७) प्रजनन सप्त”-इति । एतन वाक्यनात्र तो र
रीयसाहताया सप्त काण्डा सान्त तेषा च काण्डानाम इषे - इत्यान्तीन सप्त
प्रतीकपदानाति बाध्यत इत सप्तवादुानि तत्तिरौयम त्वभागपत्रानोति ॥

अथ सहितापाठ सम्पात्क ज्ञापसूतमान्धविश्रमष्यानाथत्व ६ भा०
२१ पृ० । टोप्यना मिङ्गान जाधतम, तथा ग्रनवाकम य ॥ १ ॥ -
एवमान्साङ्कपणच्छरचिह्नन खण्डभेगाना तवधानज्ञान्तिमिति ६ भा०
३४ पृ० टोप्यना सूचत तत्रतत्रवानाच्यमित ॥

अथैतदभाष्यकारविषयऽप्यस्ति किञ्चिद् वक्तव्यम् । कश्चित्वाह य खलु
माधवाचाय स एव सायणाचाय इति । तदतन्मत माचारमा वात्युक्तपरिचय
विरुद्ध मित्यश्रुदय मत्र । तथा ह्याचारसाधव, प्रायश्चित्तमाधव कालमाधव, च
भूमिकाया षष्ठु सप्तम श्लाकाविमा—

श्रौमतो जनौ यस्य सुकोत्तिमायन पिता ।

सायणो भागनाथश्च मनावुद्धो सहारो ॥

यस्य बोधायन सूत्र शाखा यस्य च यानुषी ।’

भारद्वाज कुन यस्य सवत्त स हि माधव ॥”-इति ।

नन्वत्र उदभाष्याणा पुष्टिकासु सवत्रैव ‘सायणाचार्यविरचिते माधवीये -
इति लेखान् । इत्थं कृतृत्वबोध कथ वार्यतति चत् न तत्र तत्र तथैव विव
चित्तत्वानु । एकथ हि त्रिादशकतत्त्वन कतत्व मपरस्य स्वमस्तिष्कचालनन

तन्त्रिं द्विकतकित्वं न विरुद्धम् । अपि वा उभयोर्भाटस्त्रातिशयप्रकाशाय
 स्यात् तथा व्यवहार । कस्य चिन्नेये माधवाचार्य एव वेत्ताभ्यां कर्ता , ये
 पूर्वोत्तरभौमासे व्याख्यायतिमङ्गलात् -इत्युक्त । अतिमङ्गलात् पूर्वोत्तर
 भौमामयोर्व्याता हि माधव एव न त मायण । एतन्मतन्वापातरमणोयमपि
 न विवेकसहस्रम् , सवत्र एषिकासु 'सायणाचार्यचिराचत' -इत्यल्लखात्
 यनैतन्वसुधानिध्यक्रमान्तरात् शचतत्तज्ञाकप्रगाथाच्च । तथाहि—

त तपस्तनसा गाशि मासौन परमासन ।

सवत्र सायणाचार्य पयप्रच्छन् सभाम् ॥

अभ्यास सकला तन्त्रान्त च दृष्टायमाचरा ।

त्वत्प्रगतन तद्गुण्यप्रणीपन प्रणीयमा ॥ -इति ।

उक्त एतादृथापक्रमज्ञानात् मुद्रितततोयज्ञाकात्नन्तर लिपिकरप्रमा
 नान्ति सप्रपस्तव्यवित्प्रसागात्पि स्त एवमाज्ञाकौ—

स त्नाह उपात राजन सायणायो समानज ।

सव प्रत्यक्ष ज्ञाना व्याख्यातत्वानयज्यताम् ॥

इत्युक्तो माधवाचार्य वीरब्रह्ममहोपति ।

अन्वशात् सायणाचार्य वेत्ताथस्य प्रकाशन ॥ -इति ।

ज्ञोतावता आम्नायितिकपुस्तकालयौकस्मिन् जीणतस इतिविशुद्ध
 पुस्तके मयन्तिता, तैत्तिरीयप्रथमभागस्य सम्प्राप्तकीयलिपिपृष्णान्नाञ्चोद्धतौ
 दृश्यत । एतच्छोकद्वयात्परभूतश्लेषेण ज्ञाक स्यात् पणु, योऽत्र मुद्रितश्चतय —

‘ये पूर्वोत्तरभौमस व्याख्यायतिमङ्गलात् ।

द्वपालर्माधवाचार्या वेत्ताथ वक्तु मुद्यत ॥ इति ।

अस्य का गतिरिति चेत् उद्यत सन म्वमध्यमानुज्जन सायणाचार्येण
 वेत्ताथप्रकाशकारयतौल्युद्य मित्यस्माकम् । एव हि सायणाचार्यकृतान्वेव
 सर्वाणि वेदभाष्याणीति सिद्धम् ।

एव मपि मत्सम्मानितैतत्खण्डानाञ्च मुखप्रणुसु यन्मुद्रित ‘माधवा
 चार्यविरचितवत्ताथप्रकाशाव्यभाष्यसहिता -इति, तत्सर्वेषुवपवमम्पादकलेखा
 नुसारत एवति बोध्यम्, अनथा हि स्याद् ग्रन्थान्तरत्वप्रीतीतिरिति ।

किञ्च वदभाष्येषु तैत्तिरीयभाष्यस्यैव प्राथम्य स्यात्पुण्यगम्यम् अक-
 सहिताभाष्याद्यपक्रमश्लोकादिपाठात्तथैवोपलब्धे । तथाहि—

“आध्वयवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद् व्याकृत पुर ।

यज्ञुर्वेदो, ऽथ हौनाथ सृग्वेदो व्याकरिष्यते ॥ -इति

एतेन यजुर्भाष्यस्य प्राथम्ये विज्ञानेऽपि न ज्ञायते तत्र शुक्लस्य यजुषः कृष्णस्य वेति । काण्वसंहिताभाष्योपक्रमणी पञ्चमेकादशश्लोकपाठात् तत्राऽपि भवति किन्नमूला । तथाहि—

‘ऋग्यजुस्सामवेना ये व्याख्यातास्तेषु तद् यजु ।

कृष्ण शुक्ल मिति द्वेषा तत्र कृष्ण तैत्तिरीयकम् ॥ ५ ॥

* * * * *

व्यवस्थितप्रकरणे यजुः शुक्लं तन्वीयते ॥ ११ ॥’—इति ।

एतच्च काण्ववेदाख्य शुक्लं यजुः पूर्वं न व्याख्यातम्, तैत्तिरीयाख्यं कृष्णं यजुरेव पूर्वं व्याख्यातं मिति स्फुटम् । तत्रापि ब्राह्मणारण्यकयोर्व्याख्यानात् पुरैर्वैषा संहिता व्याख्यातेति च ध्रुवम् । तथाहि ब्राह्मणभाष्योपक्रमे—

“व्याख्याता सुखबोधाय तैत्तिरीयकसंहिता ।

तद्ब्राह्मणं व्याकरिष्ये सुखेनाथविबुद्धये ॥’—इति २ श्लो० ।

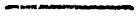
तथाचारण्यकभाष्ये—‘व्याख्याता सुखबोधाय तैत्तिरीयकसंहिता ।

तद्ब्राह्मणं च व्याख्यातं शिष्टं मारण्यकं तत ॥’—इति ५ श्लो० ।

“यस्य बोधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी —इत्युक्तेस्तस्याचायस्य तैत्तिरीयशाखाध्यतुकुलजत्वमपि सुव्यक्तं मिति शम् ॥

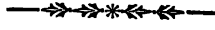
कलकत्ता (राजन्वती) । }
संवत् १९५६ (१८९९) । }

श्रीसत्यव्रतशर्मा ।
(सामश्रमौ)

सूचीपत्रम्

तैत्तिरीयसंहितायां षष्ठभागस्य ।

(तत्र)

अथ सोमब्राह्मण नाम षष्ठ काण्डम् ।

इह प्रपाठका षट् ।

प्रथमप्रपाठकस्य—

	पृ०त	पृ०
१—११ अनुवाकेषु प्रायश्चीयेष्टिब्राह्मणम् (मन्वास्तु १का० २प्र०) १—३१		
तत्र		
१ अनुवाके प्राग्वशकरणम् चतुरकर्मादिसंस्कार, शालाप्रवेशश्च	१—४	
२ ” दीक्षाद्दुतय, द्रव्याजिनेन वस्त्रेण मेखलया च दीक्षा	४—७	
३ ” द्रव्याविभागया दीक्षणम् (१का० २प्र० २अ० १—२६) ७—१०		
४ ” दण्डग्रहणम्, सुष्टौकरणम् वाग्यम्, दीक्षितनियमाश्च १०—१३		
५ ” प्रायश्चीयेष्टिविधानम् (१का० २प्र० ४अ० १—१०) १३—१५		
६ ” चक्षुष्याया पिङ्गाच्या राजक्रयविधानम् (४अ० १—१६) १५—१८		
७ ” राजक्रयप्रकारोपदेशः (१का० २प्र० ४अ० १—११) १६—२१		
८ ” तत्रैव मदसङ्ग्रह (१का० २प्र० ५अ० (१—१०) २२—२३		
९ ” सोमोन्मानम् (१का० २प्र० ६अ० १—२४) २४—२६		
१० ” कलादिभिश्च राजक्रय (१का० २प्र० ७अ० १—६) २६—२८		
११ ” क्रीतसोमस्य शकटेन नयनम् (२प्र० ८, ९अ० १—१०) २८—३१		
प्रथमप्रपाठकस्यानुवाकानां पञ्चशतकानां च प्रतीकपदानि		३१

द्वितीयप्रपाठकस्य—

१—११ अनुवाकेषु आतिथ्येष्टिब्राह्मणम् (मन्त्रा १का० २, ३प्र)	३२-५७
तत्र	
१ अनुवाके आतिथ्येष्टिविधानम् (१का० २प्र० १०अ० १-१७)	३२-५७
२ ,, तानूनप्तम्, अवान्तरदीक्षा च (१०, ११अ० १-२३)	३७-३७
३ ,, उपसद्द्विधानम् (१का २प्र० ११अ १-१४)	३७-३९
४ ,, वेदिविधानम् (१का २प्र ११अ० १-११)	३९-४१
५ ,, व्रतनिर्णय (१का० २प्र० ११अ १-२२)	४१-४३
६ ,, काम्ययागभूमिनिर्ूपणम् (२प्र० ११अ १-२९)	४४-४५
७ ,, उत्तरवेदिविधानम् (१का २प्र १२अ १-११)	४६-४७
८ ,, व्याघारणविधानम् (१का २प्र० १२अ १-९)	४७-४९
९ ,, हविर्दानविधानम् (१का० २प्र० १३अ० १-१३)	५०-५१
० ,, सदोमण्डपविधानम् (१का० ३प्र० १अ १-२३)	५२-५४
१ ,, उपरवविधि (१का ३प्र० १अ १-१५)	५४-५६
द्वितीयप्रपाठकस्यानुवाकाना पञ्चशतकाना च प्रतीकपदानि	५६, ५७

तृतीयप्रपाठकस्य—

१—११ अनुवाकेषु पशुब्राह्मणम् (मन्त्रा १का० ३प्र०)	५८-८३
तत्र	
१ अनुवाके धिर्विधा (१का ३प्र० ३अ० १-१७)	५८-६०
२ ,, अग्निषोमप्रणयनम् (१का० ३प्र० ४अ० १-१९)	६१-६३
३ ,, यूपखण्डनम् (१का० ३प्र० ५अ० १-१६)	६३-६५
४ ,, यूपस्थापनम् (१का० ३प्र ६अ० १-२३)	६५-६९

५	अनुवाके अग्निमन्थनम् (१का० ३प्र० ७ अ० १-१४)	६६-७०
६	,, पशुनियोजनम् (१का० ३प्र० ७, ८ अ० १-१६)	७०-७३
७	,, सामिधेन्य (१का० ३प्र० ८ अ० १-१६)	७२-७४
८	१२ पशोर्हिसनम् (१का ३प्र० ८ अ० १-१४)	७४-७६
९	,, वपाहोम (१का ३प्र० ९ अ० १-२०)	७६-७८
१०	,, अवदानाना विधि (१का० ३प्र० १ अ १-१५)	७८-८०
११	,, अनुयाजानामुपदेश (१का ३प्र १ अ १-१७)	८१-८३
	द्वितीयप्रपाठकस्यानुवाकाना पञ्चशतकाना च प्रतीकपदानि	८३

चतुर्थप्रपाठकस्य—

१-११	अनुवाकेषु ग्रहब्राह्मणम् (मन्वा १का ३, ४ प्र०)	८४-१०५
	तत्र	
१	अनुवाके गुदयागविधि (१का ३प्र० ११ अ० १-१६)	८४-८६
२	,, वसतीवरीणा विधानम् (१का० ३प्र १२ अ १-१६)	८६-८८
३	,, सोमोपावहरणम् (१का ३प्र० १३ अ० १-१४)	८८-९०
४	,, सोमोन्मानम् (१का० ४प्र० १ अ० १-१५)	९०-९२
५	,, उपाशुयहविधि (१का ४प्र २ अ० १-१४)	९२-९४
६	,, अन्तर्यामयहविधि (१का० ४प्र० ३ अ० १-७)	९४-९६
७	,, ऐन्द्रवायवयहविधि (१का ४प्र० ४ अ १-६)	९६-९७
८	,, मैत्रावरुणयहविधि (१का० ४प्र० ५ अ० १-७)	९७-९९
९	,, आश्विनयहविधि (१का० ४प्र ६, ७ अ० १-११)	९९-१०१
१०	,, शुक्रामश्विनयहयोर्विधि (१का० ४प्र० ८, ९ अ १-११)	१०१-१०३
११	,, आग्रयणयहविधि (१का० ४प्र० १०, ११ अ० १-१२)	१०३-१०५
	चतुर्थप्रपाठकस्यानुवाकाना पञ्चशतकाना च प्रतीकपदानि	१०५

पञ्चमप्रपाठकस्य—

१—११ अनुवाकेषु ग्रहब्राह्मणशेष (मन्त्रा १का ११, १२, १३)	
तत्र	
१ अनुवाके उक्तग्रहविधि (१का० ४प्र० १२अ० १-७)	१०६-१०७
२ ,, ध्रुवग्रहविधि (१का० ४प्र० १३अ १-१०)	१०८-१०९
३ ,, ऋतुग्रहत्रयविधि (१का० ४प्र १४अ १-१०)	१०९-११०
४ ,, रेन्नामग्रहविधि (१का० ४प्र० १५, १६अ० १-४)	११०-१११
५ ,, मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहयोविधि (१ ४ २७ २१ १९)	१११-११३
६ ,, आदित्यग्रहविधिः (१का० ४प्र० २२अ० १-२४)	११३-११५
७ ,, सावित्रवैश्वदेवग्रहयोविधि (१ ४ २३ २६ १९)	११५-११६
८ ,, पाल्नीवतग्रहविधि (१का० ४प्र० २७अ १ १८)	११७-११९
९ ,, हारियोजनग्रहविधि (१का० ४प्र० २८अ० १ १०)	११९-१२०
१० ,, आग्रयणादीनां क्षये पुनग्रहविधि (१ ४ २८ १ १२)	१२१-१२२
११ ,, सवनीयपशुपुरोडाशविधि (१का० ४प्र २८अ १-८)	१२२-१२४
पञ्चमप्रपाठकस्यानुवाकानां पञ्चशतकानां च प्रतीकपदानि	१२४

षष्ठप्रपाठकस्य—

१—११ अनुवाकेषु त्तरसोमब्राह्मणम् (मन्त्रा १का० ४प्र०)	१२५-१४३
तत्र	
१ अनुवाके दक्षिणाहोमादिविधि (१का० ४प्र० ४३अ० १ १८)	१२५-१२७
२ ,, समिष्टयजुर्होमादिविधि (१का० ४प्र० ४४अ० १-७)	१२७-१२८
३ ,, अश्वभृष्टेष्टिविधानम् (१का० ४प्र० ४५अ० १-२४)	१२८-१३०
४ ,, यूपैकादिशनीविधानम् (१का० ४प्र० ४५अ० १-१३)	१३०-१३१

५	अनुवाके पञ्चेकादशिनौविधानम् (१का० ४प्र० ४५अ० १-६)	१३३-१३४
६	„ पालीवतयागविधि (१का० ४प्र० ४५अ० १-४)	१३४-१३५
७	„ सौम्यचरुहोमादिविधि (१का० ४प्र० ४५अ० १-११)	१३५-१३६
८	„ अतिग्राह्याग्रहणविधानम् (१का० ४प्र० ४५अ० १-६)	१३७-१३८
९	„ अदाभ्यग्रहणविधि (१का० ४प्र० ४५अ० १-७)	१३८-१३९
१०	„ अशुग्रहणविधि (१का० ४प्र० ४५अ० १-६)	१३९-१४०
११	„ षोडशग्रहणविधि (१का० ४प्र० ४५अ० १-१६)	१४०-१४२
	षष्ठप्रपाठकस्यानुवाकानां पञ्चशतकानां च प्रतीकपदानि	१४३
	षष्ठकाण्डोपपाठकानां विनियोगसङ्ग्रहसूत्रिका	१४३-१४६

अथ सोमकाण्डं नाम सप्तम काण्डम् ।

इह प्रपाठका पञ्च ।

प्रथमप्रपाठकस्य—

	पृ०	त पृ०
—१० अनुव केषु अग्निहोमादिपञ्चरात्रान्तानां विधयः तत्र	१४७	२११
;२ अनुवाकयो —, अग्निहोम (एकाह)		१४७
ज्योतिहोमस्य ज्योतिष्टोमदर्शनम्		१५०
होमशब्दार्थनिर्णयपूर्वकं ज्योतिष्टोमशब्दनिर्वचनम्		१५२

सर्वसोमऽकृतिभूतस्य ज्योतिष्टोमस्य विधानम्	१५३
ज्योतिष्टोमीयसप्तसंख्यासु प्रथमसंख्यारूपस्याभिष्टोमस्य स्तुति	१५३
ज्योतिष्टोमीयसप्तसंख्यासु प्रथमसंख्यारूपस्याभिष्टोमस्य विधि	१५५
मुखतस्त्रिवृदग्निगायत्रीरथन्तरब्राह्मणाजानामुत्पत्ति	१५५
उरोबाहुत पञ्चदशेन्द्रत्रिष्टुबृहद्राजन्वावीनामुत्पत्ति	१५६
मध्यत सप्तदशविश्वदेवजगतीवैरूपवैश्वगवामुत्पत्ति	१५६
पत्त एकविंशानुष्टुब्वैराजश्रुद्राश्वानामुत्पत्ति	१५८
त्रिवृत्यसप्तदशसप्तदशैकविंशस्तोमना प्रशसा	१५७
त्रिवृत्यसप्तदशसप्तदशैकविंशस्तोमना सम्भूयकारित्वम	१५९
अभिष्टोमयागफलप्रशसनम्	१६१
३ अनुवाके— अतिरात्र (एकाह)	१६१
सोमयागेषु द्वितीयसंख्यारूपस्यातिरात्रस्य विध्युन्नयनम्	१६२
त्रिवृत्यसप्तदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशस्तोमना स्तुति	१६३
त्रिवृद्राथन्तरसन्धिविधानात् त्रिवृत परमत्वमपि	१६५
४ अनुवाके— अङ्गिरसान्दिरात्र (अह्नीः)	१६५
अङ्गिरसान्दिरात्रस्य यागस्य विधानम	१६६
तत्र पूर्वेदिने अभिष्टोमस्य (अभिन्नवैकाहस्य) अनुष्ठेयत्वम,	
उत्तरदिने अतिरात्रैकाहस्य, अह्णशब्दार्थश्च	१६७
पूर्वेऽह्नि गायत्रस्य जाम्नाः, उत्तरे त्रैष्टुभस्य विधि	१६८
पूर्वेऽह्नि रथन्तरस्य साम्ना, उत्तरे त्रैष्टुभस्य विधानम	१६८
दिनभेदेन व्यवस्थितस्य वैखानसनामसामान्तरस्य विधि	१६९
दिनद्वयस्य पक्षव्यवस्थाया विधानम	१७०
पूर्वेऽह्नि हविष्मन्निधनस्य, उत्तरे हविष्मन्निधनस्य विधि	१७०
अत्र मीमासाधिकरणानि १० ५ ४, १३ व० १, १३ व० २	१७१
५, ६, ७ अनुवाकेषु— गर्गत्रिरात्र (अह्नीः)	१७३, १८२, १८१

५) त्रिरात्रयागस्य विधानाय भूखटिप्रतिपादिकाख्यायिका *	१७५
नचैव देवाना, सहस्रतम्या गोख खटिकथा	१७६
सहस्रदक्षिणात्रेण त्रिरात्रयागेन याजनप्रदर्शनम्	१७७
तत्रोक्त्यरूपे मध्यमेऽहनि केषाञ्चिच्छसनविशेषाया विधि	१७७
त्रिरात्रयागस्याहविशेषाया विधानम्	१७८
त्रिरात्रयागे दक्षिणादाने विशेषविधय	१७९
सहस्रतम्या गोदाने षप्त पक्षा	१८०
सहस्रदानोपेतस्य कर्मण प्रशसा	१८०
६) सहस्रतमीप्रशसाद्यर्थमुपाख्यानम्	१८५
सहस्रतम्या आघ्रापणविधि, तन्मन्त्रश्च	१८८
सहस्रतमीदानाङ्गभूतहोमस्य विधि, तन्मन्त्रश्च	१८९
सहस्रतम्या गो कर्णे मन्त्रजपविधि, तन्मन्त्रश्च	१९०
७) सहस्रतमीदानविधि, तद्दानमन्त्रचतुष्टयव्याख्यानञ्च	१९३
सहस्रतमीप्रतिग्रहमन्त्रस्य विधिव्याख्याने	१९४
सहस्रतम्या प्रत्यङ्मुखत्वेन उत्सर्गविधि	१९४
सहस्रतम्या शतमानेन हिरण्येन क्रयो यज्ञमानगोळे नयनञ्च	१९५
८ अनुवाके— अत्रेखतूरात्र (अहीन)	१९५
चतूरात्रयागस्य विधानाय चतुर्होतृखटिप्रतिपादिकाख्यायिका	१९६
बह्विध्यवमानमाध्यन्दिनपवमानार्भवपवमानैष स्तोमविशेषविधि	१९७
पवमानथतिरिक्तस्तोत्रेषूत्तरीत्तरस्तोमद्विविधानम्	१९७
चतूरात्र ऋत्विगवयवचतुरहस्र विशेषविधय	१९९
९ अनुवाके— जामदग्न्यतूरात्र (अहीन)	१९९
जामदग्न्यतूरात्रयागविधि, तत्रोपसत्सु क्षत्रिद्विशेषविधिश्च	२००

* अचेदमाहात्म्यम्— ता वराहो भूखाहरन्—रति ।

१० अनुवाके- पञ्चरात्र (अहीन)	२०१
बद्धविधपक्षसाधनत्वेन पञ्चरात्रयागस्य विधि	२०२
पञ्चरात्रकालवयवभूताना पञ्चानामह्ना विधानम्	२५
पञ्चविश्वस्तोमस्य सामब्राह्मणानाम्नातत्वेऽपि सूत्रोक्तत्वम्	२६
अत्र मौमासाधिकारणानि पञ्च (८ १५१०, १ ३ ५	"
१० ६ ७ ७ ३ ३ १ ६ ४)	२०७-२११
११-२० अनुवाकेषु अश्वमेधमन्त्रा (ब्रा० इका० ८ प्र०)	२११-२३३
तत्र	
११ अनुवाके रसनादानमन्त्र, अधिवदनमन्त्र, अश्वबन्धनमन्त्र	२१२
१२ ,, अश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानवाचनमन्त्र, पूर्वहोम- मन्त्रा, उत्तरहोममन्त्रा, अश्वस्य चतुषु पक्षु चतस्रो धृतिहोममन्त्रा, अश्वोत्सर्गमन्त्र, अश्वरक्षायाय रक्षिणियोजनमन्त्रश्चेति द्वादश	२१२
१३ ,, आयनोद्गावहोममन्त्रास्त्रयोदश	२१७
१४ ,, पूर्वहोममन्त्रा एकादश	२१६
१५ ,, दीक्षाहोममन्त्रा एकविंशति	२१६
१६ ,, पूर्वदीक्षाहोममन्त्रा एकादश	२२१
१७ ,, दीक्षाहोममन्त्रा द्वाविंशति	२२१
१८ ,, कृष्णाजिनाधिशोच्याय ऋतुदीक्षाया अष्टौ मन्त्रा, पदहोममन्त्राश्च ततश्चत्वार इति द्वादश	२२३
१९ ,, अश्वचरितहोममन्त्राश्चत्वार	२२५
२० ,, सावित्रहोममन्त्रा सप्त	२२६-२३१
प्रथमप्रपाठकौय विनियोगसङ्ग्रहस्योक्ता	२३१
प्रथमप्रपाठकस्यानुवाकाना पञ्चशतकानाश्च प्रतीकपदानि	२३३

द्वितीयप्रपाठकस्य—

१—१० अनुवाकेषु षड्रात्रादिद्वादशाहान्तानां विधयः तत्र	२३६-३ ६
१ अनुवाके— षड्रात्र (अह्नीन) षड्रात्रयागस्य विध्यादि, चोदकप्राप्तानां षडहाणां स्पष्टीकरणम् अतिदेश्यसारस्वतसत्रधर्माणामुपदेशा, उत्थान- कालविधिश्च	२३६ २३६-२४१
२ अनुवाके— सप्तरात्र (अह्नीन) सप्तरात्रयागस्य विध्यादि, तत्राहर्विशेषविधिश्च	२४१ २४२-२४४
३ अनुवाके— अष्टरात्र (अह्नीन) अष्टरात्रयागस्य विध्यादि, तत्राहर्विशेषविधिश्च	२४५ २४५-२४६
४ अनुवाके— नवरात्र (अह्नीन) नवरात्रयागस्य विध्यादि, तत्राहर्विशेषविधि, नवरात्र- क्रतुप्रश्नसंनम्, दीर्घरोगनिवृत्त्यर्थमपि तस्यानुष्ठानम्	२४७ २४८-२५१
५ अनुवाके— दशरात्र (अह्नीन) दशरात्रयागस्यादौ तदङ्गहोमविधिः, प्रजापतिवृत्त्येव दशरात्रक्रतो प्रश्नसा, दशसहस्रं त्रयाणां विशेषेण प्रश्नसंनम्, तस्याभिचारनिवृत्तिफलकथनम् शत्रुजयफल- कथनम् तत्र कश्चिद् विशेषविधि, ततस्तस्य प्रथमादीनां दशानामेवाह्नामैकैकक्रमेण विधानश्चेति	२५१ २५२-२५६
६ अनुवाके— एकादशरात्र (अह्नीन) एकादशरात्रयागस्य विधानार्थाख्यायिका, ततस्तस्य प्रथमादीनामेकादशानामह्नामैकैकक्रमेण विधानश्च	२६० २६१-२६५

- ७—१० अनुाकेषु— द्वादशरात्र (अह्नीन सत्ररूपस्य) २६५-३०६
- (७) द्वादशाह्यागीयकाम्यग्रहानुष्ठानप्रकारा, तेषा रोगनिवर्तनत्वम्, तत्सत्रकाले कस्मिंश्चिद् यजमाने मृते ग्रह-विशेषविधि, अपकषपरिहारकामस्य प्रकारान्तरम्, प्रतिष्ठाकामस्य प्रकारान्तरम्, अभिचूर्त प्रकारान्तरम्, खपित्रादिसमानौत्कर्षप्रान्तिकामस्य प्रकारान्तरम् पर ह्यताभिचारनिवृत्त्यर्थं प्रकारान्तरम्, अत्र पुरोरुग्विशेषस्य विधि, तत्पुरोरुङ्गन्त्वस्य व्याख्या, रोगपरिहारार्थं वापि तत्र ग्रहग्रहणे प्रकारान्तरताविधानञ्च २६७-२७३
- (८) समूहव्यूहैतिद्विविधस्य द्वादशाहस्य व्यूहप्रकाराभिधानम्, तत्र प्रायणीयोदयनीयौ आद्यन्तावहनी परित्यज्य मध्यवर्तीनि यानि दशाहानि, तेषु प्रथमेऽहनि ऐन्द्रवायवाग्रत्वस्य, द्वितीये शुक्राग्रत्वस्य, तृतीये चतुर्थे च आग्रयणाग्रत्वस्य, पञ्चमे पुनरैन्द्रवायवाग्रत्वस्य, षष्ठे सप्तमे च पुनशुक्राग्रत्वस्य, अष्टमे पुराग्रयणाग्रत्वस्य, नवमे दशमे च पुनरैन्द्रवायवाग्रत्वस्य विधानम् २७६ २८०
ऐन्द्रवायवाग्रत्वादिरूपस्य व्यूहप्रकारस्य लोकप्रसिद्धविवाह-साम्येन प्रशसा २८१
ऐन्द्रवायवाग्रयणयोरन्योन्यस्थानविपर्यासविधि २८१
शुकैन्द्रवायवयो शुक्राग्रयणयोश्च विवाह २८१, २८२
अत्र मौमासाधिकरणानि त्रीणि (१० ५ २३, २४, २६) २८३-२८६
- (९) द्वादशाहविधीनार्थाख्यायिका २८८
प्रन्नोत्तरमुखेन द्वादशाहस्य प्रथमस्याह्नौ विधानम् २८८
द्वितीयादिदशाहाना पक्षरूपपरिकल्पनापूर्वकविधि २८९
सत्ररूपद्वादशाहस्य स्तुति, तद्विध्यादिकञ्च २९०-२९१

(१०) द्वादशाहस्य द्वादशस्याहो विधानम्	२६६
द्वादशाहस्याहौरूपताविधानम्, विविधप्रश्नसमूह	२६७
सत्ररूपे द्वादशाहप्रयोगे दक्षिणानिषेध	२६५
अहौरूपे द्वादशाहे यजमानस्यैकत्वम्	२६५
द्वादशाहस्य दीक्षाविशेषविधि, उपसद्विशेषविधिश्च	२६६
अहौरूपे द्वादशे पशुहवि शेषमन्त्राण्यस्य निन्दादिकम्	२६७
अत्र मीमांसाधिकरणानि चतुर्दश (१ ई १६, १७, १५, २ १, ११, २६ ई ई ३, १, ४, ५, ई १ ४ ५ ६ १ ८, ई २ १)	२६८-३०६

११—२ अनुवाकेषु अश्वमेधगता होममन्त्रा (ब्रा० ३ का० ८ प्र०) ३१०—३२०

तत्र

११ अनुवाके अश्वमेधगताहोममन्त्रास्त्रिंशत् (ब्रा० ३ ८ १९)	३१०
१२ " अयुग्मसङ्ख्याहोममन्त्रा विशति (ब्रा ३ ८ १५)	३१२
१३ " युग्मसङ्ख्याहोममन्त्रास्त्रयोदश (ब्रा० ३ ८ १६)	३१३
१४ " त्रिसङ्ख्यादिविषमसङ्ख्याहोममन्त्रा एकोनविंशति	३१३
१५ " चतुस्सङ्ख्यादिचतुस्त्रिसङ्ख्याहोममन्त्रा अष्टौ	३१४
१६ " पञ्चादिसङ्ख्याहोममन्त्रा सप्त	३१५
१७ " दशादिसङ्ख्याहोममन्त्रा एकादश	३१५
१८ " विंशत्यादिसङ्ख्याहोममन्त्रा षट्	३१६
१९ " पञ्चाशदादिसङ्ख्याहोममन्त्रा द्वादश	३१७
२० " शतारिसङ्ख्याहोममन्त्रा ऊनविंशति (ब्रा० ३ ८ १६)	३१७
द्वितीयप्रपाठकौयविनियोगसङ्ग्रहस्योक्त	३१६
द्वितीयप्रपाठकस्य अनुवाकानां पञ्चशतकानाञ्च प्रतीकपदानि	३२०

द्वितीयप्रपाठकस्य—

- १—१० अनुवाकेषु अविवाक्याद्येऽविश्रतिरात्रान्तानां विधयः ३२१-३६२
तत्र
- १ अनुवाके— द्वादशाहशेष (अविवाक्य नाम शेषाह) ३२१-३२६
तत्र विस्मृताङ्गस्मरणायान्यस्य वचननिषेधादि ३२३
मानसग्रहकाले स्तोत्रविशेषस्य विध्यादि ३२६
चतुर्होतमन्त्रविधि (आ० का० ३ १ २) ३२८
अत्र मौमासाधिकरणमेकम् (१० ६ १३) ३२९
- २ अनुवाके— द्वादशाहक्रतुस्तुति (आर्त्विग्यनिन्दामुखेन
द्वादशाहयाजिनो यजमानस्य प्रशसा) ३३०
- ३ अनुवाके— त्रयोदशरात्र (सत्रम्) ३३१
त्रयोदशरात्रस्य द्वादशाहत्वोपचार तत्र विशेषविधि,
त्रयोदशरात्रयागस्य विधानम्, मध्यमस्यातिरात्रस्य ह्यन्दी-
मानामुपरि स्थानविधानम्, तत्रप्रशसा च ३३२-३३४
- ४ अनुवाके— चतुर्दशरात्र (सत्रम्) ३३४
चतुर्दशरात्रयागस्य विधि, तत्राहस्त्रह्याप्रशसा, प्राय
शीयोदयनीययोर्मध्यवर्तिना द्वादशानामज्ञा विधय,
स्तोमानामारोहावरोहप्रकारस्तत्रप्रशसा च ३३४-३३६
- ५ अनुवाके— द्वितीयश्चतुर्दशरात्र (सत्रम्) ३३६
द्वितीयश्चतुर्दशरात्रयागविधानाय तस्तुति, तद्विधानम्,
आरोहरूपप्रथमव्यहविधि, षडहविधानम्, तत्र विवध
दृष्टान्त, वैरूपवैराजादिसामापवाद, प्रथमवरोहरूपव्यह-
विधि, अहर्गतसह्याप्रशसा च ३३६-३४१
- ६ अनुवाके— षडदशरात्र (सत्रम्) ३४१

- पञ्चदशरात्रयागस्य विधि, तत्रैकव्यहविधि, चतुर्णां
 कन्दोमाना पृथग्बडहस्य च विधि, क्रतुगताहसङ्ख्याया
 प्रश्ना, प्रायश्चीयोदयनीययोर्विधिश्च ३४२-३४३
- ७ अनुवाके— द्वितीयपञ्चदशरात्र (सत्रम्) ३४४
 द्वितीयपञ्चदशरात्रयागस्य विधि, एतत्क्रतुगताना पञ्चदशा
 नामज्ञा प्रश्ना, अग्निष्टदाद्यहर्विशेषाणा विधानादि ३४५-३४७
- ८ अनुवाके— सप्तदशरात्र (सत्रम्) ३४८
 सप्तदशरात्रयागस्य विधि, ज्योतिरादिपञ्चाहस्य पृथग्बड-
 हस्य चतुर्णां कन्दोमाना च विधानादि, प्रायश्चीयोदयनीय
 योर्विधिश्च ३४८-३४९
- ९ अनुवाके— विंशतिरात्र (सत्रम्) ३५०
 विंशतिरात्रयागस्य विधि, क्रतुगतरात्रिसङ्ख्याप्रश्ना, तदी
 यानामज्ञा विश्वानम्, मीमासाधिकरणश्चैकम् (४ ३ ८) ३५१-३५४
- १० अनुवाके— एकविंशतिरात्र (सत्रम्) ३५४
 एकविंशतिरात्रयागस्याह क्लृप्ति, एकविंशतिरात्रियागस्य
 विधि, तेषामज्ञा विधानम्, दिवाकीर्त्यस्योभयतोऽनुष्ठेयाना
 परस्वामाख्याहर्विशेषाणा व्यतिरेकमुखेन प्रश्ना, दिवा
 कीर्त्ने विशेषविधि, अवरौहणस्य पृथग्बडहस्य विधि,
 प्रतिष्ठाद्यर्थश्चास्य क्रतोर्विधानम्, तत्र प्रायश्चीयोदयनीययो-
 र्विधानश्च ३५५-३५६
- ११—२० अनुवाकेषु अश्वमेधगत होममन्त्रा (ब्रा० ३ का० ८ प्र०) ३५७-३६३
 तत्र
- ११ अनुवाके आग्निनामहोममन्त्रा अष्टौ (ब्रा० ३ ८ १७ ९) ३५७
 १२ ,, पथ्याग्निनामहोममन्त्रा नव (ब्रा० ३ ८ १७ १०) ३५७
 १३ ,, आभूनामहोममन्त्रास्त्रय (ब्रा० ३ ८ १७ ११) ३५८

१४	अनुवाके अनुभूनामहोममन्त्राश्चतुर्विंशति (ब्रा० ३ ८ १७ १२)	३७०
१५	," वैश्वदेवाङ्गतिमन्त्रा द्वाविंशति (ब्रा० ३ ८ १७ १३)	३७२
१६	," पञ्चङ्गहोममन्त्रा पञ्चाशत (ब्रा० ३ ८ १७ १४)	३७५
१७	," अवयवरूपहोममन्त्रा षडविंशति (ब्रा ३ ८ १७ १५)	३७८
१८	," अवयविरूपहोममन्त्रास्त्रयोविंशति (,)	३८०
१९	," ओषधिहोममन्त्रा द्वादश (ब्रा० ३ ८ १७ १६)	३८१
२०	," वनस्पतिहोममन्त्रास्त्रयोविंशति (ब्रा ३ ८ १७ १७)	३८२
	तृतीयप्रपाठकीध्वनिविनियोगसङ्गहसूत्रिका	३८३-३८४
	तृतीयप्रपाठकस्यानुवाकाना पञ्चशतकाना च प्रतीकपदानि	३८५

चतुर्थप्रपाठकस्य—

१-११	अनुवाकेषु चतुर्विंशतिरात्रादिसवत्सरान्तसत्रविधय	३८६-४३८
	तत्र	
१	अनुवाके चतुर्विंशतिरात्रसत्रस्य विध्यादि	३८६-३८९
२	," द्वितीयचतुर्विंशतिरात्रसत्रस्य विध्यादि	३९०-३९७
३	," त्रिंशद्वात्रसत्रस्य विधि , तत्र प्रथमादिषु षोडशस्य इत्यु एकविधस्तोमना प्रशसा, सप्तदशादिदिनेषु परस्परविलक्षणस्तोमना विधिप्रशसे, क्रतुगतसह- स्रह्याप्रशसा, अन्तिमाहर्द्धयविधानञ्च	३९७-४०५
४	," द्वात्रिंशद्वात्रसत्रस्य विधानादिकम्	४०५-४०९
५	," त्रयस्त्रिंशद्वात्रसत्रस्य विधानादिकम्	४०९-४१५
६	," षट्त्रिंशद्वात्रसत्रस्य विधानादिकम्	४१५-४१८
७	," एकोनपञ्चाशद्वात्रसत्रस्य विधानादिकम्	४१८-४२९
८-११	अनुवाकेषु— सवत्सरसत्राभिधानम्	४२९-४३८

(८) सवत्सरसत्रस्य दीक्षाकालनिर्णय, तत्र भीमासाधि- करणञ्च ई ५ १ .	४२२-४२८
(९) सवत्सरसत्रस्य दीक्षा, उपसदञ्च	४२९-४३०
(१०) सुवत्सरसत्रस्य प्रायश्चीयविधानम्	४३०-४३३
(११) सवत्सरसत्रस्य मासगतर्णामन्त्रा विधानादिकम्	४३३-४३८
१२-२२ अनुवाकेषु अश्वमेधगताहोममन्त्रा (ब्रा ३का ८प्र०)	४३९-४७०
तत्र	
१२ अनुवाके अपाव्यहोममन्त्रा नव (ब्रा० ३ ८ १७ १८)	४३९
१३ ,, अपा होममन्त्रा विश्रुति (ब्रा ३ ८ १७ १९)	४४१
१४ ,, ————— द्वादश (ब्रा ३ ८ १८ १-३)	४४२
१५ ,, (१) श्वप्रहारमन्त्र (२) अश्वस्याधस्यदोपासनामन्त्र , (३) ब्रह्मणो यजमानहस्तग्रहणमन्त्र , (४) अध्वर्योयज मानवाधनमन्त्रश्चेति चत्वारो मन्त्रा (ब्रा ३ ८ ४)	४४३-४४६
१६ ,, गव्यहोममन्त्रा नव (ब्रा० ३ ८ १८ ३)	४४६
१७ ,, गव्यहोममन्त्रा अष्टौ (ब्रा ३ ८ १८ ४)	४४७
१८ ,, ब्रह्मोद्यमन्त्रा षट् (ब्रा० ३ ९ ५)	४५१-४५४
होतु पूर्वचित्वादिप्रश्ना, ब्रह्मणस्तत्समाधानाना	४५१
होतुरेकाकीचरणादिप्रश्ना, ब्रह्मणस्तत्समाधानानि	४५३
होतु पृथिवीपरान्तादिप्रश्ना, ब्रह्मणस्तत्समाधानानि	४५३
१९ ,, राजपत्नीना मृताश्वोपचारमन्त्रा अष्टादश	४५५-४६६
२० ,, राजपत्नीना जीविताश्वोपचारमन्त्रा एकादश	४६३-४६७
२१ ,, सन्ततिहोमशेषमन्त्राश्चतुर्दश (ब्रा० ३ ८ १८ ५)	४६८
२२ ,, प्रभुक्तिहोममन्त्रा एकोनविंशति (ब्रा ३ ८ १८ ६)	४६९
चतुर्थप्रपाठकस्य विनियोगसङ्ग्रहश्लोका	४७१
चतुर्थप्रपाठकस्यानुवाकाना पञ्चशतकानाञ्च प्रतीकपर्दानि	४७३

पञ्चमप्रपाठकस्य—

१—१ अनुवाकेषु सवत्सरसत्रशेषविधयः	४७३-५३१
तत्र	
१ अनुवाके—गवामयनम् (सवत्सरसत्रम्)	४७३-४८३
गवामयनसत्रस्य विधानम्, अर्थवादः प्रशसा च	४७६-४७७
प्रायश्चीयोद्यनीययोविशेषविधिः, तयोरतिरात्रयोर्बहुधा	
प्रशसनम्, विशेषविधानञ्च	४७८-४७९
अनन्तरभाविनामज्ञा विधानम्	४८०
ज्योतिरादीनामभिन्नवषडहताविधानम्	४८०
सर्वेष्वहस्मि पृष्ठस्तोत्रे सामैक्यविधिः	४८१
तस्य साम्ना आधारभूतानामृचामेतेष्वहस्मि भेदविधानम्	४८१
प्राकृतबाधनाय अभीवत्तसामविधिः	४८२
अभिजिन्नामाह्वरन्तरविधिः विश्वजिन्नामाह्वरविधिश्च	४८२
प्रतिमासमभिन्नवषडहेभ्य ऊर्ध्वं पृष्ठवडहस्यातिग्राह्य	
नियमस्य च विधिः	४८२
अत्र मीमांसाधिकरणद्वयम् (७ ३ २ ४ ३)	४८३
२ अनुवाके गवामयनसत्रार्थवादः (भा सोमयागविवरणम्)	४८४-४८८
३ , गवामयने पृष्ठवडहविकल्पविधानम्	४८८-४९१
४ ,, सवत्सरसत्रस्योत्तरे पक्षसि प्रकारविशेषाभिधानम्	४९१-४९४
५ ,, मात्सर्येण प्रवृत्तयोदयोगवामयनयोविशेषाभिधानम्	४९५-४९९
६ , अहवत्सर्गाभिधानम् (उत्सर्गिणामयनम्)	५० - ५५
७ ,, अहवत्सर्गे विशेषाभिधानम् (गवामयनविकृतिः)	५६-५०२
८, ९, १ अनुवाकेषु गवामयने (प्रकृतौ) महाव्रतप्रयोगः	५१३-५३१
(८) क्रोशसाम्, सत्रस्यद्विसाम्, प्रजापतेहृदयसाम्,	
स्योक्तानुस्यूक्तयोश्च साम्नाविधानादिकम्	५१५-५१६

तदीयानाम्चामिन्द्रदेवताकत्वविधि	५१७
तेषु सामसु प्रतिहारभागाना निषेद्ध	५१७
गानस्य पुरस्तात् पञ्चदशस्तोमकस्य रथन्तरस्य विधि	५१७
गानस्य पुरस्तात् सप्तदशस्तोमकस्य षडहत्मासो विधि	५१७
एकविंशस्तोमकस्य भद्रहत्मासो द्विपदासु विधानम्	५१८
भद्रसाम्न समीपे पत्नीगानविधि	५१८
गानसाम्न पञ्चविंशस्तोमस्य च विधानम्	५१८, ५१९
पञ्चविंशस्तोमगानकाले उत्थानादिप्रकारोपदेशा	५१९
उद्गातुरुद्गानविधि	५२०
उद्गाढहोत्रध्वर्यगा क्रमेण आसन्दीप्तेऽङ्गकूर्चासनविधि	५२०
अत्र मीमासाधिकरणद्वयम् (१ ४ ई, ९)	५२१
(९) अकामाम्न इलान्दसाम्नश्च विधि	५२४
उत्क्रोदस्य, श्रुततन्तुगाणवादनस्य, दुन्दुभ्याह्वननस्य, भूमि	
दुन्दुभ्याह्वननस्य, अपघाटलिका तुम्बुरु-वीणा पिच्छोला	
वादनादिसवविधवाचा च विधि	५२५-५२७
ब्राह्मणशूद्रयोश्चमनिमित्तकलहस्य विधानम्	५२७
भूतेच्छद्वृष्टसाम्ना गानविधानम्	५२८
ब्रह्मचारिपुञ्जल्योर्मिथनौभावविधि	५२८
(१) आद्रचर्मवेधनस्य कवचिध्वध्वर्येऽं प्रासनस्य दासौढव्यस्य	५२९-५३१
११-२४ अनुवाकेषु अश्वमेधाङ्गहोममन्त्रादि(ब्रा ३ का ८ प्र)	५३१-५५९
तत्र	
११ अनुवाके रात्रावन्नहोममन्त्रा पञ्चाशत् (ब्रा ३ ८ १८ ७)	५३१
१२ ,, शरौरहोममन्त्रा एकपञ्चाशत् (ब्रा ३ ८ १८ ८)	५३४
१३ ७ परिधिमन्त्रास्त्रय (ब्रा ३ ८ १८ ९)	५३७
१४ ,, दशहविषामुत्पत्तिविधि	५३८

१५ अनुवाके दशहविषामथवादा	५३६
१६ , पूर्वमहिमग्रहमन्त्र (ब्रा० ३ ८ १८ १०)	५४२
१७ ,, उत्तरमहिमग्रहमन्त्र (ब्रा ३ ८ १८ १०)	५४३
१८ ,, ब्रह्मवर्चसहोममन्त्रा दश (ब्रा ३ ८ १८ ११)	५५५
१९ ,, अश्वानुमन्त्राणमन्त्रा (ब्रा० ३ ९ १२ २१)	५४७
२० ,, अनन्तरित्यै अन्नहोममन्त्रा दश (३ ८ १८ १२)	५४८
२१ ,, अश्वरोगादिप्रायश्चित्तेष्टय (३ ९ १७ १)	५५
२२ ,, दशहविषेष्टिविध्यादि (ब्रा ३ ९ १६ १२)	५५१
२३ ,, सन्नतिहोममन्त्रा दश (ब्रा ३ ८ १८ १३)	५५२
२४ ,, अध्वर्योर्यजमानवाचनादिमन्त्राश्चत्वार	५५७
२५ ,, सर्वजगदात्मकत्वेनाश्वस्तुति , विराडुपासन वा	५५५
पञ्चमप्रपाठकीयविनियोगसङ्गहश्लोका	५५९
पञ्चमप्रपाठकस्यानुवाकाना पञ्चशतकाना च प्रतीकपदानि	५६६
सप्तमकाण्डीयप्रपाठकाना प्रतीकपदानि	५६२
तैत्तिरीयसंहिताया काण्डाना प्रतीकपदानि	५६२

॥ श्रमिति ॥

॥ षष्ठभागस्य सूचीपत्र समाप्तम् ॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाक ।

हरि श्रोम् ।

प्राचीनवःशङ्करोति देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त
'प्राचीन्देवा दक्षिणा पितर' प्रतीची मनुष्या उदीचीः
रुद्रा यत् प्राचीनवःशङ्करोति देवलोकमेव तद्यजमान
उपावर्त्तते ^{१)} परि-अयत्यन्तर्हितो हि देवलोको मनुष्य-
लोकात् ^(२) नास्माल्लोकात् स्वेतव्यमिवेत्याहुः को हि
तद्देहं यद्यमुष्मिल्लोकेऽस्त वा न वेति द्विद्वतीकाशान्
करोति ^(३) ॥ १ ॥

उभयोर्लोकयोरभिजित्यै केशश्मश्रु वपते नृखानि
निहन्तते मृता वा एषा त्वगमेध्या यत केशश्मश्रु
मृतामेव त्वचममेध्यामपृहत्य यज्ञियो भूत्वा मेधुमुपैति ^(४)

अङ्गिरस सुवर्गलोक यन्तोऽसु दीक्षात्पत्नी प्रावेशय-
न्नसु स्नाति साक्षादेव दीक्षात्पत्नी अव-रुन्धे^(५) तीर्थे
स्नाति तीर्थे हि ते ताम्प्रावेशयन्^(६) तीर्थे स्नाति ॥ २ ॥

तीर्थमेव समानाना भवति^(७) अपोऽश्नात्यन्तरन
एव मेथो भवति^(८) वामसा दीक्षयति सौम्य वै श्रौम
देवतया सोममेष देवतामुपैति यो दीक्षते^(९) सोमस्य
तनूरसि तनुव मे पाहीत्याह स्वामेव देवतामुपैत्यथो
आशिषमेवैतामा-शास्ते^(१०) अग्नेस्तूषाधान वायोवात-
पान पितृणा नीविरोषधीना प्रघात ॥ ३ ॥

आदित्याना प्राचीनतानो विश्वेषा देवानामानु-
र्नक्षत्राणामतीकाशास्तद्वा एतत सर्वदेवत्य यद्वासो
यद्वाससा दीक्षयति सर्वाभिरेवैन देवताभिर्दीक्षयति^(११)
बहि प्राणो वै मनुष्यस्तस्याशन प्राणोऽश्नाति सप्राण
एव दीक्षते^(१२) आशितो भवति यावानेवास्य प्राणस्तेन
सह मेधमुपैति^(१३) घृत देवाना मस्तु पितृणा निष्क
मनुष्याणा तद्दे ॥ ४ ॥

एतत् सर्वदेवत्य यन्नवनीत यन्नवनीतेनाभ्यङ्क्ते सर्वा
एव देवता प्रीणति^(१४) प्रच्युतो वा एषोऽस्माह्नीकाद्
अगतो देवलोक यो दीक्षितोऽन्तरेव नवनीत तस्मा-
न्नवनीतेनाभ्यङ्क्ते^(१५) अनुलोम यजुषा व्याहृत्यै^(१६)

इन्द्रो वृचमहन् तस्य कनीनिका परापतत्तदाञ्जनम-
भवद् यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृक्ते दक्षिण
पूर्वमाङ्क्ते^(१०) ॥ ५ ॥

सुव्य० हि पूर्व मनुष्या आञ्जते न नि-धावते नीष
हि मनुष्या धावन्ते पञ्चदश्व आङ्क्ते पञ्चाक्षरा पङ्क्ति
पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव-रुन्धे परिमितमाङ्क्तेऽपरि-
मित० हि मनुष्या आञ्जते सतृलया आङ्क्तेऽपतृलया
हि मनुष्या आञ्जते व्यावृत्यै^(१०) यदपतृलयाञ्जीत वज्र
इव स्यात् सतृलयाङ्क्ते मिचत्वाय^(११) ॥ ६ ॥

इन्द्रो वृचमहन् सोऽपोऽभ्यन्त्रियत् तासां यन्मेध्य
यन्निय० सदेवमासीत्तदप उदकामत् ते दुर्भा अभवन्
यद्दुर्भपुञ्जौलै पवयति या एव मेध्या यन्निया सदेवा
आपस्ताभिरेवैन पवयति^(१२) द्वाभ्या पवयत्यहेरात्रा-
भ्यामेवैन पवयति त्रिभि पवयति चय इमे लोका
एभिरेवैन लोकै पवयति पञ्चभि ॥ ७ ॥

पवयति पञ्चाक्षरा पङ्क्ति पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञायै-
वैन पवयति षड्भि पवयति षड्वा ऋतव ऋतुभि-
रेवैन पवयति सप्तभि पवयति सप्त छन्दाः०सि छन्दा-
भिरेवैन पवयति नवभि पवयति नव वै पुरुषे प्राणा
सप्राणमेवैन पवयत्येकविंशत्या पवयति दश इत्या

अङ्गुलयो दश पद्या आत्मैकविप्रो यावानेव पुरुष-
स्तमपरिवर्ग ॥ ८ ॥

पवयति^(२१) चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह मनो वै चित्प-
तिर्मनसैवैन पवयति वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह वाचै-
वैन पवयति देवस्त्वा सविता पुनात्वित्याह सवितृ-
प्रहृत एवैन पवयति^(२२) तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण
यस्मै क पुने तच्छकेयमित्याहाशिषमेवैतामा-शास्ते^(२३)
॥ ९ ॥*

अतीकाशान् करोति । अवेशयन् तीर्थे साति ।
प्रघात । मनुष्याणा तद्वै । आङ्क्ते । मित्रत्वाय । पञ्चभि ।
अपरिवर्गम् । अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाक ॥०॥

यावन्तो वै देवा यज्ञायापुनत् त एवाभवन् य एव
विद्वान् यज्ञाय पुनीते भवत्येव बृहि पवयित्वान्त
प्रपादयति मनुष्यलोक एवैन पवयित्वा पूत देवलोक
प्रणयति^(१) अदीक्षित एकयाहुत्येत्याहु सुवेण चतस्रो

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यान प्रथमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठकप्रथमानु
वाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

जुहेति दीक्षितत्वाय सुचा पञ्चमी पञ्चाक्षरा पङ्क्ति
पाडक्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे.^(१) आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये ॥१॥

स्वाहेत्याहाकृत्या हि पुरुषो यज्ञमभि-प्रयुङ्क्ते
यज्ञेयेति^(२) मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेत्याह मेधया हि
मनसा पुरुषो यज्ञमभिगच्छति^(३) सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये
स्वाहेत्याह वाग्वै सरस्वती पृथिवी पूषा वाचैव पृथिव्या
यज्ञ प्र-युङ्क्त^(४) आपो देवीर्ब्रह्मती विश्वशम्भुव इत्याह
या वै वर्ष्मस्ता ॥ २ ॥

आपो देवी ब्रह्मती विश्वशम्भुवो^(५) यदेतदयजुर्न ब्रूयाद्
दिव्या आपोऽशान्ता इम लोकमा-गच्छेयु^(६) आपो
देवीर्ब्रह्मती विश्वशम्भुव इत्याहास्मा एदैनो लोकाय
शमयति तस्माच्छान्ता इम लोकमा-गच्छन्ति^(७) द्यावा-
पृथिवीत्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ उर्व्वन्तरिक्षमित्या
हान्तरिक्षे हि यज्ञो^(८) बृहस्पतिर्नो हविषा वृधातु ॥३॥

इत्याह ब्रह्म वै देवाना बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै यज्ञमव-
रुन्धे^(९) यद्ब्रूयाद्विधेरिति यज्ञस्थानुमृच्छेद्ब्रधात्वित्याह
यज्ञस्थानुमेव परि-वृणक्ति^(१०) प्रजापतिर्यज्ञमसृजत्
सोऽस्मात्सृष्ट पराडैत स प्र गजुरत्नीनात् प्र साम्
तमृगुदयच्छद् यद्गुदयच्छत्तदौद्ग्रहणस्यौद्ग्रहण-
त्वम्^(११) ऋचा ॥ ४ ॥

जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै^(१३) अनुष्टुब् छन्दसामुदय-
 च्छदित्याहुस्तस्मादनुष्टुभा जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै^(१४) द्वादश
 वात्सबन्धान्युदयच्छन्नित्याहुस्तस्माद् द्वादशभिर्वात्स-
 बन्धविदो दक्षयन्ति^(१५) सा वा एषर्गनुष्टुग्वागनुष्टुगय-
 देतयर्चा दक्षयति वाचैवैन^२ सर्वया दक्षयति^(१६)
 विश्वे देवस्य नेतुरित्याह सावित्येतेन मर्तो वृणीत
 सख्य ॥ ५ ॥

इत्याह पितृदेवत्येतेन विश्वे राय इषुध्यसीत्याह
 वैश्वदेव्येतेन यम वृणीत पुष्यस इत्याह पौष्णेतेन सा वा
 एषर्कसंवदेवत्या यदेतयर्चा दक्षयति सर्वाभिरेवैन
 देवताभिर्दक्षयति^(१७) सप्ताक्षर प्रथम पदमष्टाक्षराणि
 चीणि यानि चीणि तान्यष्टावुप-यन्ति यानि चत्वारि
 तान्यष्टौ यदष्टाक्षरा तेन ॥ ६ ॥

गायत्री यदेकादशाक्षरा तेन त्रिष्टुग् यद् द्वादशा-
 क्षरा तेन जगती सा वा एषर्कसर्वाणि छन्दासि
 यदेतयर्चा दक्षयति सर्वेभिरेवैन छन्दोभिर्दक्षयति^(१८)
 सप्ताक्षर प्रथम पद^२ सप्तपदा शकरी पशव शकरी
 पशूनेव अव-हन्थे^(१९) एकस्मादक्षरादनाप्त प्रथमं पदं
 तस्माद्यद्वाचोऽनाप्त तन्मनुष्या उप-जीवन्ति पूर्णया
 जुहोति, पूर्ण इव हि प्रजापति प्रजापतेरास्यै न्यूनया

जुहोति न्यूनाद्भि प्रजापति प्रजा अस्तु जत प्रजानां
सृष्ट्वै^{१)} ॥ ७ ॥*

अमये । ता । वृधातु । ऋचा । सख्य । तेन । जुहोति ।
पृ० दश च ॥ २ ॥ .

इति तैत्तिरीयसहिताया षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाक ॥०॥

ऋकसामे वै देवेभ्यो यज्ञायातिष्ठमाने कृष्णो रूप
कृत्वापक्रम्यातिष्ठता तेऽमन्यन्त य वा इमे उपावर्त्यत
स इद भविष्यतीति ते उपामन्त्रयन्त ते अहोरात्रयो-
र्महिमानमपनिधाय देवानुपावर्तेतामेष वा ऋचो
वर्णो यच्छुक्ल कृष्णाजिनस्यैष साम्नो यत्कृष्णम्^(१)
ऋकसामयो शिल्पे स्थ इत्याहर्कसामे एव अर्व-रुन्धे^{२)}
एष ॥ १ ॥

वा अहो वर्णो यच्छुक्ल कृष्णाजिनस्यैष रात्रिया
यत्कृष्ण यदेवैनयोस्तत्र न्यक्तं तदेवाव-रुन्धे^(२) कृष्णा-
जिनेन दौक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्रूपं यत्कृष्णाजिन

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं प्रथमकाण्डोद्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमद्वि-
तीयानुवाकभाष्ययोद्ब्रह्मण्यम् ।

ब्रह्मणैवैन दीक्षयति १) इमान्धियः शिख्रमाणस्य देवे-
त्याह यथायजुरेवैतद् २) गर्भा वा एष यहीक्षितं
उल्व् वास प्रोर्णते तस्मात् ॥ २ ॥

गर्भा प्रावृता जायन्ते ३) न पुरा सोमस्य क्रयादपो-
र्षीति यत्पुरा सोमस्य क्रयादपोर्षीति गर्भा प्रजाना
परापातुकास्य क्रीते सोमेऽपोर्णते जायत एव तदथो
यथा वसीयाः स प्रत्यपोर्णते तादृगेव तद् ४) अङ्गिरस
सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यत
ते शरा अभवन्नूर्ग्वै शरा यच्छरमयी ॥ ३ ॥

मेखला भवत्यूर्जमेवाव-रुन्धे ५) मध्यत स-नह्यति
मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा
भुञ्जते ६) ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाचीनममेध्य
यन्मध्यत सन्नह्यति मेध्यञ्चैवास्यामेध्यञ्च व्यावर्त्त-
यति ७) इन्द्रो वृचाय वज्रं प्राहरत्स चेधा व्यभवत्
स्फ्यस्तृतीयः रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् ॥ ४ ॥

येऽन्त शरा अशीर्यन्त ते शरा अभवन तच्छराणाः
शरत्व वज्रो वै शरा क्षुत खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो
यच्छरमयी मेखला भवति वज्रेणैव साक्षात् क्षुध
भ्रातृव्य मध्यतोऽप-हते ८) चिद्वद्वति चिद्वद्वै प्राणस्त्रि-
द्वर्त्तमेव प्राण मध्यतो यजमाने दधाति ९) पृथ्वी भवति

रज्जुमा व्यावृत्त्यै^(१९) मेखलया यजमान दीक्षयति योक्त्रेण
पत्नी मियुनत्वाय^(२०) ॥ ५ ॥

यज्ञो दक्षिणामभ्यधायत् ताः समभवत् तदिन्द्रो-
ऽप्यायत् सौऽमन्यत् यो वा इतो जनिष्यते स इद
भविष्यतीति ता प्राविशत् तस्या इन्द्र एवाजायत सौ-
ऽमन्यत् यो वै मदितोऽपरो जनिष्यते स इद भवि-
ष्यतीति तस्या अनुमृश्य योनिमाच्छिनत् सा सूत-
वशाभवत् तत् सूतवशायै जन्म ॥ ६ ॥

ताः हस्ते न्यवेष्टयत् ता मृगेषु न्यदधात् सा
कृष्णविषाणाभवदिन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिःसी-
रिति कृष्णविषाणा प्र-यच्छति सयोनिमेव यज्ञ
करोति सयोनि दक्षिणाः सयोनिमिन्द्रः सयोनि-
त्वाय^(२१) कष्यै त्वा सुस्तस्याया इत्याह तस्माददृष्ट-
पद्या ओषधय पचन्ते^(२२) सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य
इत्याह तस्मादोषधय फलं गृह्णन्ति^(२३) यद्वस्तेन ॥ ७ ॥

कण्डूयेत पामनम्भावुका प्रजा स्युर्यत् स्मयेत
नम्रम्भावुका कृष्णविषाणया कण्डूयतेऽपि गृह्य स्मयते
प्रजाना गोपीथाय^(२४) न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतो कृष्ण-
विषाणामवचृतेद् यत्पुरा दक्षिणाभ्यो नेतो कृष्णवि-
षाणामवचृतेद् योनिं प्रजाना परापातुका स्यान्नीतासु

दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणा प्रास्थिति योनिर्वै
 यज्ञस्य चात्वाल्ल योनि कृष्णविषाणा योनावेव योनि
 दधाति यज्ञस्य सयोनित्वाय^{(१८)*} ॥ ८ ॥

रुन्धे यष । तस्मात् । शरमयी । यूपस्तृतीय । मिशुन-
 त्वाय । जन्म । हस्तेन । अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद् यज्ञायातिष्ठमाना सा वन-
 स्पतीन् प्राविशत् सैषा वाग् वनस्पतिषु वदति या
 दुन्दुभौ या तृणवे या वीणाया यद् दीक्षितदण्ड
 प्रयच्छति वाचमेवाव-रुन्धे^(१) औदुम्बरो भवत्युर्गा
 उदुम्बर ऊर्जमेवाव-रुन्धे मुखेन सम्मितो भवति मुखत
 एवास्मा ऊर्ज दधाति तस्मान्मुखत ऊर्जा भुञ्जते^(२) ॥ १ ॥

क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्ड प्रयच्छति मैत्रावरुणो
 हि पुरस्तादृत्विग्भ्यो वाचं विभजति तामृत्विजो
 यजमाने प्रतिष्ठापयन्ति^(३) स्वाहा यज्ञ मनसेत्याहु

* अस्यानुवाकस्य व्याख्यानं प्रथमकाण्डेयद्वितीयेप्रपाठकस्य द्वितीयानु-
 वाकभाष्ये द्रश्यम् ।

मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति खाहा द्यावापृथिवीभ्यामित्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ स्वाहोरोरन्तरिक्षादित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञ स्वाहा यज्ञ वातादार इत्यप्रहार्य ॥ २ ॥

वाव य पवते स यज्ञस्तमेव साक्षादा-रभते^(४) मुष्टी करोति वाच यच्छति यज्ञस्य धृत्यै^(५) अदोक्षिष्टाय ब्राह्मण इति चिरुपाःश्वाह देवेभ्य एवैन प्राह चिरुच्चैरुभयेभ्य एवैन देवमनुष्येभ्य प्राह^(६) न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाच विसृजेद् यत्पुरा नक्षत्रेभ्यो वाच विसृजेद् यज्ञ वि छिन्द्यात्^(७) ॥ ३ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु व्रतं कर्णुतेति वाच विसृजति यज्ञव्रतो वै दीक्षितो यज्ञमेवाभि वाच विसृजति^(८) यदि विसृजेद्वैष्णवीमृचमनु-ब्रूयाद् यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञः सन्तनेति^(९) दैवीन्धियं मनामह इत्याह यज्ञमेव तन्मदयति^(१०) सुपारा नो असद् वश इत्याह व्यष्टिमेवाव-रुन्धे^(११) ॥ ४ ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति होतव्य दीक्षितस्य गृहाश्च न होतव्याश्मिति हविवै दीक्षितो यज्जुहुयाद् यजमानस्यावदाय जुहुयाद् यन्न जुहुयाद् यज्ञपरन्तरियाद् ये देवा मनोजाता मनोयुज इत्याह प्राणा वै

देवा मनोजाता मनोयुजस्तेष्वेव परोक्षं जुहोति तन्नेव
हुतं नेवाहुतं^(१२) स्वपन्त वै दीक्षितं रक्षांसि जिघांस
सन्त्यग्नि ॥ ५ ॥

खलु वै रक्षोहाग्नेत्वं सुजागृहि वयं सुमन्दिषी-
महीत्याहाग्निमेवाधिपा कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्यै^(१३)
अब्रत्यमिव वा एष करोति यो दीक्षित स्वपिति त्वमग्ने
व्रतपा असीत्याहाग्निवै देवानां व्रतपति स एवैनं व्रत-
मा-लम्भयति^(१४) देव आ मर्त्येषेत्याह देव ॥ ६ ॥

ह्येष सन् मर्त्येषु^(१५) त्व यज्ञेषीद्य इत्याहैतं हि
यज्ञेषीडुते^(१६) अप वै दीक्षितात् सुपुपुषं इन्द्रिय देवता
क्रामन्ति विश्वं देवा अभि मामावष्टन्नित्याहेन्द्रिये-
णैवैनं देवताभिः सन्नयति^(१७) यदेतद् यजुर्न ब्रूयाद्
यावत् एव पशूनभि-दीक्षेत तावन्तोऽस्य पशव स्तू-
रास्वेयत ॥ ७ ॥

सोमा भूयो भरेत्याहापरिमितानेव पशूनव-रुन्धे^(१८)
चन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्याह यथादेवतमेवैना
प्रति-गृह्णाति^(१९) वायवे त्वा वरुणाय त्वेति यदेवमेता
नानुदिशेद् यथादेवतन्दक्षिणा गमयेदा देवताभ्यो
दृश्येत् यदेवमेता अनुदिशति यथादेवतमेव दक्षिणा
गमयति न देवताभ्य आ ॥ ८ ॥

वृश्चते १ देवीरापो अपा नपादित्याह यद् वो मेध्यं
यन्नियत् सदेव तद् वो माव-क्रमिषमिति वावैतदाह (११)
अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनु गेषमित्याह सेतुमेव
कुत्वात्येति (१२)* ॥ ६ ॥

भुञ्जते । अय । छिन्द्यात । रुन्धे । अग्निः । आह
देव । इयत् । देवताभ्य आ । चयस्त्रिःशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाक ॥०॥

देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजान्
तेऽन्योऽन्यमुपाधावन् त्वया प्र-जानाम् त्वयेति ते-
ऽदित्याः समधियन्त त्वया प्र-जानामेति साब्रवीद् वरं
वृणौ मत्प्रायणा एव वो यज्ञा मदुदयना असन्निति
तस्मादादित्य प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीय (१)
पञ्च देवता यजति पञ्च दिशो दिशा प्रज्ञात्यै ॥ १ ॥

अथो पञ्चाक्षरा पङ्क्ति पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव-

* अस्यानुवाकस्य आख्यान प्रथमकाण्डेयद्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीय
द्वितीयानुवाकभाष्ययोर्दृष्टव्यम् ।

रुन्धे^{१)} पथ्याः स्वस्तिमयजन् प्राचीमेव तथा दिशं
 प्राजानन्नग्निना दक्षिणा सोमेन प्रतीचोः सविचोदीची-
 मदित्योर्धा^{२)} पथ्याः स्वस्ति यजति प्राचीमेव तथा
 दिशं प्र-जानाति पथ्याः स्वस्तिमिष्ट्वाग्नीषोमौ यजति
 चक्षुषी वै एते यज्ञस्य यद्ग्रीषोमौ ताभ्यामेवानु-
 पश्यति ॥ २ ॥

अग्नीषोमाविष्ट्वा सवितारं यजति सवितृप्रहृत
 एवानु-पश्यति सवितारमिष्ट्वादिति यजतीय वा
 अदितिरस्यामेव प्रतिष्ठायानु-पश्यति^{३)} अदितिमिष्ट्वा
 मारुतीमृचमन्वाह मरुतो वै देवानां विशो देवविश
 खलु वै कल्पमान मनुष्यविशमनु-कल्पते यन्मारुती-
 मृचमन्वाह विशा ऋष्यै^{४)} ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्रयाज-
 वदननूयाज प्रायणीय कार्यमनूयाजवत् ॥ ३ ॥

अप्रयाजमुदयनीयमितीमे वै प्रयाजा अमी अनू-
 याजा सैव सा यज्ञस्य सन्तति^{५)} तत्तथा न कार्य-
 मात्मा वै प्रयाजा प्रजानूयाजा यत्प्रयाजानन्तरिया-
 दात्मानमन्तरियाद् यदनूयाजानन्तरियात् प्रजामन्त-
 रियाद् यत् खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु
 यज्ञं परा भवति यज्ञं पराभवन्त यजमानोऽनु ॥ ४ ॥

• परा-भवति^{६)} प्रयाजवदेवानूयाजवत् प्रायणीयं

कार्यं प्रयाजवदनूयाजवदुदयनीय नात्मानमन्तरेति
 न प्रजान यज्ञ पराभवति न यजमान (८) प्रायणीयस्य
 निष्कास उदयनीयमभि निर्वपति सैव सा यज्ञस्य
 संन्ति (९) या प्रायणीयस्य याज्या यत् ता उदयनीय-
 स्य याज्या कुर्यात् पराङ्मु लोकमारोहेत् प्रमा-
 णुक स्याद् या प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता, उदय-
 नीयस्य याज्या करोत्यस्मिन्नेव लोके प्रति-तिष्ठति (१) *
 ॥ ५ ॥

प्रज्ञात्यै । पश्यति । अनुयाजवत् । यजमानोऽनु ।
 पुरोनुवाक्यास्ता । अष्टौ च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 पञ्चमोऽनुवाक ॥०॥

कद्रुश्च वै सुपर्णी चात्मरूपयोरस्पर्शेताः सा कद्रु
 सुपर्णीमजयत् साब्रवीत् तृतीयस्यामितो द्विवि सोम-

* अस्यानुवाकस्य आख्यान प्रथमकाण्डेयद्वितीयप्रपाठकस्य चतुर्था
 अनुवाकभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

स्तमा-हर तेनात्मान् निष्क्रीणीषति^(१) इयं वै कद्रूरसौ
सुपुणी छन्दांसि सौपर्ण्या^(२) साब्रवीदमै वै पितरौ
पुत्रान् विभृतस्तृतीयस्यामितो दिवि सौमस्तमा-हर
तेनात्मान् निष्क्रीणीष ॥ १ ॥

इति मा कद्रूरवोचदिति^(३) जगतीमुदपत्तुर्दशा-
क्षरा सती साप्राप्य न्यवर्त्तन् तस्यै द्वे अक्षरे अमीयेता
सा पशुभिश्च दीक्षया चागच्छत तस्माज्जगती छन्दसा
पश्यन्तमा तस्मात् पशुमन्त दीक्षोप-नमति^(४) त्रिष्टु-
गुदपत्त् चयोदशाक्षरा सती साप्राप्य न्यवर्त्तन् तस्यै द्वे
अक्षरे अमीयेता सा दक्षिणाभिश्च ॥ २ ॥

तपसा चागच्छत्^(५) तस्मात् त्रिष्टुभो लोके माध्यन्दिने
सर्वने दक्षिणा नीयन्त एतत् खलु वाव तप इत्याहुयं स्व
ददातीति^(६) गायव्युदपत्तुर्दशाक्षरा सत्यजया ज्योतिषा
तमस्या अजाभ्यरुन्ध तदजाया अजत्व सा सोमच्चा-
हरच्चत्वारि चाक्षराणि साष्टाक्षरा समपद्यत^(७) ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति ॥ ३ ॥

कष्मात्सत्याद् गायत्री कनिष्ठा छन्दसा सती यज्ञमुख
परीयायेति यदेवाद् सोममा-हरत् तस्माद् यज्ञमुख
पयैत् तस्मात्तेजस्विनीतमा^(८) पृथ्वा द्वे सर्वने समगृ-
ह्णान्मुखेनैक यन्मुखेन समगृह्णात् तदधयत्तस्माद् द्वे

सर्वने शुक्रवती प्रातः सवनं च माध्यन्दिनं च तस्मात्
तृतीयसवनं च जीषमभिषुष्वन्ति धीतमिव हि म
न्यन्ते^(९) ॥ ४ ॥

अरिशरमव नयति सशुक्रत्वायाथो सम्भरत्येवै-
नत्^(१) तः सोममाह्वयमाणं गन्धर्वा विश्वावसु
पथमुष्णात्स तिस्रो रात्री परिमुषितोऽवसत तस्मात्
तिस्रो रात्री क्रीत सोमो वसति^(११) ते देवा अब्रुवन्-
स्त्रीकामा वै गन्धर्वा स्त्रिया निष्क्रीणाभेति ते वाचः
स्त्रियमेकहायनी कृत्वा तया निरक्रीणन्त्^(१२) सा रोहिद्-
रूप कृत्वा गन्धर्वेभ्यः ॥ ५ ॥

अपक्रम्यातिष्ठत्तद्रोहितो जन्म^(१३) ते देवा अब्रुवन्नप
धुष्मदक्रीणास्मानुपावर्तते वि ह्वयामहा इति ब्रह्म
गन्धर्वा अब्रुवन्नगायन् देवा सा देवान् गायत उपावर्तत
तस्माद्गायन्त् स्त्रियः कामयन्ते^(१४) कामुका एन् स्त्रियो

* यद्यपि प्रथमादिभागचतुष्टये 'तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ।'-इति, एतद्-
भागे चेत प्राक् 'तैत्तिरीयसंहितायाः ।'-इति सप्तम्यन्त शिरोनाम व्यवहृत
मत्पूर्वे सम्पादके, परं न तद् युक्ततरमिव प्रतिभाति नाम्ना प्रथमान्त-
व्यवहारस्यैव भूयोदर्शनात्, पाणिनेस्तथैव शासनाच्च (पा० सू० २ ३ ४६) ।
पूर्वाच्छेदेन बन्धनीचिह्नेन च काण्डाद्यङ्गानां भेतेनान्वयबाधप्रतीतेः सप्तम्या
नैरर्थक्यञ्चेद् स्फुटमिति । इतः प्राप्तसम्पादनाधिकार शर्मस्त्रीसत्यव्रत ।

† 'मन्यन्ते'-इति खरितादिपाठ १८१० शाक्ये मुम्बई-मुद्रितपुस्तके ।

भवन्ति य एव वेदाथो य एव विद्वानपि अन्येषु भवन्ति
तेभ्य एव ददत्युत यद्दुतया ॥ ६ ॥

भव^(१५) न्येकहायन्या क्रीणाति वाचैवैन^७ सर्वया
क्रीणाति तस्मादेकहायना मनुष्या वाच वद^(१६) न्नक्र-
टया ऽकर्णया ऽकाणया ऽश्लोणया ऽसप्तशफया क्रीणा-
ति^(१७) सर्वयैवैन क्रीणाति^(१८) यच्छेतया क्रीणीयाद्दु-
श्चर्मा यजमान स्याद्यत्कृष्णयानुस्तरणी स्यात् प्रमायुको
यजमान स्याद्यद् द्विरूपया वार्चघ्नी स्यात्स वान्यञ्जि-
नीयात्त वान्यो जिनीयादरुणया पिङ्गाक्ष्या क्रीणात्ये-
तद्दे सोमस्य रूपः स्वयैवैन देवतया क्रीणाति^(१९) ॥ ७* ॥

क्रीणीष्व^[१] च^[२] वदन्ति^[३] † मन्यन्ते^[४] गन्धर्वेभ्यो^[५]
बहुतया^[६] पिङ्गाक्ष्या दश च^[७] † ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाक ॥

* इम मनुवाक १का २प्र ४अ भाष्ये ऊनविशाश कुर्वन्नृद्वत्य आख्यत ।
एतच्छेशाश मवलम्ब्य मौमासाया मधिकरणश्चैक मारचितम (३ १ ६) ।

† 'निष्क्रीणीष्व दक्षिणाभिश्च वदन्ति - इति क ख पुस्तकयो पाठ ।
यद्यप्येतत्पूर्वं मिह क ख पुस्तकानुसारी एव खण्डान्तसङ्ग्रहवाक्यपाठ आदृत,
परं मेतादृशेषु वाक्येषु खण्डान्तपदैकमात्राणा सङ्ग्रहस्याभीष्टत्वप्रतीते
मुम्बई मुद्रित पाठ एव ज्यायानिति मत्वेहेतु स एवावलम्ब्यते ।

‡ इह षष्ठानुवाके 'क्रीणीष्व'—इत्यादीनि षट् खण्डान्तपदानि तत्
सप्तमखण्डे 'पिङ्गाक्ष्या'—इतिपदादनन्तरपठितान्यपराणि च द्वा प्र पदानि
संकीर्त्य । एवं मपरत्रापि सर्वत्रैव खण्डान्तसङ्ग्रहवाक्येषु बोध्यम् ।

तद्विरण्यमभवत्तस्माद्द्भ्यो हिरण्य पुनन्ति^(१) ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यादनस्थिकेन प्रजाः
प्रवीयन्ते* ऽस्थन्वतीर्जायन्त इति यद्विरण्य घृतेऽवधाय
जुष्टेति तस्मादनस्थिकेन प्रजा प्रवीयन्ते† ऽस्थन्वती-
र्जायन्त^(२) एतद्वा अग्ने प्रिय धाम यद् घृत तेजो हिर-
ण्यमियन्ते शुक्र तनूरिद वर्च इत्याह सतेजस मेवैन-
सतनुम ॥ १ ॥

करोत्यथो सम्भरत्येवैन^(३) यदबद्धमवद्ध्याद्‡ गर्भा
प्रजानाम्परापातुका † स्युर्बद्धमव दधाति गर्भाणा
धृत्यै^(४) निष्टुर्क्य बध्नाति प्रजाना प्रजननाय^(५) वाग्वा
एषा यत्सोमक्रधणी जूरसीत्याह यद्वि मनसा जवते
तद्वाचा वदति धृता मनसेत्याह मनसा हि वाग् धृता
जुष्टा विष्णाव इत्याह ॥ २ ॥

यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञायैवैना जुष्टा करोति तस्यास्ते
सत्यसवस प्रसव इत्याह सवितृप्रसूतामेव वाचमव
रन्ध्रे^(६) काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञ- रक्षा-सि
जिघा-सन्त्येष खलु वा अरक्षोहत पन्था योऽग्नेश्च

* 'प्रवीयन्त क । † 'प्रवीयन्ते' क । 'प्रवीयन्ते'—इत्येकपदम् मु० ।
पदकारस्तु पूर्वं प्रवीयन्त इत्येकपद स्वीकृत्याऽपीह पदद्वयीकृत्यापठत् ।

‡ मव दध्याद् इति पदच्छेदयुक्तो मु पाठ पदग्रन्थविरुद्ध इत्युपेक्षितः ।

५ 'पातुका' क ।

सूर्यस्य च सूर्यस्य चक्षुरारुहमग्नेरक्षणं कनीनिकामि-
त्याह य एवारुहोहत पन्यास्तस्मात्समारोहति^(७) ॥ ३ ॥

वाग्वा एषा यत्सोमक्रयणी चिदसि मनासीत्यमह
शास्त्रेवैनामेतत्तस्माच्छिष्टा प्रजा जायन्ते^(८) चिदसी-
त्याह यद्वि मनसा चेतयते तद्वाचा वदति मनासीत्याह
यद्वि मनसाभिगच्छति तत्करोति धीरसीत्याह यद्वि
मनसा धायति तद्वाचा ॥ ४ ॥

वदति दक्षिणासीत्याह दक्षिणा ह्येषा यज्ञियासी-
त्याह यज्ञियामेवैना करोति स्रचियासीत्याह स्रचिया
ह्येषा दितिरस्युभयत शीर्षीत्याह यदेवादित्य प्राय-
णीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयस्तस्मादेवमाह^(९)
यदबद्धा स्यादयता स्याद्यत्पदिबद्धानुस्तरणी स्यात्
प्रमायुको यजमान स्याद् ॥ ५ ॥

यत्कर्णगृहीता वार्चघ्नी स्यात्स वान्य जिनीयान्त
वान्यो जिनीयान्मिचत्वा पदि बभ्रात्वित्याह मिचो
वै शिवो देवाना तेनैवैना पदि बभ्राति^(१०) पूषाध्वन
पात्वित्याहेय वै पूषेमामेवास्या अधिपामक समष्ट्या
इन्द्रायाध्यक्षयेत्याहेन्द्रमेवास्या अध्यक्ष करोति ॥ ६ ॥

अनु त्वा माता मन्यतामनु पितेत्याहानुमतयैवैनया
क्रीणानि सा देवि देवमच्छेहीत्याह देवी ह्येषा देव

सोम इन्द्राय सोममित्याहेन्द्राय हि सोम आह्रियते
यदेतद्यजुर्न ब्रूयात्पराच्येव सोमक्रयणीयाद्रुद्रस्त्वा वर्त्त-
यन्त्वित्याह रुद्रो वै क्रूर ॥ ७ ॥

देवान्ना तमिवास्यै परस्ताद्दधात्यादृत्यै क्रूरमिव वा
एतत्करोति यद्रुद्रस्य कीर्त्तयति मित्रस्य पथेत्याह
शान्त्यै वाचा वा एष वि क्रीणीते य सोमक्रयण्या
स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि सह रय्येत्याह वाचैव
विक्रीय पुनरात्मन्वाचं धत्तेऽनुपदासुकास्य वाग्भवति
य एव वेद^(११) ॥ ८* ॥

सतनु^(१) माह^(२) समारोहति^(३) वाचा^(४) स्यात्^(५) †
करोति^(६) क्रूरो^(७) वेद^(८) ‡ ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

* इम मनुवाक १का २प्र ४अ भाष्ये एकादशांश कुवन्नुद्धृत्य आ-
ख्यत । तत्र मुद्रिता 'सत्यसवितु'—इत्येवमादिका (१ भा इ३२ पृ)
एतद्विरुद्धा पाठास्त्वेतदालोचनत एव प्रायश्च सप्रोद्धा ।

† 'सतनु विष्णुव इत्याह समारोहति ध्यायति तद्वाचा यजमान स्यात्' क, ख ।

‡ संहितापाठे ५दाना विभजन मन्याय्यम संहितात्वबाधात, प्राति-
ष्ठीाख्यविहिताना ५ आदिविधीना मप्रवृत्ते, पदपाठस्वरूपत्तेऽह । अतोऽत्र
मत्पूर्वसम्पादकरीतिर्नात्रानुद्धता अपि वा न च तेनाप्यनुद्धतात्र तत्पूर्व-
सम्पादकरीतिरिति तत्रोतेरेवानुसरण मिह हत मिति ॥

षट् पदान्यनु नि क्रामति षडहं वाड माति वदत्युत
 सवत्सरस्यायने यावत्येव वाक् तामव रुन्धे^(१) सममे पदे
 जुहोति सप्तपदा शक्नरी पशव शक्नरी पशूनेवाव रुन्धे
 सप्त ग्राम्या पशव सप्तारण्या सप्त च्छन्दाः स्युभयस्या-
 वरुध्यै^(२) वस्यसि रुद्रासीत्याह रूपमेवास्या एतन्महि-
 मानम् ॥ १ ॥

व्याचष्टे^(३) बृहस्पतिस्त्वा सुम्ने रण्वत्वित्याह ब्रह्म वै
 देवाना बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशूनव रुन्धे रुद्रो वसु-
 भिरा चिकेत्वित्याहावृत्यै^(४) पृथिव्यास्त्वा मूर्द्धना जिघर्मि
 देवयजन इत्याह पृथिव्या ह्येष मूर्द्धा यद्देवयजनमि-
 डाया पद इत्याहेडायै ह्येतत्पद यत्सोमक्रयण्यै घृत-
 वति स्वाहा ॥ २ ॥

इत्याह यदेवास्यै पदाद् घृतमपीद्यत तस्मादव-
 माह^(५) यदध्वर्युरनग्नावाहुति जुहुयादन्योऽध्वर्यु स्याद्र-
 क्षाःसि यज्ञः हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव
 जुहोति नान्योऽध्वर्युर्भवति न यज्ञः रक्षाःसि घन्ति^(६)
 काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षाःसि जिघाःसन्ति
 परिलिखितः रक्ष परिलिखिता अरातय इत्याह
 रक्षसामपहत्यै ॥ ३ ॥

इदमहः रक्षसो ग्रीवा अपि कन्तामि योऽस्मान्

द्वेष्टि यच्च वव द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यच्चैव द्वेष्टि
यश्चैन द्वेष्टि तयोरेवानन्तराय श्रीवा. क्तन्ति^(०) पशवो
वै सोमक्रयण्यै पद यावत् त्मूतः स वपति पशूनेवाव-
रुध्ये स्मै राय इति सु वपत्यात्मानमेवाध्वर्यु ॥ ४ ॥

पशुभ्यो नान्तरेति त्वे राय इति यजमानाय प्र
यच्छति यजमान एव रयि दधाति तोते राय इति
पत्निया अर्हो वा एष आत्मनो यत्पत्नी यथा गृहेषु
निधत्ते तादृगेव तत^(८) त्वष्टीमती ते सपेयेत्याह त्वष्टा वै
पशूना मिथुनानाः रूपकद्रूपमेव पशुषु दधा^(९)-
त्यस्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयते ऽमुष्मा आहव-
नीयो यद्गार्हपत्य उपवपेद्स्मिन् लोके पशुमान्तस्याद्य-
दाहवनीये ऽमुष्मिन् लोके पशुमान्तस्यादुभयोरुप वप-
त्युभयोरेवैनं लोकयो पशुमन्तं करोति^(१) ॥ ५* ॥

महिमान^(१) स्वाहा^(२) ऽपहत्या^(३) अध्वर्यु^(४) धीयते
चतुर्विंशतिश्च^(५) † ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाक ॥

* इम मनुवाक १का० २प्र ५अ० भाष्ये दशधा विभज्येद्धृत्य व्याख्यत ।
एतत्प्रथमाश्रय भवत्प्रथमं मीमासाया मधिकरणञ्चावचितम् (४ १ ६) ।

† पक्ष्मे खण्डे उपवपेदित्येक पदम्, उप वपति इति तु पदद्वयम् इत्य
धीयते-इत्यनन्तरपठितानि पदानि चतुर्विंशतिर्गण्यन्तः । पदविभागे
चार्ध पदपाठ एवास्माक मेक शरणाभ । एवं मपराच्चाधि बोध्यम् ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति विचित्य सोमाः न विचित्याः
 इति* सोमो वा ओषधीनाः राजा तस्मिन् यदापन्नं
 ग्रसितमेवास्य तद्यद्विचिनुयाद् यथा स्याद् ग्रसितं नि-
 ष्खिदति तादृगेव तद्यन्नं विचिनुयाद्यथाश्चन्नापन्नं
 विधावति तादृगेव तत् शोधुकोऽध्वर्युः स्यात् शोधुको
 यजमानः सोमविक्रयिन्सोमः शोधयेत्येव ब्रूयाद्यदौ-
 तरम् ॥ १ ॥

यदौतरमुभयेनैव सोमविक्रयिणमर्पयति तस्मात्
 सोमविक्रयी शोधुको^(१)ऽरुणो ह स्माहौपवेशि सोम-
 क्रयण एवाह तृतीयसवनमव रुन्धे इति पशूना चर्म-
 न्निमीते पशूनेवाव रुन्धे पशवो हि तृतीयः सवनं^(२)
 य कामयेतापशु स्यादित्यृक्षतस्तस्य मिमीतर्क्षं वा
 अपशव्यमपशुरेव भवति य कामयेत पशुमान्स्यात्
 ॥ २ ॥

इति लोमतस्तस्य मिमीतैतद्वै पशूनाः रूपः रू-
 पेणैवास्मै पशूनव रुन्धे पशुमानेव भव^(३)त्युपामन्ते
 क्रीणाति सरसमेवैनं क्रीणा^(४)त्यमात्याऽसीत्याहामैवैनं
 कुरुते शुक्रस्ते ग्रह इत्याह शुक्रो ह्यस्य ग्रहो^(५)ऽनसाच्छ
 याति महिमानमेवास्याच्छ या^(६)त्यनसा ॥ ३ ॥

* 'विचायगोष्ठानाम (पा० ८ २ ६७)'-इतीह जति ।

अच्छ याति तस्मादनोवाद्यः* समे जीषन्^(७) यंच
 खलु वा एतः शीष्णा हरन्ति तस्माच्छीर्षहार्यं गिरौ
 जीषन्^(८)मभि त्य देवः सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा
 मिमीतेऽतिच्छन्दा वै सुर्वाणि च्छन्दाःसि सर्वेभिरेवैन
 छन्दाभिर्मिमीते वर्षं वा एषा छन्दसा यदतिच्छन्दा
 यदतिच्छन्दसर्चा मिमीते वर्षेवैनः समानाना
 करो^(९)त्येकयैकयोत्सर्गम् ॥ ४ ॥

मिमीतेऽयातयाम्नियायातयाम्नियैवैन मिमीते त-
 स्मानानावीर्या अङ्गलय^(१) सर्वास्वङ्गुष्ठमुप नि यृह्णा-
 ति तस्मात् समावद्वीर्योऽन्याभिरङ्गुलिभिस्तस्मात् सर्वा
 अनु सञ्चरति^(२) यत् सह सर्वाभिर्मिमीते सःश्लिष्टा
 अङ्गलयो जायेरन्नेकयैकयोत्सर्गं मिमीते तस्माद्वि-
 भक्ता जायन्ते^(३) पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चा-
 क्षरा पङ्क्ति पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च
 कृत्वस्तूष्णीम् ॥ ५ ॥

दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्न विराड् विराजै-
 वान्नाद्यमव रुन्धे यद्यजुषा मिमीते भूतमेवाव रुन्धे
 यतूष्णी भविष्यद्^(४) यद्दे तावानेव सोमः स्याद्यावन्त
 मिमीते यजमानस्यैव स्यान्नापि सदस्याना प्रजाभ्यस्त्वे-

* वाद्यः क, ख ।

त्युष समूहति सदस्थानेवान्वाभजति वाससोप नक्षति
सर्वदेवत्य वै ॥ ६ ॥

वास सर्वाभिरेवैन देवताभि समर्धयति पश्वो
वै सोम प्राणाय त्वेत्युप नक्षति प्राणमेव पशुधु दधाति
व्यानाय त्वेत्यनु श्रुन्यति व्यानमेव पशुधु दधाति
तस्मात् स्वपन्त प्राणा न जहति^(२४) ॥ ७* ॥

इतर^१ स्या^२ दनसो^३ त्सर्गन्^[४] तूष्णी^[५] वै^[६]
त्रयस्त्रिंशच्च^{०११} ॥ ६ † ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाक ॥

यत्कलया ते शफेन ते क्रीणानीति पणोताऽगोअर्धः
सोम कुर्याद्गोअर्धं यजमानमगोअर्धमध्वर्यु गोस्तु
महिमान् नाव तिरेद्गवा ते क्रीणानीत्येव ब्रूयाज्जोअर्ध-

* इम मनुवाक १का २प्र ६अ भाष्ये चतुद्दशधा विभक्त्योद्भव्य व्याख्यत् ।
† इह सप्तमे खण्डे पदपाठानुसारत सम, उप, अनु इति पृथक् परि-
गणनादेव त्रयस्त्रिंशत् सङ्ख्या-पूरण भवति ।

‡ “इतरम[१] पशुमान्त्याद[२] यात्यनसो[३]त्सर्गन[४] तूष्णी[५]
सर्वदेवत्य वै[६] त्रयस्त्रिंशच्च[७] ॥ ६ ॥”—इति क, ख, ग ।

मेव सोमं करोति गोअर्धं यजमान गोअर्धमध्वर्युं न
गोर्महिमानमव तिर १) त्यजया' क्रीणाति सतपसमेवैन
क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति सशुक्रमेव ॥ १ ॥

एन क्रीणाति धेन्वा क्रीणाति साशिरमेवैन' क्रीणा-
त्यृषभेण क्रीणाति सेन्द्रमेवैन' क्रीणात्यनडुहा क्रीणाति
वह्रिर्वा अनड्वान् वह्रिनैव वह्रि यज्ञस्य क्रीणाति मिथु-
नाभ्या क्रीणाति मिथुनस्यावरुध्यै वाससा क्रीणाति
सर्वदेवत्य वै वासु सर्वाभ्य एवैन देवताभ्य क्रीणाति
दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्न विराड्विराजैवान्नाद्य-
मव रुन्धे^(२) ॥ २ ॥

तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्ण इत्याह पशुभ्य एव तद-
ध्वर्युर्नि हृत आत्मनोऽनावस्काय^(३) गच्छति अथ प्र
पशूनाप्नोति य एव वेद^{४)} शुक्रन्ते शुक्रेण क्रीणामीत्याह
यथायजुरेवैतद्देवा वै येन हिरण्येन सोममक्रीणन्
तदभीषहा पुनरा ऽददत् को हि तेजसा विक्रेष्यत्
इति येन हिरण्येन ॥ ३ ॥

सोमं क्रीणीयात्तदभीषहा पुनरा ददीत् तेज एवा
त्मन्धत्ते^(५) ऽस्म ज्योति सोमविक्रयिणि तम इत्याह
ज्योतिरेव यजमाने दधाति तमसा सोमविक्रयिण-
मर्पयति^(६) यदनुपग्रथ्य हन्यादन्द्शुकास्तः समाः

सर्पा स्फुरिदमहः सर्पाणा दन्दश्रूकाना ग्रीवा उप
 ग्रथामीत्याहादन्दश्रूकास्ताः समाः सर्पा भवन्ति
 तमसा सोमविक्रयिणं विध्यति^(७) स्वान् ॥ ४ ॥

भाजेत्याहैते वा अमुष्मिन् लोके सोममरक्षन्
 तेभ्योऽधि सोममा ऽहरन्^(८) यदेतेभ्य सोमक्रयणा-
 न्नानुदिशेदक्रीतोऽस्य सोमं स्यान्नास्येतैऽमुष्मिन् लोके
 सोमः रक्षेयुर्यदेतेभ्य सोमक्रयणाननुदिशति क्री-
 तोऽस्य सोमो भवत्येतैऽस्यामुष्मिन् लोके सोमः
 रक्षन्ति^(९) ॥ ५ * ॥

एव^[१] रन्ध्रे^[२] हिरण्येन^[३] † स्वान्^[४] चतुश्चत्वारिः
 शब्द^[५] ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाक ॥

वारुणो वै क्रीत सोम उपनद्धो मित्रो न एहि
 सुमित्रधा इत्याह शान्त्या^(१) इन्द्रस्योरुमा विश दक्षिण-

* इम मनुवाक १का० २प्र० ७अनु भाष्ये नवधा विभज्योद्भूत्य व्याख्यत ।

† “पशुकमेव[१] रन्ध्रे[२] येन हिरण्येन[३]”—इति क, ख, ग

मित्याह देवा वै यः सोममक्रीणन् तमिन्द्रस्योरौ
दक्षिण आसादयन्नेष खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते
तस्मादेवमा^(२) होदायुषा स्वायुषेत्याह देवता एवान्वा-
रभ्येत ॥ १ ॥

तिष्ठ^(३) त्युर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्यां
ह्येतर्हि सोमो^(४) ऽदित्या सदोऽस्यदित्या सद आ
सीदेत्याह यथायजुरेवैतद्^(५) वि वा एनमेतदर्धयति
यद्दारुणः सन्तमैत्र करोति वारुण्यर्चा ऽऽसादयति
स्वयैवैन देवतया समर्धयति^(६) वाससा पर्यानेह्यति
सर्वदेवत्यै वै वास सर्वाभिरेव ॥ २ ॥

एन देवताभि समर्धयत्यथो रक्षसामपहत्या^(७) वनेषु
व्यन्तरिक्ष ततानेत्याह वनेषु हि व्यन्तरिक्ष ततान्
वाजमर्वत्त्वत्याह वाजः ह्यर्वत्सु पयो अघ्नियास्वि-
त्याह पयो ह्यघ्नियासु हत्सु क्रतुमित्याह हत्सु हि
क्रतु वरुणो विद्वग्निमित्याह वरुणो हि विद्वग्नि
दिवि सूर्यम ॥ ३ ॥

इत्याह दिवि हि सूर्यः सोममद्रावित्पह ग्रावाणो
वा अद्रयस्तेषु वा एष सोम दधाति यो यजते तस्मा-
देवमा^(८) होदु त्यं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णाजिनं
प्रत्यानेह्यति रक्षसामपहत्या^(९) उसावेत भूर्षाहावि-

इत्याह यथायजुरेवैतत्^(१) प्र च्यवस्व भुवस्पत इत्याह
भूतानां हि ॥ ४ ॥

एष पतिर्विश्वान्यभि धामानीत्याह विश्वानि च्ये-
षाऽभि धामानि प्रच्यवते मा त्वा परिपरी विददित्याह
यदेवाद सोममाह्वयमाण गन्धर्वा विश्वावसु पर्यमु-
ष्णात्तस्मादेवमाहापरिमोषाय^(२) यजमानस्य स्वस्थ-
यन्यसीत्याह यजमानस्यैवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनव-
च्छित्यै^(३) वरुणो वा एष यजमानमभ्यैति यत् ॥ ५ ॥

क्रीत सोम उपनडो नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षुस
इत्याह शान्त्या^(४) आ सोम वहन्यग्निना प्रति तिष्ठते
तौ सम्भवन्तो यजमानमभि सम्भवत पुरा खलु वावैष
मेधायात्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितो^(५) यद्ग्रीषो-
मीयम पशुमालभत आत्मनिष्क्रयण एवास्य स^(६)
तस्मात्तस्य नाशय पुरुषनिष्क्रयण इव^(७) ह्यथो खल्वा-
हरग्रीषोमाभ्या वा इन्द्रो वृत्रमहन्निति यद्ग्री-
षोमीय पशुमालभते वात्रेण एवास्य स तस्माद्वा-
श्य^(८) वारुण्यर्चा परि चरति स्वयैवेन देवतया परि
चरति^(९) ॥ ६ * ॥

* १का० २प्र ७ ८, ९ अनु भाष्ये सप्तश्रधा विभज्योद्भूय व्याख्यत ।

उद्^[१] एष^[२] सूर्य^[३] हि^[४] यद्^[५] आहु-सप्तविं-
शतिश्च^[६] ॥ ११ * ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाक ॥

(१) प्राचीनव^१श (२) यावन्त (३) अक्सामे वै (४) वाग्वै
देवेभ्यो (५) देवा वै देव्यजन (६) कद्रुश्च (७) तद्विरण्य
(८) षट्पदानि (९) ब्रह्मवादिनां—० विचित्यो (१०) यत्क-
लया ते (११) वारुणो वै क्रीत सोम एकादश ॥ १ † ॥

(१) प्राचीनव^१श (२) स्वाहेत्याहु (३) येन्त शरा (४) ह्येष
सन् (५) तपसा च (६) यत्कर्णगृही (७) तेति लोमतो
(८) वारुण षट्सप्तति † ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया षष्ठकाण्डे

प्रथम प्रपाठक ॥ १ ॥

* “अन्वारभ्योत[१] सर्वाभिरिव[२] सूर्य[३] भूताना[४] ह्येति
य[५] दाङ्-सप्तविंशतिश्च ॥ ११ ॥”—इति क, ख, ग ।

† प्रपाठकेऽत्र ये एकादश खण्डा, इमानि तेषा प्रतीकानि । मु -पुस्तके
त्विकैकपदान्येवेति विशेष ।

‡ १८ ८५ , ५८ ३५ , ८८ १६५ १२ ८ ६५ , १६८०
११५ , २ ८ १४५० , २४८ १५५ , २८८ १५५० । प्रपाठकेऽत्र ये
ऽष्टौ पञ्चशतकानि, इमानि तेषा प्रतीकानि । मु० पुस्तके नारख्येताकात्म ।

अथ तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे

द्वितीयप्रपाठक ।

॥ हरिं ओम् ॥

यदुभौ विमुच्यातिथ्य गृह्णीयाद्यज्ञ वि च्छिन्त्याद्
यदुभावविमुच्य यथानागतायातिथ्य क्रियते तादृगेव
तद्विमुक्तोऽन्योऽनङ्गान भवत्यविमुक्तोऽन्योऽयातिथ्य गृ-
ह्णाति यज्ञस्य सन्तत्यै^(१) पत्यन्वारभते पत्नी हि पारी-
णच्छस्येशे पत्नियै वानुमत निर्वपति यद्वै पत्नी यज्ञस्य
करोति मिथुन तदथो पत्निया एव (१ *)

एष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छित्यै^(२) यावद्भिवै रा-
जानुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्य क्रियते
छदासि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराण्यग्नेरातिथ्य-
मसि विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति
सोमस्यातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभ एवैतेन
करोत्यतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह जगत्यै (२)

* इवमादिक खण्डविभागे न ह्यान्दसोऽतो बन्धनीचिद्भान्तोऽङ्गपालो न्याय्य ।

एवैतेन करोत्यग्रये त्वा रायस्योषुदान्ने* विष्णवे
 त्वेत्याहानुष्टुभ एवैतेन करोति श्येनाय त्वा सोमभृते
 विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति^(२) पञ्च
 कृत्वा यत्नेति पञ्चाक्षरा पङ्क्ति पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव
 हन्थे^३ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद् गायत्रिया
 उभयत आतिथ्यस्य क्रियत इति यदेवाद सोममा^(३)

अहरत्तस्माद् गायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य
 क्रियते पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च^४ शिरो वा एतद्यज्ञस्य
 यदातिथ्य नवकपाल पुरोडाशो भवति तस्मान्नवधा
 शिरो विष्युत नवकपाल पुरोडाशो भवति ते
 त्र्यस्त्रिकपालास्त्रिवृता स्तोमेन सम्मितास्तेजस्त्रिवृतेज
 हव यज्ञस्य शीर्षन दधाति^(५) नवकपाल पुरोडाशो
 भवति ते त्र्यस्त्रिकपालास्त्रिवृता प्राणेन सम्मिता-
 स्त्रिवृदै (४)

प्राणस्त्रिवृतेमेव प्राणमभिपूर्वं यज्ञस्य शीर्षन् दधा-
 ति^(६) प्रजापतेर्वा एतानि पञ्चाणि यदश्ववाला ऐश्वी
 तिरश्ची यदाश्ववाल प्रस्तरो भवत्यैश्वी तिरश्ची प्रजा-
 पतेरेव तच्चक्षु सम्भरति^(७) देवा वै या आहुतीरजुह-
 वुस्ता असुरा निष्कावमाद्न ते देवा कार्पर्यमपश्यन्

कर्मण्ये वै कर्मनेन कुर्वीतेति ते कार्ष्ण्यमयान्
परिधीन् (५)

अकुर्वन्त तैर्वै ते रक्षाःस्यपाघ्नन् यत्कार्ष्ण्यमया
परिधीयो भवन्ति रक्षसामपहत्यै^(१) सः स्पर्शयति रक्ष-
सामनन्ववचाराय^(२) न पुरस्तात् परि दधात्यादित्यो
ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षाःस्यपह^(३) न्यूर्ध्वं समिधावा दधा-
त्युपरिष्टादेव रक्षाःस्यप हन्ति^(४) यजुषान्यान्तूष्णी-
मन्या मिथुनत्वाय^(५) द्वे आ दधाति द्विपाद्यजमान्
प्रतिष्ठित्यै^(६) ब्रह्मवादिनो वदन्ति (६)

अग्निश्च वा एतौ सोमश्च कथा* सोमायातिथ्यं
क्रियते नामय इति यद्भावमग्नि मथित्वा प्रहरति
तेनवाग्नय आतिथ्यं क्रियते^(१)ऽथो खल्वाहुरग्नि सर्वा
देवता इति यद्भुविरासाद्याग्निं मन्यति ह्य्यायेवा-
सन्नाय सर्वा देवता जनयति^(२) ॥ १ ॥

एव^(१) जगत्या^(२) आ^(३) वै^(४) । परिधीन्^(५) वद^(६)-
म्येकचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाक † ॥

* 'कथा' सु० ।

† 'पत्निया एव[१] जगत्या[२] आ[३] त्रिद्व वै[४]'-इति क, ख, ग ।

‡ इममनुवाक १का० २प्र १०अनु० भाष्ये सप्तदशधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यत ।

दे॒वा॒सुरा॑ • स॒य॑त्ता आ॒स॒न् ते दे॒वा मि॒थो विप्रि॑यां
 आ॒स॒न्ने॑ऽन्योऽन्यस्मै ज्यै॒श्या॒याति॑ष्ठ॒माना पञ्च॑धा व्य-
 क्राम॒न्नभि॑र्वसु॒भि सोमो॑ रु॒द्रैरिन्द्रो॑ म॒रुद्भि॑र्वरु॒ण
 आ॒दि॒त्यैर्द॑ह॒स्पति॑र्विश्वै॒र्दे॒वैस्ते॑ऽम॒न्यन्ता॑सुरे॒भ्यो वा इ॒द
 भ्रात॑व्य॒भ्यो र॒ध्यामो॑ यन्मि॒थो विप्रि॑या स्मो या न
 इ॒मा प्रि॒यास्त॒नुव॑स्ता स॒मव॑द्याम॒है ताभ्य॑ स नि॒च्छि-
 ष्या॒द्य (१)

न प्रथ॒मोऽन्योऽन्यस्मै॑ द्रु॒ह्यादिति॑ तस्माद्य
 स तानून॒पचि॑णा प्रथ॒मो द्रु॒ह्यति॑ स आ॒र्त्तिमा॑र्च्छति^(१)
 यत्तानून॒पच॑ समव॒द्यति॑ भ्रात॑व्याभिभूत्यै भवत्यात्मना
 परा॒स्य भ्रात॑व्यो भवति^(२) पञ्च॑ कृत्वोऽव॒द्यति॑ पञ्च॒धा
 हि ते तत्स॑म॒वाद्य॑न्ताथो पञ्चा॒क्षरा॑ प॒ङ्क्ति॑ पा॒ङ्क्तौ
 य॒ज्ञो य॒ज्ञमे॒वाव॑ रु॒न्ध^(३) आप॑तये त्वा गृ॒ह्णामीत्या॑ह
 प्रा॒णो वै (२)

आप॑ति प्रा॒णमे॒व प्री॑णाति परि॑पतय इत्या॒ह मनो॑
 वै परि॑पति॒र्मन॑ ए॒व प्री॑णाति तनून॒पच॑ इत्या॒ह त॒नुवो॑
 हि ते ता स॑म॒वाद्य॑न्त शा॒क्रायेत्या॑ह श॒क्त्यै हि ते
 ता स॑म॒वाद्य॑न्त श॒क्रन्नो॒जिष्ठ॑ायेत्या॒हौजि॑ष्ठः हि ते
 तदा॒त्मन॑ स॒मवा॑द्यन्ता^(४)ऽना॒ष्टम॑स्यनाधृष्यमित्या॒हा-
 ना॒ष्टः स॑त॒दना॑धृष्यन्दे॒वाना॑मोज (३)

इत्याह देवानां ह्येतदोजोऽभिशस्तिपा अनभिश-
स्तेन्यमित्याहाभिशस्तिपा ह्येतदनभिशस्तेन्य^(५)मनु मे
दीक्षा दीक्षापतिर्मन्यतामित्याह यथायजुरेवैतद्^(६)
घृत वै देवा वज्र* कृत्वा सोममघन्नन्तिकमिव खलु
वा अस्यैतच्चरन्ति यत्तानूनपत्रेण प्रचर^(७)न्त्यःशुरः-
शुस्ते देव सोमाप्यायतामित्याह यत् (४)

एवास्यापुवायते यन्मीयते तदेवास्यैतेनाप्याययत्या
तुभ्यमिन्द्र प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेत्याहो
भावेवेन्द्रश्च सोमश्चाप्याययत्या प्यायय सखीन्सन्धा
मेधयेत्याहृत्विजो वा अस्य सखायस्तानेवाप्याययति
स्वस्ति ते देव सोमसुत्यामंशीय (५)

इत्याहाशिष मेवैतामाशास्ते^(८) प्र वा एतेऽस्मात्सो-
काच्चवन्ते ये सोममाप्याययन्त्यन्तरिष्यदेवत्यो हि सोम
आप्यायित एष्टा राय प्रेषे भगायेत्याह द्यावापृथि-
वीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिन् लोके प्रति तिष्ठन्ति^(९)
देवासुरा सयत्ता आसन् ते देवा विभ्यतोऽग्नि प्रावि-
शन तस्मादाहुरग्नि सर्वा देवता इति ते (६)

अग्निमेव वरूथ कृत्वासुरानभ्यभवन्नग्निमिव खलु
वा एष प्र विशति योऽवान्तरदीक्षामुपैति आतृव्या-

* 'शुवावच्च' सु ।

भिभूत्य भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भव^(१) त्यात्मानं
मेव दीक्षया पाति प्रजामवान्तरदीक्षया^(११) सन्तराम्
मेखलाः समायच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तप्त-
व्रतो भक्ति मदन्तीभिर्मार्जयते निर्द्दिग्निः शीतेन
वार्याति समिध्य^(१२) या ते अग्ने (७)

रुद्रिया तनूरित्याह स्वयैवैन्देवतया* व्रतयति
सयोनित्वाय शान्त्यै^(१३) ॥ २ ॥

यो^[१] वा^[२] ओजो^[३] य^[४] दशीय^[५] ते^[६] ऽम्^[७] †
एकादश च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाक † ॥

तेषामसुराणा तिस्रः पुर आसन्नयस्मय्यवमाय
रजताय हरिणी ता देवा जेतु नाशक्नुवन् ता उपसद्वै
वाजिगीषन् तस्मादाहुर्यश्चैव वेद् यश्च नोपसदा वै
महापुर जयन्तीति त इषुः समस्कुर्वताग्निमनीकः
सोमः शल्य विष्णु तेजन् तेऽब्रुवन् क इमामसि
ध्यतीति (१)

* स्वयैवैन्देवतया सु ।

† 'यो[१] वा[२] ओजो[३] आह य[४] दशीय[५] येति ते[६] ऽम्' क, ख, ग ।

। इमम् १ का २ प्र १, ११ अतु भाष्ये त्रयोदशधा विभक्त्येद्भृत्य व्याख्यत ।

रुद्र इत्यब्रुवन्नद्रो वै क्रूर सोऽस्यत्विति सोऽब्रवीदर
 वृणा अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति तस्माद्रुद्र
 पशूनामधिपतिस्ताः रुद्रोऽवास्तजत्स तिस्र पुरो भि-
 त्वैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदत्^(१) यदुपसदं उप-
 सद्यन्ते भ्रातृव्यपराणुत्यै^(२) नान्यामाहुति पुरस्ताज्जुहु-
 याद्यदन्यामाहुति पुरस्ताज्जुहुयात् (२)

अन्यन्मुख कुर्यात्^(३) स्रवेणाघारमा घारयति यज्ञस्य
 प्रज्ञात्यै^(४) पराङ्तिक्रम्य जुहोति परा च एवैभ्यो लोके-
 भ्यो यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदते^(५) पुनरत्याक्रम्योप-
 सदं जुहोति प्रणुद्यैवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यान् जित्वा
 भ्रातृव्यलोकमभ्यारोहति^(६) देवा वै धा प्रातरुपसदं
 उपासीदन्नहस्ताभिरसुरान् प्राणुदन्त या सायः
 रात्रियै ताभिर्यत्सायम्प्रातरुपसदं (३)

उपसद्यन्तेऽहोरात्राभ्यामेव तद्यजमानो भ्रातृव्यान्
 प्रणुदते^(७) या प्रातर्याज्या स्युस्ता साय पुरोनुवाक्या
 कुर्यादयातयामत्वाय^(८) तिस्र उपसदं उपैति चय इमे
 लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति^(९) षट् सम्यद्यन्ते
 षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति^(१०) द्वादशहीने सोम
 उपैति द्वादश मासा सबत्सर सबत्सरमेव प्रीणा
 ति^(११) चतुर्विंशति सम् (४)

पृथन्ते चतुर्विंशतिरर्द्धमासा अर्द्धमास्मन्नेव प्री-
णार^(१)त्पार^१ाग्रामवान्तरदीक्षामुपेयाद्य कामयेतास्मिन्मे
लोकेऽङ्गु^१क^२ स्यादित्येकमग्रेऽथ द्वावथ चीनथ चतुर^१
एषा वा आरा^१ाग्रामान्तरदीक्षास्मिन्नेवासौ लोकेऽङ्गु^१क^२
भवति^(१) परोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयाद्य काम-
येतामुष्मिन् मे लोकेऽङ्गु^१क^२ स्यादिति चतुरोऽग्रे (५)

अथ चीनथ द्वावथैक मेषा वै परोवरीयस्यवान्तर-
दीक्षामुष्मिन्नेवासौ लोकेऽङ्गु^१क^२ भवति^(१) ॥ ३ ॥

इति^(१) जुहुया^(२) दुपसद^(३) स^(४)मग्रे^(५) षोडश
च * ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाक † ॥

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति य उपसद उपयन्ति तेषा
य उन्नयते हीयत एव स नोदनेषीति ह्वन्नीयमिव^(१)
यो वै स्वार्थेना यता^२ आन्तो हीयत उत स निष्पाय
सह वसति^(२) तस्मात्सहदुन्नीय नापरमुन्नयेत^(३) द्धो-
न्नयेतैतद्वै पशूना^४ रूप^५ रूपेणैव पशूनव रुन्धे^(६) (१)

* 'असिध्यतीति^(१) जुहुयाव^(२) सायम्प्रातरुपसद^(३) चतुर्विंशति
सन्^(४) चतुरोऽग्रे^(५) षोडश च'-इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का०२प्र०११अनु० भाष्ये चतुर्दशधा विभज्योद्भूय व्याख्यत ।

यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णुरूप कृत्वा स पृथिवीं
 प्राविशत त देवा हस्तान्सुरभ्येच्छन् तमिन्द्र उपर्यु-
 पर्यत्यक्रामत्सोऽब्रवीत्को* मायमुपर्युपर्यत्यक्रमीदित्यह
 दुर्गे हन्तेत्यथ कस्त्वमित्यह दुर्गादाहर्त्तेति सोऽब्रवीद्
 दुर्गे वै हन्तावोचथा वराहोऽथ वाममोघ (२)

समाना गिरीणा परस्ताद्विन्न वेद्यमसुराणा विभर्ति
 त जहि यदि दुर्गे हन्तासीति स दर्भपुञ्जीलमुदृच्छ
 सप्त गिरीन् भित्वा तमहन्त्सोऽब्रवीद् दुर्गादा आह-
 र्त्तावोचथा एत माहरेति तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञ माह-
 रद्यत्तद्विन्न वेद्यमसुराणामविन्दन्त तदेक वेद्यं वेदि-
 त्व^(५)मसुराणाम (३)

वा इयमग्र आसीद्यावदासीन परापश्यति तावद्
 देवाना ते देवा अब्रवन्नस्त्वेव नोऽस्यामपीति कियद्दो ।
 दास्याम इति यावद्वियः सलावृकी चि परिक्रामति
 तावन्नो दृत्तेति स इन्द्र सलावृकी रूप कृत्वेमा चि
 सर्वत पर्यक्रामत्तद्विमामविन्दन्त यद्विमामविन्दन्त
 तद्वेद्यं वेदित्वम^(६) (४)

सा वा इयः सर्वैव वेदिरियति शक्यामीति त्वा†

* 'सोऽब्रवीत्को' सु० ।

। 'क्यद्दो' ग ।

‡ 'तुवा' ग ।

अवमायं यजन्ते^(०) चिःशत्यदानि पश्चात्तिरश्ची भवति
षट्चिःशत्याची चतुर्विःशति' पुरस्तात्तिरश्ची दशदश
सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्न विराड्विराजैवान्नाद्य-
मव १ धे^(०) उड्वन्ति यदेवास्या अमेध्यन्तदर्पह^(१) न्युड्व-
न्ति तस्मादोषधयः परा भवन्ति (५)

बर्हि * स्तृणाति तस्मादोषधयं पुनरा भव^(१)
न्युत्तर बर्हिष उत्तरबर्हि स्तृणाति प्रजा वै बर्हियेज-
मान उत्तरबर्हिर्यजमान मेवायजमानादुत्तरं करोति
तस्माद्यजमानो यजमानादुत्तर^(११) ॥ ४ ॥

रुन्धे^(१) वाममोषो १ ऽसुराणा^(१) वेदित्वं^(१) भवन्ति^(१)
पञ्चविःशतिश्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

यद्वा अनीशानो भारमादत्ते वि वै स लिशते यद्
द्वादश साहस्योपसद् स्युस्तिखोऽहीनस्य यज्ञस्य वि-

* क-पुस्तके त्विह सर्वत्रैव बर्हि-शब्दोऽन्तस्थ-कारादि^० (बर्हि) ।

† 'वेदित्वं मसुराणा'-इति क, ख, ग ।

‡ इमञ्जु १ का० २ प्र० ११ अतु० भाष्ये एकादशधा विभक्त्योऽङ्गव्युत्पत्त्याख्यत् ।

लौम क्रियेत तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य
 यज्ञस्य सवीर्यत्वायाथो सलौम क्रियते^(१) वत्सस्यैक
 स्तनो भागी हि सोऽथैकः स्तनं व्रत * मुपैत्यथ द्वावथ
 चीनथ चतुर एतद्वै (१)

क्षुरपवि नाम व्रतं येन प्र जातान भ्रातृव्यानुदत्ते
 प्रति जनिष्यमाणानथो कनीयसैव भूय उपैति^(२) चतु-
 रोऽथे स्तनान् व्रतमुपैत्यथ चीनथ द्वावथैकं मेतद्वै सुज-
 घ्न नाम व्रतं तपस्यः सुवर्ग्यमथो प्रैव जायते प्रजया
 पशुभि^(३)र्यवागू राजन्थस्य व्रतं क्रूरेव वै यवागू क्रूर
 इव (२)

राजन्थो वज्रस्य रूपः समृध्या^(४) आमिक्षा वैश्यस्य
 पाकयज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै^(५) पर्यो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्मण-
 स्तेजः पयस्तेजसैव तेजः पय आत्मन्थत्तेऽथो पर्यसा वै
 गर्भा वर्द्धन्ते गर्भं इव खलु वा एष यद्दीक्षितो यदस्य
 पर्यो व्रतम् भवत्यात्मानं मेव तद्वर्धयति^(६) चिव्रतो वै
 मनुरासीद् द्विव्रता असुरा एकव्रता. (३)

देवा प्रातर्मध्यन्दिने साय तन्मनोव्रतमासीत् पाक-
 यज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै प्रातश्च सायञ्चासुराणां निर्मध्य
 क्षुधो रूपं ततस्ते परा भवन्मध्यन्दिने मध्यरात्रे देवा-

* न पुस्तके त्विह सर्वत्रैव व्रतशब्द ओष-वकारादि (व्रत)

नां ततस्ते ऽभवन् सुवर्गं लोकमायन्^(०) यदस्य मध्यन्दि-
ने मध्यरात्रे व्रत भवति मध्यतो वा अग्नेन भुञ्जते
मध्यत एष तदूर्जन्धत्ते भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना (४)

प्रास्यै भ्रातृव्यो भवति^(१) गर्भो वा एष यद्दीक्षितो
योनिर्दीक्षितविमित यद्दीक्षितो दीक्षितविमितात्
प्रवसेद्यथा योनेर्गर्भं स्कन्दति तादृगेव तन्न प्रवस्तव्यमा-
त्मनो गोपीया^(२) यष वै व्याघ्र कुलगोपो यद्ग्निस-
स्माद्यद्दीक्षित, प्रवसेत्स एनमौश्वरोऽनुत्थाय हन्तोर्न
प्रवस्तव्यमात्मनो गुप्तै^(३) दक्षिणात् शय एतद्वै यज-
मानस्य (५)

आयतनं स्व एवायतने शये^(११) ऽग्निमभ्यावृत्य शये
द्विता एव यज्ञमभ्यावृत्य शये^(१२) ॥ ५ ॥

वा^[१] इवै^[२] कव्रता^[३] * आत्मना^[४] यजमानस्य^[५]
चयोदश च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः† ॥

* 'एतद्वै[१] क्रूर इवै[२]-कव्रता'-इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १ का०२प्र०११अनु०-भाष्ये द्वादशधा विभक्त्योद्भूत्य व्याख्यात् ।

पुरोहविषि देवयजने याजयेद्य कामयेतोपैनुमुत्त-
 रो यज्ञो नमेदभि सुवर्गलोक जयेदि^(१) त्येतद्वै पुरो
 हविर्देवयजनं यस्य होता प्रातरनुवाकं मनुब्रुवन्न-
 ग्निमप आदित्यमभि विपश्य^(२) त्युपैनु मुत्तरी यज्ञो
 नमत्यभि सुवर्गे लोक जय^(३) त्याप्ते देवयजने याजयेद्
 भ्रातृव्यवन्त^(४) पन्था वाधिस्पर्शयेत्कर्त्तं वा यावन्नानंसे
 यातवै (१)

न रथायैतदा आप्त देवयजनं माप्नोत्येव भ्रातृव्य
 नैनं भ्रातृव्य आप्नो^(१) त्येकोन्नते देवयजने याजयेत्
 पशुकाम^(२) मेकोन्नताद्वै देवयजनादङ्गिरस पशूनसृज-
 न्ता^(३) ऽन्तरा सदोहविधानि उन्नतः स्यादेतद्वा एकोन्नत
 देवयजनम्^(४) पशुमानेव भवति^(५) त्युन्नते देवयजने
 याजयेत् सुवर्गकाम^(६) त्युन्नताद्वै देवयजनादङ्गिरस
 सुवर्ग लोकमायन्^(७) नन्तराहवनीयञ्च हविर्धा-
 नञ्च (२)

उन्नतः स्यादन्तरा हविर्ज्ञानञ्च सदश्चान्तरा सदश्च
 गार्हपत्यञ्चैतद्वै त्युन्नत देवयजनः^(१) सुवर्गमेव लोक-
 मेति^(२) प्रतिष्ठिते देवयजने याजयेत् प्रतिष्ठाकाम^(३)
 मेतद्वै प्रतिष्ठित देवयजनं यत्सर्वतं सम^(४) प्रत्येव
 तिष्ठति^(५) यत्रान्या अन्या ओषधयो व्यतिष्ठताः

स्युस्तद्याजयेत् पशुकाम^(१८) म॒तद्वै प॑शूना॒रूप॒रूपेणै॒-
वास्मै॑ प॒शून् (३)

अ॒व॒ रुन्धे^(१९) प॒शुमाने॒व भवति^(२०) नि॒र्ऋ॒तिगृ॒हीते
दे॒व॒य॒ज॒ने या॒ज॒येद्^(२१) यं का॒मय॑त् नि॒र्ऋ॒त्यास्य॒ य॒ज्ञं
ग्रा॒ह॒ये॒य॒मित्ये॒तद्वै नि॒र्ऋ॒तिगृ॒हीत॑ दे॒व॒य॒ज॒न॒ यत् स॒दृश्यै॑
स॒त्या ऋ॒श्र^(२२) नि॒र्ऋ॒त्यैवा॒स्य॒ य॒ज्ञं ग्रा॒ह॒यति^(२३) व्या॒हृ॒त्त
दे॒व॒य॒ज॒ने या॒ज॒येद् व्या॒हृ॒त्काम॑ य पा॒चे वा त॒ल्पे वा
मी॒मा॒ऽसे॒रन्^(२४) ग्रा॒ची॒न॒मा॒ह॒वनी॒यात् प्र॒व॒ण॒ऽस्या॒त्र-
ती॒ची॒न॒ गा॒ह॒प॒त्यादे॒तद्वै व्या॒हृ॒त्त॑ दे॒व॒य॒ज॒न^(२५) वि
पा॒प्म॒ना (४)

भा॒तृ॒व्येणा॑ऽऽव॒र्त्तते॒ नैन॒ पा॒चे न त॒ल्पे मी॒मा॒ऽसन्ते^(२६)
का॒र्ये दे॒व॒य॒ज॒ने या॒ज॒येद्भू॒तिकाम॑^(२७) का॒र्यो वै पु॒रु॒षो^(२८)
भ॒व॒त्ये॒व^(२९) ॥ ६ ॥

या॒त॒वै^[१] च^[२]* प॒शून्^[३] पा॒प्म॒ना^[४] ऽष्टा॑द॒श च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाक † ॥

* 'यातवै[१] च[२]'-इति क, ख, ग ।

† इमस्य १का २प्र० ११अनु०-भाष्ये ऊनत्रिप्रदश कुर्वमुद्गत्य व्याख्यत ।

तेभ्य उत्तरवेदि सि०ही रूप कृत्वोभयानन्तराप-
 क्रम्यातिष्ठत् ते देवा अमन्यन्त यतरान् वा इय मुषा-
 वत्स्यन्ति त इद भविष्यन्तीति तामुषा मन्त्रयन्त सगर्भ-
 चौदरं वृणौ सर्वान्मया कामान् व्यश्रवथ पूर्वान्तु माग्ने-
 राहुतिरश्रवता इति तस्मादुत्तरवेदि पूर्वामग्नेर्व्याधा-
 रयन्ति वारोवृत्तं ह्यस्यै^(१) शम्यया परिमिमीते (१)

मात्रैवास्यै साथो युक्तेनव युक्तमव रुन्धे^(२) वित्ताय-
 नी मेऽसीत्याह वित्ता ह्येनानावत तित्तायनी मेऽसी-
 त्याह तित्तान् ह्येनानावद्वतान्मा नाथितमित्याह
 नाथितान् ह्येनानावद्वतान्मा व्यथितमित्याह व्यथि-
 ताम ह्येनानावद्^(३) विदेरग्निर्नभो नाम (२)

अग्ने अङ्गिर इति चिह्नरति य एवैषु लौकेषुप्र-
 यस्तानेवाव रुन्धे तूष्णी चतुर्थं हृत्यनिरुक्तमेवाव
 रुन्धे^(४) सि०हीरसि महिषीरसीत्याह सि०हीर्घोषा
 रूप कृत्वोभयानन्तरापक्रम्यातिष्ठ^(५)दुरु प्रथस्वोरु ते
 यज्ञपति प्रथतामित्याह यज्ञमानमेव प्रजया पशुभि
 प्रथयति ध्रुवा (३)

असीति स० हन्ति धृत्यै देवेभ्य शुन्धस्व देवेभ्य
 शुम्भस्वेत्यव चोक्षति प्र च किरति शुध्या^(६) इन्द्रघो
 षस्त्वा वसुभ पुरस्तात् पात्वित्याह दिग्भ्य एवैन

प्रोक्षति^(७) देवाश्चेदुत्तरवेदिरुपाववर्तीहैव विजया-
महा इत्यसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो
वसुभि पुरस्तादप (४)

अनुदंत मनाजवा, पितृभिर्दक्षिणत प्रचेता रुद्रै
पश्चाद्विश्वकर्माऽऽदित्यैरुत्तरतो^(८) यदेवमुत्तरवेदि प्रो-
क्षति दिग्भ्य एव तद्यजमानो भ्रातृव्यान् प्रणदत^(९)
इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्य प्रायच्छतान् दक्षिणत उत्तर-
वेद्या आदन्यत् प्रोक्षणीनामुच्छिष्येत तद्दक्षिणत उत्त-
रवेद्यै नि नयेद् यदेव तच्च क्रूर तत्तेन शमयति^(१०)
यन्दिह्यात्त ध्यायेच्छुचा (५)

एवैनमर्पयति^(११) ॥ ७ ॥

मिमौते १ नाम^[२] ध्रुवा^[३] ऽप^[४] शुचा^[५] चीणिं च ॥७॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाक * ॥

सोत्तरवेदिरब्रवीत्सर्वान्मया कामान् व्यश्रवयेति
ते देवा अकामयन्तासुरान् भ्रातृव्यान्भि भवेमेति

* इममु १का० २प्र० १२अनु० भाष्ये एकादशधा विभज्योद्धत्त व्याख्यत् ।

तेऽजुहवुः सि॒ःहीर॑सि सपत्नसाही स्वाहेति तेऽसुरान्
 भ्रातृ॑व्यान्भ्य॒भवन् तेऽसुरान् भ्रातृ॑व्यान्भिभूया॒काम-
 यन्त प्र॒जा वि॑न्देम॒हीति॑ तेऽजुहवुः सि॒ःहीर॑सि सुप्रजा-
 वनिः स्वाहेति॑ ते प्र॒जाम॑विन्दन्त॒ ते प्र॒जा वि॑न्वा (१)

अ॒काम॑यन्त॒ प॒शून्वि॑देम॒हीति॑ तेऽजुहवुः सि॒ःही-
 र॑सि रायस्पोष॒वनि॑ स्वाहेति॑ ते प॒शून्वि॑न्दन्त॒ ते
 प॒शून्वि॑न्वाऽकामयन्त॒ प्रति॑ष्ठा वि॑न्देम॒हीति॑ तेऽजुहवुः
 सि॒ःहीर॑स्यादित्य॒वनि॑ स्वाहेति॑ त इ॒मा प्र॑ति॒ष्ठाम॑वि-
 न्दन्त॒ त इ॒मां प्र॑ति॒ष्ठा वि॑न्वाऽकामयन्त॒ देवता॑ आशिषु
 उपे॒यामेति॑ तेऽजुहवुः सि॒ःहीर॑स्या वह॒ देवान् देव-
 यते (२)

यज॑मानाय॒ स्वाहेति॑ ते दे॒वता॑ आशिषु॒ उपे॑यन्^(१)
 पञ्च॒ कृत्वो॑ व्याघारयति॒ पञ्चाक्षरा॑ प॒ङ्क्ति पाङ्क्तौ॑
 यज्ञो॒ यज्ञमे॑वाव॒ रुन्धे^(२) ऽक्ष्णया॑ व्याघारयति॒ तस्माद-
 क्ष्णया॑ प॒शवोऽङ्गानि॑ प्र॒ हर॑न्ति॒ प्रति॑ष्ठित्यै^(३) भूतेभ्य-
 स्त्वेति॑ स्रुचमुद्गृह्णाति॒ य ए॒व दे॒वा भू॒तास्तेषा॑ तद्भा-
 गधेयं॒ तान्ने॒व तेन॑ प्रीणाति^(४) पौतु॑द्रवान् परि॒धीन्
 परि॑दधात्ये॒षाम् (३)

लोकाना॒ विष्ट॑त्या^(५) अ॒ग्नेस्त्रयो॑ ज्याया॒ःसो धा॑तर
 आसन्॒ ते दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्य वह॑न्त॒ प्रामी॑यन्त॒ सौऽग्नि॑र-

विभेदित्यं वाव स्य अर्त्तिमाऽरिष्यतीति स निलाद्यंतं
 स घा वनस्पतिष्ववसत्ता पूतुद्रौ'यामोषधीषु ताः सुग-
 न्धितेजने या पशुषु ता पेतृस्यान्तरा ऋङ्गे त देवता.
 येषमैच्छन् तमन्वविन्दुन् तमब्रुवन् (४)

उप न आ वर्त्तस्व हव्यन्ना वहेति सोऽब्रवीद्वरं वृणु
 यदेव गृहीतस्याहुतस्य बहि *परिधि स्कन्दात् तन्मे
 भ्रातृणाम् भागधेयमसदिति तस्माद्यद् गृहीतस्याहु-
 तस्य बहि परिधि स्कन्दति तेषा तद्भागधेय तानेव
 तेन प्रीणाति सोऽमन्यतास्यन्वन्तो मे पूर्वे भ्रातर
 प्राप्तेषतास्थानि शतया इति स यानि (५)

अस्थान्यशातयत् तत् पूतुद्रभवद्यन्माःसमुपमृत
 तद्गुलुगुलु^(१) यदेतान्त्सम्भारान्त्सम्भरत्यग्निमेव तत्स-
 म्भर^(२)त्यग्ने पुरीषमसीत्याहामेच्छेत्तत् पुरीष यत्स-
 म्भारा^(३) अथो खल्वाहुरेते वावैन ते भ्रातर परि-
 श्रेरे यत् पौतुद्रवा परिधय इति^(४) ॥ ८ ॥

वित्वा^[१] देवयत्^[२] एषा^[३] मब्रुवन्^[४] यानि^[५] चतु-
 श्चत्वारिःशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसहिताया

षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाक । ॥

* 'बहि' — इति क । एव मिह उत्तरत्रापि ।

† इममनुवाक १का २प्र० १२अनु भाष्ये नवधा विभज्योद्भूय व्याख्यत् ।

बद्धमव स्यति वरुणपाशादेवैने मुञ्चति प्र खेनेक्ति
 मेध्ये एवैने करोति^(१) सावित्रियर्चा हुत्वा हविर्दाने
 प्र वर्त्तयति सवितृप्रसूत एवैने प्र वर्त्तयति^(२) वरुणो वा
 एष दुर्वागुभयतो बद्धो यदक्ष स यदुत्सर्जेद्यजमानस्य
 गृहानभ्युत्सर्जेत्सुवाग्देव दुर्याः आ वदेत्याह गृहा वै
 दुर्या शान्त्यै^(३) पत्नी (१)

उपानक्ति पत्नी हि सर्वस्य मित्र मित्रत्वाय यद्वै
 पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुन तदयो पत्निया एवैष
 यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छित्यै^(४) वर्त्मना वा अन्वित्य
 यज्ञः रक्षाःसि जिघाःसन्ति वैष्णवीभ्यामृग्भ्या वर्त्म
 नोर्जहोति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञादेव रक्षाःस्यप हन्ति^(५)
 यदध्वर्युरनग्नावाहुति जुहुयादन्धोऽध्वर्यु स्याद्रक्षाःसि
 यज्ञः हन्यु (२)

हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धो-
 ऽध्वर्युर्भवति न यज्ञः रक्षाःसि घ्नन्ति^(१) प्राची प्रेतम-
 ध्वर कल्पयन्ती इत्याह सुवर्गमेवैने लोक गमय^(२)-
 त्यत्र रमेथा वर्षेन पृथिव्या इत्याह वर्षं ह्येतत पृथिव्या
 यद्देवयजन^(३) शिरो वा एतद् यज्ञस्य यद्विर्दानं
 दिवो वा विष्णवुत वा पृथिव्या (३)

इत्याशीर्षदयर्चा* दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य मेषी नि
हन्ति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान आशिषोऽव रन्ध्रे^(८)
दण्डो वा औपरस्तृतीयस्य हविर्द्धानस्य वषट्कारे-
णाश्लमच्छिनञ्जत् तृतीयं हृदिर्हविर्द्धानयोरुदाह्रियते
तृतीयस्य हविर्द्धानस्यावरुध्यै^(९) शिरो वा एतद् यज्ञस्य
यद्द्विर्द्धानं विष्णो रराटमसि विष्णो पृष्ठमसीत्याह
तस्मादेतावद्वा शिरो विष्णून्^(११) विष्णो (४)

सूरसि विष्णोर्धुवमसीत्याह वैष्णवः हि देवतया
हविर्द्धानं^(१२) य प्रथम ग्रन्थि ग्रन्थीयाद्यत्तन्न विस्र-
सयेदमहेनाध्वर्यु प्र मीयेत् तस्मात्स विस्रस्य^(१३) ॥ ६ ॥

पत्नी^[१] हन्यु^[२] पृथिव्या^[३] विष्णो^[४] † षड्विंश-
तिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाक । ॥

* इति + आशीर्षदया + ऋचा । आशीर्षदयेति साहितिको रेफ
'आशीर्षदये ऋशी ऽपत्या'—इतिपदपाठश्रुते । 'आशीर्षदया'—इति क
पाठस्तथा भाष्ये मुद्रितपाठश्च (१भा० २८ पृ) प्रामादिक । 'आशीर्ष-
दया'—इति मु०-पाठस्तु मुद्राकरप्रमादज स्पष्टम् ।

† "पत्नी^[१] हन्यु^[२] पृथिव्या^[३] विष्णून् विष्णो [४]"—इति क, ख, ग ।

‡ इमं १का० २प्र० १३अनु० भाष्ये नयोदशधा विभज्योद्धृत्य व्याख्यत ।

देवस्य त्वा सवितु प्रसव इत्यभिमा दत्ते प्रसूत्या
 अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यु
 आस्ताम् पूषणो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै^(१) वज्र इव वा
 एषा यदभिरभिरसि नारिरसीत्याह शान्त्यै^(२) काण्डे-
 काण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षाःसि जिघाःसन्ति
 परिलिखितः रक्ष परिलिखिता अरातय इत्याह
 रक्षसामपहत्यै (१)

इदमहः रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्
 द्वेष्टि यच्च वय द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यच्चैव द्वेष्टि
 यश्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तराय ग्रीवा कृन्तति^(३) दिवे
 त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याहभ्य एवैना लोकेभ्य
 प्रोक्षति^(४) परस्तादूर्वाची प्रोक्षति तस्मात् (२)

परस्तादूर्वाची मनुष्या ऊर्ज मुप जीवन्ति^(५) क्रूर-
 मिव वा एतत्करोति यत्स्वनत्यपोऽव नयति शान्त्यै^(६)
 यवमतीरव नयत्यूर्ग वै यव ऊर्गुदुम्बर ऊर्जैर्वाूर्ज स-
 मर्हयति^(७) यजमानेन सम्मितौदुम्बरी भवति यावानेव
 यजमानस्तावतीमेवास्मिन्नूर्ज दधाति^(८) पितृणां सद-
 नमसीति बर्हिरव स्तृणाति पितृदेवत्यम् (३)

ह्येतद्यन्निखात^(९) यद्बर्हिरनवस्तीर्य मिनयात पितृ-
 देवत्या निखाता स्याद् बर्हिरवस्तीर्य मिनोत्यस्यामे-

वैना॑ मि॒नो॒त्यथो॑ स्वा॒रुह॑मे॒वैन॑ करो^(१)त्यु॒द्दिव॑ः स॒त्मा॑-
नाऽन्तरि॑क्षं पृ॒णेत्या॑हैषा लो॒काणां॑ वि॒धृत्यै^(२) द्यु॒तान॑स्त्वा
मा॒रुतो॑ मि॒नो॒त्वित्या॑ह द्यु॒तानो॑ ह॒ स्म वै मा॒रुतो॑ दे॒वा-
नामौ॑दु॒म्बरो॑ मि॒नोति॑ ते॒न॒व (४)

ए॒ना मि॒नोति॑^(३) ब्र॒ह्म॒वनि॑ त्वा श्च॒वनि॑मित्या॒ह
यथा॑य॒जुरे॒वैतद्^(४) घृ॒तेन॑ द्या॒वापृथि॑वी आ पृ॒णेत्या॑मि-
त्यौदु॑म्ब॒र्या जु॒होति॑ द्या॒वापृथि॑वी ए॒व रसे॑नान^(५) त्त्या-
न्त॒मन्व॑व॒साव॑यत्या॒न्तमे॒व यज॑मान॒ तेज॑सान^(६) त्त्यै॒न्द्र-
मसी॑ति॒ च्छदि॑रधि॒ नि द॑धात्यै॒न्द्रः हि दे॒वत॑या स॒दो
विश्व॑ज॒नस्य॑ च्छा॒येत्या॑ह विश्व॑ज॒नस्य॑ छै॒षा छा॒या यत्स-
दो न॑व॒च्छदि॑^(७) (५)

तेज॑स्का॒मस्य॑ मि॒नुयात् चि॒द्वता॑ स्तो॒मेन॑ स॒म्मित॑
तेज॑स्त्रि॒द्वत् तेज॑स्यै॒व भ॑वत्ये॒काद॑श॒च्छदी॑न्द्रि॒यका॑मस्यै-
का॒दशा॑क्षरा चि॒ष्टुगि॑न्द्रि॒य चि॒ष्टुगि॑न्द्रि॒यायै॑व भ॒वति
पञ्च॑द॒शच्छदि॑ भ्रा॒तृव्य॑वत॒ पञ्च॑द॒शो वज्रो॑ भ्रा॒तृव्या-
भिभू॑त्यै सप्त॒दश॑च्छदि॒ प्रजा॑का॒मस्य॑ सप्त॒दश॑ प्र॒जाप॑ति
प्र॒जाप॑ते॒राग्या॑ एक॒विंशति॑च्छदि॒ प्रति॑ष्ठाका॒मस्यैक॑-
विंश॑ स्तो॒माना॑ प्रति॒ष्ठा प्र॑ते॒ष्ठित्या^(८) उ॒दर॑ वै सद्
जगु॑दु॒म्बरो॑ मध्य॒त औदु॑म्बरी॒ मि॒नोति॑ मध्य॒त ए॒व
प्र॒जाना॑मू॒जं द॑धाति॒ तस्मा॑त् (६)

म॒ध्यत॒ ऊर्जा॑ भुञ्जते^(१८) यज॑मानलोके वै दक्षि॑णानि
 च्छदो॑ऽपि॒ भ्रातृ॑व्यलोकं उत्तराणि॑ दक्षि॑णान्युत्तराणि
 करोति॑ यज॑मानमे॒वायज॑मानादुत्तर॑ करोति॑ तस्माद्
 यज॑मानोऽयज॑मानादुत्तरो^(१९)ऽन्तर्व॑र्तान् करोति॑ व्या-
 दृत्यै॑ तस्मादर॑ण्य प्रजा॑ उप जीवन्ति^(२०) परि॑ त्वा
 गिर्व॑णो गिर॑ इत्याह॑ यथाय॑जुरे॒वैत^(२१)दिन्द्र॑स्य॒ सूर-
 सीन्द्र॑स्य॒ भ्रुवम॑सीत्याह॑न्द्र॒ हि दे॒वत॑या सद्^(२२) (७)

य प्रथ॑म ग्र॒न्थि ग्र॒थीयाद्य॑त्तन्न॒ विस्र॑ऽसये॒दमे॑हेना-
 ध्य॑र्यु प्र मी॑येत तस्मात्स॑ विस्रस्य^(२३) ॥ १० ॥

अप॑हत्यै १] तस्मात् ०] पितृ॑दे॒वत्यै १] मे॒व ४] नव॑च्छ-
 दि^{५]} * तस्मात् ६] सद् ७] पञ्च॑दश च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाक † ॥

शिरो॑ वा ए॒तद्य॑न्नस्य॒ यद्द्वि॑र्द्धानि प्रा॒णा उ॑पर॒वा
 ह॑वि॒र्द्धानि॑ खायन्ते॒ तस्मा॑च्छी॒र्षण॑ प्रा॒णा^(१) अध॑स्तात्
 खायन्ते॒ तस्मा॑दध॒स्ताच्छी॑र्षणं प्रा॒णा^(२) र॑क्षो॒हणो॑ वल-
 ग॒हनो॑ वैष्ण॒वान् ख॑नामीत्याह॑ वैष्ण॒वा हि दे॒वत्यो-

* 'न्तेनैव' [४] — इति क, ख, ग ।

† इममु १का० ३प्र १अनु भाष्ये त्रयोविंशतिधा विभज्याद्भ्य व्याख्यत ।

पर॒वा^(१) असुरा॑ वै निर्यन्तो॑ दे॒वानां प्राणेषु॑ वल॒गान्
न्य॒खन॑न् तान बा॒हुमा॑च्चेऽन्व॒विन्दन् तस्माद्बा॑हुमा॒च्चा
खा॒यन्त^(४) इ॒दम॑ह॒ तं व॑ल॒गमु॒द्व॑पामि (१)

यन्न॑ स॒मानो॑ यमस॒मानो॑ नि॒च॒खाने॒त्याह॑ द्वौ
वा॒व पुरु॑षौ यश्चै॒व स॒मानो॑ यश्चास॒मानो॑ यम॒वास्मै॑ तौ
व॒ल॒ग नि॒खन॑न्त॒स्तमे॒वोद॑पति^(५) सन्तृ॑णति॒ तस्मात् सन्तृ॑-
ष्णा अ॒न्तर॑त् प्रा॒णा^(६) न स॒भि॒न॒ति॒ तस्मा॑दस॒भि॒न्ना
प्रा॒णा^(७) अ॒पोऽव॑ नयति॒ तस्मा॑दा॒र्द्रा अ॒न्तर॑त् प्रा॒णा^(८)
यव॑म॒तीर॑व॒ नयति॑ (२)

ऊ॒र्गे यव॑ प्रा॒णा उ॑पर॒वा प्रा॒णेष्वे॒वोर्ज॑ दधाति^(९)
ब॒र्हि*र॑व॒ स्तृ॒णाति॑ तस्मा॒ल्लोम॑शा अ॒न्तर॑त्ः प्रा॒णा^(१०)
आ॒ज्ये॒न व्या॑धारयति॒ तेजो॑ वा आ॒ज्य प्रा॒णा उ॑पर॒वा
प्रा॒णेष्वे॒व तेजो॑ दधाति^(११) ह॒नू वा ए॒ते य॒ज्ञस्य॑ यदधि॒-
प॒व॒णे न सन्तृ॑णत्यस॒न्तृ॒ष्णे हि ह॒नू^(१२) अथो॑ खलु॒ दीर्घ॑-
सो॒मे स॒तृ॒द्ये धृ॒त्यै^(१३) शिरो॑ वा ए॒तद् य॒ज्ञस्य॑ यद्वि॒-
वि॒र्द्धान॑म् (३)

प्रा॒णा उ॑पर॒वा ह॒नू अधि॑ष॒व॒णे जि॒ह्वः॑ च॒र्म ग्रा॒वा-
णो द॒न्ता॑ मुख॒माह॑व॒नीयो॑ नासि॒कोत्त॑र॒वेदि॑रु॒दर॒ः
सदो॑ य॒दा खलु॑ वै जि॒ह्वया॑ द॒त्स्वधि॑ खाद॒त्यथ॑ मुख॒

* 'बर्हि'—इतीहैतत्पूर्वत्रापत्र चान्त स्यवादि क पुस्तके ।

गच्छति यदा मुखं गच्छत्यथोदरं गच्छति तस्माद्भवि-
 र्ज्ञाने चर्मन्नाधि ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्य-
 च्च परेत्यसदसि भक्षयन्ति^(१) यो वै विराजो यज्ञमुखे
 दोह वेदं दुह एव (४)

एनामिय वै विराट् तस्यै त्वक् चर्मोधाऽधिपवणे
 स्तना उपरवा ग्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति
 सोमं पयो य एव वेदं दुह एवैनाम्^(५) ॥ ११ ॥

वपामि^(६) नयति^(७) हविर्ज्ञानं^(८) मेव^(९) चयो-
 विःशतिश्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः । ॥

(१) यद् (२) देवासुरा (३) स्तेषां (४) सुवर्ग (५) यत् (६) पुरो
 हविषि (७) तेभ्य (८) सा (९) बद्ध (१०) देवस्य (११) शिर एका-
 दश † ॥ ११ ॥

* 'यवमतीरव नयति[२]'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का इप्र २अनु भाष्ये पञ्चदशधा विभज्योद्भूत व्याख्यत ।

‡ प्रपाठकेऽत्र यथाएकादश अनुवाका, तेषामेवेमानि प्रतीकानि ।

० (१) यद्भौ (२) देवाम्सुरा मिथ(३) स्तेषां (४) सुवर्ग (५) यदा अनी-
 शान (६) गरोहविषि (७) तेभ्य (८) सोत्तस्वेदि(९) बद्ध (१०) देवस्याभिः
 (११) शिरो वा एकादश ॥ ११ ॥—इति क, ख, ग ।

(१)यद्दुभा^(२)वित्याह देवानां (१)यज्ञो देवेभ्यो
 (४)न रथाय (५)यजमानाय (६)प्रस्तादर्वाचीन्वपश्चा-
 शत्* ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसहिताया
 षष्ठकाण्डे द्वितीय प्रपाठक ॥ २ ॥

* ३२५० ईपं०, ३६६० १प०, ४ ए० १ ०, ४४६ प्य०-४८६० १२प०
 ५२६० १३प० । प्रपाठकेऽत्र ये षट् पञ्चशतकानि सन्ति, तेषामेवेमानि
 प्रतीकानि ; एतदतिरिक्तान्यपीह नवपञ्चाशत पदानि सन्तीति चानेन
 वाक्येन ज्ञापितम् । सु०-पुस्तके नास्त्येतद्वाक्यम् ।

अथ तैत्तिरीयसहिताया

षष्ठकाण्डे

द्वितीय प्रपाठक ।

॥ हरि॑ ओम् ॥

चात्वालाङ्घ्रिणयान्प वपति योनिर्वै यज्ञस्य चा-
त्वाल यज्ञस्य सयोनि॒त्वाय^(१) दे॒वा वै य॒ज्ञ परा॑जयन्त
तमाग्नौ॑भ्रात् पुन॒रपा॑जयन्तेतद्वै य॒ज्ञस्याप॑राजित् यदा-
ग्नौ॑भ्र यदाग्नौ॑भ्राङ्घ्रिणयान् वि॒हरति॑ यदे॒व य॒ज्ञस्या-
प॑राजित् तत ए॒वैन पुन॑स्तनुते^(२) परा॑जित्ये॒व खलु
वा ए॒ते यन्ति॒ ये ब॑हिष्यवमानः * सर्पन्ति बहिष्य-
वमाने स्तुते (१)

आहाग्नौ॑दग्नीन् वि हर ब॒हि † स्तृणा॑हि पुरो
डाशाः॑ अलङ्क॒विति॑ य॒ज्ञमे॒वाप॑जित्य पुन॑स्तन्वाना^(३)
यन्त्यङ्गारै॑र्दे॒ सव॑ने वि हरति श॒लाका॑भिस्तृतीयः॑
सशु॒क्रत्वाय॑स्यो सम्भ॑रत्ये॒वैनद्^(४) धि॒ष्णि॒या वा अ॒मुष्णि॑-

* बहिष्यवमानः इति क । एव मुत्तरत्रापि ।

† 'बहि' — इति क ।

ल्लोके सोममरश्नन् तेभ्योऽधि सोममाहरन् तमन्व-
वाथन् त पर्यविशन्^(५) य एव वेदं विन्दते (२)

परिवेष्टार^(१) ते सोमपीथेन व्यार्थन्त ते देवेषु
सोमपीथमेच्छन्त तान् देवा अब्रुवन् द्वेदे नामनी
कुरुध्वमथ प्र वाप्स्यथ न वेत्यग्रयो वा अथ धिष्णि-
यस्तस्माद् द्विनामा ब्राह्मणोऽङ्गिकस्तेषा ये नेदिष्ठ
पर्यविशन् ते सोमपीथं प्राप्नुवन्नाहवनीयं आग्नीध्रीयं
होत्रीयं मार्जालीयस्तस्मात्तेषु जुह्व^(२)त्यतिहाय वषट्
करोति वि हि (३)

एते सोमपीथेनार्थन्त^(६) देवा वै या प्राचीराहु-
तीरजुहवुर्ये पुरस्तादसुरा आसन् ताःस्ताभि प्राणु-
दन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन् ताःस्ताभिर-
पानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो ह्यन्ये प्रत्यङ्गासीनो
धिष्णियान् व्याधारयति पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो
भ्रातृव्यान् प्र णुदते तस्मात्पराची प्रजा प्र वीयन्ते
प्रतीची (४)

जायन्ते^(७) प्राणा वा एते यद्विष्णिया यदध्वर्युं प्रत्यङ्
धिष्णियानति सपेत् प्राणान्त्तद्धर्षेत् प्रमायुक स्या-
न्नाभिर्वा एषा यज्ञस्य यद्धीतोर्ध्वं खलु वै नाभ्यै
प्राणोऽर्वाडपानो यदध्वर्युं प्रत्यङ् हीनारमति सपेद-

पान्ने प्राण दध्यात्* प्रमायुक् स्या^(१) न्नाध्वर्युरूपं गा-
येद्वाग्वीर्यो वा अध्वर्युर्यदध्वर्युरूपगायेदुद्गात्रे (५)

वाचः२ सम् प्र यच्छेदुपदासुकास्य वाक् स्यात्^(११)
ब्रह्मवादिनो वदन्ति नामः२स्थिते सोमैऽध्वर्युं प्रथड
सदोऽतीयादथ कथा दाक्षिणानि होतुमेति^(१२) यामो
हि स तेषा^(१३) कस्मा अह देवा यामं वायामं वानु
ज्ञास्यन्ती^(१४) त्युत्तरेणाग्नीध्र परीत्य जुहोति दाक्षिणानि
न प्राणान्त्सङ्कर्षयति^(१५) न्यन्ये धिष्ण्या उप्यन्ते (६)

नान्ये यान्निवपति तेन तान् प्रीणाति^(१६) यान्न
निवपति यदनु दिशति तेन तान्^(१७) ॥ १ ॥

स्तुते^(१) विन्दते^(२) हि^(३) प्रतीची^(४) † रुद्गात्र^(५)
उप्यन्ते † चतुर्दश च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाक † ॥

सुवर्गाय वा एतानि लोकाय ह्वयन्ते यद्वैसर्जनानि^(१)
द्वाभ्या गाहपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमान् प्रतिष्ठित्या

* 'दध्यात्' - इति सु० । † 'वीयन्ते प्रतीची [४]' - इति क, ख, ग ।

‡ इममनुवाक १का० ३प्र० ३अनु० भाष्य सप्तदशधा विभज्योद्भूत व्याख्यत् ।

आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाक्रमत आहवनीये जुहो-
ति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^(२) देवान् वै सुवर्ग
लोकं यती रक्षाःस्यजिघाःसन्ते सोमेन राज्ञा रक्षाः-
स्य गृहत्याप्तुमात्मानं कृत्वा सुवर्गं लोकमायन् रक्षसा-
मनुपलाभायात् सोमो भवत्यथ (१)

वैसर्जनानि जुहोति * रक्षसामपहृत्य^(३) त्वं सोम
तन्कृद्भ्य इत्याह तन्कृद्भ्यो^(४) द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य इत्या-
हान्यकृतानि हि रक्षाः^(५)स्युरु यन्तासि वरूथमित्या-
होरुणस्कुधीति वावैतदाह^(६) जुषाणो अतुराज्यस्य
वेश्वित्याहाप्तुमेव यजमानं कृत्वा सुवर्गं लोकं गमयति
रक्षसामनुपलाभाया^(७) सोमं ददते (२)

आ ग्रावण आ वायव्यान्वा द्रोणकलशमुत्पत्नीमा
नयन्त्यन्वनाःसि प्र वर्तयन्ति यावदेवास्यास्ति तेन
सह सुवर्गं लोकमेति^(८) नयवत्यर्चा ऽऽग्नीध्रे जुहोति
सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै^(९) ग्रावणौ वायव्यानि द्रोण-
कलशमाग्नीध्र उपवासयति^(१०) वि ह्येनं तैर्गृह्णते

* मांसासायान्वेतद्विषयिणी वास गृहणस्मृति मवलम्ब्यैक मधिकरण
मारचितम् (१ अ० ३ पा० ४ सू ३ अधि) । तत्र लोभमूला स्मृतिर्न प्रमाण
मिति सिद्धान्तितम् । 'बाधाभावेऽपि (वेदविरोधाभावेऽपि) मूलवेदाभा-
वान्निय स्मृति प्रमाणम्'- इति चाह तत्र न्यायमालाट्टणौ माधवे ।

यत्सहोपवासयेदपुत्रायेत^(११) सौम्यर्चा प्र पादयति
स्वया (३)

एवैन देवतया प्र पादय^(१२)त्यदित्या सदोऽस्य-
दित्या सद आ सीदेत्याह यथायजुरेवैतद्^(१३) यज-
मानो वा एतस्य पुरा गोप्ता भवत्येष वो देव सवित
सोम इत्याह सवितृप्रहृत एवैन देवताभ्य सम्प्र
यच्छ^(१४)त्येतत् त्वः सोम देवो देवानुपागा इत्याह
देवो ह्येष सन (४)

देवानुपैतीदमह मनुष्यो मनुष्यानित्याह मनुष्योऽ
ह्येष सन् मनुष्यानुपैति यदेतद् यजुर्न ब्रूयादप्रजा
अपशुर्यजमान स्यात्सह प्रजया सह रायस्योषेणे
त्याह प्रजयैव पशुभि सहेम लोकमुपावर्तते^(१५) नमो
देवेभ्य इत्याह नमस्कारो हि देवानाः स्वधा पितृभ्य
इत्याह स्वधाकारो हि (५)

पितृणा^(१६)मिदमह निर्वरुणस्य पाशादित्याह वरुण-
पाशादेव निमुच्यते^(१७)ऽग्ने व्रतपत आत्मन पूर्वा
ननूरादेयेत्याहु को हि तद्वेद् यद्वसीयान्त्वे वशे भूते
पुनर्वा ददति न वेति^(१८) ग्रावाणो वै सोमस्य राज्ञो
मलिल्मुसेना य एव विद्वान् ग्रावण आग्नीध्र उप-
वासयति नैन मलिल्मुसेना विन्दति^(१९) (६) ॥ २ ॥

अथ^१ ददते^२ स्वया^३ सन्^४ हि^{*५} विन्दति^६ ॥२॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाक † ॥

वैष्णव्यर्चा हुत्वा यूपमच्छेति वैष्णवो वै देवतया
यूप स्वयैवैन देवतयाच्छे^(१)त्यत्यन्यानगा नान्यानुपागा
मित्याहाति ह्यन्यानेति नान्यानुपैत्यर्वाक् त्वा परै-
रविदम् परोऽवरैरित्याहार्वाग् ध्येनम् परैर्विन्दति
परोवरैस्त त्वा जुषे (१)

वैष्णव देवयज्याया इत्याह देवयज्यायै ह्येन जुषते^(१)
देवस्त्वा सविता मध्वान्कित्याह तेजसैवैनमनत्तयो-
पधे चायस्वैन स्वधिते मैन हिःसीरित्याह वज्रो
वै स्वधिति शान्त्यै^(२) स्वधितेर्दृष्टस्य बिभ्यत प्रथमेन
शकलेन सह तेज परा पतति य प्रथम शकल
परापतेत्तमप्या हरेत्सतेजसम् (२)

एवैनगा हर^(३)तीमे वै लोका यूपोत्प्रयतो बिभ्यति
दिवमग्रण मा लेखीरन्तरिह मध्येन मा हिःसीरि-

* 'सन्[४]-त्वधाकारो हि[५]'-इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का० ३प्र ४अनु भाष्ये ऊनविशाश क्षत्रोद्धृथ व्याख्यत ।

त्याहभ्य एवैन लोकेभ्य शमयति^(५) वनस्पते शतवल्शो
 वि रोहेत्याव्रश्चने जुहोति तस्मादाव्रश्चनाद् वृक्षाणा
 भूयाःस उत्तिष्ठन्ति^(६) सहस्रवल्शा वि वयः रुहेमे-
 त्याहाशिषमेवैतामा शास्ते^(७) ऽनक्षसङ्गम् (३)

वृश्चेद्^(८) यदक्षसङ्ग वृश्चेद्ध ईष यजमानस्य प्रमा-
 युक्^(९) स्याद्^(९) य कामयेताप्रतिष्ठित स्यादित्यारोह
 तस्मै वृश्चेदेष वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितोऽप्रतिष्ठित
 एव भवति^(१०) य कामयेतापशु स्यादित्यपूर्ण तस्म
 शुष्काग्र वृश्चेदेष वै वनस्पतीनामपशुव्योऽपशुरेव
 भवति^(११) य कामयेत पशुमान्त्यादिति बहुपूर्ण
 तस्मै बहुशाख वृश्चेदेष वै (४)

वनस्पतीना पशुव्य पशुमानेव भवति^(१२) प्रतिष्ठित
 वृश्चेत् प्रतिष्ठाकामस्यैप वै वनस्पतीना प्रतिष्ठितो य
 समे भूम्यै स्वाद्योने रूढ प्रत्येव तिष्ठति^(१३) य प्रत्यङ्गुप-
 नतस्त वृश्चेत्स हि मेधमभ्युपनत^(१४) पञ्चारन्नि तस्मै
 वृश्चेद्य कामयेतोपैनुत्तरो यज्ञो नमेदिति पञ्चाक्षरा
 पङ्क्ति पाङ्क्तो यज्ञ उपैनुत्तरो यज्ञ (५)

नमति षडरन्नि प्रतिष्ठाकामस्य षड्वा ऋतव ऋतु-
 ष्वेव प्रतिष्ठति सप्तारन्नि पशुकामस्य सप्तपदा श-
 करी पशव शकरी पशूनेवाव रुन्धे नवारन्नि तेज-

स्वामस्य चिचता स्तोमैन् समित तेजस्त्रिवृत्तेज-
 स्येव भवत्येकादशरत्निमिन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा
 चिष्टुगिन्द्रियं चिष्टुगिन्द्रियाव्येव भवति पञ्चदशरत्नि
 * अथव्रत पञ्चदशो वज्रो धातुव्याभिभूत्यै सप्तद-
 शरत्नि प्रजाकामस्य सप्तदश प्रजापति प्रजापते-
 रास्यै (६)

एकविंशत्यरत्नि प्रतिष्ठाकामस्यैकविंश स्तोमना
 प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्या^(१५) अष्टाश्रिर्भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
 तेजो गायत्री गायत्री यज्ञमुख तेजसैव गायत्रिया
 यज्ञमुखन् समित^(१२) ॥ ३ ॥

जुषे^१ सतेजसं^२ मनश्चसङ्गं^३ वै^४ यज्ञ^५ * आस्या^६
 एकान्नविंशतिश्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाक † ॥

पृथिव्यै त्वान्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेत्याह्वेभ्य एवैन
 लोकेभ्य प्रोक्षति^(१) पराञ्च प्रोक्षति पराडिव हि

* 'बङ्गशाख वृक्षेदेश वै[४] यज्ञ उपे नमुत्तरो यज्ञ[५] -क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का० ३प्र० ५अनु०-भाष्ये षोडशधा विभज्योद्धृतं आख्यत ।

सुवर्गो लोक^(२) क्रूरमिव वा एतत् करोति यत्
खनत्यपोऽव नयति शान्त्यै यवमतीरव नयत्यूर्ग्वै यवो
यजमानेन यूप सम्मितो यावानेव यजमानस्तावती-
मेवास्मिन्नूर्जं दधाति (१)

पितृणां सदनमसीति बर्हिरव * स्तृणाति पितृ-
देवत्ये१५ छेतद्यन्निखात् यद्बर्हिरनवस्तीर्य मिनुयात्
पितृदेवत्या निखात् स्याद् बर्हिरवस्तीर्य मिनो-
त्यस्यामेवैन मिनोति^(३) यूपशकलमवास्यति मतंजस-
मेवैन मिनोति^(४) देवस्त्वा सविता मध्वान्कित्याह
तेजसैवैनमनक्ति^(५) सुपिप्यलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति च
पाल प्रति (२)

मुञ्चति तस्माच्छीर्षत औषधय फलं गृह्ण^(६)न्त्य-
नक्ति तेजो वा आज्यं यजमानेनाग्निष्ठांश्च सम्मिता
यद्भिष्ठामश्चिमनक्ति यजमानमेव तेजसान्त्यान्त-
मनक्त्यान्तमेव यजमानं तेजसानक्ति^(७) सर्वत परि-
मृशत्यपरिवर्गमेवास्मिन् तेजो दधा^(८)त्युहिवं स्तभा-
नान्तरिक्षम् पृणेत्याहैषा लोकाना विष्ट्यै^(९) वैष्ण-
व्यर्चा (३)

कल्पयति वैष्णवो वै देवतया यूप स्वयैवैन देव-

* 'बर्हिरव'—इति क । एवमुपरत्रापि ।

तया कल्पयति द्वाभ्या कल्पयति^(१) द्विपाद्यजमानं
 प्रबिष्टित्यै^(२) य कामयेत् तेजसैन देवताभिरिन्द्रि-
 येण व्यर्द्धयेयमित्यग्निष्ठा तस्याश्रिमाहवनीयादित्य वेत्य
 = ति नात्रयेनेजसैवैन देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्द्धय-
 ति^(३) य कामयेत् तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण सम-
 र्द्धयेयमिति (४)

अग्निष्ठा तस्याश्रि*माहवनीयेन सम्मिनुयात् तेज-
 सैवैन देवताभिरिन्द्रियेण समर्द्धयति^(३) ब्रह्मवनि त्वा
 क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरेवैतत्^(४) परिव्ययत्यूर्ग्वै
 रशना यजमानेन यूप सम्मितो यजमान मेवोर्जा
 समर्द्धयति^(५) नाभिद्घे परि व्ययति नाभिद्घ एवा-
 स्मा ऊर्ज दधाति तस्मान्नाभिद्घ ऊर्जा भुञ्जते^(६)
 य कामयेतोर्जनम् (५)

व्यर्द्धयेयमित्यूर्ध्वा वा तस्यावाची वावाहेदूर्जैवैन
 व्यर्द्धयति^(७) यदि कामयेत् वर्षुक पर्जन्य स्यादित्य-
 वाचीमवाहेद् वृष्टिमेव नि यच्छति यदि कामयेता-
 वर्षुक स्यादित्यूर्ध्वामुदूर्हेद् वृष्टिमेवोद्यच्छति^(८) पितृणा
 निखात मनुष्याणामूर्ध्व निखातादा रशनाया ओष-
 धीनाः रशना विश्वेषाम् (६)

* 'तस्माश्रिय - इति सु० ।

• देवानामूर्ध्वं च षालाया आ चषालाद्रिन्द्रस्य
 चषालं साध्यानामतिरिक्तं स वा एष सर्वदेवत्वो यद्
 यूपो यद्यूपं मिनोति सर्वा एव देवता प्रीणाति^(१८)
 यज्ञेन वै देवा सुवर्गं लोकमायन्तेऽमत्यन्त मनुष्या
 नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते यूपेन योपयित्वा सुवर्गं लोक-
 मायन्त तमृषयो यूपेनैवानु प्राजानन् तद्यूपस्य यूप-
 त्वम् (७)

यद्यूपं मिनोति सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञायै^(१९)
 पुरस्तान् मिनोति पुरस्ताद्भि यज्ञस्य प्रज्ञायते
 प्रज्ञातं हि तद्यदतिपन्न आहुरिदं कार्यमासी-
 दिति^(२०) साध्या वै देवा यज्ञमत्यमन्यन्त तान् यज्ञो
 नास्पृशत्तान् यद्यज्ञस्यातिरिक्तमासीत्तदस्पृशदतिरिक्तं
 वा एतद्यज्ञस्य यद्भावमि मथित्वा प्रहरत्यतिरिक्तमे-
 तद् (८)

यूपस्य यदूर्ध्वं चषालात् तेषा तद्भागधेयन्तानेव
 तेन प्रीणाति^(२१) देवा वै सःस्थिते सोमे प्र सुचो
 हरन् प्र यूपन्तेऽमन्यन्त यज्ञवेशस वा इदं कुर्म इति ते
 प्रस्तरं सुज्ञा निष्क्रयणमपश्यन्त्स्वहू यूपस्य सःस्थिते
 सोमे प्र प्रस्तरं हरति जुहोति स्वरुमयज्ञवेशसाय^(२२)

दधाति^[१] • प्र^[२]त्यृ^[३] चे^[४] त्येन^[५] विश्वेषा^[६] यूपत्व^[७]
मेतद्^[८] द्विचत्वारिंशच्च ॥ ४ * ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाक † ॥

माध्या वै देवा अस्मिन्नोक्त आसन नान्यत् कि-
ञ्चन मिषत् तैऽग्निमेवाग्रये मेधायालभन्त न ह्यन्य-
दालम्भ्यमविन्दन ततो वा इमा प्रजा प्राजायन्त
यद्ग्रावग्नि मथित्वा प्रहरति प्रजानां प्रजननाय^(१)
रुद्रो वा एष यद्ग्निर्यजमान पशुर्यत् पशुमालभ्याग्नि
मन्येद्रुद्राय यजमानम् (१)

अपि दधात् प्रमायुक्त स्या^(२) द्यो खल्वाहुरग्नि-
सर्वा देवता हविरेतद्यत पशुरिति यत पशुमालभ्याग्नि
मन्यति हव्यायैवासन्नाय सर्वा देवता जनय^(३)त्युपा-
कृत्यैव मन्यस्तन्नेवालम्भ नेवानालम्भ^(४)मग्नेर्जनिचम-
सीत्याहाग्नेर्ज्ञेत्तज्जनिच्च वषणौ स्थ इत्याह वषणौ (२)
ज्ञेता^(५)वुर्वश्यस्यायुरसीत्याह मिथुनत्वाय^(६) घृते-

* 'दधाति[१] प्र[२]त्यृचा[३] समधयेयमि[४] त्येन[५] विश्वेषा[६] यूपत्व[७] इतिरिक्तमेतद्[८] द्विचत्वारिंशच्च ॥ ४ * ॥ —इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १क्रा० ३प्र० ६अनु भाष्ये त्रयोविंशतधा कृत्वा व्याख्यत ।

नाक्ते वृषण दधायामित्याह वृषणः क्षेते दधाते ये
 अग्नि^(७) गायत्र छन्दोऽनु प्र जायस्वेत्याह छन्दोभिरे-
 वैनं प्र जनय^(८)त्यग्नये मथ्यमानायानु ब्रूहीत्याह^(९)
 सावित्रीमृचमन्वाह सवितृप्रसूत एवैन मन्यति^(१)
 जातायानु ब्रूहि (३)

प्रहियमाणायानु ब्रूहीत्याह काण्डेकाण्ड एवैन
 क्रियमाणे समर्द्धयति^(११) गायत्री सर्वा अन्वाह गायत्र-
 च्छन्दा वा अग्नि स्वेनैवैन छन्दसा समर्द्धय^(१२)त्यग्नि
 पुरा भवत्यग्नि मथित्वा प्र हरति तौ सम्भवन्तौ
 यजमानमभि सम भवतो भवतन्न समनसावि-
 त्याह शान्त्यै^(१३) प्रहृत्य जुहोति जातायैवास्मा
 अन्नमपि (४)

दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वा अग्ने प्रिय धाम यदाज्य
 प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्द्धयत्यथो तेजसा^(१४) ॥ ५ ॥

यजमान^{१)} वृषणौ^{२)} ब्रू^{३)} ह्य^{४)} प्यष्टादश च ॥ ५ * ॥

इति तैत्तिरीयसहिताया

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाक † ॥

* 'यजमान[१] माह वृषणौ[२] जातायानु ब्रू[३]'-इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का० ३प्र० ७अनु०-भाष्ये चतुर्दशधा कृत्वा व्याख्यत ।

इषे त्वेति ब॒र्हिराद॑त्त इच्छत इव॒ ह्येष॑ यो यजत^(१)
 उप॒वीर॑सीत्याहोप ह्ये॒नाना॑क॒रो^(२)त्युषो॑ दे॒वान् दैवी॑-
 विश् प्रागुरि॒त्याह॑ दैवी॒ह्येता॑ विश॑ स॒तीर्दे॒वानु॑प॒य-
 ित्^(३) व॒ह्नीरु॑शिज॒ इत्या॑ह॒र्त्विजो॑ वै व॒ह्य उ॑शिज॒-
 स्तस्मा॑दे॒वमा॑ह^(४) बृह॑स्पते धा॒रया॑ वसू॒नीति॑ (१)

आ॒ह ब्र॒ह्म वै दे॒वाना॑ बृह॑स्पति॒र्ब्रह्म॑णै॒वासमै॑ प॒शू-
 नव॑ रुन्धे^(५) ह॒व्या ते॑ स्वद॒न्ता॑मित्या॒ह स्व॑द॒यत्ये॒वैना॑न^(६)
 दे॒वत्व॑ष्ट॒र्वसुर॑श्चेत्या॒ह त्वष्टा॑ वै प॒शूना॑ मिथु॒नाना॑-
 रूप॑क॒रूप॑मेव प॒शुषु॑ दधाति^(७) रे॒वती॑ रम॑ध्व॒मित्या॑ह
 प॒शवो॑ वै रे॒वती॑ प॒शूने॒वासमै॑ रम॑यति^(८) दे॒वस्य॑ त्वा
 स॒वितु॑ प्र॒सव॑ इति (२)

र॒श॒नामा॑ दत्ते प्र॒सूत्या॑ अ॒श्विनो॑र्बा॒हुभ्या॑मित्या-
 हा॒श्विनो॑ हि दे॒वाना॑म॒ध्वर्यु॑ आस्ता पू॒ष्णो ह॑स्ताभ्या-
 मित्या॑ह॒ यत्या॑^(९) ऋ॒तस्य॑ त्वा दे॒वह॑वि पा॒शेना॑ र॒भ
 इत्या॑ह स॒त्य वा॑ ऋ॒तः स॒त्येनै॒वैन॑मृतेना र॒भ ते^(१०)
 ऽक्ष॑णया परि॑ हरति॒ वध्य॑ हि प्र॒त्यञ्च॑ प्रतिमुञ्चति
 व्या॒वृत्तै॑^(११) धर्षा॑मानु॒षानिति॑ नि यु॒नक्ति॑ ध॒त्या^(१२)
 अ॒ज्ञः (३)

त्वौष॑धीभ्य प्रोक्षामीत्या॒हाज्ञो॑ ह्येष ओष॑धीभ्य
 सम्भ॑व॒सि॒ यत् प॒शु^(१३)र॒पाम्पे॑रु॒सीत्या॑हैष ह्य॑पाम्प्या॒ता

यो मेधाधारभ्यते^(१४) स्वात्त चित्सदेवः ह्यग्न्यापो देवी
 स्वदेतैनमित्याह स्वदयत्येवैन^(१५)मुपरिष्ठात प्रोक्षत्युप-
 रिष्ठादेवैन मेध्य करोति पाययत्यन्तरत एवैनम् (४)

मेध्य करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वत एवैन मेध्य
 करोति^(१) ॥ ६ ॥

इतीत्यङ्ग^१ * एन^४ दश च ॥ ६ † ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाक † ॥

अग्निना वै होत्रा देवा असुरानभ्यभवन्प्रयै
 समिध्यमानायानु ब्रूहीत्याह भ्रातृव्याभिभूत्यै^(१) सप्त-
 दश सामिधेनीरन्वाह सप्तदश प्रजापति प्रजाप-
 तेराग्यै^(२) सप्तदशान्वाह द्वादश मासा पञ्चर्त्नव स
 संवत्सर संवत्सर प्रजा अनु प्रजायन्ते प्रजाना प्रज-
 ननाय देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञ नान्वपश्यन्स
 प्रजापतिस्तूष्णीमाधारम् (१)

* इति[१] + इति[२] + अङ्ग[३] ।

† वसूनीति[१] प्रसव इ[२]त्यङ्गो[३]ऽन्तगत एवैन [४] दश च ॥ ६ ॥

+ इमन् १क^{१०} ३प्र ७,८ अल०-भाष्ये षोडशधा विभज्योद्धृत्य अख्यत ।

आऽघारयन् ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन् यत्तूष्णीं-
 माघारमाघारयति यज्ञस्यानुख्यात्या^(४) असुरेषु वै यज्ञ
 आसीत् त देवास्तूष्णीं होमेनावृञ्जत यत् तूष्णीं-
 माघारमाघारयति भ्रातृव्यस्यैव तद् यज्ञ वृङ्के^(५) परि-
 धीन्सम्मार्ष्टि पुनात्येवैनान् त्रिस्त्रि सम्मार्ष्टि त्यावद्धि
 यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश (२)

मासा सवत्सर सवत्सरमेव प्रीणात्यथो सवत्सर-
 मेवाम्ना उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै^(६)
 शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदाघारोऽग्नि सर्वा देवता
 यदाघारमाघारयति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान सर्वा
 देवता अत्र रुन्धे^(७) शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदाघार
 आत्मा पशुराघारमाघार्य पशुः समनक्त्यात्मन्नेव
 यज्ञस्य (३)

शिर् प्रति दधाति^(८) सन्ते प्राणो वायुना गच्छ-
 तामित्याह वायुदेवत्या वै प्राणो वायावेवास्य प्राण
 जुहोति^(९) स यजत्रैरङ्गानि स यज्ञपतिराशिषेत्याह
 यज्ञपतिमेवास्याशिषङ्गमयति^(१०) विश्वरूपो वै त्वाङ्ग
 उपरिष्ठात् पशुमभ्यवमीत्तसद्दुपरिष्ठात् पशोर्नाव
 द्यन्ति यदुपरिष्ठात् पशुः समनक्ति मेध्यमेव (४)

एनङ्गरो^(११)त्यृत्विजो वृणीते छन्दाःस्येव वृणीते^(१२)

सप्त वृणीते सप्त ग्राम्या पशव सप्तारण्या सप्त
 छन्दाःस्युभयस्यावरुध्या^(१२) एकादश प्रयाजान् यजति
 दश वै पशो प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्त
 प्र यजति^(१३) वपामेक परि शय आत्मैवात्मान
 परि शये^(१४) वज्रो वै स्वधितिर्वज्रो यूपशकूलो घृत
 खलु वै (५)

देवा वज्र कृत्वा सोममघन् घृतेनाक्तौ पशु चायेया-
 मि याह वज्रैणैवैन वशे कृत्वा ऽऽलभते^(१५) ॥ ७ ॥

आधार^[१] द्वादश^[२] यज्ञ^[३] स्यैव^[४] वा^[५]* अष्टादश
 च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाक † ॥

पर्यग्नि करोति सर्वहुतमेवैन करोत्यस्कन्दायास्कन्द्
 हि तद्यद्भुतस्य स्कन्दति^(१) चि. पर्यग्नि करोति त्यावृ-
 द्वि यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै^(२) ब्रह्मवादिनो वदन्त्य-
 न्वारभ्य पशून् इर्नान्वारभ्याश् इति^(३) मृत्यव वा एष

* 'आधारम[१] पद्यन्ते द्वादश[२]त्मन्नेव यज्ञस्य[३] मेथ्यमेव[४] खलु
 वा[५]'—इति क, ख, ग ।

† इमगनुव/क १का० ३प्र० ८अनु० भाष्ये षोडशधा विभज्योद्बल व्याख्यत् ।

नी॑यते॒ यत् प॒शुस्त॒ यद॑न्वारभेत प्र॒मायु॑को यज॒मार्नः॑
स्या॑^(४) दयो ख॒ल्वाहु॒ सुव॒र्गाय॒ वा ए॒ष लो॒काय॑ नी॒
यते॒ यत् (१)

प॒शुरिति॑ यन्ना॒न्वारभेत॑ सुव॒र्गालो॒काद् यज॑मानो
ह्यीयेत॑^(५) वपा॒श्रप॑णीभ्याम॒न्वारभ॑ते तन्नेवा॒न्वारब्ध॑ ने॒
वान॑न्वारब्ध^(६) मुप॑ प्रेष्य॑ होत॒र्हव्या॑ दे॒वेभ्य॑ इत्या॒हेषित॑ः
हि कर्म॑ क्रियते^(७) रेव॑तीर्य॒ज्ञप॑ति प्रिय॒धा ऽऽवि॑शते॒
त्याह॑ यथाय॒जुरे॒वैत^(८) द॒ग्निना॑ पु॒स्तादे॑ति रक्ष॑सा॒
मप॑हत्यै^(९) पृथि॒व्या म॒म्युच॑ पा॒हीति॑ ब॒र्हि (२)

ऽपा॑स्यत्यस्क॒न्दाया॑स्क॒न्द्ः हि तद्य॑र्हिषि॒ स्कन्द॑
त्यथै॑ ब॒र्हिष॑द॒मेवै॑न करोति^(१०) परा॒डा वर्त्त॑तेऽध्व॒र्यु
प॒शो स॑ज॒ज्ञप्य॑मानात् प॒शुभ्य॑ ए॒व तन्नि॑ ऋ॒त आ॑त्मनो॒
ऽना॑व्र॒स्काय॑^(११) गच्छ॑ति अ॒त्र्य प्र॑ प॒शुना॑प्नोति य ए॒व
वेद॑^(१२) प॒श्चालो॒का वा ए॒षा प्रा॑च्यु॒दानी॑यते॒ यत् पत्नी॑
नम॑स्त॒ आता॑नेत्या॒हादित्य॑स्य॒ वै र॑श्यय॑ (३)

आ॒ता॒नास्ते॒भ्य ए॒व नम॑स्करोत्य^(१३) न॒र्वा प्रे॒हीत्या॑ह
भा॒र्तव्यो॑ वा अ॒र्वा भा॒र्तव्या॑पनुत्यै घृ॒तस्य॑ कु॒ल्यामनु॑
स॒ह प्र॑जया॒ सह॑ रा॒यस्ये॒षेणेत्या॑हा॒शिष॑मे॒वैता॑मा
शा॑स्त॒ आपो॑ दे॒वी शु॒द्धायु॑व॒ इत्या॑ह यथाय॒जु॒
रे॒वैतत्^(१४) ॥ ८ ॥

यद् * बर्ही १ रश्मय ० सप्तचिःशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसहिताया

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके अष्टमोऽनुवाक । ॥

पशोर्वा आलम्बस्य प्राणाञ्जुगृच्छति । वाक्त्र आ
 प्यायता प्राणस्त आ प्यायतामित्याह प्राणेभ्य एवा-
 स्य शुचः शमयति १ सा प्राणेभ्योऽधि पृथिवीः शुक्
 प्र विशति शमहोभ्यामिति नि नयत्यहोरात्राभ्यामेव
 पृथिव्यै शुचः शमय त्योपधे चायस्वैनः स्वधिते
 मैनः हिःसीरित्याह वज्रो वै स्वधिति (१)

शान्त्यै पार्श्वत आ छ्यति मध्यतो हि मनुष्या आ-
 च्छ्यन्ति तिरश्चीनमा छ्यत्यनूचीन हि मनुष्या
 आच्छ्यन्ति व्यावृत्त्यै १ रक्षसा भागोऽसीति स्थविमतो
 बर्हिरक्लापास्यत्यस्वैव रक्षाःसि निगवदयत २ इदमहः
 रक्षोऽधम तमो नयामि योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वय
 द्विष्म इत्याह दो वाव पुरुषो यच्चैव (२)

द्वेष्टि यश्चैन द्वेष्टि तावभावधमन्तमो नय ३ तीषे

* 'लोकायनीयत् यद्[१]' इति क, ख, ग ।

। इमद्वानुवाक १ का० ३ प्र० ८ अनु भाष्ये चतुद्दशधा विभज्योद्भूत्य व्याख्यत् ।

। 'प्राणानङ्गच्छति'—इति ख, सु ।

त्वेति वृषामुत् स्विदतीच्छत इव ह्येष यो यजते^(६)
 यदुपतृन्द्याद्रुद्रोऽस्य पशून् घातुक स्याद्यन्नोपतृन्द्या-
 दयता स्या^(७) दयथोपतृणत्यन्यया न धृत्यै^(८) घृतेन
 नापृथिवी प्रोर्षीथामित्याह द्यावापृथिवी एव
 रमेनान् तद्यच्छिन्न (३)

राय सुवीर इत्याह यथायजुरेवैतात्^(९) क्रूरमिव
 वा एतत्करोति यद्वृषामुत्स्विदत्युर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह
 शान्त्यु^(१०) प्र वा एषोऽस्मान्नोकाद्यवत् य पशु मृत्यवे
 नीयमानमन्वारभते वपाश्रपणी पुनरन्वारभतेऽस्मि-
 न्नेव लोके प्रति तिष्ठ^(११) त्यग्निना पुरस्तादेति रक्षसा-
 मपहता अथो देवता एव हव्येन (४)

अन्वति^(१२) नान्तममङ्गारमति हरेद्यदन्तममङ्गार-
 मतिहरदेवता अति मन्येत^(१३) वायो वीहि स्तोका
 नामिद्याह तस्मादिभक्ता स्तोका अत्र पद्यन्ते^(१४)ऽग्र
 वा एतत् पशूना यद्वपाग्रमोषधीना बहिरग्रेणैवाग्र
 समर्द्धयत्यथो ओषधीष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति^(१५)
 स्वाहाऋताभ्य प्रेष्येत्याह (५)

यज्ञस्य समिध्वै^(१६) प्राणापानौ वा इतौ पशूना
 यत् पृषदाज्यमात्मा वपा पृषदाज्यमभिघार्थं वपा-
 मभि घारयत्यात्मन्नेव पशूना प्राणापानौ दधाति^(१७)

स्वाहोर्ध्वनभस मारुत गच्छतमित्याहोर्ध्वनभा ह स्म
 वै मारुतो देवाना वपाश्रपणी प्र हरति तेनैवैने प्र
 हरति^(१) विषूची प्र हरति तस्माद्विषूचौ प्राणा-
 पानौ^(२) ॥ ६ ॥

स्वधिति^१ श्रैवा^२ च्छिनो^३ ह्ये^४ नाह^[५] * षट्-
 चत्वारिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाक † ॥

पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपति समेधमेवैनमा
 लभते^(१) वपया प्रचर्य पुरोडाशेन प्र चरत्यूर्गै पुरो-
 डाशं जर्जमेव पशूना मध्यतो दधात्यथो पशोरव
 च्छिद्रमपि दधाति^(२) षट्पाज्यस्योपहत्य त्रि पृच्छति
 शृतं हवींश्च शमितरिति त्रिषत्या हि देवा^(३) यो-
 ऽशृतं शृतमाह स एनसा^(४) प्राणापानौ वा एतौ
 पशूनाम् (१)

यत्षट्पाज्यं पशो खलु वा आलम्बस्य हृदय-

* 'ह्येन[४] प्रेष्येत्याह[५]'-इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का० ३प्र० ६अनु भाष्ये विशतिधा विभक्त्योद्धृत्य व्याख्यत ।

मात्माभि समैति यत्पृषदाज्येन हृदयमभिधारयत्या-
त्मन्नेव पशुना प्राणापानौ दधाति^(५) पशुना वै देवा
सुवर्गं लोकमायन तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभवि-
न्तीति तस्य शिरश्छित्वा मेधं प्राक्षारयन्त्स प्रक्षौ-
ऽभवत्तत् प्रक्षस्य प्रक्षत्व यत् प्रक्षशाखो*तरबर्हिर्भव-
ति समेधस्यैव (२)

पशोरव इति^(६) पशु वै ह्रियमाणः रक्षाःस्यनु
सचन्तेऽन्तरा यूपं चाहवनीयं च हरति रक्षसामप-
हृत्यै^(७) पशोर्वा आलम्बस्य मनोऽप क्रामति मनोताय
हृत्विषोऽवदीयमानस्यानु ब्रूहीत्याहु मन एवास्याव
रुन्^(८) एकादशावदानान्यव इति दश वै पशो प्राणा
आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तस्याव (३)

इति^(९) हृदयस्याग्रेऽव इत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसो
यदै हृदयेनाभि गच्छति तज्जिह्वया वदति यज्जिह्वया
वदति तदुरसोऽधि निर्वदत्येतदै पशोर्यथापूर्व^(१०) यस्यैव-
मवदाय यथाकाममुत्तरेषामवइति यथापूर्वमेवास्य
पशोरवत् भवति^(११) मध्यतो गुदस्याव इति मध्यतो
हि प्राण उत्तमस्याव इति (४)

उत्तमो हि प्राणो यदीतर यदीतरमुभयमेवा-

* 'संचशाखो'—इति ग, सु० ।

जामि^(१) जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते
 ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो * यज्ञेन देवेभ्य प्रजया पितृभ्य
 एष वा अनृणो य पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी तद्व-
 दानैरेवावदायते तद्वदानानामवदानत्व^(२) देवासुरा
 मयत्ता आसन् ते देवा अग्निमब्रुवन् त्वया वीरेणा-
 सुरान्भि भवामेति (५)

सोऽब्रवीद्वरं दृष्ट्वा पशोरुद्धारमुद्गरा इति स एत-
 मुद्धारमुदहरत् दो पूर्वाङ्घ्रिस्य गुद मध्यत ओणि
 जघनाङ्घ्रिस्य ततो देवा अभवन् परा सुरा यत त्वाङ्गा-
 णाः समवद्यति भ्रातृव्याभिभृत्यै भवत्यात्मना परास्य
 स्नातृथो भवत्य^(३) क्षणयाव द्यति तस्मादक्षण्या पश
 वोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै^(४) ॥ १० ॥

पशूना मेवा व द्यतीति^(५) । पञ्चचत्वारि-
 शच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसहिताया

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः । ॥

‘ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो’- इति सु ।

१ ‘एतौ पशूनाः १] समधस्येव २] तस्यापोऽङ्गमस्याव द्य ३] तीति ५] -
 इति क, ख, ग ।

॥ इममनुवाक १ का० ३ प्र १ अन् भाष्य पञ्चपशूना विभज्योद्भूत व्याख्यत् ।

मेदसा सुचौ प्रोर्णोति मेदोरूपा वै पशवो रूष-
मेव पशुषु दधाति^(१) यूषन्नवधाय प्रोर्णोति रसो
वा रूष पशूना यद्यु रसमेव पशुषु दधाति^(२) पार्श्वेन
वसाहोम प्र यौति मध्य वा एतत पशूना यत्पार्श्वे
रस एष पशूना यदसा यत्पार्श्वेन वसाहोम प्र यौति
मध्यत एव पशूना रस दधाति^(३) घ्नन्ति (१)

वा एतत पशु यत्सञ्ज्ञपयन्त्येन्द्र खलु वै देवतया
प्राण ऐन्द्रोऽपान ऐन्द्र प्राणो अङ्गे अङ्गे नि देध्यदि-
त्याह प्राणापानावेव पशुषु दधाति^(४) देव त्वष्ट-
भूरि ते स रसमेत्वित्याह त्वाद्वा हि देवतया पशवो^(५)
विषुरूपा यत् सलक्ष्माणो भवथेत्याह विषुरूपा ह्येते
सन्त सलक्ष्माण एतर्हि भवन्ति^(६) देवचा यन्तम् (२)

अवसे सखायोऽनु त्वा मातापितरो मदन्वित्याहा-
नुमतमेवैन मात्रा पिचा सुवर्ग लोक गमय^(७) त्यर्द्धर्चे
वसाहाम जुहोत्यसौ वा अर्द्धर्चे इयमर्द्धर्चे इमे एव
रसेनानक्ति दिशो जुहोति दिश एव रसेनानक्तथो
दिग्भ्य एवोर्ज रसुमव रुन्धे^(८) प्राणापानौ वा एतौ
पशूना यत् पृषदाज्य वानस्पत्या खलु (३)

वै देवतया पशवो यत्पृषदाज्यस्योपहत्याह वन-
स्पतयेऽनु ब्रूहि वनस्पतये प्रेष्येति प्राणापानावेव पशुषु

दधात्य^(८) न्यस्यान्यस्य समवत्तः समवद्यति तस्मान्ना-
नारूपा पशवो^(९) यूपोप^१ सिञ्चति रसो वा
एष पशूना यद्यु रसमेव पशुषु^१ दधाती^(१०) डामुप^१
ह्वयते पशवो वा इडा पशूनेधोप^१ ह्वयते चतुरूप^१
ह्वयते (४)

चतुष्पादो हि पशवो^(११) य कामयेतापशु स्यादि-
त्यमेदस्क तस्मा आ दध्यान्मेदोरूपा वै पशवो रूपैणै-
वैन पशुभ्यो निर्भजत्यपशुरेव भवति^(१२) य कामयेत
पशुमान्त्यादिति मेदस्वत्तस्मा आ दध्यान्मेदोरूपा वै
पशवो रूपैणैवास्यै पशूनव रुन्धे पशुमानेव भवति^(१३)
प्रजापतिर्यज्ञमस्तृजत स आज्यम् (५)

पुरस्तादस्तृजत पशु मध्यत पृषदाज्य पश्चात्तस्मा-
दाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते पशूना मध्यत पृषदाज्येना-
नूयाजास्तस्मादेतन्मिश्रमिव पश्चात् सृष्टः^(१४) ह्येका-
दशानूयाजान् यजति दश वै पशो प्राणा आत्मैका-
दशो यावानेव पशुस्तमनु यजति^(१५) घन्ति वा एत-
त्पशुं यत्सञ्जपर्यान्ति प्राणापानौ खलु वा एतौ पशूना
यत्पृषदाज्य यत्पृषदाज्येन (६)

अनूयाजान् यजति प्राणापानावेव पशुषु दधा-
नि^(१६) ॥ ११ ॥

घन्ति^[१] यन्त^[२] खलु^[३] ह्ययत्^[४] * आज्य^[५] यत्पृ-
षदाज्येन^[६] षट् च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः † ॥

(१)चात्वालात् (२)सुवर्गाय (३)वैष्णव्या (४)पृथिव्यै
(५)साध्या (६)इधे^(७)ऽग्निना (८)पर्यग्नि (९)पृशोः (१०)पशुम्
(११)मेदसैकादश ‡ ॥ ३ ॥

(१)चात्वालाद् (२)देवानुपैति (३)मुञ्चति (४)प्रह्विय-
माणाय (५)पर्यग्नि (६)पशुमालभ्य (७)चतुष्पादो द्वि-
षष्टि ¶ ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे तृतीय प्रपाठक ॥ ३ ॥

* 'खलु [३] चतुषप ह्ययत् [४]'—इति क, ख ग ।

† इममनुवाक १ का ३ प्र० १० अनु० भाष्ये समदशधा विभक्त्योद्धृत्य व्याख्यत् ।

‡ प्रपाठकेऽत्र य एकादश अनुवाकास्तीषामेवेमान्यादिप्रतीकानि ।

§ “(१)चात्वालात् (२)सुवर्गाय—•यदेसर्जनानि (३)वैष्णव्या (४)पृथिव्यै
(५)साध्या (६)इधे^(७)ऽग्निना (८)पर्यग्नि (९)पृशो (१०)पशुमालभ्य
(११)मेदसा चतुर्वेकादश ॥ ११ ॥”—इति क, ख, ग ।

¶ ५८८०, ६५०, ६२८०, ६५०, ६६८०, १२५०, ७०८०, ६५०, ७४८०
१४५०, ७८८०, १०५०, ८२८०, ६५० । मु० प्रपाठके वाच्येनैव वाच्यम् ।

अथ तैत्तिरीयसहितायां

षष्ठकाण्डे

चतुर्थं प्रपाठकः ।

॥ हरिं ओम् ॥

यज्ञन् वै प्रजापति प्रजा असृजत् ता उपय
 द्विरेवासृजत् यदुपयज उपयजति प्रजा एव तद्य
 जमान सृजते^{१)} जघनार्द्धादव द्यति जघनार्द्धाद्वि
 प्रजा प्रजायन्ते^{२)} स्थविमतोऽव द्यति स्थविमतो
 हि प्रजा प्रजायन्ते^{३)} ऽसम्भिन्दन्नव द्यति प्राणा-
 नामसम्भेदाय^{४)} न पर्यावर्त्तयति यत्पर्यावर्त्तयेदुदा-
 वर्त्त प्रजा ग्राहक स्यात्^{५)} समुद्र गच्छ स्वाहेत्याह
 रेत (१)

एव तद्दधा त्यन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षे-
 ष्वैवास्मै प्रजा प्र जनयत्यन्तरिक्षं च्यनु प्रजा
 प्रजायन्ते^{६)} देवः सवितार गच्छ स्वाहेत्याह सवितृ-
 प्रसूत एवास्मै प्रजा प्र जनय^{७)}त्यहोरात्रे गच्छ
 स्वाहेत्याहाहोरात्राभ्यामेवास्मै प्रजा प्र जनयत्यहो-

रात्रे ह्यनुप्रजा प्रजायन्ते^(८) मिचावरुणौ गच्छ
स्वाहा (२)

इत्याह प्रजास्वेव प्रजातासु प्राणापानौ दधाति^(९)
सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सौम्या हि देवतया प्रजा^(१०)
यद् गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव यज्ञिया करोति^(११)
च्छन्दांसि गच्छ स्वाहेत्याह पशवो वै च्छन्दांसि
पशूनेवाव रुन्धे^(१२) द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेत्याह
प्रजा एव प्रजाता द्यावापृथिवीभ्यामुभयत् परि
गृह्णाति^(१३) नम (३)

द्विथ गच्छ स्वाहेत्याह प्रजाभ्य एव प्रजाताभ्यो
दृष्टि नियच्छ^(१४)त्यग्नि वैश्वानर गच्छ स्वाहेत्याह
प्रजा एव प्रजाता अस्यां प्रति ष्ठापयति^(१५) प्राणाना
वा एषीऽव द्यति योऽवद्यति गुदस्य मनो मे हार्दि
यच्छेत्याह प्राणानेव यथास्थानमुप ह्वयते^(१६) पशो-
र्वा आलम्बस्य हृदयः शुगच्छति सा हृदय-
शूलम् (४)

अग्नि समेति यन् पृथिव्याः हृदयशूलमुद्दासयेत्
पृथिवीः शुचाप्येद्यदपस्वः शुचाप्येच्छुष्कस्य चार्द्र-
स्य च सन्धावुद्दासयत्युभयस्य शान्त्यै^(१७) य द्विष्यात् न
ध्यायेच्छैवैनमर्पयति^(१८) ॥ १ ॥

रेतं^[१] स्वाहा^[२] * नभो^[३] हृदयशूल^[४] दाचिः
शच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः । ॥

देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यत
तदब्रुवन् वसतु नु न इदमिति तद्वसतीवरीणा वसती-
वरित्व तस्मिन् प्रातर्नसमशक्नुवन् तदेषु प्रावेशयन्
ता वसतीवरीरभवन् वसतीवरीर्गृह्णाति यज्ञो वै
वसतीवरीर्यज्ञमेवारभ्य गृहीत्वोप वसति^(१) यस्या-
गृहीता अभि निम्नोचेदनारब्धोऽस्य यज्ञ स्यात् (१)

यज्ञ वि च्छिन्द्याज्^(२) ज्योतिष्या वा गृह्णीया-
द्विरथ्य वाऽवधाय सशुक्राणामेव गृह्णाति यो वा
ब्राह्मणो बहुयाजी तस्य कुम्भ्याना गृह्णीयात्स हि
गृहीतवसतीवरीको^(३) वसतीवरीर्गृह्णाति पशवो वै
वसतीवरी पशूनेवारभ्य गृहीत्वोप वसति^(४) यदन्वीप
तिष्ठन् गृह्णीयान् निर्मागुंका अस्मात् पशवः स्यु
प्रतीपं तिष्ठन् गृह्णाति प्रतिरुध्यैवासै पशून् गृह्णा^(५)-
तीन्द्र (२)

* 'देतो[१] मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा[२] -इति क, ख, ग ।

† इत्समनुवाक १ का० १ प्र० ११ अनु०-भाष्ये ऊनविशधा विभज्योऽत्तव व्याख्यत् ।

वृषभं हन्तेऽप्येषां भ्यश्चियत् तासा यन्नेध्यं यश्चियत्
 सदेवमासीत्तदत्यमुच्यत् ता वहन्तीरभवन् वहन्तीनां
 गृह्णाति या एव मेध्या यश्चिया सदेवा आपस्तासा-
 भेन गृह्णाति^(८) नान्तमा वहन्तीरतीयाद्यदन्तमावह-
 न्तीरतीयाद् यज्ञमति मन्येत्^(९) न स्थावराणां गृह्णी-
 यादहणगृहीता वै स्थावरा यत् स्थावराणां गृह्णी-
 यात् (३)

वरुणेनास्य यज्ञं ग्राहयेद्^(८) यद्वै दिवा भवत्यपो
 रात्रिं प्र विशति तस्मात्ताम्रा आपो दिवा ददश्रे
 यद्गक्तं भवत्यपोऽहं प्र विशति तस्माच्चन्द्रा आपो
 नक्तं ददश्रे छाषायै चातपतश्च सन्धौ गृह्णात्यहोरात्र-
 योरेवास्यै वर्णं गृह्णाति^(९) हविष्मतीरिमा आप इत्याह
 हविष्कृतानामेव गृह्णाति^(१०) हविष्माः अस्तु (४)

सूर्य इत्याह सशुक्राणामेव गृह्णा^(११)त्यनुष्टुभा
 गृह्णाति वाग्वा अनुष्टुवाचैवैना सर्वया गृह्णाति^(१२)
 चतुष्पदयर्चा गृह्णाति चि सादयति सप्त सम्पद्यन्ते
 सप्तपदा शकरी पशव शकरी पशूनेवाव रुन्धे^(१३) ऽस्मै
 वै लोकाय गार्हपत्य आ गीयतेऽमुष्मा आहवनीयो
 यद् गार्हपत्य उमसादयेदस्मिन् लोके पशुमान्त्याद्
 यदाहवनीयेऽमुष्मिन् (५)

लोके पशुमान्त्यादुभयोरुप सादृत्युभयोरैवैन
 लोकयो पशुमन्त करोति^(१३) सर्वत परि हरति
 रक्षसामपहत्या^(१४) इन्द्राग्निभोगधेयी स्थेत्ताह
 यथायजुरेवैत^(१५) दाम्नीध्र उप वासयत्येतद्वै यज्ञस्याप-
 राजितं यदाम्नीध्रं यदेव यज्ञस्यापराजितं तदेवैना
 उप वासयति^(१६) यत खलु वै यज्ञस्य विततस्य न
 क्रियते (६)

तदनु यज्ञस्य रक्षास्यैव चरन्ति यद्वहन्तीना
 गुह्णन्ति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्व-
 वचाराय^(१७) न ह्येता ईलयन्त्या तृतीयसवनात्परि
 श्रेरे यज्ञस्य सन्तत्यै^(१८) ॥ २ ॥

स्या^१ दिन्द्रो^२ गृह्णीया^३ दस्त्व^४ मुष्किन्^५ क्रियते ।
 षड्विंशतिश्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाक * ॥

ब्रह्मवादिना वदन्ति स त्वा । अर्ध्वर्यु स्याद् य
 साममुपावहरन्त्सर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति

इममनुवाक १का० ३प्र १२अनु० भाष्येउनविप्रतिघाभिभज्योदृष्यथारयत।

+ 'न त्वा --इति ग सम्मत ।

हृदे त्वेत्याह० मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैतैः सर्वाभ्य उपावहरति^(३) पुरा वाच (१)

प्रवदितो प्रातरनुवाकमुपाकरोति यावत्येव वाक्तामव रुन्धे^(२) ऽपोऽग्रेऽभिव्याहरति यज्ञो वा आपो यज्ञमेवाभि वाच वि सृजति^(३) सर्वाणि च्छन्दाःस्यन्वाह पशवो नै च्छन्दाःसि पशूनेवाव रुन्धे^(४) गायत्रिया तेजस्कामस्य परि दध्यात् त्रिष्टुभेन्द्रियकामस्य जगत्या पशुकामस्यानुष्टुभा प्रतिष्ठाकामस्य पङ्क्त्या यज्ञकामस्य विराजान्नकामस्य^(५) शृणोत्वग्नि समिधा हवम् (२)

म् इत्याह सवितृप्रसूत एव देवताभ्यो निवेद्यापोऽच्छै^(६)त्यप इष्य होतरित्याहेषितः हि कर्म क्रियते^(७) मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवा द्रुवेत्याह मित्रावरुणौ वा अपा नेतारौ ताभ्यामेवैना अच्छैति^(८) देवीरापो अपान्नप्रादित्याहाहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णत्ययो हविष्कृतानामेवाभि घृताना गृह्णाति^(९) (३).

काषिरसीत्याह शमलमेवासामपं ज्ञावयति^(१) समुद्रस्य वोऽक्षित्या उन्नय इत्याह तस्मादंशमाना.

पीयमाना आपो न क्षीयन्ते^(११) योनिर्वे यज्ञस्य
चात्वाल यज्ञो वसतीवरीर्होतृचमसञ्च मैत्रावरुण-
चमसञ्च सःस्पृश्यं वसतीवरीर्व्यानयति यज्ञस्य स-
योनित्रायाथो स्वादेवैना योने प्र जनय^(१२)त्यश्वर्यो-
ऽवेरपाइ इत्याहोत (४)

ईमन्मन्मुरुतेमा. पश्येति वावैतदाह^(१३) यद्यग्नि-
ष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्यं परिधौ नि मार्ष्टि यद्यति-
राचो यजुर्वदन् प्र पद्यते यज्ञक्रतूना व्याट्यै^(१४) ॥ ३ ॥

वाचो १) हव २) गृह्णा ३) त्युत ४)* पञ्चविंशतिश्च ॥३॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाक † ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति ग्रावाणमा दत्ते
प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवाना-
मध्वर्यु आस्ताम् पूषो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै^(१) पशवो
वै सोमो व्यान उपाःशुसर्वनो यदुपाःशुसर्वनमभि
मिमीते व्यानमेव पशुषु दधा^(२)तीन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति

* 'हव[२]मभि घृताना गृह्णा[३]त्युत[४]'—इति क, ख, ग ।

† इसमनुवाक १का० ३प्र० १३अनु०-भाष्ये चतुर्दशधा विभक्त्योद्धृत व्याख्यत् ।

मिमीत इन्द्राय हि सोमं आह्वियते^(१) पञ्च कब्धो
यजुषा मिमीते (१)

पञ्चाक्षरा पङ्क्ति पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च
ऋस्वस्तूष्णीं दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विरा-
ङ्गिराजैवान्नाद्यमव रुन्धे^(२) श्वाचा स्थं वृत्तुर इत्याहैष
वा अपाः सोमपीथो^(३) य एव वेद् नापस्वार्ति-
माच्छति^(४) यत् ते सोम द्विवि ज्योतिरित्याहैभ्य
एवैनम् (२)

लोकेभ्य सम्भरति^(५) सोमो वै राजा दिशोऽभ्य-
ध्ययत् स दिशोऽनु प्राविशत् प्रागपागुदगधरागि-
त्याह दिग्भ्य एवैनः सम्भरत्यथो दिश एवास्मा अत्र
रुन्धे^(६) ऽम्ब नि धुरेत्याह^(७) कामुका एनः स्त्रियो
भवन्ति य एव वेद्^(८) यत् ते सोमादाभ्य नाम
जागृवीति (३)

आहैष वै सोमस्य सोमपीथो^(९) य एवं वेद् न
सौम्यामार्तिमाच्छति^(१०) घ्नन्ति वा एतत्सोमं यद्-
भिषुण्णन्त्यःशूनपं गृह्णाति चायत एवैनः^(११) प्राणा वा
अःशव पशव सोमोऽःशून् पुनरपि सृजति प्राणा-
नेव पशुषु दधाति^(१२) दौद्वावपि सृजति तस्माद् दौद्वौ
प्राणा^(१३) ॥ ४ ॥

मिमीत^[१] एन^[२] मिति^[३]* चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाक † ॥

प्राणो वा एष यदुपाश्चर्यदुपाश्चग्रा ग्रहा गृह्य-
न्ते प्राणमेवानु प्र य^१ न्यरुणो ह स्माहौषवेशि प्रात-
सवन एवाह यज्ञः सः स्थापयामि तेन तत सः स्थि-
तेन चरामीत्यष्टौ कृत्वोऽग्नेऽभि षुणोत्यष्टाक्षरा गायत्री
गायत्र प्रात सवन प्रात सवनमेव तेनाप्नोत्येकादश
कृत्वा द्वितीयमेकादशाक्षरा त्रिष्टुप् चैष्टुभ माध्य-
न्दिनम् (१)

सवनं माध्यन्दिनमेव सवनं तेनाप्नोति द्वादश
कृत्वस्तृतीयं द्वादशाक्षरा जगती जागत तृतीयसवन
तृतीयसवनमेव तेनाप्नोत्येताः ह वाव स यज्ञस्य
सस्थितिमुवाचास्कन्दायास्कन्नः हि तद्यज्ञस्य स-
स्थितस्य स्कन्द^(२)त्यथो खल्वाहुर्गायत्री वाव प्रात सवने
नातिवाद इत्यनतिवादुक एन भ्रातृभ्यो भवति
य एवं वेद तस्माद्दष्टावष्टौ (२)

* 'यज्ञुषा मिमीत[१] एन[२] जागृवीति[३]'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १ का ४ प्र १ अनु० भाष्ये षष्ठदशधा विभज्योद्गत्य व्याख्यत ।

कृत्वाऽभिषुत्यम्^(३) ब्रह्मवादिनो वदन्ति पविचवन्ते-
 ऽन्ये ग्रहा गृह्यन्ते किम्यविच उपाऽशुरिति वाक्पविच
 इति ब्रयाद्वाचस्पतये पवस्व वाजिन्नित्याह वाचैवैन
 पवयति^(४) वृष्णो अशुभ्यामित्याह वृष्णो ह्येतावशु
 यौ सोमस्य गभस्तिपूत इत्याह गभस्तिना ह्येनं पव-
 यति देवो देवानां पविचमसीत्याह देवो ह्येष (३)

सन् देवानाम् पविच येषां भागोऽसि तेभ्यस्तेत्याह
 येषां ह्येष भागस्तेभ्य एन गृह्णाति^(५) स्वाङ्गतोऽसी-
 त्याह प्राणमेव स्वमकत मधुमतीन् इषस्कृधीत्याह
 सर्वमेवास्मा इदं स्वदयति विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दि
 व्येभ्य पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान्
 दधाति^(६) मनस्त्वा (४)

अद्वित्याह मन एवाश्रुत उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्या-
 हान्तरिक्षदेवत्यो हि प्राण स्वाहा त्वा सुभव सूर्या-
 येत्याह प्राणा वै स्वभवसो देवास्तेष्वेव परोक्ष जुहोति
 देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इत्याहादित्यस्य वै रश्मयो
 देवा मरीचिपास्तेषां तद्भागधेय तानेव तेन प्रीणा-
 ति^(७) यदि कामयेत वर्षक पर्जन्य (५)

स्यादिति नीचा हस्तेन नि मृज्याद् दृष्टिमेव नि
 यच्छति यदि कामयेतावर्षक स्यादित्यन्तानेन नि

भृज्याद् वृष्टिमेवोद्यच्छति^(८) यद्यभिचरेद्दमुं जह्यथ
 त्वा होष्यामीति ब्रूयादाहुतिमेवैनं प्रेषन् हन्ति^(९)
 यदि दूरे स्यादा तमितोस्तिष्ठेत् प्राणमेवास्यान्गुत्य
 हन्ति^(१०) यद्यभिचरेद्दमुष्य (६)

त्वा प्राणे सादयामीति सादयेदसन्नो वै प्राण
 प्राणमेवास्य सादयति^(११) षड्भिरशुभि पवयति षड्वा
 ऋतव ऋतुभिरवैनं पवयति^(१२) त्रि पवयति त्रय
 इमे लोका एभिरवैनं लोकै पवयति^(१३) ब्रह्मवा-
 दिना वदन्ति कस्मात् सत्यात् त्रय पशूना हस्तादा-
 ना इति यत् त्रिरुपाशुर्हस्तेन विगृह्णाति तस्मात्
 त्रय पशूना हस्तादाना पुरुष (७)

हस्ती मर्कट^(१४) ॥ ५ ॥

माध्यन्दिन^(१५) मष्टावष्टा^(१६) वेष^(१७) त्वा^(१८)* पर्जन्यो^(१९)
 ऽमुष्य^(२०) पुरुषो^(२१) द्वे च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः † ॥

* 'वेष[३] मनस्त्वा[४]'-इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १ का० ४ प्र० २ अनु० भाष्ये चतुर्दशधा विभक्त्योद्भूत्याख्यत ।

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन् तदसुरा अकुर्वन् ते देवा उपा-
शौ यज्ञः सः स्थाप्यमपश्यन् तमुपाशौ समस्थापयन्
तेऽसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त ते देवा विभ्यन्त
ऋमुपाधावन् तानिन्द्रोऽन्तर्यामिणान्तरधत्त तदन्त-
र्यामस्यान्तर्यामत्व यदन्तर्यामो गृह्यते भ्रातृव्यानेव
तद् यजमानोऽन्तर्धत्ते^(१)ऽन्तस्ते (१)

दधामि द्यावापृथिवी अन्तर्धत्त रिष्टमित्याहैभिरेव
लोकैर्यजमानो भ्रातृव्यानन्तर्धत्ते^(२) ते देवा अमन्यन्ते-
न्द्रो ता इदमभूद्यद्वयः स इति तेऽब्रुवन्मघवन्ननु न
अः भजेति सजोषा देवैरवरै परैश्चेत्यब्रवीद्ये चैव देवा
परं ये चावरे तानुभयान् (२)

अन्वाभजत्सजोषा देवैरवरै परैश्चेत्याह ये चैव
देवा परं ये चावरे तानुभयानन्वा भज^(३)त्यन्तर्यामे
मघवन्मादयस्वेत्याह यज्ञादेव यजमान नान्तरे^(४)त्यु-
पयामगृहीतोऽसीत्याहापानस्य धृत्यै^(५) यदुभावपविचौ
गृह्येयाता प्राणमपानो बुन्यच्छेत् प्रमायुक् स्यात्
पविचवानन्तर्यामो गृह्यते (३)

प्राणापानयोर्विधृत्यै^(६) प्राणापानौ वा एतौ यदु-
पाश्चन्तर्यामौ व्यान उपाशुसर्वनो य कामयंत प्रमा-
युक् स्वादित्यसः स्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्यं प्राणा-

पौनौ दि च्छिनत्ति ताजक् प्र मीयते य कामयेत्
 सर्वमायुरियादिति सःस्पृष्टौ तस्य साद्येद्यानेनैवास्य
 प्राणापानौ सन्तनोति सर्वमायुरेति ३ ॥ ६ ॥

त^[१] उभयान्^[२] गृह्यते^[३] चनुश्चत्वारिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः * ॥

वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा
 गृह्यन्ते वाचमेवानु प्र यन्ति^(१) वायु देवा अब्रुवन्त्सो-
 मः राजानः इनामेति सोऽब्रवीदरं वृणो मदेग्रा एव
 वो ग्रहा गृह्यन्ता इति तस्मादैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा
 गृह्यन्ते तमघ्न^(२)न्त्सोऽपूयत्त देवा नोपाधृष्णुवन ते
 वायुमब्रुवन्निम न स्वदय (१)

इति सोऽब्रवीदरं वृणो महेवत्यान्येव व पाचाण्यु-
 च्यान्ता इति तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वायव्यान्यु-
 च्यन्ते तमेभ्यो वायुरेवास्वदयत् तस्माद्यत् पूयति तत्
 प्रवाते वि यजन्ति वायुर्हि तस्य पवयिता स्वदयिता^(३)
 तस्य विग्रहणं नाविन्दन्त्सादितिरब्रवीदरं वृणा अथ
 मया वि गृह्णीध्व महेवत्या एव व सोमा. (२)

* इममनुवाक १का० ४प्र० ३अनु०-भाष्ये सप्तधा विभक्त्योऽस्य द्याख्यत ।

सन्ना असन्नित्युपयाम* गृहीतोऽसीत्याहादितिदेर्व-
 त्यास्तेन यानि हि दाहमयाणि पात्राण्यस्यै तानि
 योने- सम्भूतानि यानि मन्मयानि साक्षात्तान्यस्यै
 (सोऽदेवमाह^(४) वाग्वै पराच्यथाकृतावदत् ते देवा
 इन्द्रमब्रुवन्निमा नो वाच व्याकुर्विति सोऽब्रवीद्वर-
 वृणौ मच्चञ्चैवैष वायवे च सह (३)

गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायव सह गृह्यते तामि-
 न्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादिय व्याकृता वा-
 गुद्यते^(५) तस्मात् सहदिन्द्राय मध्यतो गृह्यते द्विर्वि-
 यवे द्वौ हि स वरावष्टणीत^(६) ॥ ७ ॥

स्वदय^१ सोमा^२ सहा^३ ष्टाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

पष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

मिच देवा अब्रुवन्त्सोमः राजानः हनामेति
 सोऽब्रवीन्नाहः^(७) सर्वस्य वा अह मिचमस्मीति तमब्रु-
 वन् हनाजैवेति सोऽब्रवीद्वर वृणौ पर्यसैव मे सोमः
 श्रीणन्निति तस्मान्मैत्रावरुणः ॥ यसा श्रीणन्ति तस्मात्

* 'त्युपयाम'—इति ख ।

† गृह्याता—इति ख ।

‡ इममनुवाक १ का ४ प्र ४ अनु भाष्ये षोऽ विभज्योद्धत्यक्षयत्यत ।

§ 'नाहः'—इति सु ।

॥ 'वरुण'—इति क ।

पशवोऽपाक्रामन् मित्रं सन् क्रूरमकरिति^(१) क्रूरमिव
खलु वा एष (१)

करोति य सोमैः न यजते तस्मात् पशवोऽप
क्रामन्ति यन्मैत्रावरुण पर्यसा श्रीणान्ति पशुभिरेव
तन्मित्रं स मर्द्ध्यति पशुभिर्यजमान^(२) पुरा खलु वा-
वैव मित्रोऽवेदप मत क्रूर चक्रुष पशव क्रमिष्य-
न्तीति † तस्मादेवमवृणीत^(३) वरुण देवा अब्रुवन्
त्वयाऽशभुवा सोमः राजानः हनामेति सोऽब्रवीद्वर-
वृणै मद्यं च (२)

एवैष मित्राय च सह गृह्याता इति तस्मान्मैत्रा-
वरुण सह गृह्यते तस्माद्राज्ञा राजान मःशभुवा
घ्नन्ति वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्र^{४)} न वा इद दिवा न
नक्तमासीदव्यावृत्त ते देवा मित्रावरुणावब्रुवन्निदन्ने
वि वासयतमिति तावब्रता वर वृणावहा एक एवाव-
त्पूर्वा ग्रहो गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायव (३)

पूर्वा मैत्रावरुणाद् गृह्यते^(५) प्राणापानौ ह्येतौ
यदुपाऽश्वन्तर्यामौ^(६) मित्रोऽहरजनयद्वरुणो रात्रि ततो
वा इद व्यैच्छ यन्मैत्रावरुणो गृह्यते व्युष्ट्यै^(७) ॥ ८ ॥

* 'मित्रो'—इति सु ।

† 'क्रमिष्यन्तीति'—इति ख ।

एष १) चै २) इवायवो ३) द्वाविंशतिश्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया
षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके अष्टमोऽनुवाक * ॥

यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विनावब्रुवन्
भिप्रजौ वै स्थ इद यज्ञस्य शिर प्रति धत्तमिति ताव-
ब्रूता वर वृणावहै ग्रह एव नावचापि गृह्यतामिति
ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् ततो वै तौ यज्ञस्य शिर
प्रत्यधत्ता यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै १) तौ देवा
अब्रुवन्नपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ (१)

भिपजाविति तस्माद् ब्राह्मणेन भेषज न कार्यमपूतो
ह्यैषो १)ऽमेधो यो भिपक तौ बहिष्यवमानेन पवयित्वा
ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् तस्माद्बहिष्यवमाने स्तुत
आश्विनो गृह्यते २) तस्मादेव विदुषा बहिष्यवमान
उपसद्य ३) पविच्च वै बहिष्यवमान आत्मानं मेव
पवयते ४) तयोस्त्रेधा भैषज्य विन्यदधुरग्नौ तृतीयमप्सु
तृतीय ब्राह्मणे तृतीय तस्मादुदपात्रम (२)

* इममनुवाक १का ४प्र ५अनु० भाष्ये सप्तधा विभज्योद्भूत्य व्याख्यत् ।

† 'ह्यैषो'—इति सु ।

‡ 'उपसद्य'—इति सु० ।

§ 'वै बहि' इति क ।

उपनिधाय ब्राह्मण दक्षिणतो निषाद्य भेषज
 कुर्याद्यावदेव भेषज तेन करोति समर्धुकमस्य कृत
 भवति^(३) ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यादेकपात्रा
 द्विदेवत्या गृह्यन्ते द्विपात्रा ह्वयन्त इति^(४) यदेकपात्रा
 गृह्यन्ते तस्मादेकोऽन्तरत प्राणो द्विपात्रा ह्वयन्ते
 तस्माद्द्वौ वा बहिष्ठात्प्राणा^(१) प्राणा वा एते यद्
 द्विदेवत्या पशव इडा यदिडा पूर्वा द्विदेवत्येभ्य
 उपह्वयेत (३)

पशुभि प्राणानन्तर्दधीत प्रमायुक स्याद् द्विदे-
 वत्यान् भक्षयित्वेडामुपह्वयते प्राणानेवात्मन् धित्वा
 पशूनुप ह्वयत्^(२) वाग्वा एन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रावरुण
 ओत्रमाश्विन पुरस्तादैन्द्रवायव भक्षयति तस्मात्
 पुरस्ताद् वाचा वदति पुरस्तान्मैत्रावरुण तस्मात्
 पुरस्ताच्चक्षुषा पश्यति सर्वत परिहारमाश्विन तस्मात्
 सर्वत ओत्रेण शृणोति^(५) प्राणा वा एते यद् द्विदे-
 वत्या (४)

अरिक्तानि पात्राणि सादयति तस्मादरिक्ता अन्त
 रत प्राणा यत् खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते
 तदनुयज्ञः रक्षाःस्यवचरन्ति यदरिक्तानि पात्राणि
 सादयति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षासा मन्वव-

चाराय^(८) दक्षिणस्य दविर्धानस्योत्तरस्या वर्त्तन्त्य^५
सादयति वाच्येव वाचं दधात्या^(१) तृतीयसवनात्
परि श्रेरे यज्ञस्य सन्तत्यै^(११) ॥ ६ ॥

भनृष्यचरा^(१२) वुदपात्र^२ सुपह्वयेत^३ द्विदेवत्या^(४) षट्-
चत्वारि^५ शब्द ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां

षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाक * ॥

बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीच्छण्डामर्कावसु-
राणां ब्रह्मण्वन्तो देवा आसन ब्रह्मण्वन्तोऽसुरास्तेऽ-
ऽन्योऽन्य नाशक्नुवन्नभिभवितु ते देवा शण्डामर्का-
वुषामन्त्रयन्त तावब्रूता वरं वृणावहै ग्रहावेव नाव-
चापि गृह्येतामिति ताभ्यामेतौ शुक्रामन्थिनाव-
गृह्णन् ततो देवा अभवन् परा सुरा यस्यैव विदुष
शुक्रामन्थिनौ गृह्येते भवत्यात्मना परा (१)

अस्य भ्रातृभ्यो भवति^(१) तौ देवा अपनुद्यात्मन
इन्द्राय जुहवुरपनुत्तौ शण्डामर्का सहामुनेति ब्रूयाद्य
द्विष्याद्यमेव द्वेष्टि तेनैनौ सहाप नुदते^(२) स प्रथम

* इममनुवाक १का ४प्र ६,७ अनु -भाष्ये एकदशधा विभूज्य व्याख्यत ।

१ 'स्तेऽन्यो'—इति सु । 'स्तेऽन्यो'—इति क !

सकृतिर्विश्वकर्मेत्येवैनावात्मन इन्द्रायाजुहवुरिन्द्रो ह्ये-
तानि रूपाणि करिक्रदचर^२ दसौ वा आदित्य
शुक्रश्चन्द्रमा मन्थ्यपि गृह्य प्राञ्चौ नि (२)

क्रामतस्तस्मात् प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति^(१) प्रत्यञ्चा-
वावृत्य जुहुतस्तस्मात् प्रत्यञ्चौ यन्तौ पश्यन्ति^(२) चक्षुषी
वा एते यज्ञस्य यच्छक्रा^३ मन्थिनौ नासिकोत्तरवाद्-
रभितं परिक्रम्य जुहुतस्तस्मादभितो नासिका
चक्षुषी तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधृते सर्वत परि-
क्रामतो रक्षसा मपहत्यै देवा वै या प्राचीराहुतौ^४-
रजुहवुर्ये पुरस्तादसुरा आमन् तास्ताभि प्र (३)

अनुदन्त या प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आमन् ता-
स्ताभिरपा नुदन्त प्राचीरग्न्या आहुतयो ह्यन्ते
प्रत्यञ्चौ शुक्रामन्थिनौ पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो
भातव्यान् प्र णुदते तस्मात् पराची प्रजा प्रवीयन्ते
प्रतीचीर्जायन्ते^(१) शुक्रामन्थिनौ वा अनु प्रजा प्र-
जायन्ते चीश्चाद्याश्च सुवीरा प्रजा प्रजनयन् परीहि
शुक्र शुक्रशोचिषा (४)

सुप्रजा प्रजा प्रजनयन् परीहि मन्थी मन्थि-
शोचिषेत्याहृता वै सुवीरा या अचीरेता सुप्रजा या

‘यच्छक्रा’—इति क ।

† ‘प्राचीराहुतौ’—इति क ।

आद्या^(६) य एव वेदात्यस्य प्रजा जायते नाद्या^(५)
 प्रजापतेरश्यश्चयत् तत्परापतत्तद्विकङ्कत प्राविशत्त-
 द्विकङ्कते नारमत तद्यव प्राविशत् तद्यवेऽरमत
 यवस्य (५)

यवत्व यदैकङ्कत मन्यपात्र भवति सक्तुभि
 श्रीणाति प्रजापतेरेव तच्चक्षु सम्भरति^(१) ब्रह्मवा-
 दिना वदन्ति कस्मात् सत्यान्मन्यपात्र सदी नाश्रुत
 इत्यार्तपात्र^७ हीति ब्रूयाद्यदश्रुवीतान्योऽध्वर्यु स्या-
 दार्त्तिमात्रे^८ तस्मान्नाश्रुते^(२) ॥ १० ॥

परा^१ * नि^२ प्य^३ शुक्रशोचिषा^४ यवस्य^५
 सप्तत्रिंशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाक † ॥

देवा वै यद् यज्ञोक्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा
 आग्रयणाग्रान् ग्रहानपश्यन् तानगृह्णत ततो वै तेऽग्र
 पर्यायन् यस्यैव विदुष आग्रयणागा ग्रहा गृह्णन्ते-
 ऽग्रमेष समानाना पर्येति^(१) रुग्णवत्यर्जा भ्रातृव्य-

* 'आत्मना परा [१]' इति क, ख ग ।

† इममनुवाक १का ४प्र ८,९ अनु भाष्ये णकादग्धा विभेज्य व्याख्यत ।

वतो गृह्णीयाद् भ्रातृव्यस्यैव रुक्माग्रः समानानां पर्येति^(२) ये देवा दिव्येकादश स्थेत्याह (१)

एतावतीवै देवतास्ताभ्य एवैनः सर्वाभ्यो गृह्णा^(३)-
त्येष ते योनिविश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो
ह्येष देवतया^(४) वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठ-
माना ते देवा वाच्यपक्रान्ताया तृष्णी ग्रहानगृह्णत
सामन्यत वागन्तर्यन्ति वै मेति माग्रयण प्रत्यागच्छत
तदाग्रयणस्याग्रयणत्वम् (२)

तस्मादाग्रयण वाग्वि सृज्यते यत्तृष्णीम्पूर्वं ग्रहा
गृह्यन्ते^(५) यथा त्सारौर्यति म आख इयति नाप
रात्स्यामीत्युपावसृजत्यवमेव तदध्वं पुराग्रयण गृहीत्वा
यज्ञमारभ्य वाच वि सृजते^(६) द्विहिङ्करोत्युज्ञातृनेव
तद्वृणीते^(७) प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणो यदाग्रयण
गृहीत्वा हिङ्करोति प्रजापतिरेव (३)

तद्यज्ञा अभिजिघ्रति तस्माद् वत्सज्जात गौरभि
जिघ्र^(८)त्यात्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयण सवने सवने
ऽभि गृह्णात्यात्मन्नेव यज्ञः सन्तानो^(९)त्युपरिष्ठादा
नयतिरेत एव तद्वधा^(१०)त्यधस्तादुप गृह्णाति प्र
जनयत्येव तद्^(११) ब्रह्मवादिनो षदन्ति कस्मात्
सत्याज्ञायत्री कनिष्ठा छन्दसाः सती सर्वाणि सव-

नानि वहतीनि (४) एष वै गाग्रच्चि वै वत्सो यदाग्र-
यणस्तमेव तदभिनिवर्त्तः सर्वाणि सर्वानानि वहति
तस्माद् वत्समपाकृत गौरभिनि वत्तते ^(१) ॥ ११ ॥

आह गाग्रयणत्व मे वेति ^(१) * विश्रुतिश्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसहिताया

षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाक † ॥

(^१)यज्ञेन (^२)देवा (^३)ब्रह्मवादिना (^४)देवस्य (^५)प्राणो
(^६)देवा (^७)वाग (^८)मित्र (^९)यज्ञस्य (^{१०})बृहस्पति(^{११})देवा
एकादश † ॥ ४ † ॥

(^१)यज्ञेन (^२)लोके पशुमानस्यात् (^३)सर्वेन माध्यन्दिन
(^४)वाग्वा (^५)अरिक्तानि (^६)तत्प्रजा अभ्येकपञ्चाशत् ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसहिताया

षष्ठकाण्डे चतुर्थ प्रपाठक ॥ ४ ॥

* ' त्वर प्रजापतिरेवेति ॥ ४ ॥ — इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक१का ४प्र १, ११ अनु भाष्ये द्वादशोऽनुवाक इत्युक्तम् ।

‡ प्रपाठकेऽत्र य एकादश अनुवाकास्तेषां मेमेमानि प्रतीकपदानि ।

§ “ (^१)यज्ञेन — ता उपयद्भिः ^(२)देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे ^(३)ब्रह्मवादिन —
सत्त्वे ^(४)देवस्य — यावाण ^(५)प्राण — उपाश्रय्या ^(६)देवा —
उपाश्रयौ ^(७)वाग्वै ^(८)मित्र ^(९)यज्ञस्य ^(१०)शिरो ^(११)बृहस्पतिदेवानां
^(१२)देवा — आग्रयणानेकादश ॥ ११ ॥ ” — इति क, ख, ग ।

॥ ८४८ ईष, ८८८ १५०, ८२८ १२५०, ८६८० ८५०, १ ०८०
१०५, १ ४८० १५५० । सु - पुस्तके तु नास्ति तद्वाक्यम् ।

अथ तैत्तिरीयसहिताया

षष्ठकाण्डे

पञ्चम प्रपाठक ।

॥ हरिं ओम् ॥

इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स वृत्रो वज्रादुद्यताद-
विभेत्सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इद मयि वीर्यं तन्ने
प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ प्रायच्छत् तस्मै द्वितीयमुद-
यच्छत्सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इद मयि वीर्यं तन्ने
प्र दास्यामीति (१)

तस्मा उक्थमेव प्रायच्छत्तस्मै तृतीयमुदयच्छत्
विष्णुर्नवतिष्ठत जहीति सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा
इद मयि वीर्यं तन्ने प्र दास्यामीति तस्मा उक्थमेव
प्रायच्छत् निर्मायम् भूतमृन् यज्ञो हि तस्य माया
सीद्यदुक्थो गृह्यत इन्द्रियमेव (२)

तद्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृह्ण^(१) इन्द्राय त्वा बृह-
द्वते वयस्वत इत्याहेन्द्राय हि स त प्रायच्छत्^(२) तस्मै त्वा
विष्णवे त्वेत्याह यदेव विष्णुर्नवतिष्ठत जहीति तस्माद

विष्णुमन्वाभजति^(३) चिर्निर्गृह्णाति चिर्हि स त तस्म प्रा-
यच्छ^(५) देष ते योनि पुनर्हविरसौत्याह पुन पुन । (३)

ह्यस्मान्निर्गृह्णाति^(५) चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य यदुकथ्य-
रु मादुकथ्यर हुतर सोमा अन्वारयन्ति तस्मादात्मा
चक्षुरन्वेति तस्मादेक यन्त बहवोऽनु यन्ति तस्मादेको
बहना भद्रो भवति तस्मादेको बह्वीर्जाया विन्दते^(५)
यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यन्त-
राहवनीयञ्च हविर्दानञ्च तिष्ठन्नव नयेत् (४)

आत्मानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति यदि कामयेत्
यजमान यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यन्तरा सदोहविर्दाने
तिष्ठन्नव नयेद् यजमानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति यदि
कामयेत् सदस्यान् यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमिति सद आ-
लभ्याव नयेत् सदस्यानेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति^(५) ॥ १ ॥

इत्येव^(३)* पुन पुन^(३) नयेत्^(५) चयस्त्रिंशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसहिताया

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाक † ॥

* 'इती[१]न्द्रियमेव[२]'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का० ४प १२अनु० भाष्ये सप्ताश कृत्वोद्धृत्य व्याख्यत ।

आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद् ध्रुव उत्तमो ग्रहाणां गृह्यते
 तस्मादायु प्राणानामुत्तम^(१) मूर्धानन्दिवो ऋरति
 पृथिव्या इत्याह मूर्धानमेवैनः समानाना करोति^(२)
 वैश्वानरः प्रताय जातमग्निमित्याह वैश्वानरः हि देव-
 तयायु^(३) रुभयतो वैश्वानरो गृह्यते तस्माद्भुवत प्राणा
 अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्चा द्वि नोऽन्ये ग्रहा गह्यन्तेऽर्धौ
 ध्रुवस्तस्मात् (१)

अर्धर्वाड् प्राणोऽन्येषा प्राणाना^(४) मुपोऽन्ये ग्रहा
 साद्यन्ते नुपोमे ध्रुवस्तस्माद्स्थान्या प्रजा प्रति-
 तिष्ठन्ति माःसेनान्या असुरा वा उत्तरत पृथिवी
 पयाचिकीर्षेन ता देवा ध्रुवेणाहःहन् तद् ध्रुवस्य भुव-
 त्व यद् ध्रुव उत्तरत साद्यते धृत्या^(५) आयुर्वा एतद्
 यज्ञस्य यद् ध्रुव आत्मा होता यदोत्तमसे ध्रुवमव-
 नयत्यात्मन्नेव यज्ञस्य (२)

आयुर्द्धधाति^(६) पुरस्ताद्दुक्थस्यावनीय इत्याहु पुर-
 स्ताद्यायुषो भुङ्क्ते मध्यतोऽवनीय इत्याहुर्मध्यमेन
 ह्यायुषा भुङ्क्ते उत्तरार्द्धेऽवनीय इत्याहुरुत्तमेन ह्यायुषो
 भुङ्क्ते^(७) वैश्वदेव्या मूचि शस्यमानायामव नयति
 वैश्वेव्यो वै प्रजा प्रजास्वेवायुर्द्धधाति^(८) ॥ २ ॥

तस्माद्^[१]*.यज्ञ^[२]स्यैकान्नचत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया
षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाक † ॥

यज्ञेन वै देवा सुवर्ग लोकमायन् तेऽमन्यन्त
मनुष्या नो न्वा भविष्यन्तीति ते सवत्सरेण योपयित्वा
सुवर्ग लोकमायन् तमृषय ऋतुग्रहैरेवानु प्राजानन्
यदृतुग्रहा गृह्यन्ते सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै^(१) द्वादश
गृह्यन्ते द्वादशमासा सवत्सर सवत्सरस्य प्रज्ञात्यै^(२)
सह प्रथमौ गृह्येते स होतमौ तस्माद् द्वौद्वावतू^(३)
उभयतो मुखमृतुपात्र भवति क (१)

हि तद्देद यत् ऋतूना मुखं मृतुना प्रेष्येति षट् कृत्व
आह पद्मा ऋतव ऋतूनेव प्रीणात्यतुभिरिति चतु-
श्चतुष्पद एव पशून् प्रीणाति द्वि पुनर्ऋतूनाह द्वि-
पद एव प्रीणा^(४)त्यृतुना प्रेष्येति षट् कृत्व आहर्तुभि-
रिति अनुस्तस्माच्चतुष्पाद पशव ऋतूनुपजीवन्ति
द्वि (२)

* 'अर्द्धी ध्रुवन्तस्माद्[१] एव'—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का ४प्र १३अनु० भाष्ये दशांश एत्वोद्भूत्य आख्यत् ।

पुनर्ऋतुनाह तस्माद् द्विपादश्चतुष्पद पशूनुप
 जीव^(१) न्यृतुना प्रेष्येति षट् कृत्व आहर्त्तुभिरिति चतुर्द्वि
 पुनर्ऋतुनाहाक्रमणमेव तत् सेतु यजमान कुरुते
 सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्य^(२) नान्योऽन्यमनु प्र पद्येत्
 यदन्योऽन्यमनु प्र पद्येत्तुर्ऋतुमनु प्र पद्येत्तवो मो-
 हुका स्य^(३) (३)

प्रसिद्धमेवाध्युदक्षिणेन प्र पद्यते प्रसिद्ध प्रति-
 प्रस्थातोत्तरेण तस्मादादित्य पण्मासो दक्षिणेनेति
 पदुत्तरेणो^(४) पयामगृहीतोऽसि सःसर्पोस्यःहस्पत्याय
 त्वेत्याहास्ति चयोदशो मास इत्याहुस्तमेव तत प्री-
 णाति^(५) ॥ ३ ॥

को^(१) द्वि [ ] * स्यु^(२) श्वतुस्त्रिःशच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकारण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाक । ॥

सुवर्गाय वा एते लोकाय गृह्यन्ते यदृतुगृहा ज्यो-
 तिरिन्द्राम्नी यदेन्द्रामृतुपात्रेण गृह्णाति ज्योतिरे-
 वास्मा उपरिष्ठाद् दधाति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या^(१)
 ओजाभृतौ वा एतौ देवाना यदिन्द्राम्नी यदेन्द्राम्नी

* 'को १। जीवन्ति द्वि [ ]'-इति क, ख, ग ।

१ इममनुवाक १का० ४प १४अनु० भाष्ये दशाश कृत्वोद्धत्य व्याख्यस ।

गृह्यत ओज एवाव रुन्धे^(२) वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावादित्य शुक्रो यद्वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति तस्मादसावादित्यः (१)

सर्वा प्रजा प्रत्यङ्ङदेति तस्मात्सर्व एव मन्यते मा प्रत्युद्गादिति^(३) वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेज शुक्रो यद्वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजास्वेव तेजो दधाति^(४) ॥ ४ ॥

आदित्यः स्त्रिःशच्च^(५) ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

इन्द्रो मरुद्भिः साविद्येन माध्यन्दिने सर्वने वृचमहन्धन्माध्यन्दिने सर्वने मरुत्वतीया गृह्यन्ते वार्चघ्ना एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते^(६) तस्य वृच जघ्नुष ऋतवो सुह्यन्त्स ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयानगृह्णात्ततो वै स ऋतून् प्राजानाद्यद्वतुपात्रेण मरुत्वतीया गृह्यन्त ऋतूना प्रज्ञात्यै^(७) वज्र वा एत यजमानो भ्रातृव्याय प्रहरति यन्मरुत्वतीया उदेव प्रथमेन (१)

* ' तस्मादसावादित्यः [१] स्त्रिःशच्च - इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १क ४प्र १५, १६ अनु० भाष्ये चतुरश्र कत्वोक्त्य व्याख्यत ।

“ यच्छ्रुति* प्र हरति द्वितीयेन स्तृणुते तृतीये^(१)नायुध्
 वा एतद् यजमान सस्क्रुते यन्मरुत्वतीया धनुरेव
 प्रथमो ज्या द्वितीय इषुस्तृतीय^(२) प्रत्येव प्रथमेन धत्ते
 वि सृजति द्वितीयेन विध्यति तृतीयेने^(३)न्द्रो वचः
 हृत्वा परा परावतमगच्छदपाराधमिति मन्यमान स
 हरितोऽभवत्स एतान्मरुत्वतीयानात्मस्पर्णानपश्यत्
 तानगृह्णाति (२)

प्राणमेव प्रथमेनास्पृणुतापान द्वितीयेनात्मान
 तृतीये^(४)नात्मस्पर्णा वा एते यजमानस्य गृह्यन्ते
 यन्मरुत्वतीया प्राणमेव प्रथमेन स्पृणुतेऽपान द्विती-
 येनात्मान तृतीयेने^(५)न्द्रो वृत्रमहन् त देवा अब्रुवन्म-
 हान्वा अयमभूद्यो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महे-
 न्द्रत्वः स एत माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत वृत्रं हृत्वा-
 न्यासु देवतासु (३)

अधि यन्माहेन्द्रो गृह्यत उद्धारमेव त यजमान
 उद्धारतेऽन्यासु प्रजास्वधि^(६) शुक्रपात्रेण गृह्णाति यज-
 मानदेवत्यो वै माहेन्द्रस्तेज शुक्रो यन्माहेन्द्रः शुक्र-
 पात्रेण गृह्णाति यजमान एव तेजो दधाति^(७) ॥ ५ ॥

प्रथमेभा^१ गृह्णीत^२ देवता^३ स्वष्टाविश्रुतिश्च । ५॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाक * ॥

— — —

अदिति पुत्रकामा साध्यभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मैदुनम^४
पचत्तस्या उच्छेषणमददुस्तत्प्राश्नात् सा रेतोऽधत्त तस्यै^५
चत्वार आदित्या अजायन्त^(१) सा द्वितीयमपचत् सा-
मन्यतोच्छेषणान्म इमेऽजत यद्ये प्राश्रव्यामीतो मे
वसीयासो जनिष्यन्त इति माग्ने प्राश्नात् सा रेतोऽधत्त
तस्यै व्यृडमाण्डमजायत् सादित्येभ्य एव (१)

तृतीयमपचद्भोगाय म इदं आन्तमस्त्विति तेऽब्रुवन्
वरं वृणामहे योऽतो जायाता अस्माकं स एको
ऽस्योऽस्य प्रजायामृधाता अस्माकं भोगाय भवादिति
ततो विवस्वानादित्योऽजायत् तस्य वा इय प्रजा य-
न्मनुष्यास्तास्वेक एवर्द्धी यो यजते स देवाना भोगाय
भवति^(२) देवा वै यज्ञात् (२)

रुद्रमन्तरायन्स आदित्य नन्वाक्रमतं ते द्विदेव-
त्यान् प्रापद्यन्त तान्न प्रति प्रायच्छन् तस्मादपि वध्य प्र-

* ६ममनुयाक १का ४प्र १७-२१ चनु भाष्ये नवाश कृत्वोद्धृत्य व्याख्यत् ।

यन्न न प्रति प्र यच्छन्ति ११ तस्माद् द्विदेवत्येभ्य आदित्यो
निर्गृह्यते १२ यदुच्छेषणादजायन्त तस्मादुच्छेषणाद् गृ-
ह्यते १३ तिसृभिर्बर्गिर्गृह्णाति माता पिता पुत्रस्तदेव
तन्मिथुनमुखं गर्भो जरायु तदेव तत (३)

मिथुनः १४ पशवो वा एते यदादित्य ऊर्ध्वं दध्ना
मध्यत श्रीणात्यूर्जमेव पशूना मध्यतो दधाति १५
श्रुतात्क्लेन मेध्यत्वाय तस्मादात्मा पक्व दुहे १६ पशवो
वा एते यदादित्य परिश्रित्य गृह्णाति प्रतिरुध्वास्मै
पशून गृह्णाति १७ पशवो वा एते यदादित्य एष
रुद्रो यदग्नि परिश्रित्य गृह्णाति रुद्रादेव पशूनन्तर्द-
धाति १८ (४)

एष वै विवस्वानादित्यो यदुपाशुसर्वेन स एत-
मेव सोमपीथ परि शय आ तृतीयमवनादिवस्व
आदित्यैष ते सोमपीथ इत्याह विवस्वन्तमेवादित्यः
सोमपीथेन सम इयति १९ या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा
शीणामीति वृष्टिकामस्य श्रीणीयाद् वृष्टिमेवाव रुन्धे
यदि ताजक् प्रस्कन्देद्बुधुक् पर्जन्य स्याद्यदि चिरमव-
र्षुको २० न (५)

मादयत्यसन्नाद्धि प्रजा प्रजायन्ते नानु वषट्
करोति यदनुवषट्कर्याद्रद्र प्रजा अन्ववसृजेन्न हत्या-

न्वीक्षेत् यदन्वीक्षेत् चक्षुरस्य प्रमायुक्^७ स्यात्तस्मान्ना-
न्वीक्ष्य^(१५) ॥ ६ ॥

एव^१ यज्ञात्^(२) तद्^२ दधाति^{४।*} न^५ सप्तविंश-
तिश्च० ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

अन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद् गृह्णाति प्रजा-
पतिर्वा एष यदाग्रयणं प्रजानां प्रजननाय^(१) न
सादयत्यसन्नाद्वि प्रजा प्र जायन्ते नानुवषट् करोति
यदनुवषट्कुर्याद्द्रुद्र प्रजा अन्ववस्तृजे^(२) देष वै गायत्रो
देवानां यत्सवितैष गायत्रियै लोके गृह्यते यदाग्रयणो
यदन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद् गृह्णाति स्वादे-
वैन योनेर्निर्गृह्णाति^(३) विश्वे (१)

देवास्तृतीयसवनं नोदयच्छन्ते सवितारं प्रातः-
सवनभागं सन्त तृतीयसवनमभि पर्यणयन् ततो वै
ते तृतीयसवनमुदयच्छन् यत्तृतीयसवने सावित्रो

* “यज्ञान् २।ज्जायु तदेव त[२]दन्तदधाति[४] —इति क ११ ।

† इममनुवाक १का ४प्र २२अनु भाष्ये चतुदशम कृत्वोद्गत्य प्पाठगत ।

गृह्यते तृतीयस्य सर्वन्स्योद्यत्यै^(४) सवितृपात्रेण वैश्वेव
 कलशाद् गृह्णाति वैश्वेव्या वै प्रजा वैश्वेव कलशं
 सविता प्रसवानामीशे यत सवितृपात्रेण वैश्वेव
 कचशाद् गृह्णाति सवितृप्रसूत ग्वास्मै प्रजा प्र (२)

जनयति^(५) सोमे सोममभि गृह्णाति रेत एव तद्-
 धाति^(६) सशर्मासि सुप्रतिष्ठान इत्याह सोमे हि सो-
 ममभि गृह्णाति प्र तष्टित्या^(७) एतस्मिन् वा अपि ग्रहे
 मनुष्येभ्यो देवेभ्य पितृभ्य क्रियते सशर्मासि सुप्रतिष्ठा-
 न इत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति वृहदित्याह
 देवेभ्य एवैतेन करोति नम इत्याह पितृभ्य एदैतेन
 करोति (३)

एतावतीवै देवतास्ताभ्य एवैन सर्वाभ्यो गृह्णा^(८)-
 तेष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो
 ह्येष^(९) ॥ ७ ॥

विश्वे^(१) प्र^(२) करो^(३) *तेकान्निविं शतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

पष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाक † ॥

* ' प्र^(२), पितृभ्य एवैतेन करोति । ' — इति क ख ।

† इममनुवाक १ का ४ प्र २३-२६ अनु भाष्ये नवाश कृत्वोद्भय व्याख्यत

प्राणो वा एष यदुपाशुयुर्दुपाशुपात्रेण प्रथम-
 श्चैरमश्च ग्रहो गृह्यते प्राणमेवानु प्र यन्ति प्राणमनू-
 चन्ति^(१) प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयण प्राण उपाशु
 पत्नी, प्रजा प्र जनयन्ति यदुपाशुपात्रेण पालीवत
 माग्रयणाद् गृह्णाति प्रजा ना प्र जननाय तस्मात्प्राण
 प्रजा अनु प्र जायन्ते^(२) देवा वा इत इत पत्नी
 सुवर्गम (१)

लोकमजिगासन् ते सुवर्ग लोक न प्राजान्न न त
 एत पालीवतमपश्यन् तमगृह्णत ततो वै ते सुवर्ग लोक
 प्राजान्न न यत्पालीवतो गृह्यन् सुवर्गस्य लोकस्य प्र-
 ज्ञात्यै^(३) स सोमो नातिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्त घृत
 वज्रं कृत्वाऽन्न त निरिन्द्रिय भूतमगृह्णन् तस्मात्
 स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीरपि पापात् पुंस उप-
 स्तितरम (२)

वदन्ति यद् घृतेन पालीवतः श्रीणाति वज्रैणैवैन
 वशं कृत्वा गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसीत्याहेय वा उप-
 यामस्तस्मादिमा प्रजा अनु प्र जायन्ते^(४) बृहस्पतिंसुतस्य
 त इत्याह ब्रह्म वै देवाना बृहस्पतिर्ब्रह्मशैवासौ प्रजा
 प्र जनयती^(५) इन्द्रो इत्याह रेतो वा इन्द्र रेत एव तद्-
 धा^(६)तीन्द्रियाव इति (३)

आह प्रजा वा इन्द्रिय प्रजा एवाश्मै प्रजनय^(८)-
 त्यग्रा इत्याहाग्निर्वै रेतोधा पत्नीव इत्याह मिथुन-
 त्वाय सजूदेवेन त्वष्टा सोमं पिबेत्याह त्वष्टा वै पशूना
 मिथुनानां रूपद्रूपमेव पशुषु दधानि^(९) देवा वै
 त्वष्टारमजिघांसन्त्सपत्नी प्रापद्यत तन्न प्रति प्रा-
 यच्छन् तस्मादपि । ४)

वध्य प्रपन्न न प्रति प्र यच्छन्ति तस्मात् पत्नीवते
 त्वष्ट्रेऽपि गृह्यते^(१०) न मादयत्यमन्नाद्भि प्रजा प्र जा-
 यन्ते^(११) नानु वषट् करोति यदनुवषट्कुर्याद्द्रुद्र प्रजा
 अन्ववसृजेद्यन्नानुवषट्कुर्यादशान्तमग्नीत् सोमं भक्ष-
 येदुपाश्वनु वषट् करोति न रुद्र प्रजा अन्ववसृजति
 शान्तमग्नीत् सोमं भक्षय^(१२) त्यग्नीन्नेष्टुरूपस्थमा सीद
 (५)

नेष्टु पत्नीमुदानयेत्याहाग्नीदेव नेष्टुरि रेतो दधाति
 नेष्टा पत्निया^(१३) मुज्ञावा सङ्घापयति प्रजापतिर्वा ऋष
 यदुज्ञाता प्रजानां प्रजनन^(१४) याप उप प्र वर्त्तयति
 रेत एव तस्मिञ्च^(१५) त्पूरुणोप प्र वर्त्तयत्यूरुणा हि रेत
 सिच्यते^(१६) नम्र कृत्योरुमुप प्र वर्त्तयति यदा हि नम्र
 ऊरुर्भवत्यथ मिथुनो (६)

भक्ष्येऽथ रेत सिच्येऽथ प्रजा प्र जायन्ते^(१७) ॥८॥

सुवर्ग^१ मुपस्तितर^२ मि^३ त्यपि^४ * सीद^५ मिथु^६ ।
न्यथौ च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया
षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाक † ॥

इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य शीर्षकपालमुदौजत्स द्रोण-
कलशोऽभवत्तस्मात् सोमं समस्रवत्स हारियोज्जनो-
ऽभवत्^(१) त व्यचिकित्सज्जुह्वानी३ मा ह्यौषामिति
सोऽमन्यत यद्दोष्याम्याम^२ होष्यामि यन्न होष्यामि यन्न-
वेशस करिष्यामीति तमद्वियत हेतु^४ सोऽग्निर्ब्रवीन्न
मय्याम^५ होष्यसीति त धानाभिरश्रीणात् (१)

त^२ शृत भृतमजुहोद्यवानाभिर्हारियोजन^३ श्री-
णाति शृतत्वाय शृतमेवैन भृत जुहोति^(१) बह्वीभि
श्रीणात्येतावतीरेवास्यामुष्मिन् लोके^२ कामदुघा भव-
न्त्यथो खल्वाहुरेता वा इन्द्रस्य पृथ्णय कामदुघा य-
द्धारियोज्जनोरिति तस्माद्बह्वीभि श्रीणीया^३ दृक्सामे
वा इन्द्रस्य हरी सोमपानौ तयो परिधय आधान
यदप्रहत्य परिधीञ्जुहयादन्त^४ राधानाभ्याम् (२)

* 'पत्नी' सुवर्ग[१]मुपस्तितर[२]मिन्द्रियावु इ[३]त्यपि[४] - इति क, ख ।

† इममनुवाक १का ४प्र २७ अनु० भाष्येऽष्टादशाश क्तवोद्भूत्या व्याख्यत ।

‡ ' मुष्मिन्लोके — इति ख ।

घास प्र यच्छेत्प्रहृत्य परिधीञ्जुहोति निराधाना-
भ्यामेव घास प्र यच्छ^१ त्युन्नेता जुहोति यातयामेव
क्षेतर्क्ष्यभ्यर्च्य स्वगाकृतो यदध्वर्युर्जुहुयाद् यथा विमुक्त
पुनर्युनक्ति तादृगेव त^२च्छीपन्नधि निधाय जुहोति
शीर्षता हि समभवं द्विक्रम्य जुहोति क्रिम्य हीन्द्रो
वृचमहन्कृम्यै^३ पशवो वै हारियोजनीर्यत्समिन्द्या
दत्या (३)

एन पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठेरन् यन्न समिन्द्याद्बहव
एन पशवोऽभुञ्जन्त उप तिष्ठेरन् मनमा सम बाधत
उभय करोति बहव एवैत पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठन्त^४
उन्नेतर्युपहवमिच्छन्त य एव तत्र सोमपीयस्तमेवाव
रुन्धत^५ उक्तावेद्या नि वपति पशवो वा उक्तावेदि
पशवा हारियोजनी पशुष्वेव पशून प्रतिं ष्ठापय-
न्ति^६ (४) ॥ ६ ॥

अश्रीणा^७ दन्तराधानाभ्या^८ मल्पा^९ स्थापयन्ति^{१०}
॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाक * ॥

* इर्मनुवाक १ का० ४ प्र० २० अनु० भाष्ये दशाश्व इत्युद्धृत्य व्याख्यत ।

ग्रहान् वा अनु प्रजा पशव प्र जायन्त^(१) उपाः
 श्वन्तर्यामावजावय शुक्रामन्थिनौ पुरुषा ऋतुग्रहाने-
 कशफा आदित्यग्रह गाव^(२) आदित्यग्रहो भूर्यिष्ठाभि-
 ऋग्भिर्गृह्यते तस्माद्गाव पशूना भूर्यिष्ठा^(३) यत् चिह-
 पाः शुः हस्तेन विगृह्णाति तस्माद् द्वौ चीनजा जन-
 यत्य^(४) थावयो भूर्यसी^(५) पिता वा एष यदाग्रयण
 पुत्र कलशो यदाग्रयण उपदस्येत् कलशाद् गृह्णी-
 याद्यथा पिता (१)

पुत्र क्षित उपधावति तादृगेव तद्^(६) यत् कलश उप-
 दस्येद्दाग्रयणाद् गृह्णीयाद्यथा पुत्र पितर क्षित उप-
 धावति तादृगेव तद्^(७) यदात्मा* वा एष यज्ञस्य यदा-
 ग्रयणो यद्गर्हो वा कलशो वोपदस्येद्दाग्रयणाद् गृह्णी-
 यादात्मन एवाधि यज्ञ निष्करो^(८)त्यविज्ञातो वा एष
 गृह्यते यदाग्रयण स्थाल्या गृह्णाति वायव्येन जुहोति
 तस्मात् (२)

गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महा^(९)वभृथमव यन्ति परा
 स्थालीरस्यन्त्युद्वायव्यानि हरन्ति तस्मात् स्त्रिय जाता
 परास्यन्त्युत्पुमाः सः हरन्ति^(१०) यत्पुरोरुचमाह यथा
 वस्यस आहरति तादृगेव तद्यद् ग्रह गृह्णाति यथा

* “तदात्मा” — इति ख, सु० पुस्तकेऽपि, पर पदपाठविरुद्धः ।

वस्यस आहृत्य प्राह तादृगेव तद्यत् सादयति यथा
वस्यस उपनिधायापक्रामति तादृगेव तद्यत्^(११) (३)

वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिल तद्यद्वा
तद् हृद पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्यन्त उपरिष्ठादुप-
यामा कृचा यज्ञस्य धृत्यै^(१२) ॥ १० ॥

पिता तस्माद् यद् अष्टादश च ॥ १०^{१३} ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

— — —

प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि^(१) यानि परा-
चीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैर्लोकमभि जयति पराडिव
ह्यसौ लोको यानि पुन प्रयुज्यन्त इममेव तैर्लोक-
मभि जयति पुन पुनरिव ह्यय लोक^(२) प्रान्यानि
पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयु-
ज्यन्ते तान्धन्वोषधय परा भवन्ति यानि पुन (१)

* “यथा पिता[१] तस्मा[२]दपक्रामति तादृगेव तद्यद्वाष्टादश च ॥ १० ॥”—
इति इ, ख, ग ।

† इममनुवक १क ४प्र २८ अनु० भाष्ये द्वादशाश कृत्वोद्गत्य व्याख्यत ।

प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधय पुनरा भवन्ति^(१) प्रान्यानि
 पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयु-
 ज्यन्ते तान्यन्वारण्या पशवोऽरथ्यमप यन्ति यानि
 पुन प्रयुज्यन्ते तान्यनु ग्राम्या पशवो ग्राममुपाव-
 यन्ति^(२) यो वै ग्रहाणा निदान वेद निदानवान्
 भवत्याज्यमित्युक्थ तद्वै ग्रहाणा निदान यदुपाशु
 शंसति तत् (२)

उपाश्वन्तुर्यामयोर्यदुच्चैस्तदितरेषा ग्रहाणामेतद्वै
 ग्रहाणा निदान य एव वेद निदानवान् भवति^(३) यो
 वै ग्रहाणा मिथुन वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते
 स्थालीभिरन्ये ग्रहा गृह्यन्त वायव्यैरन्य एतद् वै
 ग्रहाणा मिथुन य एव वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनै-
 र्जायते इन्द्रस्त्वष्टु सोममभौषहापिबत्स विष्टड् (३)

व्यार्चत्स आत्मन्वारमण नाविन्दत्स एताननु-
 सवन पुरोडाशानपश्यत्तान्निरवपत्तैर्वै स आत्मन्ना-
 रमणमकुरुत् तस्मादनुसवन पुरोडाशा निरुप्यन्ते
 तस्मादनुसवन पुरोडाशाना प्राश्नीयादात्मन्नेवारमण
 कुरुते नैनः सोमोऽति पवते^(४) ब्रह्मवादिनो वदन्ति
 नर्चा न यजुषा पङ्क्तिराप्यतेऽथ किम् (४)

यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति धाना करम्भ पस्विप

पुरोडाशं पयस्या तेन पङ्क्तिराप्यते तद्यज्ञस्य पाङ्क-
त्वम^८ ॥ ११ ॥

पुन^१स्तद्^२ विषड्^३ कि^४ चतुर्दश च ॥ ११* ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः † ॥

(१) इन्द्र (२) आयु (३) र्यज्ञेन (४) सुवर्गा (५) येन्द्रो (६) ऽदिति-
(७) रन्तर्यामपात्रेण (८) प्राण (९) इन्द्रो (१०) ग्रहान् (११) प्रैका
दश † ॥ ५१ ॥

(१) इन्द्रो वृत्राय (२) पुनर्कर्तुनाह (३) मिथुन पशवो
(४) नेष्ट पत्नी (५) मुपाऽश्वन्तर्यामयोर्द्विचत्वारिऽशत् ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे पञ्चम प्रपाठक ॥ ५ ॥

* “ भवन्ति यानि पुन [१] श्रमति तद[२] ”—इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का ४प्र० २८अनु भाष्ये अष्टधा विभज्योद्भूय व्याख्यत ।

। “ (१) इन्द्रो वृत्राय (२) यर्वे (३) यज्ञेन (४) सुवर्गाये (५) न्द्रो मरुद्धि (६) रदिति-
(७) रन्तर्यामपात्रेण (८) प्राणो वै — पात्रेण (९) न्द्रो वृत्रमह्न तस्य
(१०) ग्रहान् वे (११) प्रान्यानि पात्राण्येकादश ॥ ११ ”—इति क, ख, ग ।

‡ प्रपाठकेऽत्र य एकादश अनुवाकास्तेषां मेवेमानि प्रतीकपदानि ।

॥ २ ईष्ट० ईप्र, १ ईष्ट १८प०, ११४प ५प०, ११८प १४प,
१२३प/८प । सु-पुस्तके तु नाख्येतद्वाक्यम् ।

अथ तैत्तिरीयसहिताया

षष्ठकाण्डे

षष्ठ प्रपाठक ।

— • —

॥ हरि ओम् ॥

सुवर्गाय वा एतानि लोकाय ह्यन्ते यद्दक्षिणानि^(१)
 द्वाभ्या गाहपत्य जुहोति द्विपाद्यजमान प्रतिष्ठित्या
 आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवा क्रमते^(२) सदाऽभ्यैति
 सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^(३) सौरौभ्यामृग्भ्या गाहपत्य
 जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समारोहयति नयवत्यर्चाग्नीध्रे
 जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै^(४) दिवं गच्छ सुव
 पतेति हिरण्यम् (१)

हुत्वोद्गच्छति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^(५) रूपेण
 वो रूपमभ्यैमीत्याह रूपेण च्यासा रूपमभ्यैति यद्वि-
 रण्येन^(६) तुथो वो विश्ववेदा वि भजत्वित्वाह तुथो ह ।
 स वै विश्ववेदा देवाना दक्षिणा वि भजति तेनैवैना
 वि भज्ज^(७)त्येतत्तं अग्ने राध (२)

येति सोमच्युतमित्याह सोमच्युतः स्यात् राध
 ऐति^(८) तन्मित्रस्य पथा नयेत्याह शान्त्या^(९) ऋतस्य पथा
 प्रेतं चन्द्रदक्षिणा इत्याह सत्य वा ऋतः सत्येनैवैना
 ऋतेन वि भजति^(१०) यज्ञस्य पथा भुविता नयन्ती-
 रित्याह यज्ञस्य ह्येता पथा यन्ति यदक्षिणा^(११) ब्राह्म-
 णमद्य राध्यासम (३)

ऋषिर्गार्धेयमित्याहैष वै ब्राह्मण ऋषिर्गार्धेयो य
 शुश्रुवान् तस्माद्देवमाह^(१२) वि सुव पश्य व्यन्तरिक्ष-
 मित्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^(१३) यतस्व सदस्य
 रित्याह मित्रत्वाया^(१४) स्मदाचा देवचा गच्छत मधुमती
 प्रदातारमा विशतेत्याह वयमिह प्रदातार सोऽस्मान-
 नमुच मधुमतीरा विशतेति (४)

वावैतदाह^(१५) हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्य
 ज्योतिरेव पुगस्ताइत्ते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या^(१६)
 अग्नीधं ददात्य*ग्निमुत्वानेवर्तून प्रीणाति^(१७) ब्रह्मणे
 ददाति प्रसृत्यै हेवे ददात्यात्मा वा गृष यज्ञस्य यज्ञो
 तात्मानमेव यज्ञस्य दक्षिणाभि समर्द्धयति^(१८) ॥ १ ॥

* 'अग्नीधंदाय' इति मु पाठोऽशुद्ध ।

हिरण्य^[१], राधे^[२] राध्यास्^[३]मित्य^[४]ष्टाचि^[५]श्च^{*} ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया
पष्ठकाण्डे पष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः । ॥

समिष्टयजू^[१]पि जुहोति यज्ञस्य समिष्ट्यै यद्वै यज्ञस्य
क्रा यद्विलिष्टं यदत्येति यन्नात्येति यदतिकरोति य-
न्नापि करोति तदेव तै प्रीणाति^[२] नव जुहोति नव
वै पुरुषे प्राणा पुरुषेण यज्ञ समितो यावानेव
यज्ञस्त प्रीणाति^[३] षडृग्मियाणि जुहोति षड्वा ऋतव
ऋतूनेव प्रीणाति चीणि यजू^[४]पि (१)

त्रय इमे लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति^[१] यज्ञ
यज्ञ गच्छ यज्ञपति गच्छेत्याह यज्ञपतिमेवैनं गमयति
स्वा योनिं गच्छेत्याह स्वामेवैनं योनिं गमय^[२]त्येष ते
यज्ञो यज्ञपते सहस्रक्तवाक सुवीर इत्याह यजमान
एव वीर्यं दधाति^[३] वासिष्ठो ह सात्यहृद्यो देवभाग
पप्रच्छ यत्सृज्यान् बहुयाजिनाऽयीयजो यज्ञे (२)

* “ राध्यास् [३] मधुमतीराविष्णुतत्त्व[४]ष्टाचि^[५]श्च ” -इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १का ४अ ४३अनु भाष्येऽष्टादशाष्ट क्तवोऽथेयथाख्यत ।

यज्ञ प्रत्यतिष्ठिपाइ यज्ञपताइविति स हावाच
 यज्ञपताविति सत्याद्वै सृज्या परा बभूवुरिति होवाच
 यज्ञे वाव यज्ञ प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमानस्यापराभावा-
 येति^(१) देवा गातुविद्दे गातु वित्वा गातुमतेत्याह
 यज्ञ एव यज्ञ प्रति ष्ठापयति यजमानस्यापराभावाय^(२)
 ॥ २ ॥

यजू०षि^१ यज्ञ^२ एकचत्वारि०शच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया
 षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाक * ॥

अवभृथ यजू०षि ज०होति यद्देवार्वाचीनमेकहाय-
 नादेन करोति तद्देव तैरव यजते^(१) ऽपोऽवभृथमवैत्यप्सु
 वै वरुण साक्षाद्देव वरुणमव यजते^(२) वर्त्मना वा
 अन्वित्य यज्ञ० रक्षा०सि जिघा०सन्ति साम्ना प्रस्तोता-
 न्ववैति साम वै रक्षोहा रक्षसामपहृत्य^(३) चिर्निधन
 मुपैति चय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो रक्षा०सि
 (१)

* इममनुवाक १का० ४प्र ४४अनु भाष्ये सप्ताश कृत्वोद्धृत्य व्याख्यत ।

अप हन्ति^(३) पुरुष पुरुषो निधनमुपैति पुरुष-
 पुरुषो हि रक्षस्वी रक्षसामपहत्या^(४) उरु हि राजा
 वरुणश्चकारेत्याह प्रतिष्ठित्यै शत ते राजन भिषज
 महस्रमित्याह भेषजमेवास्मे करो^(५)त्यभिष्ठितो वरु-
 णस्य पाश इत्याह वरुणपाशमेवाभि तिष्ठति^(६) बर्हि-
 रभि जुहोत्याहुतीना प्रतिष्ठित्या अथो अग्निवत्येव
 जुहो^(७) त्यपबर्हिष प्रयाजान् (२)

यजति प्रजा वै बर्हि प्रजा एव वरुणपाशान्मुञ्च^(८) ।
 त्याज्यभागे यजति यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति^(९)
 वरुण यजति वरुणपाशादेवैन मुञ्च^(१०) त्यग्नीवरुणौ
 यजति माशादेवैन वरुणपाशान्मुञ्च^(११) त्यपबर्हिषावनू-
 याजौ यजति प्रजा वै बर्हि प्रजा एव वरुणपाशान्मु-
 ञ्चति^(१२) चतुर प्रयाजान यजति द्वावनूयाजौ षट्
 सम्पद्यन्ते षड्वा ऋतव (३)

ऋतुष्वेव प्रतिष्ठित्य^(१३)त्यवभृथ निचङ्कुणेत्याह यथो-
 दितमेव वरुणमव यजते^(१४)समुद्रे ते हृदयमस्वन्त-
 रित्याह समुद्रे ह्यन्तर्वरुण^(१५) सन्त्वा विशन्वोषधीरु-
 ताप इत्याहाद्भिरेवैनमोषधीभि सम्यच्च दधाति^(१६)
 देवीराप एष वो गर्भ इत्याह यथायजुरेवैतत^(१७) पशवो
 वै (४)

सोमो यद्भिन्दूना भक्षयेत् पशुमान्त्याद्वरुणस्त्वेन
 गृह्णीयाद्यन्न भक्षयेदपशु स्यान्नैन वरुणो गृह्णीयादु-
 पस्पृश्यमेव पशुमान् भवति नैन वरुणो गृह्णाति^(१)
 प्रति यतो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशादेव नि-
 मुच्यते^(२) प्रतीक्षमा यन्ति वरुणस्यान्तर्हित्या^(३) रधो-
 स्वेधिपीमहीत्याह ममिधैवाग्नि नमस्यन्त (५)

उपायन्ति^(४) तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याह तेज
 एवात्मन् धत्ते^(५) ॥ ३ ॥

रक्षाऽसि^(६) * प्रयाजा नृतवो^(७) वै^(८) नमस्यन्तो^(९)
 द्वादश च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाक † ॥

स्फ्येन वेदिमुद्धरन्ति रथाक्षेण वि मिमीते यूप
 मिनाति चिहृतमेव वज्रं सभृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति
 स्तृत्यै^(१) यदन्तवेदि मिनुयाद्देवलोकमभि जयेद् यद्वहि-
 र्वेदि मनुष्यलोक वेद्यन्तस्य सन्धौ मिनात्युभयोर्लोक-
 योर्भिजित्या^(२) उपरसम्मिता मिनुयात् पितृलोकका-

* ' लोकेभ्यो रक्षाऽसि । १ । '—इति क, ख ग ।

† इममनुवाक १का० ४प ४५अनु० भाष्ये चतुर्विंशति शब्दोद्धृत्य व्याख्यन्त

मस्य रश्नसम्मिता मनुष्यलोककामस्य च्चालसम्मितामिन्द्रियकामस्य सर्वान्त्समान् प्रतिष्ठाकामस्य ये चयो मध्यमास्तान्त्समान् पशुकाम^(१)स्यैतान् वै (१)

अनु पशव उप तिष्ठन्ते पशुमानेव भवति^(२) व्यतिषज्जेदितेगान् प्रजयैवैन पशुभिर्व्यतिषजति^(३) य कामयेत प्रमायुक स्यादिति गर्त्तमित तस्य मिनुयादुत्तराङ्घ्रिं वर्षिष्ठमथ हसीयाऽसमेषा वै गर्त्तमिद्यस्यैव मिनेति ताजक् प्र मीयते दक्षिणाङ्घ्रिं वर्षिष्ठ मिनुयात् सुवर्गकामस्याथ हसीयाऽसमाक्रमणमेव तत् सेतु यजमान कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै^(४) (२)

यदेकस्मिन् यूपे द्वे रश्ने परिर्व्ययति तस्मादेको द्वे जाये विन्दते यन्नैकाऽ रश्ना द्वयोर्यूपयो परिर्व्ययति तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते^(१) य कामयेत् स्वस्य जायेतेत्युपान्ते तस्य व्यतिषजेत् स्वैवास्य जायते यं कामयेत् पुमानस्य जायेतेत्यान्त तस्य प्र वैष्टयेत् पुमानेवाम्य^(२) (३)

जायते^(३)सुरा वै देवान् दक्षिणत उफानयन् तान् देवा उपश्येनैवापानुदन्त तदुपश्यस्योपश्यत्व यद्दक्षिणत उपश्य उपश्ये भ्रातृव्यापनुत्यै^(४) सर्वे वा अन्ये यपोऽ- पशमन्तोऽथोपश्य एवापश्यस्तस्य यजमान.

पशुर्यन्न निर्दिशेदार्निमाच्छेद् यजमानोऽमौ ते पशु-
रिति निर्दिशेद् य द्विष्याद्यमेव (४)

द्वेष्टि तमस्मै पशु निर्दिशति । यदि न द्विष्यादा-
खुस्ते पशुरिति ब्रूयान्न ग्राम्यान् पशून् हिनास्त नार-
णान्^(१) प्रजापति प्रजा असृजत साऽन्नाद्येन व्यञ्जत
स एतामेकादशिनौमपश्यत् तथा वै सोऽन्नाद्यमवारु-
न्धत् यद्दृशं यृपा भवन्ति दशाक्षरा विराडन् विराड
विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे (५)

य एकादश स्तन^{*} एवास्यै स दृह एवैना तेन^(२) ।
वज्रो वा एपा सम्मौयते यद्वैकादशिनौ सेश्वरा पुर-
स्तात् प्रत्यञ्च यज्ञं सम्मदितोर्यत् पत्नीवत् मिनेति
यज्ञस्य प्रत्यन्वध्यै सयत्वाय^(३) ॥ ४ ॥

वै^१ सम्मद्या^२ अस्यै^३ व^४ । रुन्धे^५ त्रिंशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

पष्ठकारण्डे पष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

१ “ एकादश स्तन — इति मु ।

२ ‘समश्चे[२] पुमानेवास्य[३] यमेव[४]’ — इति क ख, ग ।

३ वज्रैव भाष्ये तत इममप्यनुवाक त्रयोदशधा विभज्योद्भूय व्याख्येत् ।

प्रजापति प्रजा असृजत् स रिरिचानोऽमन्यत् स
 एता मेकादग्निनी मपश्यत्तया वै स आयुरिन्द्रिय
 वीर्यं मात्मन्नधत्त प्रजा इव खलु वा एष सृजते यो
 यजते, स स्तर्हि रिरिचान इव यदेषैकादग्निनी भव-
 त्यायुरेव तयेन्द्रिय वीर्यं यजमान आत्मन्यन्ते^१ प्रैवाग्ने-
 येन वापयति मिथुनः सागस्वत्या करोति रेत (१)

सौम्येन दधाति प्र जनयति पौष्णेन बार्हस्पत्यो
 भवति ब्रह्म वै देवाना बृहस्पतिब्रह्मणैवास्मै प्रजा
 प्र जनयति वैश्वदेवो भवति वैश्वदेव्यो वै प्रजा प्रजा
 एवास्मै प्र जनयतीन्द्रियमेवैन्द्रेणाव रुन्धे विश मा-
 तेनौजो बलमैन्द्राग्नेन प्रसवाय सावित्रो निर्वरुण-
 त्वाय वारुणो^२ मध्यत ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रिय
 यजमाने दधाति (२)

पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्वदेव वा अन्न-
 मन्नमेव पुरस्ताद धत्ते तस्मात् पुरस्तादन्नमद्यत ऐन्द्र-
 मालभ्य मारुत मा लभते विड्वै मरुतो विशमेवास्मा
 अनु भ्र्नाति^(३) यदि कामयेत योऽवगत सोऽप रुध्यता
 योऽपरुद् सोऽव गच्छत्वित्यैन्द्रस्य लोके वारुण मा
 लभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रम् (३)

य-एवावगतः सोऽप रुध्यते योऽपरुः सोऽव

गच्छति^(४) यदि कामयेत प्रजा मुद्घेयुरिति पशून् व्यति-
षजेत प्रजा एव मोहयति^(५) यदभिवाहतेऽपा वरुण
मा लभेत प्रजा वरुणो गृह्णीयाद् दक्षिणत उदञ्च मा
लभतेऽपवाहतेऽपा प्रजानामवरुणग्राहाय^(६) ॥ ५ ॥

रेतो^(१) दधा^२ त्येन्द्र^३ * सप्तत्रिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाक † ॥

इन्द्र पत्निया मनुमयाजयत ता पर्यग्निकतामद-
सृजत् तया मनुगार्धोद्यत् पर्यग्निकत पान्नीवतमुत्सृ-
जति यामेव मनुर्कृडिमाधोत्तामेव यजमान ऋधोति^(१)
यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठिताद्यज्ञ परा भवति यज्ञ परा-
भवन्त यजमानोऽनु परा भवति यदाज्येन पान्नीवत-
सं स्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञ प्रतिष्ठन्त
यजमानोऽनु प्रति तिष्ठ^(२) तीष्ट वपया (१)

भवत्यनिष्ट वशयाथ पान्नीवतेन प्र चरति तीर्थ एव
प्रचरत्यथो एतद्देवास्य याम^(३)स्त्वाधो भवति त्वष्टा वै

“यजमाने दधाति[२] लोक ऐन्द्र[२]” — इति क ख, ग ।

† इममपि क्षत्रैव तत उत्तर षडश कृत्वोद्धृत्य व्याख्यत ।

रेतस॑ सि॒क्तस्य॑ रू॒पाणि॑ वि॒ करोति॑ तमे॒व वृषा॑ण्
पत्नी॒ष्वपि॑ सृ॒जति॑ सा॒ऽस्मै रू॒पाणि॑ वि॒ करोति॑^(४) ॥ ६ ॥

व॒पया॑^१ षट्त्रिं॒शच्च॑ ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया
षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाक * ॥

घ्नन्ति॑ वा ए॒त्सोम् यद्भि॑षु॒ण्वन्ति॑ यत्सौ॒म्यो भव॑-
ति यथा॑ म॒ताया॑नु॒स्तर॑णी॒ घ्नन्ति॑ ता॒द्दगे॒व त^(१)द्यदु॑त्त-
रा॒र्द्धे वा॑ म॒ध्ये वा॑ जु॒ह्याद्दे॒वता॑भ्य॒ समद् द॑ध्याद्
दक्षि॑णार्धे जु॒होत्ये॒षा वै पि॑तृणा॑ दिक् स्वा॒यामे॒व दिशि॑
पि॒तृन्नि॒र्वद॑यत^(२) उ॒ज्ञातृ॑भ्या॒ हर॑न्ति॒ साम॑दे॒वत्यो॑ वै
सौ॒म्यो यद्दे॒व साम्न्श्छ॑म्बट्कुर्वन्ति॒ तस्यै॒व स शान्ति॑^(३)-
रव (१)

ई॒क्षन्ते॑ प॒वित्रं॑ वै सौ॒म्य आ॒त्मान॑मे॒व प॑वयन्ते^(४) य
आ॒त्मानं॑ न परि॒पश्ये॑दि॒तासु॑ स्यादभि॒द्दि कृ॒त्वावे॒-
क्षेत् तस्मि॑न् ह्या॒त्मान॑ परि॒पश्य॑त्यथो॒ आत्मान॑मे॒व
प॑वयन्ते^(५) यो ग॒तम॑ना॒ स्यात्सो॑ऽवे॒क्षेत् यन्मे॑ म॒न्
परा॑गत॒ यदा॑ मे॒ अप॑रागत॒ राज्ञा॑ सो॒मैर्न॒ तद्द॑यम॒स्मासु॑
धा॒रयाम॑सौ॒ति म॑नं॒ ए॒वात्म॑न् दा॒धार (२)

* तथैकं पि चतुरश्रं छम्बोद्धत्य तत्रैव ततोऽप्युत्तरम । † 'पितृणां' ख ।

न ग॒तम॑ना भव॒त्यप॒ वै तृ॑तीयसवने य॒ज्ञ क्राम॑-
 ती॒जान॑ द॒नो॑ जानमभ्याग्रावैष्णव्यर्चा घृतस्य॑ यजत्यग्नि
 सर्वा॑ दे॒वता॑ विष्णु॑यज्ञो दे॒वता॑श्चैव य॒ज्ञश्च॑ दा॒धारो^(१)-
 पा॒शु य॑जति मिथु॒नत्वाय॑^(२) ब्रह्म॒वादि॑ने । वदन्ति
 मि॒त्रो य॒ज्ञस्य॑ स्विष्ट॒ युवते॑ वरु॒णो दु॑रि॒ष्टं कं॑ तर्हि
 य॒ज्ञं कं॑ य॒जमानो॑ भव॒तीति॑ यन्मै॒त्रावरु॑णो व॒शा-
 मा॒लभ॑ते म॒त्रेण॒व (३)

य॒ज्ञस्य॑ स्विष्ट॒ शम॑यति वरु॒णेन॑ दु॒रिष्टं॑ ना॒र्त्तिमा॑-
 च्छ॒ति य॒जमानो॑^(३) यथा॑ वै ला॒ङ्गले॑नो॒र्वरा॑ प्रभि॒न्दन्त्ये॒व
 मृ॒क्सा॑मे य॒ज्ञं प्र॑ भि॒न्तो यन्मै॒त्रावरु॑णौ व॒शामा॑लभते
 य॒ज्ञायै॑व प्रभि॒न्नाय॑ म॒त्यम॑न्ववा॒स्यति॑ शान्त्ये^(४) यात॑-
 यामा॒नि वा॑ ए॒तस्य॑ छ॒न्दा॒सि य॑ ई॒जान॑श्छ॒न्दसा॑मे॒ष
 र॒सो यद्व॑शा यन्मै॒त्रावरु॑णौ व॒शा मा॑लभते छ॒न्दा॒स्ये॒व
 पु॒नरा॑ प्री॒णाति॑ (४)

अ॒यात॑याम॒त्वायाथो॑ छ॒न्दस्वे॒व र॑सं दधाति^(५) ॥७॥
 अ॒व^(६) दा॒धारै॑ व^(७) प्री॒णाति॑ षट् च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया
 षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

* दाधारः २१ मि॒त्रेणै॒व[२१]—इति क ख ग ।

† तथेममर्षिं तत्रैव तत उत्तर मेकादशांशं प्रकृत्योद्धत्येति द्रष्टव्यम् ।

देवा वा इन्द्रिय वीर्यं व्यभजन्त * ततो यद्व्य-
 त्थिष्यत् तदतिग्राह्या अभवन् तदतिग्राह्याणामति-
 गाह्यत्वं यदतिग्राह्या गृह्यन्त इन्द्रिय मेव तद्वीर्यं यज-
 माने आत्मन् धत्ते^(१) तेज आग्नेयेनेन्द्रियमन्द्रेण ब्रह्म-
 वर्चमं सौर्येण^(२) पस्तम्भन् वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्रा-
 ह्याश्चक्रे पृष्ठानि यत पृष्ठेन गृह्णीयात् प्राञ्च यज्ञ
 पृष्ठानि सः शृणीयु^(३) र्यदुक्त्यै (१)

गृह्णीयात् प्रत्यञ्च यज्ञमतिग्राह्या सः शृणीयु^(४)-
 विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या यज्ञस्य सवीर्यत्वार्थं^(५)
 प्रजपतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत्स प्रियास्तनूरप-
 न्यधत् तदतिग्राह्या अभवन्वितनुस्तस्य यज्ञ इत्याहुर्य-
 स्यातिग्राह्या न गृह्यन्त इत्यप्यग्निष्टोमे ग्रहीतव्या यज्ञस्य
 सतनुत्वार्थं^(६) देवता वै सर्वा सदृशीरासन् ता न
 व्यावृत्तमगच्छन् ते देवा (२)

एत एतान् ग्रहानपश्यन् तानगृह्णताग्नेय मग्निरै-
 न्द्रमिन्द्र सौर्यं सूर्यस्ततो वै तेऽन्याभिर्देवताभिर्व्या-
 वृत्तमगच्छन् यस्यैव विदुषं गते ग्रहा गृह्यन्ते व्यावृत्त-
 मेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छती^(७) मे लोका ज्योति-
 ष्यन्त समावद्वीर्या कार्या इत्याहुराग्नेयेनास्मिन् लोके

* 'वीर्यं १ आ व्यभजन्त'—इति क, 'वीर्यं १ व्यभजन्त'—इति ख ।

ज्योतिर्धत्त एन्द्रेणान्तरिक्ष इन्द्रवायू हि सयुजौ सौर्ये-
णामुष्मिन् लोके (३)

ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति
समावद्दीर्यानेनान् कुरुत^(८) एतान्वै ग्रहान् बम्बाविश्व-
वयसाववित्ता ताभ्यामिमे लोका पराञ्चश्चार्वाञ्चश्च
प्राभुर्यस्यैव विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते प्रास्मा इमे लोका
पराञ्चश्चार्वाञ्चश्च भान्ति^(९) ॥ ८ ॥

उक्थे^(१) देवा लोक^{(२)*} एकान्नचत्वारिंशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाक † ॥

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा
अदाभ्ये छन्दांसि सर्वानानि समस्थापयन् ततो देवा
अभवन् परासुरा यस्यैव विदुषोऽदाभ्यो गृह्यन्ते भव-
त्यात्मना परास्य भ्रातृभ्यो भवति^(१) यद्वै देवा असुरा-
नदाभ्येनादभ्रुवन् तददाभ्यस्यादाभ्यत्व^(२) य एव वेद
दम्नोत्वेव भ्रातृभ्य नैन भ्रातृभ्यो दम्नोति^(३) (१)

एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तनूर्यददाभ्य

* 'अमुष्मिन् लोक ३' — इति क, ख ग ।

† इममनुवाक १का० ४प्र ४५अनु भाष्ये नवार्शं कृत्वोद्गत्य व्याख्या

उपनद्धस्य गृह्णात्यतिमुक्त्या^{४)} अति पापान् भ्रातृभ्यं
मुच्यते य एव वेद^(५) घ्नन्ति वा एतत्सोमं यदभिषुख-
न्ति सोमं हन्यमाने यज्ञो हन्यते यज्ञे यजमानो ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानं कुरुते येन
जीवन्तस्सुवर्गं लोकं मेतीति जीवग्रहो वा एष यद-
दाभ्योऽनभिषुतस्य गृह्णाति (२)

जीवन्तमेवैनं सुवर्गं लोकं गमयति^(६) वि वा एत-
द्यज्ञं छिन्दन्ति यददाभ्ये सःस्थापयन्त्यश्नन्पि सृजति
यज्ञस्य सन्तत्यै^{७)} ॥ ६ ॥

द्रुह्णाति^{१)} गृह्णा^{२)} त्येकान्नविश्रुतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः † ॥

देवा वै प्रबाहुग् ग्रहानगृह्णत स एत प्रजापतिर-
शुभं पश्यत तमगृह्णीत तेन वै स आर्धोद्यस्यैव विदु-
षोऽशुगृह्णत ऋध्नोत्येव^(१) सकृदभिषुतस्य गृह्णाति
सकृद्भि स तेनार्धो^(२) न्मनसा गृह्णाति मन इव हि
प्रजापति प्रजापतेरास्या^(३) औदुम्बरेण गृह्णात्यूर्वा
उदुम्बरं जजमेवाव रन्ध्रे^(४) चतुर्भक्ति भवति दिक्षु^(५) (१)

* दध्नो[१]न्यनभिषुतस्य गृह्णा[२] — इति क, ख ग ।

† इममनुवाक १ का० ४ प्र ४ पृ अ ३० भाष्ये सप्ताशं द्वालोद्भव व्याख्यत ।

० एव प्रतितिष्ठति^(५) यो वा अशोरायतन वेदाय-
तनवान् भवति वामदेव्यमिति साम तद्वा अस्याय-
तन मनसा गायमानो गृह्णात्यायतनवानेव भवति^(६)
यदध्वर्युरशु गृह्णन्नार्हयेदुभाभ्या नर्ह्येताध्वर्यवे च
यजमानाय च यदर्हयेदुभाभ्यामृद्धोतानवान गृह्णा-
ति सैवास्यर्हि^० हिरण्यमभि व्यनिति (२)

अमृत वै हिरण्यमायु प्राण आयुषैवामृतमभि
धिनीति^(७) शतमान भवति शतायु पुरुष शतेन्द्रिय
आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति^(८) ॥ १० ॥

द्वित्व^१ निति^२ विश्रुतिश्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिगीयसहिताया

षष्ठकारण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाक * ॥

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत्स रिरिचानो-
ऽमन्यत् स यज्ञानां षोडशधेन्द्रिय वीर्यमात्मानमभि
समक्खिदत्तत षोडश्यभवन्न वै षोडशी नाम यज्ञो-
ऽस्ति यद्वाव षोडशः स्तोत्रं षोडशः शस्त्र तेन षोडशी
तत् षोडशिनं षोडशित्व यत् षोडशी गृह्यत इन्द्रिय-

मेव तद्वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते^(१) देवेभ्यो वै सुवर्गो
लोक (१)

न प्राभवत्त एतः षोडशिनमपश्यन् तमगृह्णत ततो
वै तेभ्यः सुवर्गो लोक प्राभवद्यत् षोडशी गृह्णते
सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्या^(२) इन्द्रो वै देवानामानुजा-
वर आसीत्स प्रजापति मुपाधावत्तस्मा एतः षोडशिन
प्रायच्छत्तमगृह्णीत ततो वै सोऽग्र देवताना पर्यैद्यस्यैव
विदुषं षोडशी गृह्णते (२)

अग्रमेव समानाना पर्येति^(३) प्रात सवने गृह्णाति
वज्रो वै षोडशी वज्र प्रात सवनं स्वादेवैन योनेर्नि-
गृह्णाति^(४) सवनेसवनेऽभि गृह्णाति सवनात्सवनादेवैनं
प्र जनयति^(५) तृतीयसवने पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै
षोडशी पशवस्तृतीयमवन वज्रैण्वास्मै तृतीयसव-
नात् पशूनव रुन्धे^(६) नोकथ्ये गृह्णीयात् प्रजा वै
पशव उकथ्यानि यदुकथ्ये (३)

गृह्णीयात् प्रजा पशूनस्य निर्दहे^(७) दतिराचे पशुका-
मस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी वज्रैण्वास्मै पशूनवरुध्य
रात्रियोपरिष्ठाच्छमय^(८) त्यप्यग्निष्टोमे राजन्धस्य गृह्णी-
याद् व्यावृत्कामो हि राजन्धो यजते^(९) सग्रह एवास्मै
वज्रं गृह्णाति स एन वज्रो भूत्या इन्धे निर्वा दूहत्येक-

त्रिंशत् स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्य^(१) हरिवच्छस्यत्
इन्द्रस्य प्रिय धाम (४)

उपाप्नोति^(२) कनीयांसि वै देवेषु छन्दास्यासन्
ज्यायास्यसुरेषु ते देवा कनीयसा छन्दसा ज्याय-
श्छन्दोभिर्विशंसन् ततो वै ते सुगणा लोकमवृञ्जत्
यत्कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोभिर्विशंसति भ्रा-
तृव्यस्यैव तल्लोक वृद्धे^(३) षडक्षराण्यति रेचयन्ति
षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति चत्वारि पूर्वाण्यव
कल्पयन्ति (५)

चतुष्पद एव पशूनव रुन्धे द्वे उत्तरे द्विपद एवाव
रुन्धे^(४) ऽनुष्टुभमभि सम्पादयति वाग्वा अनष्टुप् तस्मात्
प्राणाना वागुत्तमा^(५) समयविपिते सूर्ये षोडशिनं
स्तोत्रमुपाकरोत्येतस्मिन्वै लोक इन्द्रो वृचमहन्साश्वा-
देव वज्र भ्रातृव्याय प्र हर^(६) त्वरुणपिशङ्गोऽश्वो दक्षि-
णैतद्वै वज्रस्य रूपं समृद्धौ^(७) ॥ ११ ॥

लोको ऽ गृह्यत् उक्थ्ये * धाम^(८) कल्पयन्ति^(९)
सप्तचत्वारिंशच्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाक † ॥

* विदुषं षोडशी गृह्यते [र] यदुक्थ्ये [र] — इति क, ख, ग ।

† इममनुवाक १ का० ७ प्र ४५ अनु भाष्ये षोडशाश्र तत्त्वोद्भव व्युत्पद्यत ।

(१)सुवर्गाय (२)स (३)मवभृथ यजूषि (४)स्फ्येन (५)प्रजा-
पति (६)रिन्द्रो (७)घ्नन्ति (८)देवा (९)देवा (१०)देवा (११)प्रजा-
पतिरेकादश * ॥ ११ † ॥

(१)सुवर्गाय (२)यजति प्रजा (३)सौम्येन (४)गृह्णीयात्
प्रत्यञ्च (५)गृह्णीयात् प्रजा पशून् त्रिचत्वारिंशत् ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया
षष्ठकाण्डे षष्ठ प्रपाठक ॥ ६ ॥

श्रीगणेशाय नम ।

यस्य निश्चित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत ।

निर्धमे तमह वन्दे विद्यातीथमहेश्वरम् ॥ १ ॥

चयनब्राह्मण काण्डे षष्ठमे स्फुटमौरितम् ।

षष्ठे तु काण्डे सोमस्य मन्त्राणां ब्राह्मण क्रमात् ।

उक्तम् मन्त्रास्वाद्यकाण्डे द्वितीयादिप्रपाठकै ।

त्रिभिरुक्ता ब्राह्मणञ्च व्याख्यात तत्र तै सह ॥

* “ (१)सुवर्गाय०— यद्वाह्निगानि (२)समिष्टयजूषि (३)व्यवभृथयजूषि
(४)स्फ्येन ५ प्रजापति (६)रिन्द्र पत्निया (७)घ्नन्ति (८)देवा वा इन्द्रिय (९)देवा
वा अदाभ्ये (१०)देवा वै प्रजाङ्क (११)प्रजापतिर्देवेभ्य०—०स रिश्चान
स षाडशधिकादश ॥ ११ ॥ ”—इति क ख ग ।

† प्रपाठकेऽत्र य णकादशनुवाकास्तेषां भेदेभ्योऽनि प्रतीकपदानि ।

‡ १२५८० ६५०, १२६८ ८५, १३३८ ७५, १३७८ ८५०, १४१८०
१६५०। सु पुस्तके तु नास्त्येतद्वाक्यम् ।

षट् स्यु प्रपाठका षष्ठे काण्डे प्रत्येकमेषु च ।
एकादशानुवाका स्युस्तदर्थान् वच्म्यनुक्रमात् ॥

- (१) प्राग्ब्रह्म चुरकर्मादिसंस्कृतं प्रविशेदिति ।
आद्ये प्रोक्तं द्वितीये तु दीक्षाङ्गनय ईरिता ।
ह्यणाजिनेन वस्त्रेण दीक्षा मेखलया तथा ।
कुर्यात् तृतीयं तत्रोक्तं तथा कृष्णविषाणया ।
चतुर्थं दण्डमादाय मुष्टीकरणवाग्यमो ।
कृत्वासौ दीक्षितो भूत्वा नियमाननुतिष्ठति ।
पञ्चमे प्रायणीया स्यात् षष्ठे त्वरुणया क्रय ।
सप्तमे तत्रकारं स्यादष्टमे पदसङ्ग्रह ।
सोमोन्मानन्तु नवमे, दशमेऽन्येषु तत्क्रय ।
एकादशे क्रीतसोमं शकटेन नयेदिति ।
प्रपाठकेऽस्मिन् प्रथमेऽनुवाकार्था समीरिता ॥
- (२) प्रपाठके द्वितीयेऽत्रानुवाकार्थान् क्रमाद् ब्रुवे ॥
आतिथ्येष्टिरिहाद्ये स्यात् तानूनम्र द्वितीयके ।
तथावान्तरदीक्षा च तृतीये त्वपसङ्गवेत् ।
वेदिरुक्ता चतुर्थेऽथ पञ्चमे व्रतनिर्णय ।
षष्ठे काम्या यागभूमि, सप्तमे वेदिरुत्तरा ।
व्याघारण त्वष्टमे स्याद्भुविद्वानमनन्तरे ।
दशमे तु सदं प्रोक्तं, प्रोक्ता उपरवा परे ।
प्रपाठकेऽनुवाकार्था द्वितीयेऽस्मिन्नदौरिता ॥

(३) ततीयस्यादिमे सर्वे धिष्णिया स्युर्द्वितीयके ।

अग्नीषोमप्रणयन ततीये यूपखण्डनम् ।

चतुर्थे स्थापयेद्यूप वज्रि मथ्नाति पञ्चमे ।

नियुनक्ति पशु षष्ठे सामिधन्यस्तु सप्तमे ।

आधारौ च प्रयाजाश्च, ह्यष्टमे हिसन पशो ।

नवमे स्यादपाहोमो ऽवदानानि त्वनन्तरे ।

एकादशे त्वनूयाजास्तृतीयोऽथ प्रपाठक ॥

(४) गुत्थागश्चतुर्थाद्ये वसतीवय ईरिता ।

द्वितीये ऽथ ततीये सोमोपावहरण श्रुतम् ।

सोमोन्मान चतुर्थे स्यात् पञ्चमादिषु सप्तसु ।

उपाशुप्रसुखा आग्रयणान्ता हि गृहा श्रुता ।

उपाशुरन्तर्यामश्च ततीयश्चैन्द्रवायव ।

मैत्रावरुणनामा स्यादाश्विनाख्यग्रहस्तथा ।

शुक्रामन्थिग्रहावाग्रयणस्तुर्थ प्रपाठक ॥

(५) उक्थ्यग्रह पञ्चमाद्ये द्वितीये भ्रुव ईरित ।

श्चतुर्गहास्तृतीये स्युरैन्द्राग्नस्तु चतुर्थके ।

भरुत्वतीया माहेन्द्रश्चत्येते पञ्चमे श्रुता ।

स्युदादित्यग्रह षष्ठे, सावित्र सप्तमे तथा ।

वैश्वदेवोऽथाष्टमे हि श्रुत् पात्नीवता ग्रह ।

हारियोजनसञ्ज्ञस्तु नवमे ग्रह ईरित ।

अथे त्वाग्रयणादीना दशमे स्यात् पुनर्ग्रह ।

सवनीयपुरोडाशविधिरेकादशे स्थित ।

प्रपाठके पञ्चमेऽनुवाकार्था एवमौरिता * ॥

- (६) षष्ठाद्ये दक्षिणाहोम , समिष्टयजुस्तरे ।
 तृतीयेऽवमृथ,सुर्थं यूपैकादशिनी स्यता ।
 पश्चेकादशिनी त्वर्द्धे षष्ठे पान्नीवत पशु ।
 सौम्यश्चरु मत्तमे स्या,दतिग्राह्यास्तथाष्टमे ।
 अदाभ्यो नवमे तद्वदशुस्तु दशमं श्रुत ।
 षोडशेकादशे प्रोक्त एव षष्ठ समापित ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्दं निवारयन् ।

पुमथाश्चतुरो देयाद् विद्यातीयमहेश्वर ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमागप्रवक्तकश्रीवीरबुक्क-
 भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
 प्रकाश'-नामहृणयजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये षष्ठ काण्ड समाप्तम् ॥

॥ इति षष्ठं काण्ड सम्पूर्णम् ॥

* क पुस्तके तु सवनीयादिपद्यस्य स्थाने एतत् पद्यार्द्दं मस्ति—

‘सोमपात्रस्तुतिस्वन्ये पञ्चमोऽय प्रपाठक ॥’—इति । सप्तच्छते षष्ठदपि

अथ तैत्तिरीयसहितायां

सप्तमकाण्डे

अथम प्रपाठक ।

॥ हरि॑ ओम् ॥

प्रज॑म॒न् ज्योति॑र॒ग्निर्दे॒वता॑ना ज्योति॑र्वि॒राट् छन्द॑सां
ज्योति॑र्वि॒राट्वाचो॑ऽग्नौ सन्ति॑ष्ठते वि॒राज॑म॒भि सम्प॑द्यते
तस्मात् तज्ज्योति॑रुच्यते^(१) द्वौ स्तोमौ प्रा॒त सव॑न
व॒हतो यथा प्रा॑णश्चा॒पानश्च॑ द्वौ मा॒ध्यन्दि॑न॒ः सव॑न
यथा चक्षु॑श्च॒ श्रोत्र॑श्च॒ द्वौ तृ॑तीयसव॑न यथा वाक् च
प्रति॑ष्ठा च॒ पुरु॑षस॒म्मितो॑ वा ए॒ष यज्ञो॑ऽस्यूरि^(२) (१)

य काम॑ कामय॑ते तमे॒तेना॑भ्य॒श्रुते॑ सर्व॑ः ह्यस्यूरि॒-
णाभ्य॑श्रुते^(३)ऽग्निष्टोमे॒न वै प्र॒जाप॑ति प्र॒जा अ॑सृजत् ता
अ॒ग्निष्टोमे॒नैव पर्य॑गृह्णा॒त्तासा॑ परि॑गृही॒तानाम॑श्वत॒रो-
ऽत्य॑प्रवत् तस्यानु॒हाय॑ रेत॒ आद॑त्त॒ तद्गर्द॑भे न्य॒माद्
तस्माद्गर्द॑भो हि॒रेता॑ अथो॒ आहु॑र्वड॒वाया* न्य॒माडि॑ति
तस्माद्द॒वा हि॒रेता॑ अथो॒ आहुरो॑षधीषु (२)

* वडवाशब्द ख पुस्तके वर्ग्यादिवडवेति घ पुस्तके तु वर्ग्योपधो वडवेति ।

न्यमाडिति तस्मादोषधयोऽनभ्यक्ता रेभन्त्यथो आहु
 प्रजामु न्यमाडिति तस्माद्यमौ जायेते तस्मादश्वतरो न
 प्र जायत आत्तरेता हि तस्माद्वर्हिष्यनवक्लृप्त सर्व-
 वेदसे वा सहस्रे वावक्लृप्तोऽति ह्यप्रवत^(४) य एव
 विद्वानग्निष्टोमेन यजते प्राजाता प्रजा जनयति परि
 प्राजाता गृह्णाति तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ इति (३)

प्रजापतिर्वाव ज्येष्ठ स ह्येतेनाग्नेऽयजत^(५) प्रजापति-
 रकामयत प्र जायेयेति स मुखतस्त्रिवृत निरमिमीत्
 तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीच्छन्दो रथन्तरः सामं
 ब्राह्मणो मनुष्याणामज पशूना तस्मात्ते मुख्या मुखतो
 ह्यसृज्यन्तो^(६) रसो बाहुभ्या पञ्चदश निरमिमीत् त-
 मिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत् (४)

सामं राजन्थो मनुष्याणामवि पशूना तस्मात्ते वीर्या-
 वन्तो वीर्याद्भ्यसृज्यन्त^(७) मध्यत सप्तदश निरमिमीत्
 त विश्वेदेवा देवता अन्वसृज्यन्त जगतीच्छन्दो
 वैरूपः सारु वैश्या मनुष्याणा गाव पशूना तस्मात्त
 आद्या अन्धानाद्भ्यसृज्यन्त तस्माद्भूयोऽसोऽन्येभ्यो भू-
 यिष्ठा हि देवता अन्वसृज्यन्त^(८) पत्त एकविंश निर-
 मिमीत् तमनुष्टुप छन्द (५)

अन्व॑सृ॒ज्यत वैरा॑जः॒ साम॑ शू॒द्रो म॑नु॒ष्याणा॑मश्च
 प॒शूना॑ तस्मा॒त्तौ भू॑तसङ्गामि॒णावश्च॑श्च शू॒द्रश्च॒ तस्मा॑च्छू॒द्रो
 ऽग्ने॑ऽन॒वक्नु॑तो न हि दे॒वता॑ अन्व॑सृ॒ज्यत॑ तस्मा॒त्पादा॑
 वुप॑ जी॒वत॑ प॒त्तो ह्यसृ॑ज्येता^(८) प्रा॒णा वै त्रि॑वृ॒द्विमा॑सा
 प॒ञ्चद॑श प्र॒जाप॑ति सप्तद॒शस्त्रय॑ इमे लो॒का अ॒सा-
 वा॑दित्य एकवि॒ंश ए॒तस्मिन् वा ए॒ते अ॒त्रि॒ता ए॒तस्मिन्
 प्रति॑ष्ठिता (६)

य ए॒व वे॒दै॒तस्मि॑न्ने॒व अ॒यत॑ ए॒तस्मि॑न॒ प्रति॑
 तिष्ठ॑ति^(९) ॥ १ ॥

अ॒स्यूरि॑^[१] रोष॑धी॒ ष्विति॑^[२] बृ॒ह^[३]च्छ॒न्द * प्रति॑-
 ष्ठिता^[४] न॒व च ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नम ।

यस्य निश्चित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत ।
 निर्ममे तमह वन्दे विद्यातीथमहेश्वरम ॥१॥
 एकाहाहीनसत्राणि सोमभेदा इम त्रय ।
 वर्णन्ते सप्तम काण्डे मन्त्रा केऽप्यश्वमेधगा ॥
 ज्योतिष्टोम सोमयागप्रकृति स तु सप्तधा ।

“गोषधीष[२] ज्येष्ठयज्ञ इति[३] बृह[४] दनृप छन्द [५]”—इति

अग्निष्टोमो ज्योतिर्भेदैर्मूलप्रकृतिरादिम् ।

सोमा ज्योतीषि यस्यासौ ज्योतिष्टोम स ईरित ।

त्रिवृत् पञ्चदश सप्तदश सोमास्त्रयो मता ।

तथेकविंश एतानि ज्योतीषीत्यभधाच्छ्रुति ।

सोऽयमेतादृशो ज्योतिष्टोम आदौ विधीयते ॥

तमेत ज्योतिष्टोम विधातु दृष्टान्तत्रयेण ज्योतिश्च तावद्दशयति—
 “प्रजनन ज्योतिरग्निर्देवताना ज्योतिर्विराट् कन्दसा ज्योतिर्विराड्
 वाचोऽग्नौ सन्निष्ठते विराजमभि सम्पद्यते तस्मात् तज्ज्योतिरुच्यते^(१)”
 —इति । मनुष्याणा मध्ये प्रजोत्पादनत्वं ज्योति अपत्यरहितास्तु
 ज्ञानमुखास्तम सदृशा भवन्ति । देवताना मध्ये ज्योतिरग्नि अन्यासा
 देवताना गृहमध्ये यथा दीपापेक्षा नेवमग्नेरन्यापेक्षास्ति । कन्दसा
 मध्ये विराट्कन्दो ज्योति दौग्निवाचकेन रजति'-धातुना व्यव-
 ह्रियमाणत्वात् । तदेतत् त्रिविधमपि लोकप्रसिद्ध ज्योति सोम-
 यागे सम्पादयितुं शक्यते । प्रजोत्पत्तिसाधनरूपत्वं तावद्दृश्यते—
 ‘अग्निष्टोमेन वे प्रजापति प्रजा असृजत’—इति (१४७४०
 १३५०) । अग्निरूपत्वं विराड्कूपत्वं चैव सम्पाद्यते । या ‘वाच’
 ‘विराट् तदुपलक्षिता दशसङ्ख्या ‘दशाक्षरा विराट्’—इति श्रुते *,
 सेय सङ्ख्या, ‘अग्नौ समाप्यते । तथाहि प्रातःसवने बहिष्पव-
 मानाख्यस्तोत्रस्य त्रिवृत् सोम । तत्र त्रिषु सूक्तेष्वेकैकस्मिन् तिष्ठ

* इहैवोपरिष्ठात ७ ३ ५ ब्राह्मणे च १ ८ २ १ ता० ब्रा० १५
 १ ५, शत० ता० ८ ५ १ ५ । ‘त्रिदशक्षरा विराट् (७ ४ ४)’—
 ५५यादि अतिवाक्यं तु त्रिपदाभिप्रायम् ।

अथ इत्येव नव स्तोत्रीया । तथा तस्मिन्नेव सवने चतुर्धाव्यस्तोत्रेषु पञ्चदशस्तोमे सति षष्टि-स्तोत्रीया सम्पद्यन्ते । तथा माध्यन्दिनसवने माध्यन्दिनपवमानाख्यस्तोत्रस्य पञ्चदशस्तोमे सति पञ्चदश स्तोत्रीया भव्यन्ते । तथास्मिन्नेव सवने चतुषु पृष्ठस्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमे सत्यष्ट-षष्टि* स्तोत्रीया सम्पद्यन्ते । तथा तृतीयसवने आर्भवपवमानाख्य-स्तोत्रस्य सप्तदशस्तोमे सति सप्तदश स्तोत्रीया सम्पद्यन्ते । यद्यपि माध्यन्दिनपवमानार्भवपवमानयो सूक्तभेदादृचोऽत्यन्त बहव सन्ति, तथापि स्तोत्रगतस्तोमप्रयुक्त्वा गणनेयमित्यविरोध* । तथा तस्मिन्नेव सवने यज्ञप्रयज्ञियस्तोत्रस्येकविंशस्तोमे सति एकविंशतिसङ्ख्याका स्तोत्रीया सम्पद्यन्ते । तदेव प्रातः सवने एकोनसप्तति, माध्यन्दिन-सवने त्र्यशौति, तृतीयसवनेऽष्टत्रिंशदिति मिश्रित्वा नवत्यधिका शतसङ्ख्याका स्तोत्रीया भवन्ति† । ताश्च दशभि विभक्त्वा सत्य एकोनविंशति-विराड्-रूपा सम्पद्यन्ते, सेय सम्पद्यमाना स्तोत्रीयाख्या वाच सम्बन्धिनी विराडुपलक्षिता दशसङ्ख्या अग्नौ समाप्यते अन्तिमस्य यज्ञायज्ञियस्तोत्रस्याग्नेयत्वात् । अग्निर्हि तत्र प्रतिपाद्यते 'यज्ञायज्ञा वो अग्नेये'—इत्याम्नानात्‡ । अतोऽग्निरूपत्व विराड्-रूपत्वञ्च सोमयागस्य सिद्धम् । यस्मादयं सोमयागो विराड्-रूपमभिसम्पद्यते, तस्माद् विराड्-रूपत्वात् प्रजोत्पत्तिहेतुत्वाच्च सोमयाग-स्वरूप ज्योतिरित्युच्यते ॥

* कामनाभेदादित सूक्तभेदेऽपि तद्गताना मृचा समसङ्ख्यात्वादिति भाव ।

† स्तोत्र गाम प्रगीत सूक्तम, तस्यावयवा ऋच एव स्तोत्रीया ।

‡ उ/आ० १ १ २ १, छ आ० ११ ४ १, ऋ० स० १ १६८ १ ।

तदेव विधेयस्य सोमयागस्य सम्बन्धिनि ज्योतिष्टोमनाम्नि
ज्योतिरित्ययमग्र प्रतिपादित अथावशिष्टमग्र प्रतिपादयति—
‘ द्वौ स्तोमौ प्रातः सवनं वहतो यथा प्राणश्चापानश्च, द्वौ माध्यन्दिनः
सवनं यथा चक्षुश्च ओत्रश्च, द्वौ तृतीयसवनं यथा वाक् च प्रतिष्ठा
च पुरुषसम्भितो वा एष यज्ञोऽस्यूरि (१) ’—इति । तत्र चिद्वृत्
स्तोमो बह्विष्यमानाख्य स्तोमं वहति निष्पादयति । पञ्चदश-
स्तोमं चत्वारि आज्यस्तोत्राणि वहति । एव द्वौ स्तोमौ प्रातः सवनं
निर्वहत — यथा लोके पुरुषस्य प्राणापानौ जीवनं निवहतस्तद्वत् ।
ततः पञ्चदशस्तोमो माध्यन्दिनं पवमानस्तोत्रं वहति, सप्तदशस्तोमं
चत्वारि षष्ठस्तोत्राणि वहति । एव द्वौ स्तोमौ माध्यन्दिनं सवनं
वहत — यथा पुरुषस्य चक्षुश्च ओत्रे रूपदर्शनशब्दश्रवणव्यवहारं वहत
तद्वत् । सप्तदशस्तोमं आभ्रपवमानं वहति एकविंशस्तोमो यज्ञा-
यज्ञियस्तोत्रं वहति । एव द्वौ स्तोमौ तृतीयसवनं वहत — यथा
पुरुषस्य वागिन्द्रियं पादेन्द्रियञ्चाभिवदनगमनव्यवहारं वहतस्तद्वत् ।
प्रतितिष्ठन्ति मार्गं यथा पादेन्द्रियप्रवृत्त्या, सेयं प्रतिष्ठा । तदेव
स्तोमैर्निष्पन्नोऽयं सोमयागः पुरुषसदृशः, न तु स्यूरि केनाप्यङ्गेन
न्यूनं स्यूरिरित्युच्यते न त्वय नूनं प्राणापानादिहस्तपुरुषावयव-
साम्यस्य प्रतिपादितत्वात् । एव स्तोमरूपत्वे सिद्धे सति ज्योतीरूपा
स्तोमा अत्रेति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोम इत्युच्यते । एतदेवाभिप्रेत्या-
न्यत्रास्मात्—“तदाहुः । कतमानि (वावः) तानि ज्योतीरूषि । य
एतस्य स्तोमा इति । चिद्वृत् पञ्चदश सप्तदश एकविंश । एतानि

* नास्त्येतत् पद ए० सो मु, तै ब्रा पुस्तक ।

वाव तानि ज्योतीःषि । य एतस्य स्तोमा” —इति (तै० ब्रा०
१ ५ ११) । स्तोमानाञ्च स्वरूपविशेषं प्रथमकाण्डे राजसूय-
पकरणे “समिधमातिष्ठ —इत्यनुवाके (ऋप्र० १ ३ अ०) साम-
ब्राह्मणोदाहरणेन विस्वष्ट प्रतिपादित (२भा० १३६ १४२५०) * ॥
तदेव ज्योतिष्टोमनामव्युत्पादनमुखेन विधेयाथप्रशसा सम्पादिता
इदानीं तद्विधिमुन्नयति—“य काम कामयते तमेतेनाभ्यश्रुते
सवः सूरिणाभ्यश्रुते(२)” —इति । ‘एतेन’ ज्योतिष्टोमेन सव-
कामाना प्राप्तुं शक्यत्वादिम् ज्योतिष्टोमं कुर्यादित्यभिप्रायः । यस्मात्
स्तोकेऽपि असूरिणा मर्वावयवसम्पूर्णं साधनेन तत्फलं सवमय-
श्रुते तस्माद्वापि स्तोमसम्पूर्णानेन सवकामप्राप्तिर्युक्ता ॥

इत्यं ज्योतिष्टोमं सवसोमयागप्रकृतिभूतं विधाय तदीयासु
सप्तसंख्यासु मध्ये प्रथमसंख्यारूपमग्निष्टोमं विधातुं प्रसूति—‘अग्नि-
ष्टोमेन वै प्रजापति प्रजा असृजत, ता अग्निष्टोमेनैव पयगृह्णात्,
तासां परिगृह्णीतानामश्वतरोऽत्यप्रवत तस्यानुहाय रेत आदत्त
तद्गदभे न्यमाट् तस्माद्गदभो द्विरेता अथो आङ्गर्वडवाथा
न्यमाडिति तस्माद्गदवा द्विरेता, अथो आङ्गरोषधीषु न्यमाडिति
तस्मादोषधीषुऽनभ्यक्ता रेभन्ति, अथो आङ्गं प्रजासु न्यमाडिति

* तत्र ‘तिष्ठभ्यो द्विरेतोति’—इत्यादीनि त्रिष्टदादिस्तोमस्वरूपप्रतिपा-
दकवचनानि सर्वाण्येव ताङ्गप्रमहाराह्मण्यणीय द्वितीय तृतीयप्रपाठकयोः द्रष्ट-
व्यानि, ‘उपास्मै गायता नर’—इत्यादयः त्रिष्टदादिप्रतिपादिका स्तोत्रीयाः
ऋचस्तु उत्तरार्चिकस्य प्रथमे एव प्रपाठके चादितो द्रष्टव्या सायणप्रद-
र्शितानि, अभित्वाभूलकरथन्तरप्रभृतीनि तु ऊहाद्यप्रपाठके एव प्राप्याणीति
सङ्क्षेपः ।

तस्माद्यमौ जायेते तस्मादश्वतरो न प्र जायत आन्तरेता हि
 तस्माद्दहियनवक्त्रं भवेदसे वा सहस्रे वावक्त्रोऽति ह्यप्रवत^(४)
 -इति । पुरा सिद्धं प्रजापति 'अग्निष्टोमेन साधनेन प्रजा
 सृष्ट्वा तेनैव स्वाधीनतया परिगृह्यतवान् । तामा परिगृह्यताना
 प्रजाना मध्ये गदभाश्चाभ्यामुत्पादित सङ्कीर्णजाति 'अश्वतर'
 मोऽय प्रजापतिपरिग्रहमुत्पन्नात्यन्तदूरङ्गत । म च प्रजापति तस्य
 अश्वस्य पृष्ठतो गत्वा तदीय शरीरगत सारभृत रेत आदाय गदभ-
 शरीरे न्यमर्ष्ट^५ नितरा सृष्टवान् । अत एव गदभो द्विविधरेतो-
 युक्त -गदभजातेरश्वतरजातेश्चात्पादने द्विविधत्वम् । अपि चान्ये
 केचिदभिज्ञा एवमाहु - वडवायाम ' अश्वयोषिति नितरा सृष्ट-
 वानिति । तस्मादिष वडवा रेतोद्वययुक्ता । सायश्वजातिमश्वतर
 जातिञ्चोत्पादयति । अपि चान्ये अभिज्ञा एवमाहु - ओषधीषु
 नितरा सृष्टवानिति । अत एवौषधयो मनुष्याणामिव षतेलाभ्यङ्गा-
 भावेऽपि साराधिक्येन वदन्त, स्त्रिगधवद् दृश्यन्त इत्यथ । अपि चान्ये
 अभिज्ञा एवमाहु - प्रजासु मनुष्यादिजातिषु नितरा सृष्टवा-
 निति । अत एव क्वचिदेकस्मिन् गर्भे शरीरद्वयमुत्पद्यते । यस्मा-
 दयमश्वतर प्रजापत्यपहृतरेतस्य तस्मात् नपुंसकवदय प्रजामुत्पाद-
 यितुमसमथ । यस्माच्चाय नि सारस्तस्मादेव यज्ञोप्ययोग्य । यस्तु
 यज्ञविशेष सर्वस्वदक्षिणाक महस्वदक्षिणाको वा तत्राय नियमेन
 दानयोग्य । ' रेतोराहित्येऽप्यतिलङ्ग गन्तु समथत्वात्तिलङ्घितप्रा-
 क्तदक्षिणाकै यज्ञे योग्यो भवति "अश्वतर साहस्रे सर्ववेदसे च

* वडवायाम - इति घ तथा ख नाममूलपुस्तकेऽपि । एव सर्वे ।

ददाति'—इति (आप० औ० १३ ५ ३)—सूत्रकारवचनात् ।

इदानीं विधत्ते— य एव विद्वानग्निष्टोमेन यजते प्राजाता
प्रजा जनयति परि प्राजाता गृह्णात तस्मादाहुर्ज्यैष्ठयज्ञ इति
प्रजापतिर्वा४ ज्येष्ठ म ह्येतेनाग्रेऽयजत^(५)—इति । अग्निष्टोमयाजी,
पूर्वमनैत्यन्ना प्रजा उत्पादयितुम् उत्पन्नाश्च स्वाधीनत्वेन परिगृहीतु
समर्था भवति । यस्मात् सर्वेषा देवाना मध्य ज्येष्ठ प्रजापति सृष्टि-
साधनत्वेनाग्र एतेनायजत तस्मात् ज्येष्ठनेष्टत्वात् प्रथममिष्टत्वाच्चाय-
मग्निष्टोमो ज्येष्ठयज्ञ सर्वेषामुक्थ्यादीना मूलप्रकृतिभूत इत्यथ ।
अग्निविषयेण यज्ञायज्ञा वो अग्रये—इति मन्त्रेण सम्पाद्यमानो
योऽय मेकविशस्तोम । तेन समाप्यमानत्वाद्यमग्निष्टोम इत्युच्यते ॥

तस्य च प्रजोत्पादनसाधनत्वं यत्पूर्वमुक्तं अग्निष्टोमेन वे प्राजापति
प्रजा असृजत"—इति (१४७ पृ) तदिदं मुखादिस्थानचतुष्टयेन प्रप-
ञ्चयितुं मुखजन्या सृष्टिं दर्शयति— प्राजापतिरकामयत प्र जायेयेति
स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमौत तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीच्छन्दो
रथन्तर५ साम ब्राह्मणो मनुष्याणामज पशूना तस्मात्ते मुख्या
मुखतो ह्यसृज्यन्त^(६)—इति । सिंसृचु प्राजापति तत्साधनत्वेना-
ग्निष्टोममनुष्ठाय तत्सामर्थ्येन सत्यसङ्कल्पं सन् स्वकीयान्मुखात्
त्रिवृदाद्य उत्पाद्यन्तामिति सङ्कल्प्य तथैव निमित्तं सन् आदौ

* “ज्येष्ठर्थज्ञो वा एष यदग्निष्टोम ’—इति ताण्ड्यब्राह्मणोऽपि ६ २ ८ ।

† “एकविशं पुच्छं भवति । एकविंशो वै स्तोमाना प्रतिष्ठा तस्माद्
वयं पुच्छेन प्रतिष्ठायोत्यतति पुच्छेन प्रतिष्ठाय निधीदति । यज्ञा
इन्द्रोय पुच्छं कायम”—इति ता ब्रा ५ १ १६-१८ ।

त्रिवृत्तोम, सृष्ट । तमनु देवताना मध्येऽग्नि । तमप्यनु च्छन्दसा
मध्ये गायत्री सृष्टा । तामप्यनु साम्ना मध्ये रथन्तर सृष्टम । तद-
प्यनु मनुष्याणा मध्ये ब्राह्मण सृष्ट । तमप्यनु पशूना मध्येऽज सृष्ट ।
यस्मादेते सुखत सृष्टा तस्मान्मुखा वक्ष्यमाणेभ्य श्रेष्ठा ॥

अथ द्वितीयस्थानादुत्पत्ति दशयति— उरसो बाहुभ्या पञ्चदश
निरमिमीत तमिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप् कन्दो बृहत्साम
राजन्वो मनुष्याणामवि पशूना तस्मात्ते वीयावन्तो वीयाञ्चसृ-
ज्यन्त^{१)} —इति । प्रवग्वाख्येयम । वीययुक्ताद्वाङ्देशादुत्पन्नत्वा-
त्तेषामपि सामर्थ्याधिक्यम ॥

अथ तृतीयस्थानादुत्पत्ति दशयति— मध्यत मत्तदश निरमि-
मीत त विश्वेदेवा देवता अन्वसृज्यन्त जगतीच्छन्दो वेरूपः साम
वेश्यो मनुष्याणा गाव पशूना तस्मात् त आद्या अन्नधानाञ्चसृ-
ज्यन्त तस्माद् भूयाः सोऽन्येभ्यो भूयिष्ठा हि देवता अन्वसृज्यन्त^(२)
—इति । मध्यत उदरप्रदेशात् । यस्मादन्नाधारादुदरादसृज्यन्त
तस्माद् 'आद्या भोग्या । वैश्या वाणिज्येन धनसम्पादकत्वाद्भोग्या
गावश्च क्षीरादिसम्पादनेन भोग्या । यस्मादन्ति बहून् विश्वान्
देवानन्वेते वेश्या सृष्टा तस्माद् वाणिज्यकर्तारो लोके भूयास ॥

अथ चतुर्थस्थानादुत्पत्ति दशयति— 'पत्त एकविंश निरमि-
मीत तमनुष्टुप् कन्दोऽन्वसृज्यत वैराजः साम गूद्रो मनुष्याणामश्च
पशूना तस्मात् तौ भूतसङ्गामिणावश्च शद्रश्च तस्माच्छूद्रो
योऽनवक्त्रो न हि देवता अन्वसृज्यत तस्मात् पादावुप जीवत पत्तो

* त्रिवृत्तोमस्वरूपम ता ब्रा २ १-३ द्रष्टव्यम् ।

सृष्ट्येताम^(६)—इति । ‘पत्त’ पादत । भूताना पूर्वीत्यन्ना
 ब्राह्मणादीनां ‘सङ्ग्राम सम्यगाक्रमण तदधीनत्वेनावस्थानमित्यथ ।
 सोऽयम्भूतसङ्ग्रामो ययोरश्वशूद्रयोस्तावुभौ ‘भूतसङ्ग्रामिणौ’ । शूद्राणा
 वणश्वपरिचर्यामुख्यत्वेन तदधीनत्वम् अश्व्यादीनाञ्च वहनेन तद-
 धीनत्वम् । अत्र पूर्वस्थानेभ्य इव पादतो न काचिद्दृशता सृष्टा,
 तस्माद्देवतामनुसृज्यत्वाभावाच्छूद्रो यज्ञे प्रवर्तितु न योग्य । य-
 स्मादश्वशूद्रौ पादत उत्पन्नौ तस्मात् पादावेव तयोर्जीवनमाधनम् ।
 शूद्रो हि ब्राह्मणाद्याज्या पश्या यत्र कापि गमनागमने कुवन् जीवति
 अश्वश्च ब्राह्मणादिवाही पादैश्च कापि गच्छन् खाद्य लभते ॥

ए। सृष्टिसाधन मग्निष्टोम प्रशंसितु सृष्टि प्रपञ्च्य तत्र प्रकृतो-
 पयुक्तान स्तोमान् विशेषतः प्रशंसति— प्राणा वै त्रिवृदूर्द्धमासा
 पञ्चदश प्रजापति सप्तदशस्तय इमे लोका असावादित्य एक-
 विंश एतस्मिन् वा एते अत्रि एतस्मिन् प्रतिष्ठिता य एव वेदै-
 तस्मिन्नेव अयत एतस्मिन् प्रति तिष्ठति^(१)—इति । बहिष्पवमान-
 स्तोत्रे सूक्तानां त्रिवादेकैकस्मिन् सूक्ते भक्तीनां त्रिवाच्च तदीयस्य
 स्तोमस्य त्रिवृत्त्वम् प्राणापानव्यानानां चाध्वार्धोमध्ववर्तिनां त्रिवा-
 च्छोमस्य अधमासगतानां रात्रीणां सङ्ख्यायां पञ्चदशस्तोमसाम्यम्
 प्रजापतिरूपाणामाश्रावयेत्यादीनामचराणां सङ्ख्यायां सप्तदशस्तोम-
 साम्यम्* । आदित्यस्य सङ्ख्यैकविंशस्तोमसाम्यं वक्तुं त्रय इमे

* “आश्रावयेति चतुरक्षरम् अस्तु औषडिति चतुरक्षरं यजेति द्यक्षरं,
 ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्यक्षरो वषटकार, एष वै सप्तदश
 प्रजापति” —इति तै स १ ५ ११ ।

न्नेका —इत्यनेन ब्राह्मणान्तर प्रत्यभिज्ञाप्यते । तच्च ब्राह्मणान्तरमेव
 मान्नातम— द्वादशमासा पञ्चतवस्त्रय इमे लोका असाव्यद्वित्य
 एकविंश —इति (ता ब्रा० ४ ६ ४) * । एतस्मिन्नेकविंशस्तोमे
 पूर्वाक्तास्त्रिदश आश्रिता । अधिकमह्यायामन्यमह्यान्तर्भावत ।
 किञ्चैतस्मिन्नेव स्तोमा प्रतिष्ठिता समाप्ता न ह्येकविंशदूर्ध्व-
 मग्निष्टोमे कश्चिदधिक स्तोमो विद्यते । य एव मेतस्य महिमान
 वेद स एतस्मिन्नाश्रित प्रतिष्ठितो भवति । अग्निष्टोममनुष्ठातु
 फल प्राप्तु च योग्यो भवतीत्यथ ॥ १ ॥

इति श्रीमायनाचार्यविरचिते माधवीय वेदाथप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्ड प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाक ॥

प्रातःसवने वै गायत्रेण च्छन्दसा चिहते स्तोमाय
 ज्योतिर्दधदेति चिहता ब्रह्मवर्चसेन पञ्चदशाय ज्योति-
 र्दधदेति पञ्चदशेनौजसा वीर्येण सप्तदशाय ज्योति-
 र्दधदेति सप्तदशेन प्राजापत्येन प्रजननेनैकविंशाय
 ज्योतिर्दधदेति स्तोम एव तत स्तोमाय ज्योतिर्दधदे-
 त्यथो स्तोम एव स्तोममभि प्रणयति^(१) यावन्तो वै
 स्तोमास्तावन्त कामास्तावन्तो लोका (१)

* त ब्रा १ १ १ अस्यत्रापि तथैव कश्चिद् विशेषश्च ।

तावन्ति ज्योतीरुष्ये^(२) तावन्त एव स्तोमानेतावन्त
 कामानेतावन्तो लोकानेतावन्ति ज्योतीरुष्यव रुन्धे^(१)
 ॥ २ ॥

लोका^१ स्त्रयोदश च* ॥ २ ॥

प्रथमेऽनुवाके सोमयागानामाद्यो ज्योतिष्टोमः †, तदीय सप्तमस्या-
 नामाद्यसंस्थारूपो ‡ ऽग्निष्टोमश्चेत्युभय विहितम् । अथ तत्र स्तोमाना
 मुख्यत्वं दृश्यते द्वितीयेऽनुवाके स्तोमाना सम्भूयकारित्वं तावदादौ
 दृश्यति - 'प्रातः सवने वै गायत्रेण क्वन्दसा त्रिवृते स्तोमाय
 ज्योतिर्दधदेति त्रिवृता ब्रह्मवचसेन पञ्चदशाय ज्योतिर्दधदेति,
 पञ्चदशनौजसा वीर्येण सप्तदशाय ज्योतिर्दधदेति, सप्तदशेन प्राजा-
 पत्येन प्रजननेनैकविंशाय ज्योतिर्दधदेति स्तोम एव तत् स्तोमाय
 ज्योतिर्दधदेति अथो स्तोम एव स्तोममभि प्र णयति^(१) '—इति ।
 आदौ प्रजापतिरग्निष्टोममनुतिष्ठन् प्रातः सवनकाले 'उपास्मे गायता
 नर'—इत्येतस्मिन् (उ० आ० १ १ १-३) मन्त्रगतेन गायत्रेण
 क्वन्दसा युक्तं तावता परितोषं प्राप्य त्रिवृत-स्तोम-सिद्धयर्थं ज्योति-
 र्दधत' तद्विषयप्रसारिता मनोवृत्तिं धारयन् 'एति प्रवर्त्तते
 त्रिवृतं स्तोम इत्यप्रयोक्तव्य इति विचारयन्नेवास्ते इत्यर्थः । स च

* "तावन्तो लोका[१]स्त्रयोदश च"—इति क ख ग ।

† द्वितीयां गोष्टोम, तृतीयं आयुष्टोम । तै० ब्रा० ७ ४ ११
 ता ब्रा २५ १ ७, ८ ।

‡ अग्निष्टोम, अथग्निष्टोम, उक्थय, षोडशी वाजपेय, आग्नीर्षाभ
 , अतिरात्रश्चेति सप्त संस्था । आन्ध० श्रौ० ६ ११ १ ।

स्त्रीमो ब्रह्मवचमप्रदत्वात् तद्रूप । तेन ब्रह्मवचसरूपेण त्रिवृत्-स्तोमेन तुष्टोऽपि अपरितुष्ट पञ्चदशस्तोमाय मनोवृत्ति धारयन्नास्ते । स च पञ्चदश शागैरवलस्येन्द्रियसामथ्यस्य च हेतुत्वात् तदुभयात्मक । तेनापि युक्त पुन सप्तदशस्तोमानुष्ठानाय मनोवृत्ति धारयन् प्रवर्तते स च स्तोम सङ्ख्याया आश्रावयेत्याद्यन्तरसाम्यात्* तदन्तरात्मकप्रजापतिसम्बन्धि प्रजोत्पत्तिहेतुश्च । तादृशेन स्तोमेन युक्तोऽपि पुनरेकविंशस्तोमानुष्ठानाय मनोवृत्ति धारयन् प्रवर्तते तदेव स्तोम एव पूर्वाक्तस्तोमरूप एव मन उत्तरस्तोमाय तज्ज्योतिमनोवृत्तिरूप धारयन् प्रवर्तते । अपि च तथा प्रवृत्त सन् उत्तरस्ते म माभिमुख्येन प्रणयति । इत्य स्तोमाना समूयकारित्व दशितम् ॥

अथ स्तोमान् प्रशंसति— यावन्तो वै स्तोमास्तावन्त कामास्तावन्तो लोकास्तावन्ति ज्योतीषि^(१)—इति । स्तोमा यावन्तो यावत्सङ्ख्याका तावन्त एव कामा' काम्यानि फलानि तैर्निष्पाद्यानि । तच्च प्रवमेव सूचितम्—त्रिवृता ब्रह्मवचमन्निष्पाद्यते, पञ्चदशनोजोवीयञ्च, सप्तदशेन प्रजास्वामित्व प्रजोत्पादकत्वम् । एतच्च यमत्रैव सूचितम् । एकविशेन प्रतिष्ठोत्पाद्यते । तच्च पूर्वानुवाके (१४६ पृ०) 'एतस्मिन् प्रतितिष्ठति'—इति सूचितम् । एव सति यावन्त स्तोमा तावन्त कामा सम्पन्ना । तत्फलभोगाधारभूता देहा लोका, तेऽपि तावन्त एव । तेषु देहेषु तत्फलानुभवा एव ज्योतीषि तान्यपि तावन्त्येव ॥

१५७ पृष्ठे प्रथमम् । सामब्राह्मणे तु 'मवत्सर एव सप्तदशस्यायतनम् — द्वादश मासा, पञ्चत्वं एतदेव सप्तदशस्यायतनमेषास्य वक्षुता'—इत्यादि ता ब्रा १ १ ७ ।

इत्थ स्तोमान् प्रशस्य योऽग्निष्टोमेन यजते, तस्य फलं प्रशमात्
—“एतावत् एव स्तोमानेतावत् कामानेतावतो लोकानेतथवन्ति
श्रोतीःख्यवस्त्रे^(३)”—इति ॥२॥

• इति श्रीमाथनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमपाठक द्वितीयोऽनुवाकः ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति सत्त्वे यजेत * योऽग्निष्टोमेन
यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेतेति^(१) यस्य त्रिवृतमन्त-
र्यन्ति प्राणास्तस्यान्तर्यन्ति प्राणेषु मेऽप्यसदिति खलु
वै यज्ञेन यजमानो यजते^(२) यस्य पञ्चदशमन्तर्यन्ति
वीर्यं तस्यान्तर्यन्ति वीर्यं मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन
यजमानो यजते^(३) यस्य सप्तदशमन्तर्यन्ति (१)

प्रजा तस्यान्तर्यन्ति प्रजाया मेऽप्यसदिति खलु
वै यज्ञेन यजमानो यजते^(४) यस्यैकविंशमन्तर्यन्ति
प्रतिष्ठा तस्यान्तर्यन्ति प्रतिष्ठाया मेऽप्यसदिति खलु
वै यज्ञेन यजमानो यजते^(५) यस्य त्रिणवमन्तर्यन्त्यृत-
तस्य नक्षत्रियाञ्च विराजमन्तर्यन्त्यृतुषु मेऽप्यसन्नक्षत्रि-
यायाञ्च विराजीति (२)

* “वदन्ति सत्त्वं वै यजेत”—इति क, पदपाठश्च ।

खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते^(१) यस्य चयस्त्रिंश
 मन्तर्यन्ति देवतास्तस्यान्तर्यन्ति देवतासु मेऽप्यसदिति
 खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते^(२) यो वै स्तोमानामव-
 मस्यरमता गच्छन्त वेद परमतामेव गच्छति त्रिवृद्धै
 स्तोमानामवमस्त्रिवृत्परमो य एव वेद परमता मेव
 गच्छति^(३) ॥ ३ ॥

अन्तर्यन्ती^१ ति^२ चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

प्रथमानुवाकविहिते ज्योतिष्टोमे पुरुष प्रराचयितु द्वितीयेऽनु-
 वाके स्तोमप्रशसा कृता । अग्निष्टोमस्य प्राथम्य (तत्सामर्थ्यं) । तस्मा-
 दाहुर्ज्यैष्ठयज्ञ'—इतिवाक्येनोक्तम् (१४८ पृ) । तत प्राथम्यमति-
 रात्रस्यापि वैकल्पिकमस्ति । अतएव सूत्रकारेणोक्तम्—'अग्निष्टोम
 प्रथमयज्ञोऽतिरात्रमेके प्रव समासनन्ति—इति (आप श्रौ० १
 २ ३ ४) । तस्यैतस्यातिरात्रस्य तृतीयानुवाके विधिमुन्नयति—
 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति—भक्तै यजेत योऽग्निष्टोमेन यजमानोऽय
 सर्वस्तोमेन यजेतेति^(१)—इति । य पुरुषोऽग्निष्टोममनुतिष्ठति
 स पुन सवस्तोमेन चेद यजेत तदा न एव मुख्यो यष्टेति ब्रह्म-
 वादिन आहुः । तस्मात् सर्वस्तोममनुतिष्ठेदिति विधिरुन्नेः । अग्नि-

* "सप्तदशमन्तर्यन्ति[१] विराजीति[२]"—इति क, ख, ग ।

^१ ताभ्येतत्प ख एस्तकाण्यत्र ।

ष्टोमे चत्वार एव स्तोमास्त्रिवृतादयः । अतिरात्रे तु त्रिणवत्रय-
न्त्रिंशदपि स्तोमौ विद्येते[†] । तस्मादय मवस्तोम ॥

तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्या प्रथम स्तोम प्रशसति—“यस्य त्रिवृतमन्त-
यन्ति, प्राणान्स्तस्यान्तयन्ति प्राणेषु मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन य-
जमानो यजते^(१)”—इति । ‘यस्य यजमानस्य यागे वत्तमाना ऋत्विज
त्रिवृत स्तोममन्तरित कुर्युः, तस्य स्तोमस्य प्राणरूपत्वात् न ऋत्विज
तस्य यजमानस्य प्राणानेवान्तरितान् कुवन्ति । न त्वेतद्युक्तम् । अथ
यजमानो हि प्राणेष्वपि मे भागित्वमस्त्वित्यभिप्रेत्य यज्ञमनुतिष्ठति ।
तस्मात् त्रिवृत स्तोमोऽवश्यम्भावो । अथ द्वितीय स्तोम प्रशसति—
“यस्य पञ्चदशमन्तयन्ति वीर्यं तस्यान्तयन्ति वीर्यं मेऽप्यसदिति खलु
वै यज्ञेन यजमानो यजते^(२)”—इति । पञ्चदशस्य वीर्यसाधनत्वात्त-
दन्तराये वीर्यस्यान्तराय । अन्यत पूर्ववत् । तृतीय स्तोम प्रशसति—
“यस्य सप्तदशमन्तयन्ति, प्रजा तस्यान्तयन्ति प्रजाया मेऽप्यसदिति
खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते^(३) —इति । पूर्ववत् । अथ चतुर्थ
स्तोम प्रशसति—‘यस्यैकविंशमन्तर्यन्ति प्रतिष्ठा तस्यान्तयन्ति
प्रतिष्ठाया मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते^(४)’—इति ।
पूर्ववत् । अथ पञ्चम स्तोम प्रशसति—“यस्य त्रिणवमन्तयन्त्यृत्षु,
तस्य नक्षत्रियाञ्च विराजमन्तर्न्यृतुषु मेऽप्यसन्नक्षत्रियाया च
विराजीति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते^(५)”—इति । ऋतुत्वेन

* “एष वाव यज्ञो यदग्निष्टोम ०— त्रिवृत पञ्चदश सप्तदश
शकृविश — चतुष्टोमो भवति’—इति ता ब्रा० ६ ३ ।

† “तर्वस्तोमेनातिरात्रेण’—इत्यादि ता ब्रा० २ २१ ११ ।

त्रिणवस्य स्मृति शाखान्तरे द्रष्टव्या* । अतस्त्रिणवस्थान्तराये सति ऋत्नममेवान्तरायो भवति । त्रिणवस्तोमे सप्तविशतिसङ्ख्याका स्तोत्रीया नक्षत्राणि च कृत्तिकादीनि सप्तविशतिसङ्ख्याकानि विराट्-कन्दोऽपि विविधराज्यवाची नक्षत्रेष्टेषु श्रूयमाणे फलसन्नुह-मुपलक्षयति † । तथा सति त्रिणवान्तरायेण नक्षत्रसम्बन्धिन्या विराजोऽन्तराय । शेष पूर्ववत् । अथ षष्ठ स्तोम प्रशंसति—“यस्य त्रयस्त्रिंशमन्तयन्ति देवतास्तस्थान्तयन्ति देवतासु मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते^(१)”—इति । त्रिष्वपि लोकेषु प्रत्येकमेकादशसङ्ख्याका देवता । ताश्च ‘ये देवा दिव्येकादश स्य’—इतिमन्त्रे (ऋ० स० १ १३९ ११) समाह्वता । तथा सति त्रयस्त्रिंश-स्तोमान्तराये त्रयस्त्रिंशस्तोमाख्यसाम्यात् तासां देवतानामन्तरायो भवति । सोऽयमन्तरायोऽनुपपन्न देवतासु यत फल तदपि मे भूयादित्यभिप्रेत्य यजमानेन यष्टु प्रवृत्तत्वात् । तदेवमतिरात्रविव-क्षया सर्वे स्तोमा प्रशस्ता । सन्ति हि कस्मिंश्चिदतिरात्रे सर्वे स्तोमा । अतएव ह्युपरिष्ठाद् (१६५ पृ० १४५०) विधास्यति—“सवस्तोमोऽतिरात्र उत्तरम’—इति ॥

तथान्यमतिरात्रगत विशेष विधित्सया प्रशंसति—“यो वै स्तोमा-नामवममपरमता गच्छन्त वेद, परमतामेव गच्छति त्रिवृद्वै स्तोमा-नामवमस्त्रिवृत्परमो य एव वेद परमतामेव गच्छति^(२)”—इति । स्तोमाना मध्ये ह्यूनसङ्ख्याकस्तोत्रियोपेतस्त्रिवृत् स्तोमोऽवम, (स

* न. ब्रा० ४ १ १० ।

† वै ब्रा० २ ५ १, २ ३ १ १-६ ।

एवोत्तम)* तस्य च परमत्वादन्ते प्रयोग । अतिरात्रे हि तथा प्रयुज्यते त्रिवृद्रायन्तरसन्धिरिति चरमे सन्धिलोत्रे त्रिवृतो विधानात् । 'य एव वेद' इति पुनवचनमुपसहारायम् ॥३॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदायप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाक ॥

अङ्गिरसो वै सचमासत् ते सुवर्गं लोकमायन् तेषां
हविष्माश्च हविष्कृच्चाहीयेता तावकामयेताः सुवर्गं
लोकमियावेति तावेत द्विरात्रमपश्यता तमाहरता
तेनायजेता ततो वै तौ सुवर्गं लोकमैता य एव
विद्वान् द्विरात्रेण यजते सुवर्गं मेव लोकमेति^(१) तावैता
पूर्वेणाहागच्छतामुत्तरेण (१)

अभिज्ञव पूर्वमहं भवति गतिरुत्तरं^(२) ज्योतिष्टो-
मोऽग्निष्टोम पूर्वमहं भवति तेजस्तेनावरुध्ये सर्वस्तो-
मोऽतिरात्र उत्तरं सर्वस्याह्यै सर्वस्यावरुध्यै^(३) गायत्र
पूर्वेऽहन्ताम भवति तेजो वै गायत्री गायत्री ब्रह्म-
वर्चस तेज एव ब्रह्मवर्चसमात्मन् धत्ते चैष्टुभमुत्तरं
ओजो वै वीर्यं त्रिष्टुगोज एव वीर्यमात्मन् धत्ते^(४)
रथन्तरं पूर्वं (२)

* नास्त्येतद्वाक्य ख-पुस्तकादन्यत्र ।

† ता० ब्रा० ६ १ २८/२ ४ ।

अहन्त्साम भवतीय वै रथन्तरमस्यामेव प्रति
 तिष्ठति बृहदुत्तरेऽसौ वै बृहदमुष्यामेव प्रति तिष्ठति^(५)
 तदाहु क्व जगती चानुष्टुप् चेति वैखानस पूर्वेऽहन्त्साम
 भवति तेन जगत्यै नैति षोडश्युत्तरे तेनानुष्टुभौ^(६)
 ऽथाहुर्यत्समानेऽईमासे स्यातामन्यतरस्याहो वीर्य-
 मनु (३)

पृथेतेत्यमावास्याया पूर्वमहर्भवत्युत्तरस्मिन्नुत्तर
 नानवाईमासयोर्भवतो नानावीर्ये भवतो^(७) हवि-
 षन्निधन पूर्वमहर्भवति हविष्कृन्निधनमुत्तर प्रति-
 ष्ठित्यै^(८) ॥ ४ ॥

उत्तरेण^{१)} पूर्वे^{२)} ऽन्वे^{३)} कविः शतिश्च ॥ ४ ॥

द्वतीयानुवाके स्वस्वोमोऽतिरात्र उक्त । स चेकाह इति सर्व-
 ऽथेकाहा एतेनोपलक्षिता । अथाहीना द्विरात्रादय क्रमेणो-
 च्यन्ते । चत्वारो हि द्विरात्रभेदा । तत्र व्युष्टिद्विरात्रो राजा ।
 विहित अथाङ्गिरसा द्विरात्रो विधीयते—‘अङ्गिरसो वै सत्र-
 मासत, ते सुवर्ग लोकमायन्, तेषां हविष्मांश्च हविष्कृत्वाहीयेत्, ।
 तावकामयेतां सुवर्ग लोकमियावेति तावेत द्विरात्रमपश्यता
 तमाहरता, तेनायजेता, ततो वै तौ सुवर्ग लोकमैता य एव

* ‘रथन्तुर् पूर्वे[२] ऽन्वे[३]’—इति क, ख, ग ।

† ‘रात्रस्मान्ते इति ग ।

विद्वान् द्विरात्रेण यजते सुवर्गमेव लोकमेति^(१)—इति । ‘अङ्गिरस’ महषयो यदा सत्र मनुष्याय स्वर्गं प्राप्ता तदानीं तेषां मध्ये हवि-
आन्-हविष्कृदित्येतौ पुरुषावनुष्ठानेन स्वगतौ च हीनौ* स्थाताम् ।
तौ पुन श्वगप्राप्तिं कामयमानौ द्विरात्राख्यं यागं तत्साधनत्वेन
निश्चित्य तदौघा सामग्रीं सम्पाद्य तदनुष्ठानेन स्वर्गं प्राप्नो-
ऽन्नापि स्वर्गप्राप्तये द्विरात्रेण यजेत ॥

अथ हविर्विगेषं विधत्ते—‘तावैतां पूर्वैणाङ्गागच्छतामुत्तरे-
णाभिप्रवत् पूर्वमहभवति गतिरुत्तरम्^(२)—इति । ‘तौ’ हविष्कृ-
विष्कृन्नामानौ ऋषी द्विरात्रगतेन पूर्वैणाङ्गा स्वर्गं प्रविष्टौ । अत्र
सवत्राह शब्देन एकदिनसाध्यं सोमप्रयोगं उपलक्ष्यते । अभि-
प्रवाख्यं कश्चित् षडहयागविगेषः । तस्य च प्रथमदिने ज्योति-
ष्टोमप्रथमसंस्कारूपोऽग्निष्टोमो विहितोऽस्ति । स एवात्राभिप्रवशब्दे-
नोपलक्ष्यते । सोऽत्र पूर्वमहभवति । पूर्वदिनेऽनुष्ठेय इत्यथ । गम्यते
स्वर्गं येनातिरात्रेण सोऽथमतिरात्रविगेषो गतिः । स च गतिरुत्तर-
महभवति । द्वितीयदिने सोऽतिरात्रोऽनुष्ठेय इत्यथ ॥

उक्तार्थस्यष्टीकरणद्वारेण स्तोमविगेषान् विधत्ते—‘ज्योतिष्टोमो-
ऽग्निष्टोम पूर्वमहभवति तेजस्तेनावरुन्धे सवस्तोमोऽतिरात्र उत्तरं
सवस्थाप्यं सर्वस्थावरुन्धे^(३)—इति । अभिप्रव इत्यस्य व्याख्यानं
ज्योतिष्टोम इति । तत्र हि ज्योतिष्टोमेन निरूपितास्त्रिवृतादयः,
चत्वारं स्तोमा क्रियन्ते तदनुष्ठानेन तेजः प्राप्नोति । सवस्तोमै-

* ‘स्वगतौ रहितौ’—इति ख, ‘स्वगतावर्षा हीनौ’—इति ग ।

रूपेतोऽतिरात्र इत्यनेन त्रिणव-त्रयस्त्रिः श-स्तोमाभ्या संहिता अशेष-
स्तोमा उक्ता । तेन च सर्वमप्यप्राप्य प्राप्यते, स्वाधीनञ्च भवति ।
द्वादशभि स्तोत्रैरूपेतोऽग्निष्टोम , एकोनत्रिंशद्भि स्तोत्रैरूपेतोऽतिरात्र
इति तयोर्भेद ॥

अथ होतार प्रति प्रयोक्तव्ये स्तोत्रे दिनभेदेन सामविशेष
विधत्ते—“गायत्र पूर्वेऽहन् साम भवति तेजो वै गायत्री, गायत्री
ब्रह्मवचस तेज एव ब्रह्मवचसमात्मन् धत्ते त्रैष्टुभमुत्तर ओजो वै
वीर्यं त्रिष्टुगोज एव वीर्य मात्मन् धत्ते^{४)} इति । गायत्रीच्छन्द-
स्काया मृच्युत्पन्न गायत्रम् एतन्नामैक साम । तदेतद्द्वोतुराभि-
मुख्येन पठनीये स्तोत्रे गायेत् । तदेतत् पूर्वेऽङ्गि द्रष्टव्यम् ।
गायत्र्या अग्निना सहेत्यन्नत्वात् तेजस्त्वम ब्राह्मणैरनुष्ठेयत्वाद् ब्रह्म-
वर्चसत्वम् तदुभयमनेन साम्ना स्वस्मिन् समापद्यन्ति । यद्यपि त्रैष्टु-
भाख्य किञ्चित्साम नाम्नि, तथापि त्रिष्टुपच्छन्दस्कायामुत्पन्नत्वात्
त्रैष्टुभमित्युच्यते । तदेतदुत्तरदिने गायेत् । तेन शारीर बल-
मिन्द्रियसामर्थ्यञ्च प्राप्नोति ॥

अथ षष्ठस्तोत्रसामविशेष) चोदकप्राप्तविकल्पवारणाय नियम-
यति—“रथन्तर पूर्वेऽहन् साम भवतीय वै रथन्तरमस्यामेव
प्रति तिष्ठति , बृहदुत्तरैऽसौ वै बृहदमुष्या मेव प्रति तिष्ठति^(५)—

* “द्वादशस्तोत्राण्यग्निष्टोम ”—इति ता ब्रा ६ ३ ३ ।

† ता ब्रा० ७ १ द्रष्टव्यम् । सामस्वरूप तु पृथक् श्रुतमस्ति ।

‡ ता० ब्रा० ७ ४ ८ सा भा० द्रष्टव्यम् ।

ता० ब्रा ७ ७ । ऊह्य गा रथन्तरम १ १ १ बृहत् १ १ ५ ।

इति । प्रकृतौ* त्वृ हृहृद्रथन्तरथोरैच्छिको विकल्प † इह तु दिनभेदेन व्यवस्था ॥

पुनरपि दिनभेदेन व्यवस्थित मामान्तर विधत्ते— तदाऽऽ क जगती चानुष्टुप् चेति वैखानस पूर्वेऽहन् साम भवति तेन जगत्यै नैति षोडशुत्तरे तेनानुष्टुभ (६) —इति । अत्र ब्रह्मवादिनस्योद-
यन्ति † अत्र विद्यमाने द्वे एवाहनी तयो पूर्वस्मिन् गायत्र्या-
मुत्पन्न साम गीतम् तदुत्तरस्मिन् त्रिष्टुभ्युत्पन्न साम गीतम् न
ह्यत्र तृतीयचतुर्थे अहनी विद्येते ततो जगत्यनुष्टुभौ द्वाववतिष्ठेते
इति । तत्राभिजा मामान्तरविधानमुखेनोत्तरमाऽऽ । यद् वृहत्या-
मृच्युत्पन्न वैखानसाख्य सामां तत्पूर्वदिने गायेत । वृहती च
षट्त्रिंशदक्षरा सती चतुवारमावर्त्यमाना जगतीचय सम्पद्यते
अष्टाचत्वारिंशदक्षराणां जगतीनां तिसृणामचरमह्यया वृहती-
चतुष्टयसमानत्वात् । तेन वैखानससाम्नाय द्विरात्रयागो जगत्या
सकाशान्नापैति । षोडशीशब्देन षोडशस्तोत्रे गीयमान गौरिवी-
ताख्य † सामोच्यते । तच्चोत्तरेऽहनि गायेत् । तदाधारभूतामृच

* ज्योतिष्टोमस्याद्यसंस्थारूपेऽग्निष्टोमे ।

† “रथन्त” नाम्ना वृहत्साम्नोभयसाम्ना वा प्रथमं यजत । न रथन्तं सामान
महत्त्वा वृहत्सामानमाहरेदित्येके’ इति आप्य औ १ २६७ ।

‡ क् आ० ३ २ १ १ अत्रोत्पन्नम गी गा ६ २ २ , उ आ ४ २ ८
वृचे तदेव ऊ गा ४ १ ६ । विहितं च तां ब्रा १४४ १८११ ।

§ “अभि प्र गोपति गिरा”-इत्यत्र (क् आ० २ २ ३ ४) उत्पन्न तृतीयम्
(गी गा० २ ५ १ २२), अन्यत्रान्यत्र च ऊ गा २ १ ८ २ २,
इत्यादि । विहितं च ता० ब्रा ५ ७ ।

मंवलम्ब्य पूववदनुष्टुभ मगादयेत । तेन षोडशीसान्ना अथ द्विरा-
त्रोऽनुष्टुभ सकाग्रान्नापैति ॥

अथ दिनद्वयस्य पचव्यवस्था विधत्ते—“अथाङ्ग्यत्समानेऽर्द्धमासे
स्यातामन्यरस्याङ्गो वीथमनु पचेतेत्यमावास्याया पूर्वमहभवत्युत्तर-
स्मिन्नुत्तर नानैवार्द्धमासयोभवतो नानावीर्यं भवत (१)—इति । शुक्ल
कृष्णो वा एक एव पच ममानोऽर्द्धमास । तस्मिन्नेव यद्युभे अहनी
स्याता तदानीमेकपचगतत्वादेकस्याङ्गो यावद्वीथ तावदेव भवंत ।
इतरस्य * वीर्यं तु लुप्येत अत कृष्णपचस्यान्तिमदिने प्रथममह
कर्तव्यम् शुक्लपचस्य प्रथमदिने द्वितीयमह । एव सति भिन्नाङ्ग-
मासवत्तित्वाङ्गिन्नवीर्यं भवत ॥

अथ दिनभेदेन निधनविशेष विधत्ते—“हविष्मन्निधन पूव-
महभवति, हविष्कृन्निधनमुत्तर प्रतिष्ठित्यै (२)”—इति । पञ्चधा
विभक्तस्य साम्न पञ्चमभागो निधनम † । हविष्मच्छब्दरूप निधन
यस्मिन्नहनि तद्धविष्मन्निधनम पूर्वदिने हविष्मदितिशब्द प्रयोक्तव्य
इत्यर्थ । एव मितरत्रापि । निधनयोर्द्वित्वात्पादसदृशत्वेन प्रति-
ष्ठित्यै सम्पद्यते ‡ ॥

* द्वितीयाहस्य’—इति क ।

† “प्रस्तावोद्गीष्यप्रतिहारोपद्रवनिधनामि भक्तय” —इति पञ्चविधसूत्रम १

१ १ । ऋ० उप० २ २-७ । ऐं ब्रा ३ २ १२ ।

‡ हविष्मन्निधन ह्यविष्मत् वा उ० आ १ १ १६ १—२ अत्र गीतम

ऊ गा० ११ २ ८ हविष्कृन्निधन ह्यविष्कृत वा उ आ० १ १

१४ १—३ अत्र गीतम् ऊ गा० ११ २ ७ । विहिते चरे नामती

ता० ब्रा० २० ११ ३ ।

अत्र मीमाम् । दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे (जै० सू० १२
१३ अधि० ४) चिन्तितम्—

‘द्विरात्रादौ द्वादशाहे प्रायणीयादिक क्रम ।

आद्यन्तौ वर्जयित्वा वा विशेषाभावतोऽग्रिम ॥

• द्वादशाहे द्वितीयस्य द्विरात्रे प्रथमत्वं ।

जागतस्थान्तरायाच्च विध्यन्तो दशरात्रग ॥

अहीनरूपस्य द्वादशाहस्य विहृतयो द्विरात्र-त्रिरात्रादयः ।
तेषु किं द्वादशाहस्य प्रथममहं प्रायणीयसञ्चकारभ्यः क्रमेण
विध्यन्तः प्रवृत्ते किं वा प्रायणीयोदयनीयावाद्यन्तौ वर्जयित्वा
तन्मध्यगतस्य विध्यन्तः प्रवृत्त इति मग्नयः । ईदृशमहर्षपादेय
मीदृशं वर्जनीयमिति विशेषनियामकाभावात् आदित आरभ्य
प्रवृत्त इति पूर्वपक्षः । द्विरात्रं प्रकृत्यैवमान्नायते— ‘यत्प्रथमं तद्
द्वितीयं यद् द्वितीयं तत तृतीयम्’—इति । अयमथ — द्विरात्रस्य
यत्प्रथममहर्षनुष्ठेयम् तद् द्वादशाहस्य द्वितीयमिति । एवमुत्तर-
त्रापि योज्यम् । तदेतन्प्रायणीयवर्जने लिङ्गम् । तथा “जगती-
मन्तयन्ति”—इति जागतस्थाङ्गोऽन्तरायः आन्नायते तच्च वर्जने
लिङ्गम् । एवमादिभिर्लिङ्गैरुभयं वर्जयित्वा अत्रशिष्टो विध्यन्तो यत्र
यावानपेक्षितः, तत्र तावान् प्रवृत्तयितव्य इत्यवगन्तव्यम्—इति ॥

तत्रैव (जै० सू० ५३, ५४ अधि० १३) अन्यच्चिन्तितम्—

‘द्विरात्रेऽङ्गिरसा षोडश्याप्राप्तं किं विधीयते ।

परिसङ्ख्यायते वाद्यं चोदकाच्छ्रीप्रबुद्धितः ॥

अनारभ्यविधेः प्राप्तौ परिसङ्ख्यातिदेशतः ।

विकल्पोऽन्यद् द्विरात्रेषु प्रोक्तं वृत्तिकृतो मतम् ॥

सन्ति बहवो द्विरात्रा ' तेषु अङ्गिरसा द्विरात्रे श्रूयते—“वैखान-
सम्पूर्वेऽहन्त्साम भवति०—० षोडश्युत्तरे’—इति (१६६ पृ०) सोऽयं
षोडश्याप्राप्तं सन् विधीयते । न च चोदकात्प्राप्तिं शङ्कनीया
प्रत्यक्षवचनस्य शीघ्रप्रवृत्तेश्चोदको ह्यानुमानिकत्वेन विलम्बित इति
प्राप्ते ब्रूम — मा भूच्चोदकं अस्ति ह्यनारभ्याधीनं प्रत्यक्षं विध्य-
न्तरम्— उक्तमेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते —इति । तेषु सर्वेषु द्विरात्रेषु
प्राप्तं सन्नङ्गिरसा द्विरात्र एव नान्येषु द्विरात्रेष्विति परिसङ्घायते ।
ततोऽङ्गिरसां द्विरात्रे नियमेन षोडशी गृह्यते इतरेष्वतिरात्र
विकृतित्वेनातिदेशाद्विकल्प्यते । तदेतद् वृत्तिकारमतम् —इति ॥

तत्रैव * भाष्यकारमतेनारचयति —

“परिसङ्घा पूर्वपक्षे न सा युक्ता त्रिंदाशत ।

प्राप्तस्यान्यानुवादेन विधेये सा न शक्यत ॥

वृत्तिकारस्य सिद्धान्तरूपा यं परिसङ्घा सेव भाष्यकारमते
पूर्वं पक्ष । सिद्धान्तस्तु नैव — षोडश्युत्तर इत्ययं विधिरेव न
भवति । विधित्वितवैखानससामवाक्यशेषत्वेनार्थवत्त्वात् । अतः परि-
सङ्घा दोषत्रयोपेता नात्र कल्पनीया । प्राप्तस्य विधर्थस्य परि-
त्याग, अप्राप्तस्य निषेधार्थस्य स्त्रीकार, अन्यत्र प्राप्तस्य बाध इति
दोषत्रयम्”—इति ॥४॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाद्यप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थीऽनुवाक ॥

* 'तदेवाधिकरण'—इति क ।

आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्तस्मिन् प्रजापति-
 वीर्युर्भूत्वाचरत्स इमामपश्यत्ता वराहो भूत्वाहरत्ता
 विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्ष्ट, साप्रथत् सा पृथिव्यभवत्तत्
 पृथिव्यै पृथिवित्व^(१) तस्यामश्राम्यत् प्रजापति स
 देवानसृजत् वसून्नुद्रानादित्यान ते देवा प्रजापति-
 मब्रुवन् प्र जायामहा इति सोऽब्रवीत् (१)

यथाह युष्मास्तपसासृष्ट्येव तपसि प्रजननमिच्छ-
 ध्वमिति तेभ्योऽग्निमायतन् प्रायच्छदेतेनायतनेन
 श्राम्यतेति तेऽग्निमायतनेनाश्राम्यन् ते सवत्सर एका
 गामसृजन्त ता वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य प्रायच्छ-
 न्नेता रक्षध्वमिति ता वसवो रुद्रा आदित्या अर-
 क्षन्त सा वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य प्राजायत् चीणि
 च (२)

शतानि त्रयस्त्रिंशत्त्राय सैव सहस्रतम्यभवत्^(२)
 ते देवा प्रजापतिमब्रुवन्सहस्रेण नो याजयेति सोऽग्नि-
 ष्टोमेन वसून्याजयत्त इम लोकमजयन्तच्चादद् स
 उकथ्येन रुद्रानयाजयत्तेऽन्तरिक्षमजयन्तच्चादद् सो-
 ऽतिरार्चणादित्यानयाजयत्तेमु लोकमजयन्तच्चादद्^(३)-
 स्तदन्तरिक्षम् (३)

व्यवैर्यत् तस्माद्रुद्रा घातुका अनायतना हि तस्मा-

दाहृ शिथिल वै मध्यममहस्तिराचस्य वि हि तद-
 वैर्यतेति चैष्टुभ मध्यमस्याहृ आज्य भवति सयानानि
 सूक्तानि शरसति षोडशिनर शरसत्यहो धृत्या अशि-
 थिलभावाय^(४) तस्माच्चिराचस्याग्निष्टोम एव प्रथम
 मह स्यादयोक्थ्याऽयातिराच एषा लोकाना विधृत्यै^(५)
 चीणि शतान्यन्चीनाहमव्यवच्छिन्नानि ददाति (४)

एषा लोकानामनुसन्तत्यै^(६) दशत न वि च्छिन्द्या
 द्विराजन्नेद्विच्छिनदानी^(७) त्यथ या सहस्रतम्यासीत्तस्या
 मिन्द्रश्च विष्णुश्च व्यायच्छेताः स इन्द्राऽमन्यतानया
 वा इद विष्णु सहस्र वक्ष्यत इति तस्यामकल्पेता
 द्विभाग इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्तद्वा एषाभ्यनूचत उभा
 जिग्यथुरिति^(८) ता वा एता मच्छावाक (५)

एव शरस^(९) त्यथ या सहस्रतमी सा होत्रे देयेति
 होतार वा अभ्यतिरिच्यते यदतिरिच्यते होतानाप्त-
 स्थापयिता^(१०) थाहुरुन्नेत्रे देयेत्यतिरिक्ता वा एषा सह-
 स्रस्यातिरिक्त उन्नेतत्विजा^(११) मथाह सर्वेभ्य सदस्येभ्यो
 देये^(१२) त्यथाहुरुदाकृत्या सा वशश्चरेदि^(१३) त्यथाहुर्र्ब्रह्मणे
 चाम्रीधे च देयेति (६)

द्विभाग ब्रह्मणे तृतीयमम्रीधे इन्द्रो वै ब्रह्मा वैष्ण-
 वाऽम्रीद्यथैव तावकल्पेतामि^(१४) त्यथाहर्था कल्याणी

ब॒हुरू॒पा सा दे॒ये^(१५) त्व॒याहु॒र्या द्वि॒रूपो॒भ॒यत॑ ए॒नी सा
 दे॒येति॑ स॒हस्र॑स्य॒ परि॑गृ॒हीत्वै^(१६) तदा ए॒तत् स॒हस्र॑स्या-
 य॒नः स॒हस्र॑ स्तो॒त्रीया॑ स॒हस्र॑ दक्षि॒णा स॒हस्र॑स॒मित
 सु॒वर्गो॑ लो॒क सु॒वर्ग॑स्य॒ लोक॑स्या॒भिजि॑त्वै^(१७) ॥ ५ ॥

अ॒ब्रवी॑ १] च्चा २ न्तरि॑क्षं ३ ददा ४] त्यच्छा॒वाक॑ इति॑ २।*
 सप्त॑च॒त्वारि॑श॒च्च ॥ ५ ॥

चतुर्थं द्विरात्रोऽभिहितं अथ त्रिरात्रं त्रिधातु काचि-
 दाख्यायिकोच्यते । तस्या चाख्यायिकायामादौ पृथिव्युत्पत्तिं दश-
 यति—“आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् तस्मिन् प्रजापतिर्वायु-
 भूत्वाचरत् स इमामपश्यत् ता वराहो भूत्वाहरत्, ता विश्वकर्मा
 भूत्वा व्यमार्त्, साप्रयत्, सा पृथिव्यभवत्, तत् पृथिव्यै प्रथि-
 विलम्^(१)”-इति । इदम्—इति इदानीं दृश्यमानं गिरिनदी-
 समुद्रादिकं जगतं, पृथिव्युत्पत्तेः पूर्वं सलिलमासीत् । ‘तस्मिन्’
 एव सलिले केवला आप एव, न तु भूतान्तरम् तत्कार्यं वा
 किञ्चिदपि नासीत् । तदानीं प्रजापतिर्मूर्त्तस्य शरीरस्यावस्थात्
 स्थानाभावात् वायुरूपो भूत्वा तस्मिन्नेव सलिले सवत्र अचरत् ।
 चगत्वा च सलिले निमग्ना भूमिं दृष्ट्वा स्वयं वराहो भूत्वा
 दक्षिणेण ता भूमिं जलस्थोपर्याहरत् । आहत्य च वराहरूपमुत्सृज्य
 विश्वकर्मा भूत्वा विशेषेण माजनं कृत्वा तत्रत्यं द्रवमपनीय ता *

* अ॒ब्रवी॑[१] च्चा[२] तन्तरि॑क्ष[३] ददा[४] त्यच्छा॒वाक॑[५] च्च दे॒येति॑ [६]
 - इति क, ख, ग ।

विस्तारितवान् । तत इय दृश्यमाना सर्वप्राण्याधारभूता पृथिव्य-
भवत, प्रथनादेव पृथिवीनाम मय्यन्नम् ॥

अथ देवसृष्टि गोसृष्टि च क्रमेण दृश्यति— 'तस्यामश्राम्यत
प्रजापति स देवानसृजत वसून् रुद्रानादित्यान् ते दवा
प्रजापतिमब्रुवन् प्र जायामहा इति सोऽब्रवीद्यथाह युष्माऽस्तपमा-
सृष्ट्येव तपसि प्रजननमिच्छध्वमिति तेभ्योऽग्नि मायतन प्राय-
च्छदेतेनायतनेन श्राम्यतेति ते ऽग्निनायतनेनाश्राम्यन् ते सवत्सर
एका गामसृजन्त ता वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य प्रायच्छन्तेताऽ
रचध्वमिति ता वसवो रुद्रा आदित्या अरचन्त सा वसुभ्या
रुद्रेभ्य आदित्येभ्य प्राजायत त्रीणि च शतानि त्रयस्त्रिंशत चाथ
सैव सहस्रतम्यभवत^(२)—इति । 'तस्या भूमौ, स प्रजापति
स्त्रेनैव शरीरेणावस्थाय मिसृद् अश्राम्यत तप कृतवान् ।
तस्माच्च तप सगमर्थ्यात् त्रीन्वखादिदेवगणानसृजत । ते च वस्त्रादथ
प्रजापति प्रति प्रजोत्पादनोपाय पप्रच्छु । स' च प्रजापति
मदत्तपसि कृते सति पश्चाद्ययमुत्पादन मिच्छतेत्युक्त्वा होमाख्यस्य
तपस आधारभूतमग्नि द वा तेनाग्निना होमलक्षण तप कुरुते
त्युक्तवान् । ते च सवत्सर तत कृत्वा तदन्ते सर्वेऽप्येका गामसृजन्त ।
'ता' च गा स प्रजापति वसुभ्यो रचणार्थं दत्तवान् । सा च
रचिता सती, वस्त्रं गवा शतत्रय त्रयस्त्रिंशत चोत्पाद्यामास ।
तत प्रजापतिस्त्रामेव गा रुद्रेभ्यो दत्तवान् । "द्वार्थमपि सा, तथै-
वोत्पाद्यामास । एव मादित्यार्थं मप्युत्पाद्यामास । तमिम
पर्यायत्रय मगृह्य अतिरेकेनैव वाक्येनोदाजहार । तत्र त्रैधा वाक्य

विभज्य योजयितव्यम् । एव सत्येकोनसहस्र गवा सम्पन्नम् । येर्य
सहस्रतमौ गौ मेय सहस्रसङ्ख्यापूरण्यभवत् ॥

अत सहस्रदक्षिणाकेन त्रिरात्रयागेन याजन दशयति—‘ते
देवा प्रजापतिमब्रुवन्सहस्रेण नो याजयेति सोऽग्निष्टोमेन वसू-
नयाजयत न इम लोकमजयन् तच्चादद् स उक्थेन रुद्रानया-
जयत तेऽन्तरिक्षमजयन् तच्चादद् सोऽतिरात्रेणादित्यानया-
जयत तेऽसु लोकमजयन् तच्चादद्^(१)’—इति । वसुरुद्रादित्या
सर्वं मिलित्वा गोसहस्रदक्षिणाकयज्ञार्थं प्रजापतिं प्राथयामासु ।
म’ च प्रजापतिं देवगणत्रयं विभज्य त्रिषु दिनेषु क्रमादग्नि-
ष्टोमोक्थ्यातिरात्रैयाजितवान् । द्वादशस्तोत्रोऽग्निष्टोमः । पञ्चदश-
स्तोत्र उक्थ्यः । एकोनत्रिंशत्स्तोत्रोऽतिरात्रः* । ते च तैर्लोकत्रय-
मजयन् । स्वकीय (स्वकीयः) तत्तद्गोधनञ्च दक्षिणायमृत्विग्भ्यो
दत्तवन्तः ॥

अथोक्थ्यरूपे मध्यमेऽहनि काश्चिच्छमनविशेषान् विधत्ते—‘तद-
न्तरिक्षं व्यवैयत, तस्माद्गुद्रा घातुका अनायतना हि तस्मादाङ्ग
अग्निं वै मध्यममहस्तिरात्रस्य वि हि तद्वैयतेति त्रैष्टुभ मध्यम-
स्याङ्ग आच्य भवति सयानानि सूक्तानि श्रुमति षोडशिनः

* सर्वस्तोत्राणां मेघ कल्पः । उत्तरं मुत्तरं स्तोमभागानां दधाति ।
द्वादशाग्निष्टोमे, पञ्चदशोक्थ्या, षोडश षोडशिनः, सप्तदश वाजपेये,
एकान्नत्रिंशत्तमतिरात्रे, त्रयस्त्रिंशत्तमस्तोत्राणि—इति आप० श्रौ १४
१०, २-४ सूत्राणि ।

† नास्त्येतद् पुनः पद ख ग पुस्तकयोः ।

ग्रहसत्यङ्गो धृत्या अग्निथिल भावाय^{१५} —इति । यदन्तरिच रुद्रै-
जित तदन्तरिच व्यवैयत विशीणमभूत स्पृहारूप लोवसस्थान
भग्नमभूदित्यथ । यस्माद्गुद्राणाभायतनमन्तरिचलोकस्थान विशीण-
मभूत तस्मात् आयतनभावात् रुद्रा कोपाविष्टा सन्त सवत्र
प्राणिघातिनोऽभवन् । यस्मात् फलभूतमन्तरिच विशीणमभूत
तस्मात्तत्साधनमात्र त्रिरात्रयागस्य मध्यममह केनापि त्रेकल्येन
अग्निथिलमित्येवमभिज्ञा अह । तस्मान्मध्यमस्याङ्गो दाढीर्न गेथिल्य-
परिहाराय कानिचिच्छस्त्राणि अनुष्ठेयानि । त्रिष्टुप्लन्दस्काया-
मृच्युत्पन्न त्रेष्टुभ होतुराज्यशस्त्र ग्रमनीयम् । तथा सयानाख्यानि
दाशतय्या प्रसिद्धानि सूक्तानि शसेत् । तथा षोडश्याख्यमपि
शस्त्रं शसेत् ॥

इत्यमाख्यायिका प्रस्तुत्य मध्यमे विशेषाश्च विधाय त्रिरात्र-
यागस्याहविशेषान् विधत्ते— तस्मात्त्रिरात्रस्याग्निष्टोम एव प्रथम-
मह स्यादथोक्थ्योऽथातिरात्र एषा लोक्ताना विष्टये^(१५) —इति ।
यस्माद्दस्त्रादिभिरहस्त्रयेण लोकत्रयजयायाहस्त्रयसङ्घातरूपमनुष्ठि-
तम् तस्मात् त्रिरात्रयागमनुतिष्ठेदित्यथ । यदुक्त सूत्रकारेण—
सहस्र दक्षिणास्त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत्सहस्रं प्रथमेऽहनि ददात्येव
द्वितीये तृतीये च साहस्रपरितरिच्यते —इति ॥

* ' तस्मान्मध्यमस्याङ्गोऽर्थदाद्याथ अग्निथिल्यपरिहाराय ' —इति क ।

† अथ षोडशी । + + + । ७। त्वा वहन्तु हरय '—इति (ऋ स
१ १६ १-३) तिस्रो गायत्र्य '—इत्यादीनि (आश्र औ ६ २)
सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

तदिदं विधत्ते— 'त्रीणि शतान्यनूचीनाहमव्यवच्छिन्नानि ददा-
त्येषां लोकानामनुमन्तव्यै^(६)—इति । अनुक्रमेणाञ्चति प्रवर्त्तते
इत्यनूचीनम् तादृशञ्च तदहस्य अनूचीनाहम् प्रतिदिनमित्यर्थं
प्रतिदिनमवच्छिन्नानि यथा भवन्ति तथा त्रीणि त्रीणि शतानि
ददाति । अथस्त्रिशतश्रयाया अथेतदुपलक्षणम् । तथा सत्यैकैकस्मिन्
दिने अथस्त्रिशदधिकं गवां शतत्रयं दद्यादित्यथो भवति । एतच्च
लोकानां भूरादीनां सन्त्ये भवति । यदुक्तं सूत्रकारेण—'दक्षि-
णानयने न्यूना दशधा नयेत—इति ॥

तद्विधत्ते— दशतं न विच्छिन्त्याद्विराजन्नेद्विच्छिन्नदानी-
ति^(७)—इति । दशानां वर्गे दशतं । तस्य वर्गस्य विच्छेदं न कुर्यात् ।
वेदेदक्षिणस्यां दिशि अवस्थिता गा प्राग्वशमदसोमध्येन यदोत्तरस्था
दिशि दक्षिणाय नर्यात् तदानीमेकैकं दशकं सहैव नयेत् न तु
दशतो न्यूनं नयेत् दशसङ्ख्यायां विराड् रूपत्वात् । विराजं नेव वि-
च्छिन्नां करोमीति नेतुरभिप्रायः । यत्तु त्रिशत उपरि त्रयमधिकं
तदपि चरमेण दशकेन सह नयेत् न्यूनत्वस्यैवात्र विधानात् ।
एवमेकोनसहस्रे त्रिषु दिनेषु दत्ते सति सहस्रतमौ परिशिष्यते ॥

तद्दानन्तु बहुधा विकल्पितं प्रदशयितुं प्रसूति—'अथ या
सहस्राभ्यामीत्तस्यामिन्द्रश्च विष्णुश्च व्यायच्छेताः स० इन्द्रोऽमन्य-
तानया वा इदं विष्णुः सहस्रं वक्ष्येत इति तस्यामकल्पेता द्विभागं
इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्तद्वा एषाभ्यनूच्यत उभा जिग्यथरिति^(८)—इति ।
कृत्ति कल्पनम् तथैव कृष्ट्या तस्या सहस्रतस्या गवि निमित्त-

* "पक्षदं दशतो वर्गे वा"—इति या ५ १ ६० ।

भूताया ममेवेय भूयादित्येवमिन्द्रश्च विष्णुश्च परस्पर कलह कुरुत । तदानौमिन्द्रो मनस्येवमचिन्तयत । ता गा गृहीत्वा विष्णु अनया गवा सहस्रम इद सव मा वजयित्वा स्वाधीन करिष्यति तस्मान्नायैवाधिकेन भागेन भवितव्यमिति । ततस्तावुभौ 'तस्या गवि अकल्पेता व्यवस्था कृतवन्तो— इन्द्रो द्विभागे व्यवस्थित विष्णु-सूतीये भागे व्यवस्थित । तत एतदथमभिलक्ष्य काचिद्रभ्वेदे ष्टगनूच्यते सा च भागत्रयप्रतिपादिका । तस्याश्च प्रतीकम— उभा जिग्यथुरिति' एतत (ॠ० म० ६ ६८ ८) । इयञ्चोपरितनेऽनुवाके समाम्नास्यते (१८४ पृ० ७प) ॥

अथैतस्या ऋच शसननियम विधत्ते— ता वा एतामच्छावाक एव श्रूयति^(९)—इति ॥

विकल्पितेषु दानपक्षेषु प्रथम पक्षमाह— अथ या सहस्रतमी, सा होत्रे देयेति होतार वा अभ्यतिरिच्यते यदतिरिच्यते होतारानाप्तस्थापयिता^(१०)—इति । प्रतिदिन त्रयस्त्रिंशद्दधिकशतत्रये साम्येन दत्ते सति सेय सहस्रतम्यतिरिच्यते, यत्तु द्रव्य यागेऽतिरिक्त भवति तत्सर्वं होतारमभिलक्ष्यैवातिरिच्यते—होता ह्यनाप्तस्य सवस्य फलस्य प्रापयिता । तस्माद्द्वोत्रे सहस्रतमी देयेत्याद्य पक्ष । द्वितीय पक्ष दशयति— अथाङ्गस्त्रे देयेत्यतिरिक्ता वा एषा सहस्रस्थातिरिक्ता उन्नेतत्विजाम^(११)—इति । 'एषा' गो सहस्रस्य मध्येऽतिरिक्तवीर्या उन्नेतापृत्विजा मध्येऽप्यतिरिक्तवीर्या । अतएव हि द्वारिणीजनभक्षे श्रूयते "उन्नेतर्युपह्वमिच्छन्ते" इति (तै० म० ६ ५ ९१) । तस्मादियमुन्नेत्र देयेत्येव केचिदाहुः । द्वितीय

पञ्च दर्शयति—“अथाहु सर्वभ्य सदस्येभ्यो देयेति^(१२)”—इति ।

अत्रोपपत्तिवहिरेव द्रष्टव्या यावन्तो वै सदस्यास्ते सर्वे दक्षिणा

इत्यन्यत्रास्नातम (तै० म० ३ २ ८ ३) । तस्मात् सदस्येभ्यो देया ।

चतुर्थं पञ्च दर्शयति— अथाहु रुदाकृत्या सा वशञ्चरेदिति^(१३) —

इति । अत्राप्युपपत्तिवहिरेव द्रष्टव्या । दिनत्रये त्रिभागसाम्येन

दक्षिणा दत्ता, इयञ्चेका भागवैषम्यञ्च न युक्तम अतो यज्ञभूमे-

रुद्रता कृत्वा स्ववशत्वेन यथा चरति तथा कुर्यात् । पञ्चमं पञ्च

दर्शयति— ‘अथाहु ब्रह्मणे चाग्नीधे च देयेति द्विभाग ब्रह्मणे,

तृतीयमग्नाध ऐन्द्रो वै ब्रह्मा वैष्णवोऽग्नीध्रैव तावकन्येतामिति^(१४)

—इति । इन्द्रस्य विष्णोश्च या भागक्रान्ति तद्वत् तदीययो *

ब्रह्माग्नीध्रयोर्दया । षष्ठं पञ्च दर्शयति— अथाहु र्या कन्याणी बज्जरूपा

सा देयेति^(१५) —इति । इय वै सहस्रतमी न कस्मैचिद्देया कि

न्वेतत् प्रतिनिधिरूपा या काचित् ‘कन्याणी बज्जचोरादिगुणवती

विचित्रवणा सा दत्तव्या । सप्तमं पञ्च दर्शयति— अथाहु र्या द्विरूपो-

भयतएनी सा देयेति सहस्रस्य परिगृहीत्यै^(१६) —इति । ‘या गौ

शुक्लकृष्णवर्णाभ्यामुपेतत्वेन द्विरूपा । पार्श्वद्वये शुक्लकेशोपेतत्वात्

‘उभयत-एनी । सहस्रसङ्ख्याप्रत्यर्थं तादृशौ काचिद्देया ॥

तदिदं सहस्रदानोपेतं कमं प्रशंसति—“तद्वा एतत् सहस्र-

स्यायनं सहस्रं स्तोत्रीया सहस्रं दक्षिणा सहस्रं समित सुवर्गा

लोक सुवर्गस्य लोकस्थाभिजित्यै^(१७) —इति । त्रिरात्राख्यं यत्

* “इन्द्रस्य विष्णोश्च भागयोग्ययो ”—इति ख, “इन्द्रस्य विष्णोश्च या

भागक्रान्ति, तथैव क्रान्ति तदीययो ”—इति ग ।

कर्माक्त तटेनत्सहस्रधड्याकफनस्य प्राप्तिहेतु यस्मादत्र त्रिषु
दिनेषु मिलित्वा सोत्रीया च्च महम् विद्यन्ते दक्षिणाश्वोक्त-
रौत्या महस्र गाव स्वगलोकश्च सुखाधिक्याद्भूलोकसहस्रेण समान
तादृशस्य स्वगस्याभिजयाय इदं कम योग्यम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधनीये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥

सोमो वै सहस्रमपिन्दत्तमिन्द्रोऽन्वविन्दत्तौ यमो
न्यागच्छतावब्रवीदस्तु मेऽत्रापीत्यस्तु ही३ इचब्रूताः स
यम एकस्या वीर्यं पर्यपश्यदिय वा अस्य सहस्रस्य
वीर्यं बिभर्तौति तावब्रवीदिय ममास्त्वेतद्युवयोरिति
तावब्रूताः सर्वे वा एतदेतस्या वीर्यम् (१)

परि पश्यामोऽःशमा हरामहा इति तस्यामःश
माहरन्त १) ताम्पु प्रावेशयन्त्सोमायोदेहीति सा
रोहिणी पिङ्गलैकहायनी रूप कृत्वा त्रयस्त्रिंशता
च त्रिभिश्च शनै सहोदैत तस्माद्रोहिण्या पिङ्गलयैक-
हायन्या सोमं क्रीणीयाद्य एव विद्वान् रोहिर्वा
पिङ्गलयैकहायन्या सोमं क्रीणाति त्रयस्त्रिंशता
चैवास्य त्रिभिश्च (२)

शनै सोमं क्रीतो भवति सुक्रीतेन यजते २)
ताम्पु प्रावेशयन्निन्द्रायोदेहीति सा रोहिणी लक्ष्मणा

प॒ष्ठौही वा॒र्च॒घ्नी रूप॑ कृत्वा च॒यस्त्रि॒शता॑ च त्रि॒भिश्च॑
श॒तैः स॒होदै॑त् तस्मा॒द्रोहि॑णी लक्ष्म॒णा प॒ष्ठौही वा॒र्च॒घ्नी
दद्या॑द्य ए॒व वि॒द्वान् रोहि॑णी लक्ष्म॒णा प॒ष्ठौही
वा॒र्च॒घ्नी द॒दाति॑ च॒यस्त्रि॒शच्चै॑वास्य॒ चीणि॑ च श॒तानि॑
सा द॒त्ता (३)

भ॒वति॑^(३) ताम॒प्सु प्रा॑वेशयन् य॒मायो॑देहीति॒ सा
जर॑ती म॒र्खा त॒ज्जघ॑न्या रूप॑ कृत्वा च॒यस्त्रि॒शता॑ च
त्रि॒भिश्च॑ श॒तैः स॒होदै॑त्तस्मा॒ज्जर॑ती म॒र्खा त॒ज्जघ॑न्या
म॒नुस्तर॑णी कुर्वी॑त् य ए॒व वि॒द्वान् जर॑ती म॒र्खा
त॒ज्जघ॑न्याम॒नुस्तर॑णी कुरु॑ते च॒यस्त्रि॒शच्चै॑वास्य॒ चीणि॑
च श॒तानि॑ सामु॒प्सिन् लो॒के भ॑वति॒^(४) वा॒गे॒व स॒हस्र॑-
त॒मी तस्मा॑द् (४)

व॒रो दे॒य सा हि वर॑ स॒हस्र॑मस्य॒ सा द॒त्ता
भ॑वति॒ तस्मा॑द्व॒रो न प्र॑ति॒गृह्य॑ सा हि वर॑ स॒ह-
स्र॑मस्य॒ प्रति॑गृहीत भवती॒य वर॑ इति॒ ब्रूया॑द्यान्या
ब्रूया॑द्य ममेति॒ तथा॑स्य॒ तत् स॒हस्र॑मप्रति॒गृहीत॑
भव॑^(५)त्यु॒भय॑त॒एनी॑ स्यात् तदा॑हुरन्यत॒एनी॑ स्यात्
स॒हस्र॑ पर॒स्तादे॑त॒मिति॑^(६) यैव वर॑ (५)

क॒ल्याणी॑ रूप॑स॒मृद्य॑ सा स्यात्सा हि वर॑ स॒मृद्यै॑^(७)
ता म॑त्त॒रेणा॒ग्नीध्र॑ पर्या॒णीया॑हव॒नीय॑स्यान्ते॒ द्रोण॑क-

सुशमव॑ घापये^(१) दा जिघ्र॑ कलश॑ मञ्जुरु॑धारा॑ पय॑स्वत्या
त्वा वि॑शन्विन्द॑व समु॒द्रमि॑व सिन्ध॑व सा मा॑ सहस्र॑
आ भ॑ज प्रजया॑ प॒शुभि॑ सह पुन॑र्मा वि॒शता॑द्रयि-
रिति^(२) प्र॒जय॑वैन॑ प॒शुभौ॑ र॒य्या सम॑ (६)

अ॒र्द्धय॑ति^(३) प्र॒जावान॑ प॒शुमान॑ र॒यिमान् भ॑वति
य ए॒व वेद॑^(४) तथा॑ स॒हाग्नी॑ध्र प॒रेत्य॑ पुरस्तात् प्र॒तौच्या॑
तिष्ठ॑न्त्या जु॒ह्या^(५) दु॒भा जि॑ग्यथु॒र्न परा॑ जयेथे न परा॑
जि॒ग्ये क॑तरश्च॒नैना॑ इन्द्रश्च॒ विष्णो॑ यदण॑स्पृधेथा च॒ेधा
स॒हस्र॑ वि तद॑रयेथामिति^(६) च॒ेधा वि॑भ॒क्त वै त्रि॑रा॒त्रे
स॒हस्र॑ सा॒हस्री॑मे॒वैना॑ करोति सहस्र॑स्यै॒वैना॑ मा-
त्राम् (७)

क॒रोति^(७) रू॒पाणि॑ जु॒होति॑ रू॒पैरे॒वैना॑ सम॑र्द्ध-
यति^(८) तस्या॑ उ॒पोत्या॑य॒ कर्ण॑मा ज॒पे^(९) दि॒डे र॑न्तेऽदि॒ते
सर॑स्वति॒ प्रिये॑ प्रेय॑सि म॒हि वि॑श्रु॒त्येतानि॑ ते अ॒घ्निये॑
नामा॑नि सु॒कृत॑ मा दे॒वेषु॑ ब्रू॒तादिति॑^(१०) दे॒वेभ्य॑
ए॒वैन॑मा वे॒दय॑त्यन्वे॒न दे॒वा बु॑ध्यन्ते^(११) ॥ ६ ॥

वी॒र्यं^(१) च^(२) द॒त्ता^(३) तस्माद्^(४) वर॑ सम्^(५)
मात्राम्^(६) * एकान्नच॑त्वारि॒शच्च॑ ॥ ६ ॥

* एतदे॒तस्या॑ वी॒र्यं [१] म॒स्य त्रि॑भिश्च [२] द॒त्ता [३] स॒हस्र॑त॒मी तस्माद् [४]
यैव॑ दर [५] सम [६] मात्राम् [७] - इति क, ख, ग ।

पञ्चमेऽनुवाके त्रिरात्रोऽभिहितं अथ षष्ठे तत्रत्यां सहस्रतमौ प्रपञ्चयितुमुपाख्यानं दर्शयति—“सोमो वे सहस्रमविन्दत तमिन्द्रोऽन्विन्दत तो यमो न्यागच्छत तावब्रवीदसु मेऽत्रापौत्यसु ही ३ इत्यब्रूता ५ स यम एकस्या वीर्यं पयपश्यति वा अस्य सहस्रस्य वीर्यं विभक्तौति तावब्रवीदिय ममास्वेतयुवयोरिति तावब्रूता ५ सर्वे वा एतदेतस्या वीर्यं परि पश्यामोऽऽशमा हरामहा इति तस्यामऽऽशमाहरन्त (१) —इति । पुरा कदाचित् सोमो गोसहस्रमलभत । तदनुगम्येन्द्रोऽपि तदेव गोसहस्रमलभत तौ सोमेन्द्रौ प्रति यमोऽपि भागं निष्कामधमान आगच्छत । आगत्य चात्र गोसहस्रे ममापि कश्चिद्भागोऽस्त्वित्यब्रवीत । तावपि तथास्त्वित्यङ्गीकुरुत । आदराय श्रुतः । ततः स यम परीक्ष्य तस्मिन् सहस्रे एकस्याम उक्तमाया गवि सामर्थ्यमपश्यत । तत इयमेकैवास्य गोसहस्रस्य वीर्यं विभक्तौति मनसा निश्चित्य द्वयमेव ममासु युवयोरितरत सहस्रमित्यब्रवीत । ततस्तौ सोमेन्द्रावेवमुक्तवन्तौ सर्वेऽपि वयं मिलित्वा एतस्याम् उक्तमाया गवि वीर्यं परीक्ष्य तस्यामशमेकैकं स्वीकुम इति विचार्य तथैव कृतवन्तः ॥

तत्र सोमस्य प्रथममशहरणप्रकारं दर्शयति—“तामसु प्रावेशयत्सोमायोदेहीति सा रोहिणीं पिङ्गलैकहायनीं रूपं कृत्वा चयस्त्रिऽशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत तस्माद्रोहिण्या पिङ्गलयैकहायन्या सोमं क्रीणीयाद् —य एव विद्वान् रोहिण्या पिङ्गलयैकहायन्या सोमं क्रीणाति चयस्त्रिऽशता चैवास्य त्रिभिश्च शतैः

* पा ८ २ १ ७ वा० १ ।

सोम क्रीतो भवति, सुक्रीतेन यजते^२—इति । ते त्रयोऽपि मिलित्वा ताम उक्तमा गा सोमायोदेहीत्येव ब्रुवन्तोऽप्यु प्रावेशयन् । सोमस्य यद् यावद्रूप योग्य तत्तावद्रूप गृह्णीत्वा जलादुद्गच्छेदित्यथ । तत सा गोरप्य प्रविष्टा जलादुद्गमनवेलाया तत्प्राणित रूप ह्रलोदगच्छत । तदेव रूप स्पष्टीक्रियते—‘रोहिणी गरोरे लोहितवर्णा, पिङ्गला पिङ्गलाक्षी एकहायनी एकम्बत्सरवयस्का ईदृशी मतौ लावण्योपेत रूपञ्च कृत्वा गवामन्यामा त्रयस्त्रिंशत्तमह्यया शतत्रयमह्यया च मह जलादुदगच्छत । यस्मात् सोमाय रोहिण्यादिरूप धृतवती तस्माद्रोहिण्या एकहायन्या पिङ्गलाक्ष्या सोम क्रीणीयात् । तथा क्रीत मामस्त्रयस्त्रिंशद्धिकेन शतत्रयेण क्रीतो भवति । तत सुक्रीतेन सोमेनामौ यजते ॥

अथेन्द्रस्य तदीयाशहरणप्रकार दृश्यति— तामप्यु प्रावेशयन् त्रिन्द्रायोदेहीति सा रोहिणी लक्ष्मणा पृथोही वाचघ्नी रूप कृत्वा त्रयस्त्रिंशत्ता च त्रिभिश्च शते सहोद्रेत तस्माद्रोहिणी लक्ष्मणा पृथोही वाचघ्नी दद्याद् य एव विद्वान् रोहिणी लक्ष्मणा पृथोही वाचघ्नी ददाति त्रयस्त्रिंशत्त्रेवास्य त्रीणि च शतानि व सा दत्ता भवति^(२)—इति । पूर्ववद्वाख्येयम् । लक्ष्मणा शृङ्गपुच्छाद्यवयवशैष्ठवयोग्यलक्षणोपेता पृथोही’ चतुर्वर्षा ‘वाचघ्नी दृशनमात्रेण मानसक्रेषापहन्ती यस्मादिन्द्रस्येदृशी प्रिय’, तस्मात् ईदृशीमेव दक्षिणात्न दद्यात् ॥

अथ यमस्य तदीयाशहरणप्रकार दृश्यति—‘तामप्यु प्रावेशयन् यमायोदेहीति सा जरती मूर्खा, तज्जघन्या रूप कृत्वा त्रयस्त्रिं-

शता च त्रिभिश्च शतै सहोदेत तस्माञ्जरती मूर्खा तज्जघन्या-
मनुस्तरणी कुवीत य एव विद्वान् जरती मूर्खा तज्जघन्यामनु-
स्तरणी कुरुते त्रयस्त्रिंशच्चेवास्य त्रीणि च शतानि सामुष्मिन् लोके*
भवति^(४) —इति । जरती वृद्धा मूर्खा रोषणशीला भैव जघन्या
तज्जघन्या इयमेवात्यन्तकुरूपा नान्येत्यथ । अनुस्तरणी मृत
पुरुषस्य या गा हत्वा तदवयवान् प्रेतपुरुषावयवेष्वाप्तृणन्ति सेय-
मनुस्तरणी । सा च जरादिगुणयुक्ता कार्या । तस्यास्तरणेन परलोके
त्रयस्त्रिंशत् अधिकशतत्रय सम्पद्यते । शेष पूर्ववत् । अत्र क्रयदा-
नानुस्तरणैर्विधय प्राप्तङ्गिका ॥

एवमाख्यायिकया सहस्रतमी प्रश्नस्याथ प्रकारान्तरेण प्रश्न-
सति— वागेव सहस्रतमी तस्माद्वरो देय सा हि वर सहस्रमस्य
सा दत्ता भवति तस्माद् वरो न प्रतिगृह्य सा हि वर सहस्र-
मस्य प्रतिगृहीत भवतीय वर इति ब्रूयादथान्या ब्रूयादिय
ममेति तथास्य तत्सहस्रमप्रतिगृहीत भवति^(५) —इति । येय
सहस्रतमी सोमाद्यर्थं रूपत्रय खौकृत्य जलादुद्गता, सा वाग्देवतैव
यस्माद् वाग्देवतैव रूप तस्मात् साहस्रदक्षिणे यागे वाग्देवतात्व-
सम्पादनाय श्रेष्ठ एव गोविशेषो देय । । यस्मात् सहस्रतमी श्रेष्ठो
गोविशेष तस्माच्छ्रेष्ठे दत्ते सत्यस्य यजमानस्य सहस्रस्वरूपा सा
सहस्रतमी दत्ता भवति । यस्माच्छ्रेष्ठो गोविशेष, सहस्रसदृश,
तस्माच्छ्रेष्ठ गोविशेष न प्रतिगृह्णीयात् । तत्प्रतिगृहे सति गोसहस्र-

* “सामुष्मिलोके”—इति मू क, ख, टी क ग ।

। “गौर्वे वर ”—इत्यादि आप० श्रौ० सू ५ ११ ४ ।

प्रतिग्रहदोषो भवेत् । अथ कथञ्चित् प्रतिगृह्णीयात्, तदा तामेव निदिशेत्—योऽयं वरः, मेयं सहस्रतमीति । एव निर्दिश्याणान्या प्रत्येव ब्रूयात्—‘इयं वरव्यतिरिक्ता ममेति । एव निर्दिशेत् सति वरप्रतिग्रहेऽपि सहस्रप्रतिग्रहदोषो न भवति ॥

इत्थं सहस्रतमी बद्धधा प्रग्रस्य तस्या दातव्याया लक्षण विधत्ते—“उभयतएनी स्यात्^(६)”—इति । उभयो पार्श्वयो शुक्लरेखा यस्या, सेयम् ‘उभयतएनी ॥

अथ प्रकारान्तरेण लक्षण विधत्ते—‘तदाङ्गरन्यतएनी स्यात् सहस्र परस्तादेतमिति^(७)—इति । तस्मिन् सहस्रतमीविषये अभिज्ञा एवमाहुः,—अन्यतरस्मिन्नेव पार्श्वे शुक्लरेखा पर्याप्ता । तत्रोपपत्तिञ्चैवमाहुः—एत परस्तात् सहस्रम् एतस्य गोविशेषस्य परभागे गोसहस्रं तिष्ठति, अतो न तत्र शुक्लरेखापेक्षितेति ॥

अथ सहस्रतमीप्रतिनिधित्वेन पचान्तरं विधत्ते—यैव वर कल्याणी रूपसमृद्धा सा स्यात् सा हि वर समृद्धो^(८)—इति । ‘या’ गौ ‘कल्याणी बद्धचीरादिगुणवती, रूपसमृद्धौ समीचीन-शृङ्गपुच्छाद्युपेता, सैवात्र वर’ दातव्यो गोविशेषः स्यात् । तद्दानेनैव समृद्धिर्भवति ॥

दातव्यायास्तस्या गौराप्रापणं विधत्ते—तामुत्तरेणाग्नीध्रं पर्याणीयाहवनीयस्थान्ते द्रोणकलशमव प्रापयेत्^(९)—इति । अग्नीध्रं शरणम् ‘आग्नीध्रम्’, तस्योत्तरभागे ‘ता’ दातव्या गा प्रदक्षिणत्वेनानीयाहवनीयस्य समीपे द्रोणकलशस्थितं सोममवप्रापयेत् ॥

तस्मिन्नाप्रापणे मन्त्रमुत्पादयति—“अ० जिघ्रं कलशं मन्त्रं-

धारा पयस्वत्या त्वा विशन्विन्दव समुद्रमिव सिन्धव सा सा
सहस्र आ भज प्रजया पशुभि सह पुनर्मा विशताद्रचिरिति*(१)”

इति । महीति गोर्नाम लक्ष्यते । हे महि । त्व द्रोणकलश
मवतो जिघ्र । कीदृशी त्वम् ? ‘उरुधारा’ दौघचीरधारोपेता,
‘पयस्वती’ बज्जलचीरोपेता । तादृशी त्वाम ‘इन्दव सोमविन्दव
आविशन्तु—यथा समुद्र सिन्धव प्रविशन्ति, तद्वत् । सा त्व माम्
अस्मिन् गोसहस्रे ‘आ भज सवत प्रापय । तथा ‘रधि धनम,
प्रजया पशुभिश्च सह मा पुन आविशतु । अग्रापणस्य फल
दर्शयति— प्रजस्यैवैन पशुभी रय्या समद्ध्यति(११) —इति ॥

वेदन प्रशंसति— ‘प्रजावान् पशुमान् रथिमान् भवति य एव
वेद(१२)”—इति ॥

अथ तदङ्गभूत कञ्चिद्धोम विधत्ते— “तया महाग्नीध्र परेत्य
पुरसात्प्रतीच्या तिष्ठन्त्या जुहुयाद्(१३)”—इति । आहवनीयसमीपे
स्थितया तया गवा सह पुनराग्नीध्रसमीपे प्रत्यागत्य तस्य आग्नीध्रस्य
पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखत्वेन गवि स्थिताया जुहुयात् ॥

- होमाङ्गभूत मन्त्र दशयति— ‘उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न
परा जिग्ये कतरश्चनेनो । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथा चेधा सहस्र
वि नदरयेथामिति(१४)”—इति । हे इन्द्राविष्णू । युवाम् ‘उभा’
उभौ ‘जिग्यथु’ सर्वत्र जितवन्तौ, न परा जयेथे’ कापि पराजय

* य० वा स० ८ ४२ पर मस्ति पाठभेदो महान् ।

† जिघ २ ११ ५ । “गोर्नाम वक्ष्यति (१६० प० १६५०)”—इति ग ।

‡ ऋ० स० ६ ६६ ८ ।

न प्राप्तुय । एनो' एनयोऋभयोमध्ये कतरश्चन एकोऽपि न परा-
जिग्ये पराजय न प्राप्तवान् । हे विष्णो । त्वमिन्द्रश्चोभौ 'यदपस्पृ-
धेथा यदा परस्पर स्पद्धितवन्तो, तत तटा गोमहस्र त्रेधा'
विभज्य ऐरयेथाम इन्द्रस्य द्वौ भागौ विष्णोरेको भाग इत्येव
प्राप्तवन्तौ ॥

त्रेधा सहस्रमिति मन्त्रभागस्य तात्पर्य दर्शयति— त्रेधा विभक्त
वै त्रिरात्रे सहस्रं साहस्रीमेवेना करोति — सहस्रस्यैवैना मात्रा
करोति^(१५) —इति । त्रिरात्राख्ये यागे गोसहस्र दिनत्रयार्थं त्रेधा
विभक्तव्यमिति यत तेन 'एना महस्रतमीमेव गा साहस्री सहस्रो-
पेता करोति — न केवल सहस्रोपेता, किन्तु तस्य सहस्रस्य
यावती मात्रा तावन्मात्रामेवना करोति ॥

अथैतदङ्गभूत होमान्तर विधत्ते— "रूपाणि जुहोति रूपैरेवैना
समर्द्धयति^(१६) —इति । रोहिणी पिङ्गलेकहायनौ—इत्यादीनि
यानि रूपाण्युक्तानि (१८२४० १५५०), तानि जुहुयात् । रोहिण्यै
खाहा—इत्यादयो मन्त्रास्तत्रोन्नेया । एतस्मिन् होमे कृते सत्य-
पेक्षिते रूपैरेव एना' ग समृद्धा करोति ॥

अथैतदङ्गभूत जप विधत्ते— 'तस्या उपोत्थाय कणमा जपेद्^(१७)
—इति । 'तस्या गो कणसमीप प्रत्युपस्थितो भूत्वा वक्ष्यमाण
मन्त्र जपेत् । तमिम मन्त्र दशयति— 'इडे रन्तेऽदिते सरस्वति
प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अघ्निये नामानि सुहृत मा
देवेषु ब्रूनादिति^(१८) —इति । केनापि न हन्यत इत्यघ्निया

गौ । हे अग्निष्ये । इडादीनि तव नामानि अतस्त्रैर्नामभिरिह सम्बोध्यते एतादृशी त्व देवेषु मध्ये मा यजमान सुकृत पुण्यकृत भूहि । मन्त्रस्य तात्पर्यं दशयति— देवेभ्य एवेनमा वेदयत्यन्वेन देवा बुध्यन्ते^(१९)—इति । एतन्मन्त्रपाठेन इय गौ देवेभ्य एव एन यजमानमावेदयति ते च देवा एन' यजमान पुण्यकारिण जानन्ति ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवौये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाक ॥

सहस्रतम्या वै यजमान सुवर्ग लोकमेति सैनः
सुवर्ग लोक गमयति सा मा सुवर्ग लोक गमयेत्याह
सुवर्ग मेवैन लोक गमयति^(१) सा मा ज्योतिष्मन्त लोक
गमयेत्याह ज्योतिष्मन्त मेवैन लोक गमयति सा मा
सर्वान् पुण्यान् लोकान् † गमयेत्याह सर्वानेवैन
पुण्यान् लोकान् † गमयति सा (१)

मा पतिष्ठा गमय प्रजया पशुभि सह पुनर्मा
विश्रुताद्रयिरिति प्रजयैवैन पशुभौ रय्या प्रतिष्ठाप-
यति^(२) अजावान् पशुमान् रयिमान् भवति य एव

* निघण्टौ १ ११ १ निरुक्ते ११ ४ ६ ।

†, ‡ “पुण्यालोकान —इति क, “पुण्याल्लोकान”—इति टी० क०,

“पुण्याल्लोकान”—इति टी ग । /

वेद^(१) तामग्नीधे वा ब्रह्मणे वा होत्रे वोजात्रे वा ध्वर्यवे
वा दद्यात् सहस्रमस्य सा दत्ता भवति^(२) सहस्रमस्य
प्रतिगृहीत भवति यस्तामविद्वान् (२)

प्रतिगृह्णाति ता प्रति गृह्णीयादेकासि न सहस्रमे-
का त्वा भूता प्रति गृह्णामि न सहस्रमेका मा भूता
विश मा सहस्रमि^(३)त्येकामेवैना भूता प्रति गृह्णाति न
सहस्र य एव वेद^(४) स्योनासि सुपदा सुशेवा स्योना
मा विश सुपदा मा विश सुशेवा मा विश (३)

इत्याह स्योनैवैन^(५) सुपदा सुशेवा भूता विशति नै-
न^(६) हिनस्ति^(७) ब्रह्मवादिना वदन्ति सहस्र^(८) सहस्रत
म्यन्वेती^(९) सहस्रतमी^(१०) सहस्रा^(११)मिति यत प्राचीमुत्-
सृजेत् सहस्र^(१२) सहस्रतम्यन्वियात्तत सहस्रमप्रज्ञाच^(१३)
सुवर्ग लोक न प्रजानीयात् प्रतीचीमुत्सृजति ता^(१४)
सहस्रमनु पर्यावत्ते सा प्रजानती सुवर्ग लोकमेति^(१५)
यजमानम् (४)

अभ्युत् सृजति क्षिप्रे सहस्र प्र जायत उत्तमा
नीयते प्रथमा देवान् गच्छति^(१६) ॥ ७ ॥

सा^(१) ऽविद्वान्^(२) विश^(३) यजमानं^{(४)*} द्वादश च ॥ ७ ॥

* 'लोकान गमयति सा[१]विद्वान्[२] सुशेवा मा विश[३]' -इति क ख, ग ।

षष्ठेऽनुवाके सहस्रतमी प्रशस्य तदङ्गभूत होमादिकभुक्तम् अथ सप्तमे तद्दान विधीयते । तत्र यदुक्त सूत्रकारेण—‘ता यजमानोऽभिमन्त्रयते सा मा सुवर्गं लोकं गमयेति—इति । तानेतान् सहस्रतम्या अनुमन्त्रणमन्त्राञ्चतुरो व्युत्पाद्य व्याचिख्यासु प्रथममन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—‘सहस्रतम्या वै यजमानः सुवर्गं लोकमेतत् सैनः सुवर्गं लोकं गमयति सा मा सुवर्गं लोकं गमयेत्याह,—सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^(१)—इति । ‘यजमान’ अथ सहस्रतम्या’ गवा स्वर्गं लोकं प्राप्नोति सा ह्येन प्रापयति । तस्मात् सा मेत्यादिमन्त्रपठत्वं । इह सहस्रतमि । मा त्वं मा स्वर्गं लोकं प्रापयेति तस्यार्थः । तेन सा स्वर्गं प्रापयत्येव ॥

एवमुत्तरेषा त्रयाणामपि मन्त्राणां क्रमेण तात्पर्यं दर्शयति—‘सा मा ज्योतिष्मन्तं लोकं गमयेत्याह ज्योतिष्मन्तमेवैनं लोकं गमयति सा मा सर्वान् पुण्यान् लोकान् गमयेत्याह, सर्वानेवैनं पुण्यान् लोकान् गमयति सा मा प्रतिष्ठां गमय प्रजया पशुभिः सह पुनर्मा विप्रतादृथिरिति प्रजयैवेन पशुभ्यो रथ्या प्रतिष्ठापयति^(२)—इति । ‘ज्योतिष्मन्तं’ आदित्यलोकः । इन्द्रलोकादथ पुण्या’ । ‘प्रतिष्ठा स्थिरावस्थानम् । प्रजया पशुभिश्च सह ‘रथि’ धनं पुनर्मा प्रविशतु ॥ वेदेन प्रशस्यति—‘प्रजावान् पशुमान् रथिमान् भवति य एष वेद^(३)’—इति ॥

तस्या सहस्रतम्या दानं विधत्ते—‘ता मग्नीधे वा ब्रह्मणे वा होत्रे वोद्गात्रे वा ध्वर्यवे वा दद्यात्, सहस्रमस्य सा दत्ता भवति^(४)’—इति ॥

अथ प्रतिग्रहदोषपरिहाराय तत्र प्रतिग्रहमन्त्रं विधत्ते—‘सहस्र-

मंस्य प्रतिगृहीत भवति, यस्त्नामविद्वान् प्रतिगृह्णाति ता प्रति गृह्णीयादेकासि न सहस्रमेका त्वा भूता प्रति गृह्णामि न सहस्रमेका मा भूता विग्र मा सहस्रमिति^(५) —इति । योऽमन्त्रमविद्वान् सहस्रतमो प्रतिगृह्णीयात्, अस्य गोसहस्र प्रतिगृहीत भवति तावान् प्रत्यवाय इत्यथ । अत एकामोत्यादिमन्त्रेण ता सहस्रतमो प्रतिगृह्णीयात् । मन्त्राथस्तु — सहस्रतमो त्वमेकेव गोरसि न तु सहस्रम् अतस्त्वामेकामेवसूता प्रतिगृह्णामि न तु सहस्र त्वमथेकेव भूता मा प्रविश सहस्र भूत्वा मा प्रविश । 'इति शब्दो मन्त्र-समाप्यथ ॥ मन्त्रवेदन प्रशमति— एकामेवेना भूता प्रति गृह्णाति न सहस्र य एव वेद^(६) —इति ॥

अथ प्रतिग्रहादूद्ध जघ्न मन्त्रमुत्पाद्य तात्पर्यं दशयति— स्यो-नामि सुषदा सुशेवा स्योना मा विग्र सुषदा मा विग्र सुशेवा मा विग्रेत्याह स्यानैवैनं सुषदा सुशेवा भूता विग्रति—नेनं हिनस्ति^(७)—इति । हे सहस्रतमि । त्व स्याना' सुखप्रदा 'सुषदा' दोहनादिकाले सुखेन प्राप्तु शक्या सुशेवा कण्डूयनादिना सुखेन सेवितु शक्या चामि । अतस्तथाविधेव भूत्वा मा प्रविश । एतन्मन्त्र पाठेन तथैव भूत्वा प्रविश्य सवप्रकारेणाप्येन न हिनस्ति ॥

अथान्वयप्रतिरेकाभ्या प्रत्यङ्मुखत्वेन उत्सजन विधत्ते— 'ब्रह्म-वादिनो वदन्ति—सहस्रं सहस्रतम्यन्वेती ३ सहस्रतमो सहस्रा २-मिति यत् प्राचीमुत्सृजेत् सहस्रं सहस्रतम्यन्वियात् तत् सहस्रमप्रज्ञात्रं सुवग लोक न प्रजानोयात् प्रतीचीमुत्सृजति तां

* "विश इत्याह" —इति ख ।

सहस्रमनु पर्यावर्तते सा प्रजानतो सुवर्गं लोकमेति^(८) —इति ।
 किं मोसहस्रस्य पुरतो गमनं किं वा सहस्रतम्या पुरतो गमनमिति
 ब्रह्मणादिना विचारः । तत्र यदि प्राङ्मुखीमेनामुत्सृजेत तदानीं
 पुरतो गोसहस्रे गच्छति सति पश्चादियं गच्छेत तदानीं प्रजानरहित
 गोसहस्रं स्वर्गं न जानीयात् तस्मात् तत्परिहाराय प्रत्यङ्मुखी-
 मेनामुत्सृजेत् — तदानीं पुरतो गच्छन्ती ता सहस्रतमोमं अनु-
 पृष्ठतो गोसहस्रं गच्छति सा च सहस्रतमो मागाभिज्ञा सती
 स्वर्गं प्राप्नोति ॥

यत्कृतं सूत्रकारेण— ‘ता प्रतमानेन हिरण्येन निष्क्रीय यज-
 मानस्य गोष्ठे विसृजति’—इति, तदेतद् विधत्ते— यजमानमभ्यु-
 त्सृजति क्षिप्रं सहस्रं प्र जायते उत्तमा नीयते प्रथमा देवान्
 गच्छति^(९)—इति । ऋत्विग्भ्यो निष्क्रीता ता सहस्रतमो यज-
 मानगृहाभिमुख्ये(खे)नोत्सृजेत् । तथा सति यजमानगृहे तन्त्र एव
 काले सहस्रमुत्पद्यते । इयञ्च सहस्रतमो दक्षिणानयनकाले चरमा
 सती नीयते, स्वर्गप्राप्तिकाले प्रथमा सती यजमानेन सह देवान्
 गच्छति ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

अचिरद्दादौवाय प्रजा पुत्रकामाय स रिरिचा-
 नाऽमन्यत् निर्वीर्यं शिथिलो यातयामा स एतं चतू-

रात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत् ततो वै तस्य चत्वारो
वीरा आजायन्त सुहोता सूज्ञाता स्वध्वर्यु सुस-
भेयो य एव विद्वाश्चतुरात्रेण यजत् आस्य चत्वारो
वीरा जायन्ते सुहोता सूज्ञाता स्वध्वर्यु सुसभेयो^(१)
ये चतुर्विंश पवमाना ब्रह्मवर्चस तत^(२) (१)

य उद्यन्त स्तोमा श्री सा^(३)चिंश्च अद्वादेव यज-
मान चत्वारि वीर्याणि नोपानमन् तेज इन्द्रिय ब्रह्म-
वर्चसमन्नाद्यश्च एताश्चतुरश्चतुष्टोमान्स्तोमानपश्यत्
तानाहरत्तैरयजत् तेज एव प्रथमेनावारुन्धेन्द्रिय
द्वितीयेन ब्रह्मवर्चस तृतीयेनान्नाद्य चतुर्थेन^(४) य एव
विद्वाश्चतुरश्चतुष्टोमान्स्तोमानाहरति तैर्यजते तेज
एव (२)

प्रथमेनावारुन्धेन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चस तृती-
येनान्नाद्य चतुर्थेन यामेवाचिक्वृद्धिमाध्नीत्तामेव यज-
मान ऋध्नोति^(५) ॥ ८ ॥

त^(६)देवा^(७)ष्टादश च* ॥ ८ ॥

सप्तमे सहस्रतमीदानमुक्तम् तावता पञ्चममाह्वय चिध्वनु-
वाक्केषु 'गर्गचिरात्र' समापित । अथाष्टमनमथो द्वौ चत्वारान्ना-
वुच्यते । तत्रात्रेश्चत्वारामष्टमेऽभिधत्ते— "अत्रिरददादौवाथ प्रजा

* ' तत[१] तेज[२] एष्टादश च "—इति क, ख, ग ।

पुत्रकामाय स रिरिचानोऽमन्यत — निवीर्यं शिथिलो यातयामा
स एत चत्तरात्रमपश्यत, तमाहरत तेनायजत ततो वै तस्य चत्वारो
वीरा अजायन्त,— सुहोता सूद्गाता स्वध्वर्युं सुसभेयो य एव
विद्वाऽश्चत्तरात्रेण यजत आस्य चत्वारो वीरा जायन्ते सुहोता
सूद्गाता स्वध्वर्युं सुसभेय (१) —इति । ऊवस्य पुत्र और्वं, स च
पुत्रकामोऽत्रि याचितवान्, तस्मै सोऽत्रि स्वकीया प्रजा ददौ ।
तत प्रजाराहित्येन रिक्त सन् मनस्येवममन्यत — अह 'निवीर्यं
प्रजोत्पादनसामर्थ्यरहित, शिथिल कार्येष्वक्षम' 'यातयामा'
गतसारश्चास्मोति विचाय प्रजोत्पादनसाधन 'चत्तरात्र निश्चित्य,
तत्सामग्र्योमाहृत्य तेनायजत । तस्य सुहोत्रादयश्चत्वार पुत्रा
उत्पन्ना । ते च हौत्रे औद्गात्रे, आध्वर्यवे यज्ञप्रयोगोपदेशे च
कुशला । अतोऽन्येऽपि चत्तरात्रेणैष्टा तादृशान् पुत्रान् लभन्ते ॥

अत्र बहिष्यवमानमाध्यन्दिनपवमानाभवपवमानेषु त्रिष्वपि स्तोम-
विशेष विधत्ते— 'ये चतुर्विंश्रा पवमाना ब्रह्मवर्चस तत (२)'—
इति । चतुर्विंशतिसंख्यया यत्र स्तोत्रिया ऋच आवृत्ता स
स्तोमश्चतुर्विंश * । तादृशेन स्तोमेन युक्ता ये पवमानास्ते कर्त्तव्या ।
तथा सति तत् पवमानत्रय सर्वं ब्रह्मवर्चसस्वरूप भवति । चतुर्विं-
शतिसंख्याया गायत्र्या ब्रह्मवर्चसहे तुवात ॥

अथ कर्ममानव्यतिरिक्तस्तोत्रेषूत्तरोत्तरस्तोमवृद्धिः, विधत्ते— "य

* य वा स १४ २३, २५ लाक्षा० सू ४ ४ १ ई ८ ६ ।

† "गायत्रीच्छन्दसा च"—इति क, "गायत्र्या जपादिना"—इति ख,

"गायत्रीद्वारा"—इति ग । ‡ "स्तोमविशेष"—इति ख ।

उद्यन्त स्तोमा श्री सा^(१)—इति । उत्तरोत्तरमुत्कर्षं गच्छन्त
स्तोमा उद्यतस्तोमा, तादृशा ये सन्ति मैव श्री तद्धेतुत्वेन तेषा
श्रीत्वम् । अभिवृद्धिप्रकारं सूच्यते (ये स्तोमा ते) सन्ति त्रिवृत-
पञ्चदश सप्तदशैकविंश-त्रिणव-त्रयस्त्रिंशत्पञ्चाशत् स्तोमाः । तत्र
प्रथमेऽङ्गि प्रातः सवनं त्रिवृतस्तोमयुक्तम्, माध्यन्दिनं सवनं^१ पञ्चदश-
स्तोमयुक्तम् तृतीयसवनं सप्तदशस्तोमयुक्तम् — अथ द्वितोरेऽङ्गि
त्रिवृतं परित्यज्यैकविंशस्तोमं खौकृत्य पञ्चदशसप्तदशैकविंशै
सवनत्रयं निष्पाद्यम् — तृतीयेऽङ्गि सप्तदशैकविंशत्रिणवे — चतुर्थे-
ऽङ्गि एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशत्पञ्चाशत् । तदिदमुद्यतस्तोमत्वम् ॥

तमिमं चतुरात्रविकारं प्रगमति— अत्रिंशत् अद्वादेव यजमान
चत्वारि वीयाणि नोपानमन् तेज इन्द्रियं ब्रह्मवचसमन्नाद्यं म
एताश्चतुरश्चतुष्टोमान्स्तोमानपश्यत तानाहरत्तैरयजत तेज एव
प्रथमेनावारुन्धेन्द्रियं द्वितोयेन ब्रह्मवचसं तृतीयेनान्नाद्यं चतुर्थेन^२
—इति । अद्वा देवो यस्यासौ 'अद्वादेव' । यथा देवताया-
मादरस्तथा अद्वायामित्यथ । तादृशोऽत्रियजमानः सवदा यागान्
करोति । तथाविधं यजमानं तेजःप्रादीनि न प्राप्नुवन् । तेज-
शरौरकान्ति, इन्द्रियचक्षुरादिसामर्थ्यं ब्रह्मवचसं श्रुताध्ययन-
सम्पत्तिं अन्नं च स्वादन्नसम्पत्तिं । एकैकस्मिन्नङ्गि पवमानेषु

१ "उद्यन्त स्तोमा"—इति ख "उद्यन्त स्तोमा"—इति ।

† बन्धवीचिह्नान् कृतानोमानि पदानि क-पुस्तकादन्यत्र न दृश्यन्ते ।

‡ तां ब्रा० द्वितीयाध्यायौयात्खण्डितं तृतीयाध्यायसप्तमखण्डान् दृश्यम् ।

§ "माध्यान्दिनं पत्रमानं"—इति क ।

चतुर्विंशसोम । प्रवमानत्रयार्थमुक्तरीत्या त्रिष्टदादयस्त्वथ सोमा ।
एव चतुष्वपि दिनेषु चतुष्टोमाश्चत्वार सोमयागान्स्त्वष्टानेनात्रि
तजश्चादिकमलभत ॥

पूर्व ऋतूरात्रेणयजत इति कृत्स्नं कतुर्विहित इदानौ
क्रत्ववयवान् चतुरहविशेषान् विधत्ते— 'य एव विद्वाःश्चतुरश्चतु-
ष्टोमा सोमानाहरति तैयजते तेज एव प्रथमेनाव रुन्ध इन्द्रिय
द्वितीयन ब्रह्मवचस तृतीयेनान्नाद्ये चतुर्थेन यामेवात्रिच्छद्धिमाध्ना-
न्तामेव यजमान ऋध्नोति^(५) — इति । तेज एव प्रथमेनेत्यादेरुक्तस्यैव
सङ्गहाथ यामवेत्यादि पुनवचनम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाक ॥

जमदग्निं पुष्टिकामश्चतूरात्रेणायजत स एतान्
पोषाः अपुष्यत् तस्मात् पलितौ जामदग्नियौ न सञ्जा-
नाते^(१) एतानेव पोषान् पुष्यति य एव विद्वाःश्चतूरा-
त्रेण यजते^(२) पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति पशवो वै
पुरोडाशुः पशून्मेवाव रुन्धेऽन्न वै पुरोडाशोऽन्नमेवाव
रुन्धे^(३)ऽन्नाद् पशुमान् भवति य एव विद्वाःश्चतूरा-
त्रेण यजते^(४) ॥ ६ ॥

जमदग्निरष्टाचत्वारिंशत् ॥ ६ ॥

अष्टमेऽनुवाके चत्वारत्र आत्रेयो निरूपित अथ नवमे जाम-
दग्न्यश्चत्वारत्रो निरूप्यते । तमेत विधातु प्रस्मौति—“जमदग्नि
पुष्टिकामश्चत्वारत्रेणायजत स एतान् पोषाः अपुष्यत् तस्मात् पलितौ
जामदग्नियौ न सञ्जानाते^(१)—इति । एतान् लोकप्रसिद्धान्
प्रजापशुधनपोषान् ‘अपुष्यत’ सम्पादितवान् । यस्मादेव जमदग्नि
पुष्टिहेतुयागप्रवर्त्तक तस्मात् जामदग्नियौ तदग्नेत्यन्नौ द्वौ पितृ-
पुत्रौ पुष्टिमन्तरेण वृथैव पलितौ’ दरिद्रो न जानात नोत्पद्येते ।
यद्वा वृथैव पलित स्वकोय देह न जानाते । अयमथ — पुष्टिसम्प्र-
दायस्य जमदग्निना प्रवृत्तित्वात् तदग्ने कोऽपि दरिद्रो नास्ति
यदि कश्चित् प्रमादात् स्यात् तथापि नैरन्तर्येण द्वौ पुरुषौ
पुष्टिमन्तरेण वृथा पलितौ न स एवेति ॥

अथ विधत्ते—‘एतानेव पोषान् पुष्यति य एव विद्वाःश्चत्वार-
त्रेण यजते^(२)—इति ॥

अत्रोपसत्सु क्वचिद्विशेष विधत्ते—‘पुरोडाग्निन्य उपसदो भवन्ति
—पशवो वै पुरोडाग्ने, पशनेवाव रुन्धेऽन्न वे पुरोडाग्नेऽन्नमेवावरु-
न्धे^(३)—इति । पुरोडाग्ने आसूपसत्सु अस्तीति पुरोडाग्निन्य । द्वा-
दशसूपसत्सु द्वादशपुरोडाग्नेविशेषान् सूत्रकारो दशयति—‘आग्नेय
एककपाल आश्विनो द्विकपालो वैष्णवस्त्रिकपाल सौर्यश्चतुष्कपाल
सात्रिच पञ्चकपालो धात्र षट्कपालो मारुत सप्तैकैः वाह-
स्यत्योऽष्टाकपालो मैत्रो नवकपालो वारुणो दशकपाल ऐन्द्र एका-
दशकपालो वैश्वदेवो द्वादशकपालो र्दर्विहोमा भवन्ति”—इति ।
पुरोडाग्नेना पशुहेतुत्वादन्नहेतुत्वादन्नरूपत्वाच्च तदुभयप्राप्ति ॥

एतद्देदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति—‘अन्नाद् पशुमान् भवति
य एव विद्वान्श्चत्वारिण्येण यजते^(४)—इति ॥ ८ ॥

इति श्रीभायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

सवत्सरो वा इदमेकं आसीत्सोऽकामयतर्त्तूनसृजे-
येति स एत पञ्चरात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत् ततो वै
स ऋतूनसृजत् य एव विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रैव
जायते^(१) त ऋतव सृष्टा न व्यावर्त्तन्त त एत पञ्च-
रात्रमपश्यन् तमाहरन् तेनायजन्त ततो वै ते व्या-
वर्त्तन्त (१)

य एव विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते वि पाप्मना भ्रातृ-
व्येणा वर्त्तते^(२) सार्वसेनि शौचेयोऽकामयत पशुमा-
नस्यामिति स एत पञ्चरात्रमाहरत्तेनायजत् ततो वै
सहस्रं पशून् प्राप्नोद् य एव विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते
प्र सहस्रं पशूनाप्नोति^(३) बबर * प्रावाहणिरकामयत
वाच प्रवदिता स्यामिति स एत पञ्चरात्रमा (२)

* “बबर” —इति क, टी० ग ४

अहरत्नेनायजत् ततो वै स वाच प्रवदिता भवद् य
 एव विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रवदितैव वाचो भव-
 त्यथो एन वाचस्पतिरित्याहुः^(१) रनाप्तश्चतूरात्रोऽतिरिक्त
 षड्रात्रोऽथवा एष सम्प्रति यज्ञो यत् पञ्चरात्रो य एव
 विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते सम्प्रत्येव यज्ञेन यजते^(२)
 पञ्चरात्रो भवति पञ्च वा ऋतव सवत्सर (३)

ऋतुष्वेव सवत्सरे प्रति तिष्ठत्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्ति
 पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे^(३) चिदृदग्निष्टोमो भवति
 तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रिय मेवाव रुन्धे
 सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुध्या अथो प्रैव तेन जायते
 पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेरास्यै महाव्रत-
 वानन्नाद्यस्यावरुध्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति
 सर्वस्याभिजित्यै^(४) (४) ॥ १० ॥

व्यावर्त्तन्ता^{[१ २]*} सवत्सरो^[३]ऽभिजित्यै^{४]} ॥ १० ॥

नवमेऽनुवाके जामदग्न्यचतूरात्र उक्त एव द्वागमे पञ्चरात्रो-
 ऽभिधीयते । तमिम विधत्ते— सवत्सरो वा इदमेके आसीत्

* “— व्यावर्त्तन्त[१] प्रवदिता म्यामिति स गत पञ्चरात्रमा[२]”
 —इति क ख, ग ।

सोऽकामयतर्द्धं नृजयेति, स एत पञ्चरात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत, ततो वै स ऋत्नं नृजत य एव विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रैव प्रायते^(१)—इति । ‘इदं’ वसन्ताद्यृतभेदोपेत कालस्वरूपमृत्तत्पत्ते प्रव सवत्सरत्तक एक एव प्रजापतिरासीत् । स ऋत्नं सिंसूचू-स्तत्साधनत्वेन पञ्चरात्रयागमनुष्ठाय सृष्टवान्—एवमन्योऽपि प्रजा-क्तामस्तेन यागेन प्रजामुत्पादयति ॥

अथ व्यावृत्तिकामस्य तमेव विधत्ते—“त ऋतव सृष्टा न व्यावृत्तन्त त एत पञ्चरात्र मपश्यन् तमाहरन् तेनायजन् ततो वै ते व्यावृत्तन्त य एव विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते वि पाप्मना भ्रातृव्येणा वत्तते^(२)—इति । प्रजापतिना सृष्टा वसन्ताद्यृतदेवास्तत्तद्दृत्तुलिङ्ग-विशेषैश्च वृत्तिसमलभमानास्तत्साधनत्वेन पञ्चरात्रमनुष्ठाय तत्तद्दृत्तु-लिङ्गैर्व्यावृत्ति प्राप्ता—एवमन्योऽप्यनुष्ठाय पाप्मना भ्रातृव्येन च विधोष प्राप्नोति ॥

अथ पशुप्राप्यथ त मेव विधत्ते—‘सावसेनि श्रौचेयोऽकाम-यत पशुमान्त्सामिति स एत पञ्चरात्रमाहरत तेनायजत, ततो वै सहस्र पशून् प्राप्नोद् य एव विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्र सहस्र पशूनाप्नोति^(३)—इति । सवसेनाख्यस्य पुरुषस्यापत्य ‘सावसेनि शुच्याख्यायास्त्रिया अपत्य ‘श्रौचेय ॥

अथ सु२० वा वक्तृत्वविशेष कामयमानस्य तमेव पञ्चरात्र विधत्ते—‘बबर प्रावाहणिरकामयत वाच प्रवदिता स्यामिति स एत पञ्च-रात्रमाहरत तेनायजत ततो वै स वाच प्रवदिताभषद् य एव विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रवदितैव वार्चाऽभवत्यथो एन वाचस्यनि-

रित्याहुः^(४)—इति । बबरो नामत , प्रवाहणस्यापत्य 'प्रावाहणि'* । बबरत्तदन्योऽपि पञ्चरात्रेण सभाया प्रकर्षेण वक्ता भवति,— तदीय वक्तृत्वमनुमोदमाना सर्वे सभ्यास्त वाचस्यतिरित्येव व्यवहरन्ति ॥

एव बद्धविधफलसाधनत्वेन पञ्चरात्र विधाय न्यूनानिरेकाभावेन त प्रशंसति— 'अनाप्तश्चतुरात्रोऽतिरिक्त षड्रात्रोऽथवा एष सम्प्रति यज्ञो यत पञ्चरात्रो य एव विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते सम्प्रत्येव यज्ञेन यजते^(५)'—इति । एकेनाह्ना न्यूनत्वाच्चतुरात्रो नोक्तेभ्य फलेभ्य पर्याप्त पञ्चभिरेवाहोभिस्तत्फलनिवृत्तेरेकेनाह्ना षड्रात्रोऽतिरिक्त 'एष' पञ्चरात्र 'सम्प्रति समीचीन न्यूनानिरेकाभावेन योग्य । अत एतदनुष्ठायी योग्येनेव यज्ञेनेष्टवान् भवति ॥

अथाहगता पञ्चमह्या प्रशंसति— 'पञ्चरात्रो भवति—पञ्च वा ऋतव सवत्सर चतुस्त्रय सवत्सरे प्रति तिष्ठत्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्ति पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे^(६)'—इति । हेमन्तशिशिरयो^७ समासादृशना पञ्चत्वम्[†] ॥

अथ पञ्चरात्रावयवभूतानि पञ्चाहानि विधत्ते— "त्रिवृदग्नि-ष्टोमो भवति, तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रिय मेवाव रुन्धे

* "यच्च प्रावाहणिरिति, तत्र प्रवाहणस्य पुरुषस्यासिद्धत्वात् न प्रवाहणस्यापत्य प्रावाहणि । प्रशब्द प्रकर्षे सिद्ध वच्चा नृपापत्ये (न त्वस्य समुदाय क्वचिद् सिद्ध), इकारस्तु यथैवापत्ये सिद्ध, तथा क्रियायामपि कत्तरि तस्मात् य प्रवाहयति स प्रावाहणि । 'बबर'—इति शब्दालु क्ति"—इत्याह मोमासाभाष्यकृत शबरस्वामी (जै० सू ११ ३१)

† ऐत० ब्रा० ११ १ । श्रुत० ब्रा ४ ५ ५ १२ । निरु० ४ ४ ६ ।

सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्धा, अथो प्रैव तेन जायते, पञ्चविंशो-
ऽग्निष्टोमो भवति, प्रजापतेराग्रे, महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुद्धे, विश्व-
जित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति, सवस्याभिजित्यै^(७)—इति । प्रकृतौ
हि त्रिवृत्-पञ्चदश-सप्तदशैकविंशैश्चतुभि स्तोमैरग्निष्टोमर्गतानि
द्वादशस्तोत्राणि निष्पाद्यन्ते* । अत्र लोकेनैव त्रिवृत् स्तोमेन सर्व-
स्तोत्रनिष्पत्ति । तादृशोऽग्निष्टोम प्रथममह । त्रिवृदग्न्योरुभयो-
मुखेन सहोत्पन्नत्वात् त्रिवृता तेज-प्राप्ति । पञ्चदशैनेकेनैव स्तोमेन
युक्त उक्थ्यो द्वितीयमह । पञ्चदशस्तोमस्येन्द्रस्य चोरौ वाङ्गु
सहोत्पन्नत्वात् पञ्चदशैनेन्द्रियप्राप्ति । सप्तदशैनेकेन स्तोमेन युक्त
उक्थ्य तृतीयमह । सप्तदशस्यान्नाधारे मध्यप्रदेशे उत्पन्नत्वात्^१
तेनाङ्गप्राप्ति । अपि च सप्तदशस्य प्राजापत्यत्वात्तेन प्रजोत्पादनत्व-
मपि भवति ।

यद्यप्यत्रोभयत्रोक्थ्यो न श्रुत तथाप्यहीनानामेतेषा द्वादशाह-
विकृतित्वाद्,—द्वादशाहे च प्रायणीयानन्तरभाविन पृष्ठय-षडहस्य
पञ्चरात्रप्रवृत्तत्वात्,—पृष्ठय-षडहे च द्वितीयतृतीययोरुभयोरुक्थ्य-
त्वात् तद्विकृतिरूपयोरनयोरप्यङ्गोरुक्थ्यत्व लभ्यते । एतदेवाभिप्रत्य
बौधायनेनोक्तम् । “तस्याहानि त्रिवृदग्निष्टोम, पञ्चदश उक्थ्य,

* “द्वादशस्तो-रग्निष्टोम”—इति ता ब्रा ६ १ २४ ।

† तै स० ७ १ १ ४ । ता० ब्रा० ६ १ ६ ।

‡ “स्येन्द्रियस्य”—इति क ।

§ तै० स० ७ १ १ ५ । ता० ब्रा० ६ १ ८ ।

॥ तै० स० ७ १ १ ६ । ता० ब्रा ६ १ १० ।

ममदश उच्यते, पञ्चावशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान विश्वजित्सवपृष्ठो-
ऽतिरत्र -इति । चोदकप्राप्तानामपि त्रयाणामेतेषामङ्गा विसाष्टार्थं
पुनर्विधानम् । पञ्चविश्वैकेनैव स्तोमेन युक्तोऽग्निष्टोम चतुर्थमह ।

यद्यपि त्रिवृदादिस्तोमवत्सामब्राह्मणे पञ्चविश्वस्तोमो नाम्नात् ,
तथापि सूत्रकारोक्तप्रकारेण स स्तोम उच्येय । अस्य च स्तोमस्य
प्रजापतिदेवताकत्वात्तेन तन्प्राप्ति । स चाग्निष्टोमो महाव्रतधम-
वान् । गवामयने महाव्रताख्यमेक मह । । तस्मिन्नहनि यानि
स्तोत्राणि तान्यत्र प्रयोक्तव्यानीत्यथ । महाव्रतस्यान्नसाधनत्वात्
तेनान्नप्राप्ति । विश्वजित्सामाग्निष्टामविकार कश्चिदेकाह सोऽत्रा-
तिरात्रविकृतित्वमापादित पञ्चममहभवति । स पुन सर्वपृष्ठ रथन्तर-
बृहद्-वैरूप वेराज-शाक्कर-रैवताख्यानि पृष्ठस्तोत्रगतानि सामानिः
सर्वाण्यपि यस्यासौ मवपृष्ठ स च मवस्य फलस्याभितिष्ठै सम्पद्यते ॥

* ताम्रघनामक सामवेदीये मन्त्रब्राह्मणे द्वितीयतृतीयाध्याययो त्रिवृत,
पञ्चदश, ममदश, एकविंश, त्रिणव, त्रयस्त्रिंश, चतुर्विंश, चत्वारिंश,
अष्टचत्वारिंशश्चेति नवैव स्तोमा समाम्नाता । तत्र त्रिवृदादय षट् पृष्ठस्य
षडहस्य ततोऽन्ये त्रयश्चन्दोमानामिति व्यवस्थिति ।

। “ दशमस्याह उद्धम मह व्रताख्य गवामयनस्योपान्त्यमह ” -इति
ता ब्रा ४ १० १ सा भा । तत्रैव ४ १ १ भाष्यञ्च द्रष्टव्यम् ।

। “ प्रजापतिर्वारं महाऽरुस्यैतद् व्रतमन्नमेव ” -इत्यादि ता ब्रा ४ १ २ ।

§ रथन्तरम-आर गा २ १ २५ तत्स्तोत्रीयम उक्त्वा गा १ १ १ ।

बृहद्-आर० गा० १ १ २७ स्तो उह्यगा १ १ ३ । वैरूपम-

आर गा १ १ ५ स्तो उह्यगा १ १ ७ । वैराजम-आर० गा०

२ १ ३१ उह्यगा० १ १ १ । शाक्करम- आरण्यगानान्ते श्रुत महा

नाद्रीसाम् । रैवतम-आ गा २ १ १७ उह्यगा २ २ ७ ।

अत्र मीमासा । अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे (जै० सू० १७ अधि १०) चिन्तितम्—

‘अहगणेषु सोमस्य द्वादशाहस्य वाधिम ।

प्रववद्दिनसम्प्रादिविशेषैरन्तिमो भवेत् ॥

द्विरात्रमारभ्य शतरात्रपर्यन्तेषु अहर्गणेषु, गवामयने च पूर्ववदव्यक्तलिङ्गेन सोमस्य धर्मा इति चेत, न विशेषलिङ्गसद्भावात् । द्वादशान्हपदान्तगताह शब्द षष्टिघटिकात्मकदिनपर । द्विरात्रादिपदान्तगतो रात्रिशब्दश्च तादृश । एतदेक विशेषलिङ्गम् । अहसः द्वितीयम् । द्वादश दीक्षास्तृतीयम् । तदेतत् गवामयने विद्यते । न च हि ‘अभीन्धत एव दीक्षाभि —इत्युक्त्वा दीक्षायुग्मानि षडुपन्यस्तानि— “दाभ्या लोमावद्यन्ति, दाभ्या त्वच दाभ्यामसृङ् दाभ्या मास, दाभ्यामस्थि, दाभ्या मज्जानमात्मदक्षिण वे सत्रम्”— इति (तै० स० ७ ५ ६ १) † । तस्मादहगणेषु द्वादशाहस्य धर्मा’—इति ॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे (जै० सू० ८ ६ अधि ५ ?) चिन्तितम्—

* “ अङ्गिरसो वै सत्र मासत (१६५ पृ ७५) — इत्यारभ्य द्रष्टव्यम् । ‘अथाही’ — इत्यारभ्य ‘शतरात्र मायुष्कामाः । × × × । इति रात्रि-सत्राणि — इत्यन्तश्च—अथ औ १ १ ११—११ ६ १६ ।

† “ गावो वा एतत् सत्र मासत ”— इत्यादिकं मिहैवोपरिष्ठात ७. ५ (११), ता ब्रा० ४ १ आश्व औ ११ ७ द्रष्टव्यम् ।

‡ तागद्यन्नाक्षणे च “आत्मदक्षिणम्”— इत्याद्येव मेव (४ ६ १६—१३) ।

§ पञ्चभाधिकरणस्यन्तिमे वर्णके विचारित ।

“लौकिको वाक्यगो वाथस्त्रिवृदादे समन्वत ।

उभौ विध्यर्थवादैकवाक्यत्वादस्त्रिहान्तिम ॥

“त्रिवृद्बहिष्यवमानम”—इतिश्रुतौ (ता० ब्रा० २० ६ १) त्रिवृ-
च्छब्दस्य त्रैगुण्य लोके प्रसिद्धोऽर्थः, वाक्यशेषादृक्त्रयात्मकेषु सूत्रेषु
अवस्थिताना बहिष्यवमानस्तोत्रनिष्पादनक्षमाणाम ‘उपास्मै गायता
नर’—इत्यादीनामृचा (उ० आ० १ १ १-६) नवकमथ, तत्र
धमनिण्ये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पठपदार्थनिण्ये लोकवेदयो समान-
बलत्वात् उभावृथै विकल्पेन गृहीतव्याविति चेत मैवम लौकि-
काथस्वीकारपत्ते विधिवाक्ये अर्थ त्रैगुण्यम अर्थवादवाक्ये।
स्तोत्रियाणामृचा नवकमित्येव विध्यर्थवादवाक्ययोर्वैयधिकरणादेक-
वाक्यत्वं न स्यादत एक वाक्यत्वात् स्तोत्रियाणा नवकमेव विधिवाक्ये
नियतोऽर्थः—इति ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठपादे (जे० सू० २२ २३ अधि० ७) चिन्तितम—

“त्रिवृदग्निष्टुदित्येत सर्वत्र स्तोम एव वा ।

आद्यस्त्रैगुण्यवाचिन्त्वादन्त्य स्तोमेऽस्य रूढित ॥

एव हि श्रूयते—‘त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम’—इति (७ १ ५ ५।)
कि त्रिवृत्त्वमग्निष्टुति क्रतौ सर्वेषु क्रतुसाधनेषु सम्पद्यते कि वा
स्तोममात्रसम्बन्धौ? तत्र त्रिवृद्भ्रजुरित्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्य-
वाचिन्त्वादग्नाद्वापि क्रतुसाधनेषु त्या सङ्ख्या श्रूयते, न सर्वा त्रित्वेन

* ता ब्रा० ६ ६—७ १ यथो द्रष्टव्य ।

† ‘नर्वाभि स्तुवन्ति’—इत्यादि ता ब्रा ६ ८ ।

‡ ‘अथ पञ्चभि (ता ब्रा० ८ ५-६) अभिष्टुतो विधि’—इति सा० भा ।

क्रियत इति प्राप्ते ब्रूम — यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयवप्रसिद्ध्या लोके
त्रैगुण्य ब्रूते, तथापि वेदे रूढ्या स्तोमवाची ‘त्रिवृद्बहिष्पवमानम्’
इत्युक्त्वा (ता ब्रा २० २ १) स्तोत्रियाणा नवानामृचामनुक्रमणात्
अत्र स्तोमविषयमेव त्रिवृत्त्वम् — इति ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे (जै० सू ६-११ अधि० ३) चिन्तितम्—

विश्वजित सवपृष्ठ किमनुवादो रथन्तरम् ।

रुहता वा समुच्चये, यदा षाडहिकानि षट् ।

अतिदेश्यानि तत्रागो महेन्द्रादिचतुष्टये ।

पृष्ठशब्दाच्चोदकेन सर्वेषामिह मभवात् ।

समुच्चयो वा विधये सवत् बङ्गपेक्षया ।

न तु द्वयोरत षष्ठा पृष्ठानामतिदेशनम् ॥

‘विश्वजित्सवपृष्ठो भवति’—इति श्रूयते (२०२ पृ० १२ प०) ।
तत्र सवपृष्ठशब्दोऽनुवादः । कुत ? प्रातत्वात् । तथाहि— ज्योतिष्टोमे
माध्यन्दिनपवमानानन्तरभावौनि माहेन्द्रादीनि चत्वारि स्तोत्राणि
सन्ति । अभि त्वा शूर नोनुम , ‘कया नश्चित्र आ भुवत्’,
‘त वो दस्म मृतीषहम् , ‘तरोभिर्वी विदद्बसुम्’—इत्येतेषु चतुर्षु
सूक्तेषु (च आ० १ १ ११-१४) तानि स्तोत्राणि सप्तदशस्तोमता-
मापाद्य गीयन्ते— एकस्मिन् सूक्ते विद्यमानानां तिसृणामृचा
ब्राह्मणोक्तविधानेन* सप्तदशधार्त्यास सप्तदशस्तोम । तादृशेषु स्तोत्रेषु
पृष्ठशब्दः श्रूयते— ‘सप्तदशानि पृष्ठानि — इति (ता० ब्रा० २० ५ १) ।

* ‘यश्चम्यो हिङ्गरोति’—इत्याद्या ता ब्रा सप्तखण्डा (२ ७-१३) इत्युक्त्वा ।

तानि चत्वारि पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात् सवपृष्ठशब्देनानूद्यन्त इत्याद्य पञ्च । रथन्तरपृष्ठ-बृहत्पृष्ठयार्ज्यातिष्ठोमे विकल्पितयो-
रिहापि चोदकेन विकल्पप्राप्ती सवगब्देन समुच्चयो विधीयते ।
तथा सत्यनुवादकृत वैयर्थ्यं न भवतीति द्वितीयं पत्र । सवल
बद्धेषु मुख्यं न तु द्वयोः । तस्माद्देनेन सवपृष्ठशब्देन षट्संख्याकानि
पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते । षडङ्गे प्रतिदिनमेकेकं पृष्ठं त्रिहितम् । तानि
च षट् पृष्ठानि—रथन्तर बृहत्-वेरूप-वैराज-शाकर-रेवतसामभि-
निष्याद्यानि । । यद्यपि विश्वजित एकाहत्वात् ज्योतिष्टोमविकृतित्व-
मेव, न तु षडङ्गविकृतित्वम् तथापि सवपृष्ठोक्तिवचनात्तानि षट्
पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते—इति ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठे पादे (जै सू १३ १४ अधि ५) चिन्तितम्—

किं सवपृष्ठे सवाणि पृष्ठदश यथोक्तं वा ।

पृष्ठशब्दात् पृष्ठदेशे वचनात्तु व्यवस्थिति ॥*

इदमाम्नायते—‘विश्वजित्सवपृष्ठ—इति (२ २ प्र प १२) । षडङ्गे
षट्सहस्रं क्रमेण रथन्तरबृहद्वैरूपमित्यादिभिः षड्भिः सामभिः
पृष्ठस्तोत्रं निष्यादितम् (ता० ब्रा ८ ९) । तानि सर्वाणि पृष्ठसामानि
यस्मिन् विश्वजिति, सोऽयं सवपृष्ठः । तत्र माध्यन्दिनपवमाने मैत्रा
वरुणमाम्नारन्तरालभूते पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सवाणि पृष्ठसामानि
कार्याणि किं वा यथावचनं देशव्यवस्थेति सप्रश्नः । पृष्ठेकाद्यगमकेन
पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे प्राप्ते वचनेन दशविशेषो व्यवस्थाप्यते । वचन

* ता. ब्रा. १ ६—११ ख २ २ ३ ।

† पू. मू. २९६ प टोष्यन्ता ज्ञापितानि । तेषाञ्च रूपाणि ता. ब्रा. ० ८ ९ ।

चैत्रमात्रायते— 'पवमाने रथन्तर करोत्यार्भवे वृहन्, मध्यत
इतररणि—वैरूप्य होतु पृष्ठ वैराज ब्रह्ममाम शाकर मैत्रावरुण-
म रेवतमच्छावाकमाम—इति* वचन हि न्यायाद्वलीय ।
तस्माद्देगविषेधे व्यवभ्यिति—इति ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाक ॥

देवस्य॑ त्वा सवितु॑ प्रस॒वैऽश्विनो॑र्बाहु॒भ्या पू॒षो
हस्ता॑भ्यामा द॒द^(१) इ॒माम॑गृ॒भणन् र॒शना॑मृतस्य॒ पूर्वं
आयु॑षि वि॒दथे॑षु क॒थ्या तथा॑ दे॒वा सु॒तमा॑ ब॒भूवु-
र्कृ॒तस्य॑ साम॒न्तर॑मार॒पन्ती^(२) अ॒भिधा॑ अ॒सि भुव॑न-
मसि॑ य॒न्तासि॑ ध॒र्त्तासि॑ सोऽग्नि॒ वैश्वान॑र॒ सप्र॑थस॒द्गच्छ
स्वाहा॑कृत पृथि॒व्या य॒न्ता राड् य॒न्तासि॑ यम॒नो ध॒र्त्तासि॑
ध॒रुण॑ (१)

कृथ्यै॑ त्वा श्रेमा॒य त्वा र॒थ्यै त्वा पोषा॑य त्वा पृथि॒व्यै
त्वान्तरि॑णाय त्वा दि॒वे त्वा स॒ते त्वास॑ते त्वाङ्ग॒स्त्वौ-
प॒धीभ्य॑स्त्वा वि॒भ्यस्त्वा भू॒तेभ्य॑^(३) ॥ ११ ॥

ध॒रुण॑ [१] प॒ञ्चवि॑ंशतिश्च ॥ ११ ॥

दशमोऽनुवाके पञ्चरात्रो वणिक्त अथात्राचीनविशेषान्ब्रह्मण्य

* "स तु वै पृष्ठै स्तवीत"—इत्यादि च ता० ब्रा १६ पृ १३ ।

एकादश भारभ्य प्रपाठकसमाप्तिपयन्त मश्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते ।
तेषा यथामभव ब्राह्मणग्रन्थोक्ता विनियोगा उदाह्रियन्ते । तत्र
ब्राह्मणवाक्य मेव पद्यते—‘देवस्य त्वा सवितु प्रसव इति रशना-
मादत्ते असूत्यै -इति (३ ८ ३ २) । मन्त्रपाठस्तु— देवस्य त्वा
सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाङ्गभ्या पूष्णो हस्ताभ्यामा ददे^(१) -इति । हे
रशने । सवितुर्देवस्य प्रेरणे ऋति अश्विमस्यन्धिभ्या बाङ्गमन्त्राभ्या,
पूषसम्बन्धिभ्या हस्ताग्राभ्या त्वामाददे ॥

अथ ब्राह्मणम्—‘इमामगृभणन् रशनामृतस्यत्यधिवदति यजु
ष्कृत्यै’—इति (३ ८ ३ २) । पाठस्तु—‘इमा मगृभणन् रशना-
मृतस्य पूव आयुषि विदथेषु कव्या तथा देवा सुतमा बभूवुः सतस्य
साम त्तरमारपन्तो^(२) -इति । विदथेषु यज्ञेषु आयुषि यजमा-
नायुनिमित्ते ‘पूर्वे कव्या कवयो विदाम ऋत्विज ऋतस्य
यज्ञस्य सम्बन्धिनीम ‘इमा रशनाम अगृभणन् स्वीकृततन्त ।
‘तथा’ रशनया देवा’ सर्वे ‘सुतमा बभूवुः अश्वबन्धनद्वारा तस्मिन्
अश्वमेधे प्रधानभूत त्रिरात्राख्य सोमयागमभित प्राप्ता । कीदृशी
रशना > ‘ऋतस्य’ यज्ञस्य ‘सामन् सामनि समाप्तौ निमित्तभूताया
सत्या सर’ सरण प्रवृत्तिम् आरपन्तौ कथयन्तौ । हे ऋत्विग्-
यजमाना । गीघ्र यज्ञ समापयतेति वदन्ती चेय रशना लक्ष्यते
स्वकीयदाकालेन* अश्वबन्धनयोग्यतादशनात् ॥

* ‘स्वकीयदीघत्वेन’—इति क ।

† ‘द्वापश्वारंती रशना भवति । × × × । मौञ्जी भवति’—इत्यादि,
‘इममयी रशना भवति’—इत्यादि, “त्रयोदशमरत्निः रशनाया-
मुपदर्शति”—इति च ब्रा ३ ८ १ १ २ ३ ३ ३ ।

कल्प —“अभिधा असौत्यश्मभिद्वाति” —इति । पाठस्तु—
 “अभिधा असि भुवनमसि, यन्तासि धर्त्तासि सोऽग्नि वैश्वानरः
 षथमङ्गच्छ स्वाहाकृत पृथिव्या यन्ता राड्, यन्तासि यमनो,
 धत्तासि धरूण कृष्यै त्वा चेमाय त्वा रथ्यै त्वा पोषाय त्वा पृथिव्यै
 त्वान्तरिचाग्र त्वा दिवे त्वा मते त्वामते त्वाङ्गस्त्वौषधीभ्यस्त्वा
 विश्वभ्यस्त्वा भूतेभ्य (२) —इति । अभिधीयते धायते बध्यत इति
 अभिधा । हे अश्व । त्व तादृशो बध्यमानोऽसि तथा भुवनादि-
 रूपोऽसि । तव प्राजापत्यत्वात् प्राजापतिगुणा सर्वेऽपि त्वय्यवस्थि-
 ता । अजापतिश्च भुवनकारणत्वाद्भुवनरूप अन्तर्यामिन्त्वाच्च यन्ता
 पोषकत्वाच्च धता, तद्द्वारा त्वमपि तथाविधोऽसि । स तादृश
 त्व वैश्वानर स्वयुरुषहितकारिणम सप्रथम विस्तारेण सहितम,
 अग्निम’ आहवनीय गच्छ आहवनीये ह्यश्वानि ह्वयन्ते । तत्र
 गत्वा च स्वाहाकृत’ स्वाहाकारेणास्माभिर्देवेभ्यो दत्तो भव । ततो
 ऊत सन् नृपो भूत्वा पृथिव्या यन्ता राट् भव नियामको राजा
 भव । ततोऽनन्तरभाविन्यन्तरिचे च ग्रहनक्षत्रादीना यन्ता यमन
 चापि । नियन्तुमुद्युक्तो ‘यन्ता’, नियन्तु समर्थो यमन तादृशो
 भव । ततो षुपरितने द्युलोके ‘धर्त्ता धरूण असि । स्वर्गस्थिताना
 पुरुषाणा ‘धर्त्ता पोषयितु मुद्युक्त ‘धरूण’ पोषयितु समथ
 तादृशो भव । तथाविध त्वा ‘कृष्यै सर्वनिष्यत्तये बभामीति श्रेष् ।
 एव सुभयत्रापि योज्यम् । ‘चेम प्राप्तस्य धनस्य रक्षणम् । रथि’
 प्रापणीय धनम् । पोष’ तज्जन्या भोगपुष्टि । पृथिव्यादेयस्तथ
 प्राप्तव्या लोका । तेषु लोकेषु पूर्वं विद्यमान द्रव्य ‘सप्त’, इत

परं सग्रादनीयं द्रव्यम् असत । एतत्सर्वं भाविजन्मविषयम् ।
अस्मिन् जन्मन्यपेक्षिता आप ओषधयः सर्वप्राणिनश्च । तस्य मवस्य
सिद्ध्यर्थं त्वामिह बध्नामि । एतच्च सर्वं यागद्वारेणोपपद्यते ॥ ११ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

विभूर्मात्रा प्रभू पित्राश्चोऽसि हयोऽस्यत्योऽसि नरो-
ऽस्यवांसि सतिरसि वाज्यसि वृषासि नृमणा असि
ययुर्नामास्यादित्याना पत्वान्विह्य^(१) मये स्वाहा स्वाहे-
न्द्राग्निभ्याः स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्य
स्वाहा सर्वाभ्यो देवताभ्य^(२) इह धृति स्वाहेह विष्टृति
स्वाहेह रन्ति स्वाहा (१)

इह रमति स्वाहा^(३) भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा
भविष्यते त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यो^(४) देवा आशापाला
एत देवेभ्योऽश्व मेधाय प्रोक्षित गोपायत^(५) ॥ १२ ॥

रन्ति स्याहा^[१] द्वाविंशतिश्च ॥ १२ ॥

* “पव आयुषि”-इत्यादि “पोषाय त्वा”-इत्यन्तस्य ग्रन्थस्य पतिवाक्य
व्याख्यान ब्राह्मणे द्रष्टव्यम् (३ ८ ३ ४—१) ।

कल्प — 'विभ्रुर्मात्रा प्रभू पित्रेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानं वाचयित्वा —इति । पाठस्तु—'विभ्रुर्मात्रा प्रभू पित्राश्वोऽसि शोऽस्यत्योऽसि नरोऽस्यर्वासि, सप्रिरमि वाच्यमि, वृषामि नृमणा अमि ययुर्नामास्यादित्याना पत्वान्विहि^(१)—इति । हे अश्व । त्व मात्रा' त्वदीयया पृथिवीरूपया 'विभ्रूरमि व्याप्तिमानमि । 'पित्रा' द्युल्लोकरूपेण प्रभू प्रभुत्वशक्तिमानमि । 'द्वय वै माता असौ पिता —इति ब्राह्मणम् (३ ८ ९ १) । पृथिव्या विभ्रुत्वात् द्युल्लोकस्य भोगप्रदत्वाच्च तदुभयमस्मिन्नुपचयते । तथा त्वम् 'अश्वोऽसि मुख्याग्रगतिमानमि न तु तव गदभसाङ्गयम् । हि-धातो क्रमणाथकात् (निघ० १ १४ २) उत्पन्नो ह्यशब्द अतो 'हयोऽसि समीचीनक्रमणवानमि । खुरसौकर्येण भ्रूमावाक्रमण त्वदीय स्थिर-मित्यथ । 'अत्योऽसि सततगमनशीलोऽसि । नरोऽसि' उपर्या-रूढान्ना नेतामि । अर्वासि समीचीनगतिमानमि । 'सप्रिरमि सर्वेष्वपि युद्धादिकार्येषु सम्बद्धोऽसि । वाजो वेगवानमि । 'वृषा पुस्त्वसामथ्ववानमि । 'नृमणा' नृभिमननीयोऽसि । 'ययुर्नामासि' स्वगप्रापक इत्येतदेव तव प्रिय नाम । अतएव ब्राह्मणम्— ययुर्ना-मासौत्याह एतद्वा अश्वस्य प्रिय नामधेयम्"—इति (३ ८ ९ २) । इदृशस्त्वम् 'आदित्याना' प्रतिमासत्तिना द्वादशषष्ठ्याना पत्वा पतन यदन्तरिक्षगमनम्, तत् अऽ अन्तरिक्षमार्गेण 'दहि गच्छ ॥

* 'विभ्रुर्मात्रा प्रभू पित्रेत्यश्वनामानि जुहोति उभयोरेवैन लोकयो-र्नामधेय गमयति'—इति ब्रा ३ ८ १७ १ ।

कल्प - 'अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निमिति पूवहोमान् ऊत्वा'
-इति । पाठस्तु- 'अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यां स्वाहा प्रजा-
पतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्य, स्वाहा सर्वाभ्यो देवताभ्य (१) -इति ।
अत्र प्रथममन्त्र स्वाहान्त उत्तरे चत्वारो गन्त्रा स्वाहादय ॥

कल्प - 'रथकारगृहे वसतिभवतीह धृतिरिति मायमश्वस्य
चतुषु पत्सु चतस्रो धृतौजुहोति -इति । पाठस्तु- 'इह धृति
स्वाहेह विधृति स्वाहेह रन्ति स्वाहेह रमति स्वाहा (२) -इति ।
इह अस्मिन् दक्षिणपूर्वपादे धृति धरण स्थैय भवतु । तदथमिदं
स्वाऊतमस्तु । इह अस्मिन् दक्षिणपृष्ठपादे 'विधृति विशेषेण
स्थैयमस्तु । इह अस्मिन् उत्तरपृष्ठपादे रन्ति स्थैर्येण रमणमस्तु ।
'इह अस्मिन् उत्तरपूर्वपादे रमति अत्यन्त स्थिर रमणमस्तु ॥

कल्प - 'भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते त्वयश्चमुत्सृज्य'
-इति । (पाठस्तु- भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते त्वा)
विश्वभ्यस्त्वा भूतेभ्य (३) -इति मन्त्रशेषपाठ । हे अश्व । त्व भूरसि
अतीतानामनागताना वतमानाना भावयितासि । भूशब्दोऽतीत-
माचष्टे भव्यशब्दो वत्तमानम् भविष्यच्छब्द आगामि तस्य
त्रिविधस्य श्रेयस मिध्यर्थं त्वा मुत्सृजामि - तथा 'विश्वेभ्यो भूतेभ्य'
सर्वप्राणिस्वाधीनत्वात् त्वामुत्सृजामि ॥

कल्प - 'देवा आशापाला इति रत्निभ्य परिददाति -इति ।
पाठस्तु- 'देवा आशापाला एत देवेभ्योऽश्व मेधाय प्रोक्षित गोपा-

* बन्धनौचिह्नान्त पाठस्तु व-पुस्तकादन्यत्र न विद्यते ।

† 'मन्त्रशेषेण पाठ -इति क, ख ।

यव^५ —इति। 'आग्रापाला दिनुपालका हे देवा देवतामूर्त्ति-
धारिणो रत्नद्याभरणभूषिता शतमह्याका राजपुत्रा । मेधाय
ऋजाय प्रोचितमेतमथ देवेभ्य देवार्थ गोपायत रक्षत' ॥ १२ ॥

• इति श्रीभाग्यणाचार्यविरचिते माधनौये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयमहिताभाष्ये मङ्गलकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाक ॥

आय॑नाय॒ स्वाहा॑ प्राय॑णाय॒ स्वाहो॑द्द्रावाय॒ स्वाहो॑द्
द्रु॑ताय॒ स्वाहा॑ भू॒काराय॒ स्वाहा॑ भू॒कृताय॒ स्वाहा॑
पला॑यिताय॒ स्वाहा॑पला॑यिताय॒ स्वाहा॑वल्ग॑ते॒ स्वाहा॑
परा॑वल्ग॑ते॒ स्वाहा॑य॒ते स्वाहा॑ प्र॒य॒ते स्वाहा॑ सर्व॑स्यै
स्वाहा॑^(१) ॥ १३ ॥

आय॑नाय॒ षड्वि॑ंशति ॥ १३ ॥

कल्प — 'आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहेत्युद्द्रावन् —इति ।
पाठस्तु— आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहोद्द्रावाय स्वाहोद्द्रुताय

* विभुमात्रेऽस्यानुवाकस्य पतिपदं याव्यान् "विभुमात्रा प्रभु पित्रेत्याह"

—इत्यादिना 'पत्सु जुहोति —इत्यन्तेनाम्नातम (ब्रा ३ ८ ९ १-२) ।

† "आयनायोत्तरमापलायितायु" —इति क, ख ग ।

‡ 'आयनाय स्वाहा प्रायणाथ स्वाहेत्युद्द्रावा जुहोति सर्वमेवैतमस्त्वत्
सुवर्गं लोकं गमयति' —इति ब्रा ३ ८ १७ १ ।

स्वाहा, भूकराय स्वाहा, भूकृताय स्वाहा, पलायिताय स्वाहा
 ऽपलायिताय स्वाहा ऽऽवल्गते स्वाहा परावल्गते स्वाहा ऽऽयते
 स्वाहा, प्रयते स्वाहा, सवस्मै स्वाहा^(१)—इति । आभिमुख्येनायन
 गमन यस्याभावायनस्तस्मै अश्याय तत्प्रीत्यथ मिद् स्वाङ्गतम ।
 आभिमुख्यगमनमपि द्विविधम्—मन्दगमनम तौत्रगमनञ्च । तत्राद्य
 पूर्वमन्त्रेऽभिहितम्, द्वितीय प्रायणमन्त्रेऽभिधीयते । केचन धूत्ता
 अश्या गन्तुमनिच्छन्त ताडिता सन्त पर्षपादाबुद्धमयन्ति अन्ये
 चापरौ पाटालुद्धमयन्ति तदुभयमुद्गावोद्गतशब्दाभ्यामभिधीयते ।
 कश्या आघातितेनोद्गवणार्थं क्रियमाणस्य शब्दविशेषस्थानुकरणाय
 भूकार इति प्रयुक्तम् । भूकृतमेतदेव पूवापरपादविषयत्वेन द्वेधा-
 भिधानम् । पुरतो वेगेन धावन पलायनम् । आभिमुख्येन धावन-
 मापलायनम् । चतुष्णामपि पादाना सकृदुद्धमनमाभिमुख्यविषय-
 मावल्गनम् । पराङ्मुखत्वविषय परावल्गनम् । पूर्वमायनप्रायण
 शब्दाभ्या योऽर्थोऽभिहित सोऽतोतविषय । इह त्वायत प्रय-
 च्छब्दाभ्या वर्त्तमानविषय स एवार्थोऽभिधीयते । अतो यथोक्त-
 तत्तद्गुणयुक्ताय अश्याय, तन्त्-प्रीत्यर्थं 'स्वाहा सुङ्गतमिदमस्तु ।
 किं बङ्गना सवस्मै सवप्रकारगमनविशेषयुक्ताश्चप्रीत्यथम् इद् 'स्वाहा
 सुङ्गतमस्तु । उल्लङ्घगमनविषयत्वादेतषा होमानाम उद्गाव"—इति
 नामधेयम् ॥ १३ ॥

।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधववैद्ये वदार्थप्रकाशे

तेत्तिरोयमहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाक ॥

अ॒ग्नये॑ स्वा॒हा सो॒माय॑ स्वा॒हा वा॒यवे॑ स्वा॒हापाम्मो॑-
दा॒य स्वा॒हा स॒वित्रे॑ स्वा॒हा सर॑स्वत्यै स्वा॒हेन्द्राय॑ स्वा॒हा
वृ॒हस्प॑तये स्वा॒हा मि॒त्राय॑ स्वा॒हा वरु॑णाय॒ स्वाहा
स॒वस्यै॑ स्वा॒हा^(१) ॥ १४ ॥

अ॒ग्नये*॑ त्रयो॒विंश॑ति ॥ १४ ॥

कन्य — ‘अ॒ग्नये॑ स्वा॒हा सो॒माय॑ स्वा॒हेति॑ पूर्व॒होमान्’—इति ।
पाठम्— अ॒ग्नये॑ स्वा॒हा सो॒माय॑ स्वा॒हा वा॒यवे॑ स्वा॒हा ऽपाम्मो॑दा॒य
स्वा॒हा स॒वित्रे॑ स्वा॒हा, सर॑स्वत्यै स्वा॒हेन्द्राय॑ स्वा॒हा वृ॒हस्प॑तये स्वा॒हा
मि॒त्राय॑ स्वा॒हा वरु॑णाय॒ स्वाहा॑ स॒वस्यै॑ स्वा॒हा^(१) —इति । ‘अपा-
म्मोद’ पजन्य । अनुक्ताना पूर्वहोमाङ्गाना देवाना सङ्गहाय
सत्रशब्द ‡ ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुदशोऽनुवाक ॥

पृथि॒व्यै स्वा॒हान्तरि॑क्षाय॒ स्वाहा॑ दि॒वे स्वा॒हा सूर्या॑य
स्वा॒हा च॒न्द्रम॑से स्वा॒हा न॒क्षत्रे॑भ्य॒ स्वाहा॑ प्रा॒च्यै दि॒शे
स्वा॒हा दक्षि॑णायै दि॒शे स्वा॒हा प्र॒तीच्यै॑ दि॒शे स्वा॒हा-

* “अ॒ग्नये॑ वा॒यवे॑ऽपाम्मो॑दा॒येन्द्राय॑’—इति क ख, ग ।

† “अ॒ग्नये॑ स्वा॒हा सो॒माय॑ स्वा॒हेति॑ पूर्व॒दीक्षा जुहो॑ति पूर्वं ए॒व दि॒षन्त
भ्या॒ख्यम॑तिक्रामति”—इति ब्रा ३ ८ १७ १ ।

‡ एतस्याप्यनुवाकस्य प्रतिवाक्य व्याख्यान ब्राह्मणे श्रुतम् (३ ८ ७ ३-५) ।

दीच्यै दिग्ने स्वाहोर्द्ध्वायै दिग्ने स्वाहा दिग्भ्य स्वाहा-
 वान्तरदिग्भ्य स्वाहा समाभ्य स्वाहा शरद्भ्य स्वाहा-
 होरात्रेभ्य स्वाहार्द्धमासेभ्य स्वाहा मासेभ्य स्वाह-
 तुभ्य स्वाहा सवत्सराय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा^(१) ॥ १५ ॥
 पृथिव्यै* सप्तचत्वारिंशत् ॥ १५ ॥

कथं — पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्येत ऊत्वा' इति ।
 एतमनुवाकं प्राणामहोमान्तपातित्वेनेव ऊत्वेत्यथ । पाठम्—
 पृथिव्यै स्वाहा ऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा,
 चन्द्रमसे स्वाहा नक्षत्राय स्वाहा प्राचे दिग्ने स्वाहा दक्षिणायै
 दिग्ने स्वाहा प्रतीचे दिग्ने स्वाहोर्द्ध्वायै दिग्ने स्वाहोर्द्ध्वायै दिग्ने
 स्वाहा दिग्भ्य स्वाहा ऽवान्तरदिग्भ्य स्वाहा समाभ्य स्वाहा
 शरद्भ्य स्वाहा ऽहोरात्रेभ्य स्वाहा ऽर्द्धमासेभ्य स्वाहा मासेभ्य
 स्वाहतुभ्य स्वाहा सवत्सराय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा^(१) —इति ।
 प्राच्यादिशब्दा विशेषवाचिन दिक्शब्द सामान्यवाची । समा-
 शरत् सवत्सर शब्दा सौर-चान्द्र नाक्षत्र-विषया । सवशब्दोऽनुक्त-
 कालविषयः । ॥ १५ ॥

इति श्रीमायणा वायविरन्तिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
 तेत्तिरीयमहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चदशाऽनुवाक ॥

* 'पृथिव्यै सूर्याय नक्षत्रेभ्य प्राचे' —इति कृ ए २ ।

† पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्येताविरिंशति दोक्षा जुहोति”

—इत्यादि ब्रा ३ ८ १७ १ ।

‡ एतस्याप्यनुवाकरस्य व्याख्यानं ब्राह्मणे द्रष्टव्यम् (३ ८ १७ २) ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सर-
स्वत्यै स्वाहा पृषो स्वाहा बृहस्पतये स्वाहापाम्मोदाय
वाहा वायवे स्वाहा मित्राय स्वाहा वरुणाय स्वाहा
मरुत्सु स्वाहा ॥ १६ ॥

अग्नये (सवित्रे पृषो पाम्मोदाय वायवे)* त्रयोविं-
शति ॥ १६ ॥

वन्ध — अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे पृवदौज्ञाम — इति ।
पाठम् । अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा, सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै
स्वाहा, पृषो स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा ऽपाम्मोदाय स्वाहा वायवे
स्वाहा मित्राय स्वाहा वरुणाय स्वाहा मरुत्सु स्वाहा — इति ।
प्रतहोमानुवाकतत्त्वगनुवाको व्याख्येय ॥ १६ ॥

इति श्रोमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयमहिताभाष्ये मत्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाक ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहाग्नये
स्वाहा सोमाय स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहाहे
स्वाहा रात्रियै स्वाहर्जवे स्वाहा साधवे स्वाहा सुक्षित्यै
क्षुधे स्वाहाशितिन्ने स्वाहा रोगाय स्वाहा हिमायः ।

* बन्धवीचिह्नान्त पाठोऽधिक क ख ग पुस्तकेषु ।

† एतस्यानुवाकस्य च प्रतिपद व्याख्यानं ब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ३८६३-४ ।

स्वाहा शीताय स्वाहा तपाय स्वाहारण्याय स्वाहा
सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १७ ॥

पृथिव्यै चतुश्चत्वारिंशत्* ॥ १७ ॥

कल्प — 'पृथिव्ये स्वाहान्तरिचाय स्वाहेत्येकविंशतिं दीक्षाम
-इति । पाठस्तु— पृथिव्ये स्वाहा ऽन्तरिचाय स्वाहा दिवे स्वाहा
ऽग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा ऽन्ते
स्वाहा रात्रिये स्वाहा ऽनवे स्वाहा माधवे स्वाहा सुचित्यै स्वाहा
क्षुधे स्वाहा ऽऽग्निनिन्दे स्वाहा रोगाय स्वाहा हिमाय स्वाहा
शीताय स्वाहा तपाय स्वाहा ऽरण्याय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा,
लोकाय स्वाहा भवस्मै स्वाहा -इति । अत्र ऋज्जादयस्तय पृथि-
व्यादिलोका । तथा च ब्राह्मणम्— इय वा ऋजु । अन्तरिच
माधु । असौ सुचिति -इति । आग्निमग्नेन चतुर्वारक
माग्निमग्नेन मभिधोयते । स्वग पुण्यफलभूत । लोकशब्द सामान्य-
वाची । अत्रातीतावग्नये स्वाहा पृथिव्यै स्वाहेत्यनुवाकौ (२१८ पृ)
पूर्वहोमविषयौ । तथा च ब्राह्मणम्— अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति
पूर्वहोमान् जुहोति । पूव एव द्विषन्त भ्रातृव्यमतिक्रामति । पृथिव्यै
स्वाहान्तरिचाय स्वाहेत्याह । यथायजुर्वैतत -इति (३ ८
१७ १) । उत्तरौ त्वनुवाकौ दीक्षाविषयौ । तत्रापि ब्राह्मणम्—
'अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्व गेचा जुहोति । पूर्व एव द्विषन्त

* "पृथिव्या अग्नयेऽह्ने चतुश्चत्वारिंशत् -इति क, ख, ग ।

भ्रष्टव्यमतिक्रामति । पृथिव्यै स्वाहान्तरिचाय स्वाहेत्येकविंशतिर्नी
दौचा जुहोति—इति (३ ८ १७ १ २) ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तत्तिरीयमञ्जिनाभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तदशाऽनुवाक ॥

भुवो देवाना कर्मणापसर्त्तस्य पथ्यासि वसुभिर्देवे-
भिर्देवतया गायत्रेण त्वा छन्दसा युनजिम वसन्तेन
त्वर्त्तुना हविषा दीक्षयामि^(१) रुद्रेभिर्देवेभिर्देवतया
चैष्टुभेन त्वा छन्दसा युनजिम ग्रीष्मेण त्वर्त्तुना हविषा
दीक्षयाम्या^(२) द्वित्येभिर्देवेभिर्देवतया जागतेन त्वा
छन्दसा युनजिम वर्षाभिस्त्वर्त्तुना हविषा दीक्षयामि^(३)
विश्वेभिर्देवतयानुष्टुभेन त्वा छन्दसा युनजिम (१)

शरदा त्वर्त्तुना हविषा दीक्षयाम्य^(४) द्विरोभिर्देवेभि-
र्देवतया पाङ्गेन त्वा छन्दसा युनजिम हेमन्तशिशि-
राभ्या त्वर्त्तुना हविषा दीक्षयाम्या^(५) ह दीक्षामरुहमृ-
तस्य पत्नी गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा चर्त्तः सत्येऽधाः
सत्यमृतेऽधा^(६) मृहीमूषू सुत्रापाणमिह धृति स्वाहेह
विधृति स्वाहेह रन्ति स्वाहेह रमति स्वाहा ॥ १८ ॥

(आनुष्टुभेन त्वा छन्दसा)* युनज्येकान्नपञ्चा-
शच्च ॥ १८ ॥

कल्प - भुवो देवाना कमणेत्यृतदोक्षाभि कृष्णाजिनमग्ने-
हन्तमभिमन्त्रयते इति । तत्र पथस मन्त्रास ह- भुवो देवाना
कमणापमत्तस्य पथ्यासि वसुभिर्देवभिर्देवतया गायत्रेण वा कृन्दमा
युनज्मि वसन्तेन त्वत्तुना हविषा दीक्षयामि^(१) -इति । छे दीक्ष ।
त्व देवाना सम्बन्धिना क्रमणा च्यतसु यज्ञसम्बन्धौ अपसा व्यापारेण
भुव युक्ता भव । त्व पथ्यासि देवाना यज्ञस्य वरितामि । अह
'वसुभि देवभि असुम्ञ्जकैर्वै देवतया दोक्षाभिभात्रिया
गायत्रेण कृन्दमा च त्वा युनज्मि त्वा युक्तं करोमि । तथा वसन्तेन-
त्तुना सहितोऽह चा हविषा दीक्षयामि भक्तता करोमि ॥

अथोत्तराश्वतुरो मन्त्रानाह- रुद्रभिर्देवभिर्देवतया त्रष्टभेन
त्वा कृन्दमा युनज्मि यौमण त्वत्तुना हविषा दीक्षयामि ।
आदित्येभिर्देवभिर्देवतया जाग तन त्वा कृन्दमा युनज्मि त्वाभि-
स्त्वत्तुना हविषा दीक्षयामि^(२) प्रियभिर्देवभिर्देवतयानुष्टभेन त्वा
कृन्दमा युनज्मि शरत्वा त्वत्तुना हविषा दीक्षयामि^(३) अङ्गिरोभि-
र्देवभिर्देवतया पाङ्गेन त्वा कृन्दमा युनज्मि, हेमन्तशिंशराभ्या
त्वत्तुना हविषा दीक्षयामि^(४) -इति । एतेषु चतुष्वपि मन्त्रेषु
भुवो देवानामित्यादिभागमनुष्येषु प्रवृत्त्याप्ययम ॥

अथ षष्ठं मन्त्रमाह आह दीक्षापरं कृतस्य पत्नी गायत्रेण
कृन्दमा ब्रह्मणा चतस्र मत्यऽधा^(१) मत्यम्भतेऽधाम^(२) -इति । अह
यज्ञमानो गायत्रेण कृन्दमा ब्रह्मणा कृन्दोरहितेन मन्त्रेण चानु-
गृह्णीत सन् च्यतस्य पत्नी यज्ञस्य पालाप्रित्री दीक्षा नियम-
विशेषरूपाम आ अरूहम् आरूढोऽस्मि । मदीयमृत सत्ये स्थापयामि

सत्युच्यते स्थापयामि । चिन्त्यमान वस्तुतत्त्वम् 'सुतम्' उच्यमान
वस्तुतत्त्व 'सत्यम् । अह सवदा मनसा वस्तुतत्त्व विचाय पश्चाद्दत्त्यमि
पि वस्तुतत्त्वमुच्चाय पश्चादन्यद्वस्तुतत्त्व चिन्तयामोत्यथ ॥

अथ मङ्गलाष्टमयोमन्त्रयो प्रतीके दृश्यति— 'महीम् षु सुत्रा-
माणम्^(४, ५) -इति । महीम् षु मातरम्' -इत्येको मन्त्र 'सुत्रा-
माण पृथिवी द्याम -इत्यपरो मन्त्र । तौ च मन्त्रो 'वैश्वानरो
न इत्यनुवाके (१ ५ ११) व्याख्यातो (१ भा० ८४४ पृ०) ॥

कन्य — 'साय धृतिषु ऋयमानासु राजन्वो वीणागाथौ गाय-
ति' -इति । तातेतान् धृतिमन्त्रानाह-- इह धृति स्वाहेह
विधृति स्वाहेह रन्ति स्वाहेह रमति स्वाहा^(६ १९) -इति ।
एतच्चतुष्टय पूर्ववद (२१६ प) व्याख्येयम् ॥१८॥

इति श्रीमाधणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
तेज्जिरीयसहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाक ॥

ईङ्काराय स्वाहेङ्कृताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहावक्र-
न्दते स्वाहा प्रोथते स्वाहा प्रप्रोथते स्वाहा गन्धाय
स्वाहा घ्राताय स्वाहा प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा-
पानाय स्वाहा सन्दीयमानाय स्वाहा सन्दिताय स्वाहा
विचृत्यमानाय स्वाहा विचृत्ताय स्वाहा पलायिष्य-
णाय स्वाहा पलायिताय स्वाहापरस्यते स्वाहापर-

नाय स्वाहा निवेश्यते स्वाहा निविशमानाय स्वाहा
निविष्टाय स्वाहा निपत्स्यते स्वाहा निषीदते स्वाहा
निषण्णाय स्वाहा (१)

आमिष्यते स्वाहासौनाय स्वाहासिताय स्वाहा
निपत्स्यते स्वाहा निपद्यमानाय स्वाहा निपन्नाय स्वाहा
शयिष्यते स्वाहा शयानाय स्वाहा शयिताय स्वाहा
सम्मीलिष्यते स्वाहा सम्मीलते स्वाहा सम्मौलिताय
स्वाहा स्वप्स्यते स्वाहा स्वपते स्वाहा सुप्ताय स्वाहा
प्रभोत्स्यते स्वाहा प्रबुध्यमानाय स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा
जागरिष्यते स्वाहा जाग्रते स्वाहा जागरिताय स्वाहा
शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते स्वाहा श्रुताय स्वाहा
वीक्षिष्यते स्वाहा (२)

वीक्षमाणाय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा सहास्यते
स्वाहा सज्जिहानाय स्वाहोजिहानाय स्वाहा विव-
त्स्यते स्वाहा विवर्त्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहा-
त्यास्यते स्वाहोत्तिष्ठते स्वाहोत्थिताय स्वाहा विध-
विष्यते स्वाहा विधून्वानाय स्वाहा विधृताय स्वाहा-
त्क्रस्यते स्वाहोत्क्रामते स्वाहोत्क्रान्ताय स्वाहा
चङ्गनिष्यते स्वाहा चङ्गम्यमाणाय स्वाहा चङ्गमिताय
स्वाहा कण्डयिष्यते स्वाहा कण्डयमानाय स्वाहा

कण्डूयिताय स्वाहा निकषिष्यते स्वाहा निकषमाणा
स्वाहा (३)

निकषिताय स्वाहा यदन्ति तस्मै स्वाहा यत्पिबति
तस्मै स्वाहा यन्मेहति तस्मै स्वाहा यच्छकत्करोति
तस्मै स्वाहा रेतसे स्वाहा प्रजाभ्य स्वाहा प्रजननाय
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा^(१) ॥ १६ ॥

निषणाय स्वाहा^{१)} वीक्षिष्यते स्वाहा^{२)} निकष-
माणाय स्वाहा^{३)} सुप्तविश्रुतिश्च ॥ १६ ॥

कथं — ईद्वाराय स्वाहेकताय स्व हेत्यश्वचरितानि — इति ।
पाठम् — ईद्वाराय स्वरा ईद्वाराय स्वाहा क्रदते स्वाहा
ऽवक्रदते स्वाहा प्रोथते स्वाहा प्रप्रोथते स्वाहा गन्धाय स्वाहा,
घ्राताय स्वाहा प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा ऽपानाय स्वाहा
मन्दीयमानाय स्वाहा मन्दिताय स्वाहा अवच्यमानाय स्वाहा
विचृत्ताय स्वाहा, पलापिष्यमाणाय स्वाहा पलायिताय स्वाहा
उपरस्थते स्वाहा, उपरताय स्वाहा निवेच्यते स्वाहा निवि-
श्रमानाय स्वाहा, निविष्टाय स्वाहा निषत्यते स्वाहा, निषीदते
स्वाहा, निषणाय स्वाहा, ऽऽमिष्यत स्वाहा ऽऽमीनाय स्वाहा
ऽऽमिताय स्वाहा निपत्यते स्वाहा निपद्यमानाय स्वाहा, निपन्नाय
स्वाहा, शयिष्यते स्वाहा शयानाय स्वाहा शयिताय स्वाहा,
सम्भोलिष्यते स्वाहा सम्भोलते स्वाहा, सम्भोलिताय स्वाहा, स्वप्यते

स्थाहा, स्वग्न स्वाहा सुप्राय स्वाहा, प्रभोत्यते स्वाहा, प्रबुध्यमा-
 नाय स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा जागरिष्यते स्वाहा, जायते स्वाहा
 जागरिताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा प्रण्वते स्वाहा अताय
 स्वाहा वीनिष्यते स्वाहा वीचमाणाय स्वाहा, वीक्षिताय स्वाहा
 स्रहास्यते स्वाहा, सञ्जिहानाय स्वाहा उज्जिहानाय स्वाहा,
 विवक्ष्यते स्वाहा विवर्त्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहा उत्थास्यते
 स्वाहा उत्तिष्ठते स्वाहा उत्थिताय स्वाहा विधविष्यते स्वाहा
 विधून्वानाय स्वाहा विधूताय स्वाहा उत्क्राम्यते स्वाहा उत्क्रा-
 मते स्वाहा उत्क्रान्ताय स्वाहा चङ्गमिष्यते स्वाहा चङ्गम्यमाणाय
 स्वाहा चङ्गमिताय स्वाहा कण्डूचिष्यते स्वाहा कण्डूयमानाय
 स्वाहा कण्डूचिताय स्वाहा निकषिष्यते स्वाहा निकषमाणाय
 स्वाहा निकषिताय स्वाहा यदति तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै
 स्वाहा यन्नेहति तस्मै स्वाहा यच्छकत करोति तस्मै स्वाहा
 रेतमे स्वाहा प्रजाभ्य स्वाहा प्रजननाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा^(१)

-इति । स्वाह्म्वु दृष्ट्वा पातु य मन्दशब्द करोति तदनुकरण तत
 'ईम -इत्यनेनोच्यते । स च शब्दो वत्तमान ईङ्कार अतीतस्वी-
 ङ्कृत । वडवा दृष्टोच्चैर्घाषेण उत्साहजनित क्रन्दनम् विरोधिनमश्च
 दृष्ट्वा क्रोधेनोच्चैर्घाषणमवक्रन्दनम् । गमनकाले नासापुटयो श्वास-
 शब्द प्रोथनम् स एवानुवर्त्तमान प्रप्रोथनम् त्दणभक्षणे वा
 श्वासशब्द प्रप्रोथनम् । अश्वान्तराघ्राण गन्ध स एवातीतो
 प्राङ्ग- प्राणपानस्थाना ऊर्ध्वाधोमध्यवृत्तय । सन्दीयमानो बध्य-
 मान सन्दिती बद्ध । विच्यतमानो मुच्यमान विच्यतो मुक्त ।

पलायितुमुद्यत पलायिष्यमाण निवतितपलायन पलायित ।
 पलायनपरित्याग उपरम स च भावी भूतश्च । शालाप्रविशो
 न्वेशनम तच्च भावि वत्तमान मतीतञ्चेति त्रिविधम । प्रविश्य
 शालाया स्थितिनिषदनम तदपि प्रववत त्रिविधम । एतच्च
 त्रैविध्यं सवत्र द्रष्टव्यम । क्षणमात्र पादमङ्कोच आसनम । पार्श्वस्थ-
 भूमिस्थर्षा निपतनम । पादप्रसारण शयनम् । चक्षुषोनिमीलन
 सम्मीलनम । स्वापो निद्रा तत्परित्याग प्रबोध । बाह्यावलोक-
 कन जागरणम । अश्वपालकानामुत्थापनशब्दानुसंधान अवणम ।
 हणखाशान्वेषः वीक्षणम । शालाया वह्निनिगमन सहानम ।
 निगत्य भ्रमौ विल्लुण्ठन विवर्त्तनम । तदनन्तरमध्व स्थितिरुत्थानम ।
 उत्थित व धूलिमपनेतु गरौरचानन विधूननम । पादस्थोन्नमनमुत्क-
 मणम मन्दगमन च क्रमणम । दन्तपङ्क्तिभ्या पृष्ठभागे दशन
 कण्डूशनम । कुक्ष्यन्तश्चादी गरौरघषण निकषणम । अदनादय
 प्रसिद्धा । प्रजा अश्वस्थापत्यानि । प्रजनन तदुत्पादनम । सवशब्दे-
 नावशिष्टान्यद्यचरितानि सङ्गृह्यन्त ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवौषे वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमः श्लोके प्रथमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

अ॒ग्नये॑ स्वाहा॑ वा॒यवे॑ स्वाहा॑ सू॒र्याय॑ स्वाह्^(१)र्त॑म-
 स्यृ॒तस्य॑र्त॑म॒सि स॒त्यम॑सि स॒त्यस्य॑ स॒त्यम॑^(२)स्यृ॒तस्य॑ ग॒म्या
 असि॑ दे॒वाना॑ छा॒यामृ॑तस्य॒ नाम॑ तत्सत्य॒ यच्च॑ प्रजाप॑ति-

रस्य^(१)धि यदस्मिन् वाजिनीव शुभ स्पृङ्गन्ते दिव
सूथेण^(२) विशोऽपो वृणान पवते कव्यन् पशु न गोपा
द्र्य परिज्मा^(३) ॥ २० ॥

अग्नये *ऽष्टाचत्वारिंशत् ॥ २० ॥

कल्प—“अग्नये स्वारा नायमे स्वाहेत्याहुता इति । एत-
स्मिन्नन्वाके त्रीन्मन्त्राह— अग्नये स्वाहा नायमे स्वाहा सूयाय
स्वाहा^(१)—इति । अथ उत्तुथपञ्चममन्त्राहाह— अतमस्यतरुतमसि
सत्यमसि सत्यस्य सत्यमसि^(२)—इति । हे अथ । त्वम अत
यन्मानस सत्य तटसि प्रागरन्तिताना पुरुषाणा यदृत तस्याप्युत्तम
त्वम सत्यमसि तव आगमाद्यन्चात । एव सत्यवाच्यमपि वाचक-
विषयत्वेन व्याख्येयम् । अथ षष्ठमन्त्रमाह— अतस्य पथा अस्मि
देवाना काया ऽमृतस्य नाम तत्सत्य यत त्व प्रजापातरसि^(३)—इति ।
अतस्य यज्ञस्य पन्था मागोऽसि इद्वारेण हि यागो निवत्यते ।
तथा देवाना कायासि यथा घभकारेण तस्य काया सुखप्रदा
तथा त्व सुखप्रदोऽसि अत एव त्वम अमृतस्य नामामि देवा हि
त्वदीय हवि पौषमित्येव स्वीकुरुवन्ति । त्व प्रजापतरूपोऽसि—इति
यत्तत्सत्यम् नात्र कश्चिदपचारोऽस्ति प्रजापते रक्षेव हि त्वदा-
कारेण निष्यन्नाः । अथ सप्तममाह— अधि यदस्मिन् वाजिनीव

* “अग्नये वायवे”—इति क ख ग ।

† एव सत्ये वाच्यमपि—इति क ख ।

‡ ‘प्रजापतेरक्षेव हि त्वदाकारेण निष्यन्नम्’—इति क ख ।

गृभ स्यद्धन्ते दिव सूर्येण विशोऽपो वृणान पवते कथन् पशु न
 गोपा इय परिज्मा^(४) —इति । यद् यस्मात् कारणात् वाञ्छिनि'
 अस्मिन् अथे गुरुभ गोभनो गुणमह्व 'अधीव' देवेभ्योऽप्यधिक
 इव दृश्यते तस्मात् कारणाद् 'दिव सम्पन्धिनो विश मरुद्गणा
 सूर्येण सूर्यममानेनागेन साँद्ध 'स्यद्धन्ते,— वय गुणाधिका अथो
 न गुणाधिक इत्येव स्यद्धा कुवन्ति तादृशोऽयमथ । किञ्चायम
 अपो वृणान इत् कम प्रवर्तयितुमिच्छन् पवते विश्व पुनाति ।
 तत्र दृष्टान्त — 'कथन् पशु न । यथा यागेषु स्तुतिमिच्छन् देव पशु
 वृणोत, तथा अमथे कर्मैव वृणोते देवो हि नानाविधाभि स्तुतिभि
 स्तयमान पशुरूप ह्य रिति प्रीतिपूर्वकमिच्छति एव मथोऽप्यनेकै-
 हामेस्ताः कर्मन्वैश्च परितुष्ट कमद समापयितु मिच्छतीत्यथ ।
 कौटुशोऽथ गोपा अल्पिग्यजमानाना रक्षक । इय कम-
 द्द्वारात्तहेतु । परिज्मा' परित स्वगलोकान् गन्तु समथ । एतै
 सप्तभिर्मन्त्रैर्हामो बौधायनेनापि दशित — सावित्राणि जुहोत्यग्रये
 स्वाहा वायवे स्वाहेति सप्त —इति ॥

अत्र त्रिनियोगसङ्ग्रह —

उच्यन्ते ह्यनुवाक्राथा सप्तमाद्यप्रपाठके ।

अग्निष्टोमविधिस्त्वाद्ये द्वितये स्तोमसस्तव ।

सर्वस्तोमस्ततोये स्यात्तत्तुथे तु द्विरात्रक ।

त्रिरात्र पञ्चमे षष्ठे स्यु सहस्रतमौगता ।

होमाद्या सप्तमे दान चतुरात्रोऽग्निमोऽष्टमे ।

द्वितीयो नममे पञ्चरात्रो दशम ईरित । (१-१०)

अत्र ऊद्ध त्वश्वमेधमन्त्राणा विनियोजनम् ।
 उच्यते रश्मनामेव गृहीत्वा मन्त्रयेदिमाम् ।
 अभिधेत्यश्वमाबध्य त्रयो मन्त्रा इहेरिता । (११)
 त्रिभू कर्णे वाचथौत अग्नये पूर्वहोमकान् ।
 पञ्चेह पत्सु जुहुयाच्चतभिभूरसीत्यत ।
 अश्वमुत्सजते देवरत्रिभ्योऽथ प्रयच्छति ।
 अनुवाके द्वादशेऽस्मिन् मन्त्रा द्वादश वर्णिता । (१२)
 आयनोद्गावहोमसु तत्र मन्त्रास्त्रयोदश । (१३)
 अग्नये पूर्वहोमा स्युमन्त्रा एकादश स्युता । (१४)
 पृथिव्या दात ते होमा मन्त्रा अत्रैकविंशति । (१५)
 अग्नये पूर्वदोनाथां होमा एकादश स्युता । (१६)
 पृथ्वीत्यपि तथा हामा षाण्णवितरुदोरिता । (१७)
 भुव इत्यतुतोचाख्यमन्त्रश्चमाधरोहणम् ।
 मन्त्रयेदष्टभि पत्सु जुहुयादिह प्रववत ।
 अष्टादशानुवाकेऽस्मिन् मन्त्रा द्वादश वर्णिता । (८)
 ईमश्वचरितेर्हाममन्त्राश्चत्वार ईरिता । (१८)
 अग्नये सप्तभिमन्त्रेर्हाम सावित्र ईरित ॥ (२)

वेदाथस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

- पुमथाश्चतुरो देयात विद्यातौथमहेश्वर ॥ ७ ॥ १ ॥

- इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
तेत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके विश्वोऽनुवाक ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्क-
भूपालमाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण किरचिते माधवीये वेदार्थ-
हाम - नामरूपायजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डीयव्याख्याने
प्रथम प्रपाठक समाप्त ॥

(१) प्र॒ज॒न॒न (२) प्रा॒त॒स्स॒व॒ने (३) ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒नो (४) ऽज्जि॒र॒स
(५) आ॒य (६) सो॒म (७) स॒ह॒स्र॒त॒म्या (८) ऽज्जि॒ (९) ज॒म॒द॒ग्नि
(१०) स॒व॒त्स॒रो (११) दे॒व॒स्य (१२) वि॒भू (१३) रा॒य॒ना॒या (१४) अ॒ग्ने
(१५) पृ॒थि॒व्या (१६) अ॒ग्ने (१७) पृ॒थि॒व्यै (१८) भु॒व (१९) ई॒ङ्गा-
रा॒या (२०) अ॒ग्ने वि॒श्र॒ति * ॥ १ † ॥

(१) प्र॒ज॒न॒न (२) म॒ज्जि॒र॒स (३) सो॒मो वै (४) प्र॒ति॒गृ॒ह्णा॒ति
(५) वि॒भू (६) वी॒क्ष॒मा॒णाय॑ द्वि॒प॒ञ्चा॒शत् ॥ १ † ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया
सप्तमकाण्डे प्रथम प्रपाठक ॥ १ ॥

* प्रपाठकेऽत्र ये विश्रतिरनुवाकास्तेषामेवेमानि प्रतीकपदानि ।

† “(१) प्र॒ज॒न॒न (२) प्रा॒त॒स्स॒व॒ने वै (३) ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न — स॒त्वा (४) अ॒ज्जि॒र॒स
(५) आ॒य वै (६) सो॒मो वै (७) स॒ह॒स्र॒त॒म्या (८) ऽज्जि॒ (९) ज॒म॒द॒ग्नि (१०) स॒व॒त्स॒रो
(११) दे॒व॒स्य (१२) वि॒भू (१३) रा॒य॒ना॒या (१४) अ॒ग्ने (१५) पृ॒थि॒व्या (१६) अ॒ग्ने
(१७) पृ॒थि॒व्यै (१८) भु॒व (१९) ई॒ङ्गा॒रा॒या (२०) अ॒ग्ने वा॒यवे॑ सू॒र्या॑य वि॒श्र॒ति ॥ १ ॥”
—इति क, ख, ग ।

† १४७ प ६ प०, १६५ प ७ प, १८२ प ८ प०, १९२ प ५
२१४ प ७ प०, २२६ प ० १३ प० । सु पुस्तके तु नाख्येतद्वाक्यम् ।

अथ तैत्तिरीयसहिताया

सप्तमकाण्डे

द्वितीय प्रपाठक ।

॥ हरि ओम ॥

साध्या वै देवा सुवर्गकामा एतः षडरात्रमप-
श्यन्तमाहरन्तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्ग लोकमा-
यन्त्य एव विद्वांसः षडरात्रमासते सुवर्गमेव लोक
यन्ति^(१) देवसत्र वै षडरात्र प्रत्यक्षं ह्येतानि पृष्ठानि
य एव विद्वांसः षडरात्रमासते साक्षादेव देवता
अभ्यारोहन्ति^(२) षडरात्रो भवति षड् वा ऋतव षट्
पृष्ठानि (१)

पृष्ठैरेवर्तुनन्वारोहन्त्युतुभिः सवत्सर ते सवत्सर
एव प्रति तिष्ठन्ति^(३) बृहद्रथन्तराभ्या यन्तीय वाव
रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति
तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्थाञ्जसायनी सुती ताभ्यामेव सुवर्ग
लोका यन्ति^(४) त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धते
पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते सप्तदश (२)

भवत्यन्नाद्यस्यावरुध्या अथो प्रैव तेन जायन्त एक-
 विंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन् दधते
 त्रणवो भवति विजित्यै त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै^(१)
 सदोहविर्द्धानिन एतेन षड्रात्रेण यजेरन्नाश्वत्थी
 हविर्द्धान चाग्नीध्रश्च भवतस्तद्वि सुवर्ग्यं^(२) चक्रीवती
 भवत सुवर्ग्यं लोकस्य समष्ट्या^(३) उल्लखलवृधो यूषो
 भवति प्रतिष्ठित्यै^(४) प्राञ्चो यान्ति प्राडिव हि सुवर्ग
 (३)

लोक^(५) सरस्वत्या यान्त्येष वै देव्यान पन्थास्त-
 मेवान्दारोह^(६) न्त्याक्रोशन्तो यान्त्यवर्त्ति मेवान्यस्मिन्
 प्रतिषज्य प्रतिष्ठा गच्छन्ति^(७) यदा दश शत कुर्वन्त्यथैक
 मृत्यानं शतायु पुरुष शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये
 प्रति तिष्ठन्ति^(८) यदा शतं सहस्रं कुर्वन्त्यथैक मृत्या-
 नं सहस्रसम्मितो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि
 जयन्ति^(९) यदा (४)

एषा प्रमीयेत यदा वा नीयेरन्नथैकमृत्यानं तद्वि
 तीर्थम्^(१०) ॥ १ ॥

पृष्ठानि^(१) सप्तदश^(२) सुवर्गो^(३) यदै^(४) कादश* च॥१॥

* “सुवर्गो[३] जयन्ति यदै[४]कादश”-इति क, ख, ग ।

श्रीगणेशाय नम ।

यस्य निश्चित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत ।

निर्ममे, तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेयरम् ॥१॥

अहीना पञ्चरात्रान्ता प्रथमे ममुदीरिता ।

षड्रात्राद्या द्वितीयेऽथ वक्ष्यन्तेऽस्मिन् प्रपाठके ॥२॥

तत्र प्रथमेऽनुवाके षड्रात्र विधत्ते—‘साध्या वे देवा सुवर्ग-
कामा एतः षड्रात्रमपश्यन् तमाहरन्, तेनायजन्त ततो वै ते
सुवग लोकमायन् य एव विद्वांस षड्रात्रमासते सुवगमेव लोक
यन्ति^(१)’—इति । साध्यशब्दो देवगणविशेषवाची । अत्र सवत्र दशन
शास्त्रीयनिश्चय । आहरण सामग्रीसम्पादनम् । यजनमनुष्ठानम् ।
यद्यप्यथ षड्रात्रोऽहीनत्वाद्यजतिचोदनाया विषय तथाप्यत्र कंषा-
ञ्चित् सारस्वतसत्रधर्माणा सद्भावमभिप्रेत्य ‘विद्वांस आसते—इत्यसि-
चोदनया विहित । ते च धर्मा ‘आश्रयिणी हविर्द्वाविज्ञानञ्च’—इत्या-
दिना वक्ष्यन्ते ॥

एत मेव सत्रलोपचारमभिप्रेत्य प्रशंसति— देवसत्र वै षड्रात्र ,
प्रत्यक्षः ह्येतानि पृष्ठानि य एव विद्वांस षड्रात्रमासते साक्षादेव
देवता अभ्यारोहन्ति^(२)’—इति । देवाना सत्रवन्धियत्वादिद् ‘देव-
सत्रम् । तदेव सत्रवन्धियत्वं स्पष्टीक्रियते । सत्ररूपे द्वादशाहे य
पृष्ठ्य षडह तस्मिन् षट्सु दिनेषु यानि पृष्ठस्तोत्राणि, रथन्तर-
वृहद्-वैरूप-वैराज-शाकर-रैवताख्यै † सामभिनिष्पाद्यानि । एता-

—* अस्मिन्नेवानुवाके २३८ पृ० १३ प० द्रष्टव्यम् ।

† २०६ पृ ‘ऽ’ द्रष्टव्यम् ।

नृत्रापि षट्सु दिनेषु कमेण विशिष्ट*सुपलभ्यन्ते । यस्यादेव तस्माद्देवाना सचवत्प्रियत्वमुचितम् । एव देवप्रियत्व विदित्वानुष्ठानेन उक्तकाञ्चव्यवधानमन्तरेणैव देवता प्राप्नोति ॥

अत्राहंगता षट्सङ्ख्या प्रशसति—“षड्रात्रो भवति षड्वा चतव , षट् पृष्ठानि, षष्ठैरेवतूनन्वारोहन्यृतुभि सवत्सर ते सवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति^(१)”—इति । चतवो यथा षट्सङ्ख्याका , एव पृष्ठान्यपि षट्सङ्ख्याकानि अत षष्ठै चतुद्वारा सवत्सर प्राप्य तत्र प्रतितिष्ठन्ति ॥

एतेषु षट्सु पृष्ठस्तोत्रेषु प्रथमद्वितीययोरङ्गोरनुष्ठेये रथन्तर-वृहत्-पृष्ठे य स्तोत्रे ते विशेषेण प्रशसति— ‘वृहद्द्रथन्तराभ्या यन्तीय वाव रथन्तरमसौ वृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्यते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्तुती, ताभ्यामेव सुवग लोक यन्ति^(२)’—इति । शब्दशास्त्रप्रोक्त एवात्र वृहच्छब्दस्य पूर्वनिपातः । अनुष्ठानन्तु रथन्तरस्यैव प्रथमम् । ‘यन्ति स्तोत्र मनुतिष्ठेयुरित्यर्थ । अनयो साम्नोर्लोकद्वयरूपत्वालोकाभ्यामेव तदनुष्ठित भवति । अपि चानुष्ठानारो लोकयोदयो प्रतितिष्ठन्त्येव । किञ्चित्ते सामनी यज्ञस्याजवेन समाप्तिप्रापकौ मार्गौ अतस्ताभ्यामेव स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ षट्सङ्ख्याकान्यहानि चोदकप्राप्तानि विस्पष्ट दृश्यति—“चिद्वदग्निष्टोमो भवति, तेज एत्र रुन्धते पञ्चदशो भवतीन्द्रिय मेवाव रुन्धते सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुन्ध्या अथो प्रैव तेन जायन्त एकविंशो भवति प्रतितिष्ठत्या अथो रुचमेवात्मन् दधते त्रिंणवो

* “प्रत्यक्ष”—इति क ।

† “अल्पाचतरम्”—इति पा० सू० २ २ ३४ ऋष्यम् ।

भवति विन्त्ये त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै^(५) —इति । त्रिवृदा-
 दय शब्दा पूर्वाक्तपञ्चरात्रानुवाकद्वारात्रापि व्याख्येया । तत्र सत्र-
 धर्मातिदेशाभावेन बह्वयजमानकल्पनियमाभावादेकवचनेन निर्देश
 इह तु तन्त्रियमसङ्गावाहकवचनेन निर्देश । एकतिरूपे पृथ्यषडहे
 त्रिवृदग्निष्टोमो रथन्तरसामा प्रथममह, पञ्चदश उक्त्यो वृहत-
 सामा द्वितीय, सप्तदश उक्त्यो वैरूपसामा तृतीय एकविंश
 षोडशी वैराजसामा चतुथ त्रिणव उक्त्य गङ्करसामा पञ्चम
 त्रयस्त्रिंश उक्त्यो रैवतसामा षष्ठ । तद्विद द्वादशाहान्तगतस्य
 पृथ्यषडहस्य स्वरूपम् । तद्विकृतित्वाद्वापि तथाविधान्येव अहानि
 द्रष्टव्यानि ॥

अथ सारस्वतसत्रधर्माननुवाकममाप्तिपर्यन्तमतिदिदिचुस्ताव-
 देक धर्म विधत्ते—‘सदोहविद्धानिन एतेन षड्रात्रेण यजेर-
 चाश्वत्यौ हविर्द्धानिञ्चाग्नीध्रञ्च भवतस्तद्धि सुवर्ग्यम^(६) —इति । ये
 यजमाना सदोहविर्द्धानाभ्या मण्डपाभ्या युक्ता षड्रात्रे प्रवत्तन्ते,

* पञ्चरात्रानुवाक ७ १ १ । तत्र २ ५—२११ ए द्रष्टव्यम् ।

† ता ब्रा० १ ६ द्रष्टव्य । किञ्च द्वादशाहस्य आद्यन्तावतिरात्रौ,
 तौ च न्योतिष्ठोमीयातिरात्रान्न विशिष्येते । मध्ये दशाहानि,— एष
 षडह, त्रयश्चन्दोमा अविवाक्यञ्चेति । तेष प्रथमेऽहनि यग्निष्टोमसस्ये
 सर्वेष्वपि स्तोत्रेषु त्रिवृदेव स्तोम, द्वितीयादीद्यष्टौ अहानि पञ्चदश-
 षडशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशचतुस्त्रिंशचतुस्त्रिंशत्वारिंशत्पञ्चत्वारिंशत्स्तोमकानि
 तत्र चतुर्थ मह षोडशिसस्यमन्यानुक्यसस्याति दशममहस्तु चतुर्विंश
 स्तार्मकमग्निष्टोमसस्यम् । तदेतत्सर्वं ता० ब्रा ११—१५ अ०—पर्यालोच
 नतोऽवगतव्यम् ।

तेषा हविर्द्धानमाग्नीध्रञ्चेति मण्डपद्वयम् 'आश्वत्थी' भवत, आश्वत्थ-
काष्ठनिमित्ते उभे कार्ये । तत्राश्वत्थकाष्ठं स्वर्गसाधनम् ॥

धर्मान्तर विधत्ते— चक्रीवती भवत सुवगस्य लोकस्य समञ्चै^(७)—
—इति । यथा रथस्य शकटस्य वा चक्रम् तथा चक्रं यग्येराग्नीध्र-
हविर्द्धानमण्डपर्यां ते 'चक्रीवती । अयमथ — चक्रयो रथं प्रक्षिप्य
शकटाकारं कृत्वा तस्योपरि फलकान्यास्तीय तेषामुपरि भूमाविव
मण्डपं निर्मातव्यमिति । ईदृशं च स्वर्गप्राप्त्यै भवति रथेनेव चक्र-
युक्तेन मण्डपेन गन्तुं शक्यत्वात् ॥

धर्मान्तर विधत्ते— उलूखलबुध्नो यूपो भवति प्रतिष्ठित्यै^(८)—
—इति । यथा काष्ठमयस्योलूखलस्य मूलमतिस्थूलं समतलं भवति,
तथा यूपमूलं कर्तव्यम् । एतच्च यत्र यत्र यूपो नीयते, तत्र तत्र
भूमौ खननमन्तरेणैव प्रतिष्ठापनायम् ॥

धर्मान्तर विधत्ते— 'प्राञ्चो यान्ति प्राडिव हि सुवर्गा लोक (९)'—
—इति । चक्रयुक्ताग्नीध्रादिभिः सह प्राङ्मुखा गच्छेयुः । स्वर्गलोकस्य
प्राग्वत्तित्वेन प्रतिभानात् । एतच्चोक्तं सूत्रकारेण— तस्मिन् स्थिते-
ऽध्वर्युं शम्या प्राचं प्रास्यति स यत्र निपतति तद्गाहपत्यम् । तस्मिन्
षड्त्रिंशत् प्राचं प्रक्रमान् प्रकामति तदाहवनीयः । चक्रीवन्ति
सदो हविर्द्धानान्याग्नीध्रञ्चाश्वत्थी हविर्द्धानमाग्नीध्रञ्चो लूखलबुध्नो यूप
प्रकथ्येदुष्योष एव नोपरवान् खनन्ति—इति । एकस्मिन्नङ्गि समाप्ते
सति परेद्युः प्रातः शम्याक्षेपमात्रं कृत्वा, तत्राहरन्तरमनुष्ठेयम्*,
तस्मिन्नपि समाप्ते ततः परेद्युरपि तथेत्यथ ॥

* "तत्राहरन्तमनुष्ठाय"—इति क, 'तत्राहरन्तरमनुष्ठाय"—इति ख ।

धर्मान्तर विधत्ते— “सरस्वत्या यान्त्येष वै देवयान पन्थास्तमे-
वान्धरोहन्ति^(१)”—इति । या सरस्वत्याख्या नदी, तथा सह त-
त्तीरे प्रतिदिन गच्छेयु । एष सरस्वतीतीरगतो मार्गो देवयान
देवान् प्रापयितु क्षम अतस्तमेव प्राप्नुवन्ति ।

धर्मान्तर विधत्ते— ‘आक्रोगन्तो यान्त्यवर्त्तिमेवान्यस्मिन् प्रति-
षज्य प्रतिष्ठा गच्छन्ति^(२)’—इति । उत्साहातिशयेन क्रियमाण उच्च-
तमो ध्वनि आक्रोग’ त कुवन्तो गच्छेयु । धनमङ्गोचमन्तरेण
जीवन ‘वत्ति तद्वैपरीत्येन दारिद्र्यम अवत्ति । अवत्तिरेवा-
वत्ति । ताञ्चावत्तिम अन्यस्मिन् वैरिणि ‘प्रतिषज्य प्रतिष्ठितत्वेन
सयुक्ता कृत्वा स्वय धनसम्पन्ना ‘प्रतिष्ठा गच्छन्ति ॥

एव मनुतिष्ठत कालावधिरूप धर्मान्तर विधत्ते— ‘यदा दश
शत कुवन्त्यैकमुत्थानं शतायु पुरुष शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये
प्रति तिष्ठन्ति^(३)—इति । एकेन वृषभेण संहिता दश’ गावो
यावति काले अपत्यप्रसवेन गवा ‘शत सम्पादयन्ति, तावन्त काल
पौन पुन्येनानुष्ठाय तदनुष्ठानात् ‘उत्थान’ कत्तव्यम् अनुष्ठान समा-
पयेदित्यथ । सोयमेक समान्तिकाल । गोशते सति पुरुषस्य शत-
सवत्सरायुषोऽनाशकत्वात् शतकसञ्चारेण शतेन्द्रियत्वादायुषीन्द्रिये
च प्रति तिष्ठन्ति ॥

कालावधौ पचान्तर विधत्ते— ‘यदा शतं सहस्रं कुर्वन्त्यैकमु-
त्थानं सहस्रसम्मितो वा असौ लोके ऽमुमेव लोकमभिजयन्ति^(४)’—

* ‘अवत्ति’—इति पाठभ्रमेणैव वा व्याख्यान स्याद् भाष्यकारस्य ?

† “पुरुषस्य शतसवत्सरायुषाञ्जातीशतकसञ्चारेण”—इति क, ग ।

—इति । अत गावो यदा पूर्ववत् सहस्र सम्पादयन्ति, सोऽयमेक उत्थानकाल । न चातीतपक्षेण साङ्कर्यं श्रद्धनीयम् प्रसववैचित्र्येण नूनाधिककालसम्भवात् । गवा सहस्रसम्पत्तौ सत्या सहस्रसङ्ख्याकैर्भाग्यजाते समृद्धं स्वर्गं प्राप्नो भवति ॥

कालावधावेवापर पक्षद्वयं विधत्ते—“यदेषा प्रमीयेत, यदा वा जीयेरन्नथैकमुत्थानं तद्धि तीर्थम्^(१५)”—इति । ‘एषा यजमानानां मध्ये कश्चिद्यदा प्रमीयेत सोऽयमेक उत्थानकाल । यदा वा राष्ट्र-सोभादिना शत्रुभिरेते यजमाना जिता अपहृतसर्वस्वा भवन्ति सोऽयमेक उत्थानकाल । उक्तविधं यदुत्थानं तत तीर्थम्’ पापेभ्यस्त्वारकम् । तस्मात् तत्पयन्त षड्रात्रं आवर्त्तनीय ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

कुसु॒रु॒विन्दु॒ औ॒हा॒लकि॒रका॒मय॒त प॒शुमा॒न्त्स्या॒मिति॒
स ए॒तः स॒प्त॒रा॒त्रमा॒ह॒र॒त्तेना॒यज॒त॒ तेन॒ वै स॒ याव॑न्तो
ग्रा॒म्या प॒शव॑स्तानवा॒रुन्ध॒ य ए॒व वि॒द्वान्त॑स॒प्त॒रा॒त्रेण॒
यज॑ते यावन्त ए॒ष ग्रा॒म्या प॒शव॑स्ताने॒वाव॑ रुन्धे^(१)
स॒प्त॒रा॒त्रो भ॑वति स॒प्त ग्रा॒म्या प॒शव॑ स॒प्तार॑ण्य
स॒प्त च्छन्दा॑ःस्युभय॒स्याव॑रुन्धे^(१) त्रि॒वृ॒द॒भिष्टो॒मो भ॑वति ।
तेज॑ (१)

एवाद् रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्ध सप्त-
दशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुध्या अथो प्रैव तेन जायत एक-
विंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन्धत्ते त्रि-
णवो भवति विजित्यै पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो भवति
प्रजापतेराग्ये महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुध्यै विश्वजित्सर्व
पृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै ^{१)} यत प्रत्यक्ष
पूर्वेष्वहं सु पृष्ठान्युपेय प्रत्यक्षम् (२)

विश्वजिति यथा दुग्धामुपसीदत्येवमुत्तममहं
स्यान्नैकरात्रश्च न स्याद् बृहद्रथन्तरे पूर्वेष्वहं स्तूपं यन्तीय
वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव न यन्त्यथो अनयोरेव
प्रति तिष्ठन्ति यत प्रत्यक्ष विश्वजिति पृष्ठान्युपयन्ति
यथा प्रजा दुहे तादृग्व तत् ^{२)} ॥ २ ॥

तेज ^{३)} प्रत्यक्षं द्विचत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

प्रथमेऽनुवाके षडरात्रोऽभिहित अथ द्वितीये सप्तरात्रोऽभि-
धोयते । तस्मिन् विधत्ते— कुसुरुबिन्द औद्दालकिरकामयत— पशु-
मा त्स्यामिति स एतः सप्तरात्रमाहरत तेनायजत तेन वै स यावन्तो
ग्राम्या पशवस्तानवास्व य एव विद्वान्त्सप्तरात्रेण यजते यावन्त
एव ग्राम्या पशवस्तानेवाव रुन्धे ^{१)}—इति । 'कुसुरुबिन्द नामत ,

* “ तेज[१] उपेय प्रत्यक्ष[२]—इति क, ख, ग ।

स चोद्दालकस्य पुत्रु पशुमान् बद्धपशुयुक्त । गोच्छागाश्चावि-
परुषगदभोद्वा सप्त ग्राम्या ॥

अथाह मध्या प्रशसति— सप्तरात्रा भवति सप्त ग्राम्या पशव ,
सप्तारण्या सप्त च्छन्दास्युभयस्यावरुधै^(२)—इति । ग्राम्या उक्ता ।
द्विखरश्चापदपचिसरौष्टपहस्तिमकटनादेया सप्तारण्या । गाय-
त्र्युष्णिगानुष्टुबृहतीपङ्क्तिष्टुवजगत्य इति 'सप्त च्छदासि । उभयस्य
पशुसमूहस्य कन्दस ममहस्य च ॥

अथाह त्रिगोषान् विधत्ते— त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव
रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्याव-
रुध्या अथो प्रैव तेन जायत एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो
रुचमेवात्मन् धत्ते त्रिणवो भवति विजित्ये पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो
भवति प्रजापतेराश्रये महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुधै विश्वजित सव-
पृष्ठोऽतिरात्रो भवति सवस्याभिजित्ये^(३)—इति । यथासम्भव पञ्च-
रात्रषड्रात्रवच्च व्याख्येयम् । श्लोकेन पुरस्तात् सदसस्त्वन्धनुश्लोकेन
पश्चात्—इत्यादय । (ते० स ७ ५ ८ १, २) महाव्रतधर्मा,
तद्भूमोपेतत्वं महाव्रतत्वम् ॥

अत्र ऋद्धिद्विगोष विधत्ते— यत् प्रत्यक्ष पूर्वेष्वह सु पृष्ठान्युपेयु
प्रत्यक्ष विश्वजिति यथा दग्धामुपसीदत्येवमुत्तममह स्यान्नैकरात्र-
श्चन स्याद् बृहद्रथन्तरे पूर्वेष्वहसूप यन्तीय वाव रथन्तरमसौ

* २ ४ ८ १५ प , २३९ ८ १७ प द्र ।

† श्लोकानुश्लोकसामनौ गेयगानग्रथे आस्राते द्रष्टव्ये (१२ १ १ ३) ।
आर्षेयब्राह्मणानुसागतश्च तन्नामसङ्गतग्रह (२ १६) “श्लोकानुश्लोका-
भ्याम्”—इत्यादि च तद्विधायक ब्राह्मणम् (ता ब्रा० ५ ४ १) ।

वृहदाभ्यारेव न यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्ति यत प्रत्यच्च विश्वजिति पृष्ठान्युपयन्ति यथा प्रत्ता दुहे तादृगेव तत^(४)—इति । सप्तमादृक् पूर्वाण्यहानि यानि सन्ति तेष्वह सु रथन्तरवृहद्वैरूप-वैराजशाक्तरैवतानि पृष्ठानि यदि 'प्रत्यक्षमुपेयु' अविक्तानि तथैव प्रयुज्यन्त इत्यथ, तथा सति सवपृष्ठ इति विधानाद् विश्वजिति' अपि सप्तमेऽङ्गि यत प्रत्यक्षमविक्तत यथा भवति तथा पृष्ठस्तोत्राणि प्रयोक्तव्यानि । एवमुभयत्रापि कृतप्रयोगे सति यथा लोके सक्तद् दुग्धा गा पुनरपि दोग्धु भ्रान्त पुरुष उपसौदति, एवमिदम् 'उत्तम सप्तममह स्यात् । तथा सत्यय विश्वजिद् दुग्ध-गोवन्नि सारत्वेन कदाचिदेकरात्रयागोऽपि न भवेत् सप्तरात्रया-गान्तर्भावोऽपि न सम्भवतीति किमु वक्तव्यम् । तस्माद् विश्वजित सारत्वाय वैरूपादीनि पृष्ठान्यवस्थाप्य पूर्वेषु षट्स्वह सु वृहद्रथन्तरे उभे एव पृष्ठे पथायेणावत्तनीये । इय वावेत्यादि पूववत् (२३७ पृ०) । पूर्वानुवाके निषेधकस्य नकारस्याभावात् 'आभ्यामेव यन्ति—इत्यत्र लोकाभ्यामनुष्ठान निवत्तयन्तीति व्याख्यातम् इह तु न, नकारस्य सङ्गावात् आभ्या नापगच्छन्तीति व्याख्येयम् । पूर्वेष्वह सु वृहद्रथन्तरे हे एवानुष्ठाय विश्वजित्यविक्ताना सर्वेषा पृष्ठानामनुष्ठाने सति यथा लोके प्रत्ता' चीर दातुं प्रवृत्ता प्रसृता गा पुरुषो दुग्धे तादृगेव तद्भवति ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाक ॥

बृहस्पतिरक्रामयत ब्रह्मवर्चसी स्यामिति स एतम-
 षरात्र मपश्यत्तमाहरत्तेना यजत ततो वै स ब्रह्मव-
 र्चस्यभवद्य एव विद्वानष्टरात्रेण यजते ब्रह्मवर्चस्येव
 भवत्यष्टरात्रो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं
 गायत्रियैव ब्रह्मवर्चममव रुन्धे ऽष्टरात्रा भवति चतस्रो
 वै दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशा दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चस
 मव रुन्धे^(१) (१)

त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो
 भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरु
 ध्या अथो प्रैव तेन जायत एकविंशो भवति प्रति
 षित्या अथो रुचमेवात्मन्धत्ते त्रिणवो भवति विजित्यै
 चयस्त्रिंशो भवति प्रतिषित्यै पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो
 भवति प्रजापतेरास्यै महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुध्यै विश्व
 जित्सर्वपृष्ठोतिऽरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै^(२) (२)

(दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चस मव^{*})रुन्धे ऽभिजित्यै^२ ॥३॥

द्वितीये सप्तरात्रोऽभिहित अथ तृतीयेऽष्टरात्रोऽभिधीयते—
 “बृहस्पतिरक्रामयत ब्रह्मवर्चसी स्यामिति स एतमषरात्रमपश्यत,
 तमाहरत्, तेनायजत, ततो वै स ब्रह्मवर्चस्यभवद् य एव विदा-

नष्टरात्रेण यजते ब्रह्मवर्चस्येव भवति अष्टरात्रो भवत्यष्टाचरा
गायत्री गायत्री ब्रह्मवचस गायत्रियैव ब्रह्मवचसमव रुन्धे ऽष्टरात्रो
भवति, चतस्रो वै दिग्शतस्रोऽवान्तरदिशा, दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चम-
मव रुन्ध^(१)—इति । पृथक् कुसुर्विन्दन वाच्य एवाध्ययनकाले
सप्तरात्रस्य गुरुमुखेन निश्चितत्वात् कामनाया ऊर्ध्व दर्शन नापे-
क्षितमिति नोक्तम्, इह तु तदभावादपग्यदित्युक्तम् । ग यत्र्या
अष्टाचरत्वाद्दिशामवान्तरदिशाञ्च मिनित्वाष्टमङ्घोपेतत्वात् सङ्ख्या-
द्वारा तदुभयमुखेन ब्रह्मवचसप्राप्ति ॥

अथाहविशेषान् विधत्त— त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव
रुन्धे, पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यथाव-
रुन्ध्या अथो प्रैव तेन जायत एरुवि२शो भवति प्रतिष्ठित्या अथो
रुचमेवात्मन्धत्ते त्रिणवो भवति विजित्ये त्रयस्त्रि२शो भवति
प्रतिष्ठित्ये पञ्चवि२शोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्य महाव्रतवान-
न्नाद्यस्यावरुन्धे विश्वजित मवष्टोऽतिरात्रो भवति सवस्याभि-
जित्ये^(२)—इति । पृथक् पञ्चैव षष्ठ्यषडङ्गतान्यहानि षष्ठ
पञ्चविशोऽग्निष्टोम इह तु तस्य सप्तमत्वात् षाडङ्गिकानि सवा-
ण्यहानि क्रमेणैवानुष्ठेयानि । अतिरात्रोऽष्टम ॥२॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचित माध्वीये वेदाथप्रकाश
नैत्तिरीयसंहिताभाष्य सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाक ।

प्रजापति' प्रजा असृजत् ता सृष्टा क्षुधु न्यायन्त्स
एत नवरात्र मपश्यत् तमाहरत् तेनायजत् तसो वै
प्रजाभ्योऽकल्पत यर्हि प्रजा क्षुध निगच्छेयुस्तर्हि नव-
रात्रेण यजतेभे हि वा एतासां लोका अकृता अथै-
ता क्षुध निगच्छन्तीमानेवाभ्यो लोकान् कल्पयति
तान कल्पमानान् प्रजाभ्योऽनु कल्पते कल्पन्ते (१)

अस्मा इमे लोका ऊर्ज प्रजासु दधाति^(१) चिराचे-
णवेम लोक कल्पयति चिराचेणान्तरिक्षं चिराचेणामु-
लोक यथा गुणे गुणमन्वस्यत्येवमेव तल्लोके लोकमन्व-
स्यति धृत्या अशिशिलम्भावाय^(२) ज्योतिर्गौरायुरिति
ज्ञाता स्तोमा भवन्तीय वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौर-
सावायुरेष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति ज्ञात्रं प्रजानाम्^(२)

गच्छति^(३) नवरात्रो भवत्यभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो
दधाति^(४) यो ज्योगामयावी स्यात्स नवरात्रेण यजेत
प्राणा हि वा एतस्याधृता अथैतस्य ज्योगामयति
प्राणानेवास्मिन् दाधारेत यदीतासुर्भवति जीव-
त्येव^(५) (३)

कल्पन्ते १) प्रजाना २) त्रयस्त्रिंशच्च ॥ ४ ॥

तृतीयेनुवाकेऽष्टरात्रोऽभिहित अथ चतुर्थे नवरात्रोऽभिधी-
यते । तमेत विधत्ते—‘प्रजापति प्रजा असृजत ता सृष्टा चुध
न्यायन्स एत नवरात्र मपश्यत तमाहरत, तेनायजत ततो वै
प्रजाभ्योऽकल्पत यर्हि प्रजा चुध निगच्छेयुमर्हि नवरात्रेण यजेतेमे
हि वा एतासा लोका अकृप्ता अथैता चुध नि गच्छन्तीमानेवाभ्यो
लोकान् कल्पयति तान् कल्पमानान् प्रजाभ्योऽनुकल्पते, कल्पन्ते
अस्मा इमे लोका, ऋज प्रजासु दधाति^(१)—इति । ‘न्यायन्
नितरा प्राप्नुवन् । ‘प्रजाभ्योऽकल्पत प्रजाना चुन्निवारणाय समर्थी-
ऽभूत् । अतो यस्मिन् काले प्रजा अन्नाभावेन चुध नितरा प्राप्नु-
वन्ति, तदा नवरात्रेण यजेत । इमे भूम्यादयो लोका सस्य-
निष्पत्त्यभावेनैतासा प्रजाना चुन्निवारणायमसमथा यदा भवन्ति,
तदानीमेता चुध नितरा प्राप्नुवन्ति । नवरात्रयाग्नेमान् लोकान्
‘एतासा’ प्रजाना चुन्निवारणसमथान् करोति लोकेषु सस्य दङ्ग-
निष्पद्यत इत्यथ । तान् समथान् लोकाननु यजमानोऽपि प्रजाना
रक्षणे समर्थी भवति । ते च लोका यजमानार्थं समर्था भवन्ति,
यजमानस्येच्छानुमारेण सस्य निष्पादयन्तीत्यथ । ततो यजमान
प्रजास्त्ररस स्थापयति ॥

अथ नवरात्र विभज्य तद्वयवैस्त्रिभिर्लोकत्रयसामर्थ्यं दर्शयन्
दृष्टान्तपुर सर प्रशंसति—‘त्रिरात्रेणैवेम लोक कल्पयति, त्रिरा-
त्रेणान्तरिच, त्रिरात्रेणामु लोक यथा गुणे गुणमन्वस्यत्येव मेव
क्लृके लोकमन्वस्यति धृत्या अग्निथिलभावाय^(२)’—इति । नवरात्र-
मध्ये योऽग्नाद्यस्त्रिरात्र, तेन भूलोक चुन्निवारणसमर्थं करोति ।

स एव त्रिरात्रो यदा द्वितीयवारमावच्यते तदा तेनान्तरिच समर्थं करोति यदा तृतीयवारमावच्यते तेन तदा स्वर्ग समर्थं करोति । तत्र दृष्टान्तः । यथा लोके त्रिवृद्भ्यः मिष्टुच पुरुष एकस्मिन् सूत्रे द्वितीय सूत्रं यजेयति ततस्तृतीयमपि योजयति एवमेतेन त्रिरात्रेण पुन-पुनरभ्यस्तोत्र एतस्मिन् लोके प्रथमं समर्थं सति ततो द्वितीयं तृतीयं च लोकं समर्थं करोति । एतच्च सर्वासां प्रजानां धारणाय लोकानामग्नौथिन्याय च सम्यद्यते ॥

इदानीमावच्यमानस्य त्रिरात्रस्यावयवभूतान्यहानि विधत्ते— ज्योतिर्गौरायुरिति ज्ञाता स्तोमा भवन्तीत्येव ज्योतिरन्तरिच गौरमावायुषेभ्यो लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति जात्र प्रजानां गच्छति^(२)— इति । ज्योतिरादिशब्दत्रयप्रवका स्तोमशब्देनाभिधीयमाना सामगै सर्वे 'ज्ञाता त्रयोऽहविशेषा विद्यन्ते* अत एवात्राहविशेषा कत्तव्या । ज्योतिष्टोम प्रथममह गोष्टोमो द्वितीयमह आयुष्टोमस्तृतीयमह । एते चाहविशेषा अत्रापि गवामयनप्रसङ्गे स्पष्टो भविष्यन्ति— ज्योतिष्टोम प्रथममुपयन्ति०—०, गोष्टोम द्वितीयमुपयन्ति०—०, आयुष्टोम तृतीयमुपयन्ति०—०'—इति ह्यभिधास्यते (७ ४ ११ १) । एतेषां च स्तोत्रियवेषस्येण भेदः, अत एतस्मिन् प्रसङ्गे आम्नास्यते—'एकथा गौरतिरिक्त एकयायुहून्"—इति (७ ४ ११ २) । ज्योतिष्टोमे यावत्य स्तोत्रीया, गोष्टोमे

* 'ज्योतिर्गौरायुस्त्रयश्च पुरस्ताद् भवति प्रज्ञाताः स्तोमानुपैति"—इति ता० ब्रा २२ १३ २ ।

भावतीभ्योऽप्येकाधिका आयुष्टोमेऽप्येका न्यूना । एवमस्यामपि
शाखाया ज्ञाता प्रसिद्धा । सामशाखाया तु 'त्रिकद्रुका'—इति
'ज्ञाता' प्रसिद्धा * त एतेऽत्रानुष्ठेया । ज्योतिरादौना लोकत्रय-
रूपत्वात्तैश्चय प्रतितिष्ठति किञ्च प्रजाना मध्ये यद् 'ज्ञात्र गच्छति
चुन्निवत्तकोऽयमित्येव सर्वैर्ज्ञातत्वं 'ज्ञात्र ख्याति प्राप्नोतीत्यथ ॥

ज्योतिर्गौरायुरित्ययमेव त्रिरात्र आवत्त्यमानो नवरात्र सम्य-
द्यते । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्— शलनीपिशङ्गेनान्नाद्यकामो
ज्योतिर्गौरायुर्गौर्ज्योतिरतिरात्र —इति । चतुर्विधेषु नवरात्रयागे-
ष्विदानीमुच्यमानस्य शलनीपिशङ्ग -इत्येतन्नाम । ॥

नवरात्रक्रतु प्रथमति— नवरात्रो भवत्यभिप्रवमेवास्मिन् तेजो
दधाति^(४)—इति । योऽय ज्योतिरादिकस्त्रिरात्र स एवा-
वत्त्यमानो नवरात्रो भवति । तदनुष्ठानेन अभिप्रवमेव अनु-
क्रमेणैव यजमाने तेज सम्यादयति । मरुदनुष्ठितस्त्रिरात्र
द्विरनुष्ठित षड्रात्र त्रिरनुष्ठितो नवरात्र एव तेजोऽप्युत्तरोत्तर
वद्धत इत्यथ ॥

तदेवमन्नसम्पादनद्वाराचुन्निवारणार्थं नवरात्रो विहित अथ
दौघरोगनिवृत्त्यर्थमपि तमेव विधत्ते— यो ज्योगामयावी स्यात्, स
नवरात्रेण यजेत प्राणा हि वा एतस्याष्टता अथैतस्य ज्योगा

* 'खर्ग्या वा एते स्तोमा — एते वै त्रिकद्रुका स्तोमा'—इति
ता ब्रा १६ ३ ।

† साम ब्राह्मणे द्वौ नवरात्रौ विहितौ । तत्र प्रतायथ्यसाधन प्रथम,
पशुसाधनी द्वितीय । त ब्रा २२ प्र० १२, १३ खण्डयोद्रष्टव्यौ ।

मयति प्राणानेवास्मिन् दाधारोत यदीतासुर्भवति जीवत्येव^(५)—
इति । ज्योगामयावी' चिरकालीनरोगयुक्त । तस्य पुरुषस्य प्रज्ञा
यदा धातुवैषय्याद् 'अष्टता धारयितुमशक्या भवन्ति तदानीमे-
तस्य पुरुषस्य ज्योगामयति दौघरोग उत्पद्यते । नवरात्रा दुष्टानेन
प्राणान् अस्मिन् धारयत्येव । अपि च रोगाधिक्यान्मूर्च्छया पूर्वं
मुह्यन्तमात्र याममात्र वा गतप्राणो भवति तदप्येतत्कृतसामर्थ्यादय
पुनर्जीवत्येव ॥ ४ ॥

इति श्रीसामणाचार्यविरचिते माधवौषे वेदाधप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थ्याऽनुवाक ॥

प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स एत दश-
होतारमपश्यत्तमजुहोत्तेन दशरात्रमसृजत् तेन दश-
रात्रेण प्राजायत दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दशहोतार
जुहुयाद्दशहोत्रैव दशरात्रं सृजते तेन दशरात्रेण प्र
जायते^(१) वैराजो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रो य एव
विद्वान्दशरात्रेण यजते विराजमेव गच्छति^(२) प्राजा-
पत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्र (१)

य एव विद्वान्दशरात्रेण यजते प्रैव जायत^(३)
इन्द्रो वै सृष्टुः देवताभिरासीत्स न व्यावृत्त*मगच्छत्स

* इह खण्डे सवत्रैव व्यावृत्त—इति क टी क ।

मृजापतिमुपाधावत्तस्मा एत दशरात्र प्रायच्छ्रुत्तमाह-
रुत्तेनायजत ततो वै सोऽन्याभिर्देवताभिर्व्यावृत्तमग-
च्छद्य एव विद्वान् दशरात्रेण यजते व्यावृत्तमेव पाप्म-
ना भ्रातृव्येण गच्छति^(४) चिकुद्वै (२)

एष यज्ञो यद्दशरात्र ककुत् पञ्चदश ककुदेकविंश
ककुत्त्रयस्त्रिंशो य एव विद्वान् दशरात्रेण यजते चिक-
कुदेव समानाना भवति यजमान पञ्चदशो यजमान
एकविंशो यजमानस्त्रयस्त्रिंश पुर इतरा^(५) अभि-
चर्यमाणो दशरात्रेण यजेत देवपुरा एव पर्यूहते तस्य
न कुतश्चनोपाव्याधो भवति नैनमभिचरन्स्तृणुते^(६)
देवासुरा सयत्ता आसन् ते देवा एता (३)

देवपुरा अपश्यन् यद्दशरात्रस्ता पर्यौहन्त तेषा न
कुतश्चनोपाव्याधोऽभवत्ततो देवा अभवन् परासुरा यो
भ्रातृव्यवान्स्यात्स दशरात्रेण यजेत देवपुरा एव पर्यू-
हते तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति भवत्यात्मना
परास्य भ्रातृव्यो भवति स्तोम स्तोमस्योपस्तिर्भवति
भ्रातृव्यमेवोपस्ति कुरुते^(७) जामि वै (४)

एतत्कुर्वन्ति यज्ज्यायाः स स्तोममुपेत्य कनीयाः स-
मुपयन्ति यद्दग्निष्टोमसामान्यवस्ताच्च परस्ताच्च भव-
न्त्यजामित्वाय^(८) चिदग्निष्टोमोऽग्निष्टुदाग्नेयीषु भवति

तेज एवाव रुन्धे^(१) पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रीषिन्द्रियमेवाव
 रुन्धे^(२) चिदृदग्निष्टोमो वैश्वदेवीषु पुष्टिमेवावरुन्धे^(३)
 सप्तदशोऽग्निष्टोम प्राजापत्यासु तौवसोमोऽन्नाद्यस्याव-
 रुध्या अथो प्रैव तेन जायते^(४) (५)

एकत्रिंश उक्थ्य सौरीषु प्रतिष्ठित्या अथो रुच-
 मेवात्मन्धत्ते^(५) सप्तदशोऽग्निष्टोम प्राजापत्यासु पृहव्य
 उपहवमेव गच्छति^(६) त्रिणवावग्निष्टोमावभित ऐन्द्रीषु
 विजित्ये^(७) त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो वैश्वदेवीषु प्रतिष्ठित्यै^(८)
 विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै^(९)
 ॥ ५ ॥

दशरात्रो^[१] वा^[२]* एता^[३] वै^[४] जायत^[५] एकत्रिं-
 शच्च ॥ ५ ॥

चतुर्ऽनुवाके नवरात्रोऽभिहित अथ पञ्चमे दशरात्रोऽभिधी-
 यते । तमेत विधित्सुरादौ तद्गृभृत होम विधत्ते— “प्रजापति-
 रकामयत प्र जायेयेति, स एत दशहोतारमपश्यत तमजुहोत्
 तेन दशरात्रोऽसृजत तेन दशरात्रेण प्रजायत दशरात्राय
 दोक्षिष्यमाणो दशहोतार जुहुयाद्— दशहोत्रेव दशरात्रोऽसृजते,
 तेन दशरात्रेण प्र जायते^(१)— इति । प्रजा मिसृचु प्रजापति

* “प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्र[१]स्त्रिककुदा[२]” —इति क, ख, ग ।

† तै ब्रा २ २ १ १ । साङ्ख्या० श्रौ सू० १० १४ ३ ।

आदौ तस्माधनभूत दशरात्रक्रतुमुत्पादयितुम् तस्यापि साधनभूत
 दशहोत्राख्य चित्तिं सुक् चित्तमाज्यम् — इत्यादिक मन्त्रमारण्य-
 काण्डोक्त (३ १ १) निश्चित्य तेन मन्त्रेण ऊत्वा क्रतुञ्च सृष्ट्वा
 प्रजा असृजत । तस्मिन् मन्त्रे चित्तिस्रुगित्यारभ्य सामाम्भ्वर्युरित्य-
 न्तेवाक्वैर्हामनिष्पादकानां सुगादीनां दशानामभिधानादयं मन्त्रो
 दशहोता * । यद्वा तस्मिन्मन्त्राभिमानो पुरुष † दशवारमाहुत
 प्रत्यष्टृणोत तस्मादयं दशहोता । तथाच होत्वब्राह्मणं । समाम्ना-
 यते— आत्मन्नात्मन्नित्यामन्त्रयत तस्मिं दशमः हूत प्रत्यष्टृणोत्
 स दशहूतोऽभवत् दशहूतो ह वै नामेष त वा एत दशहूतः
 सन्त दशहोतेत्याचक्षते पराक्षणे परोर्वाप्रिया इव हि देवा'—
 इति (तै० ब्रा २ ३ ११ १) । तमेतं मन्त्रं दशरात्रदीक्षार्थं जुहु-
 यात् । तेन होमेन दशरात्रक्रतुं सृष्ट्वा तेन दशरात्रेण प्रजा
 मुत्पादयति ॥

* चित्तिं सुक् । चित्तमाज्यम् । वाग् वेदि । आधीत वर्धि । केतो
 अग्नि । विज्ञातमग्नि । वाक्पतिहता । मन उपवक्ता । प्राणो हवि । सा-
 माभ्वयु—इति तै आ ३ १ १ । 'आदौ सिन्धु प्रजापतिं सृष्ट्यर्थं
 केन विधानेन आध्यात्मिकनेष्टवान् तद्यगवर्त्तनं सुगादय एतद्य मन्त्रेषु
 प्रतिपाद्यन्ते—इत्यादि तत्र सा भा ।

† “ब्राह्मण एकहोता — अग्निद्विहोता — , पृथिवी त्रिहोता०
 — अन्तरिक्षं चतुर्होता — , वायु पञ्चहोता — चन्द्रमा षडहोता
 † , अन्नसप्तहोता० — , द्यौरष्टहोता — , आदित्यो नवहोता
 — प्रजापतिदशहोता०—०’—इति तै० आ० ३ ७ १-१ ।

‡ एतद्वाख्ये एवेति ध्येयम् ।

अथ दशसङ्ख्यामुपजीव्य क्रम प्रशंसति—“वैराजो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रो य एव विद्वान् दशरात्रेण यजते विराजमेव गच्छति^(२)” —इति । दशसङ्ख्याया विराट्मन्विताद् विराट्छन्द साध्यमन्न प्राप्नोतीत्यर्थ ॥

प्रजापतिमृष्टत्वेन क्रतोस्तत्सम्बन्धमुपजीव्य प्रशंसति—‘प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रो य एव विद्वान् दशरात्रेण यजते प्रैव जायते^(३)’—इति ॥ प्रजोत्पादनलक्षण फलमभिधाय पापचयलक्षण फलमभिधत्ते— इन्द्रो वै सदृङ् देवताभिरामौत स न व्यावृत्त-मगच्छत स प्रजापति सुपाधावत तस्मा एत दशरात्र प्रायच्छत तमाहरत तेनायजत ततो वै सोम्याभिर्देवताभिर्यावृतमगच्छद् य एव विद्वान् दशरात्रेण यजते व्यावृत्तमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छति^(४)’—इति । पुरा कदाचिदिन्द्रोऽन्याभिर्देवताभि समान एवासीत् न तु व्यावृत्ति प्राप्तवान्—भो इन्द्र ! गच्छगच्छ-इत्येव-मेव सर्वे देवा व्यवहरन्ति न तु कश्चित राजन् । स्वामिन् ।’ इति व्यवहरति । तत प्रजापतिमुपसेव्य तन्मुखाद्दशरात्र क्रतुमवगत्य तदनुष्ठानेन व्यावृत्ति प्राप्तवान् । एव मन्येऽप्येतदनुष्ठाय पाप्मना भ्रातृव्येण च वियोग गच्छन्ति ॥

विधाध्यमानेषु दशसङ्ख सु त्रयाणामङ्गा वृषभसम्बन्धिककुत्सा-स्येनौन्नत्य सत्याद्य प्रशंसति— त्रिककुदा एष यज्ञो यद्दशरात्र — ककुत्पञ्चदश, ककुदेकविंश ककुत्त्रयस्त्रिंश य एव विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समानाना भवति यजमान पञ्चदशा यजमान एकविंशो यजमानस्त्रयस्त्रिंश पुर इतरा^(५)—इति ।

त्रीणि ककुत्सदृशानि उन्नतस्तोमयुक्तान्यहानि यस्य दशरात्रस्य सोऽथ
 त्रिककुत । किं तदुन्नतमहस्त्वयमिति तदुच्यते — य पञ्चदश
 उक्थ्यो द्वितीयमह, तदेक ककुत-स्थानीयम् प्रथमद्वितीययो-
 स्त्विष्टदग्निष्टोमयोरङ्गोर्नीचस्तोमयुक्तत्वात् । यथा वृषभस्वधिककुद
 पुरोवर्ती गल्लभाग पञ्चादत्तो षष्ठभागश्चेत्युभौ निम्नौ, तद्वत् ।
 तथा एकविंश उक्थ पञ्चममह तदेक ककुत-स्थानीयम् चतुर्थ
 षष्ठयो मत्तदशोक्थ्यरूपयोरङ्गोनिम्नस्थानीयत्वात् । तथा त्रयस्त्रिंश
 उक्थ्योऽष्टमम् ततदप्येक ककुत स्थानीयम् त्रिणवाग्निष्टोम-
 रूपयो मत्तमनवमयोरङ्गोनिम्नस्थानीयत्वात् । एत महिमान-
 मभिज्ञायानुष्ठाने यजमान समानाना मध्ये त्रिगुणेनौन्नत्येन प्रजा-
 पशुधनादिहृतेन युक्तो भवति । य एते पञ्चदशेकविंशत्रयस्त्रिंश
 तत स्थानीयो यजमान इतराहस्थानीया प्रजा यजमानस्य
 पुरस्थानीया भवन्ति । यथा पुरा सर्वासा राजा स्वामी एव-
 मन्यासा प्रजाना यजमान स्वामी भवतीत्यथ ॥

पूर्वं दशरात्रस्यान्नप्राप्तिं पापव्यावृत्तिञ्चति फलद्वयं दशितम्
 अथाभिचारबाधनिवृत्तिरूपं फलं दशयितुं विधत्ते— अभिचर्यमाणो
 दशरात्रेण यजेत, देवपुरा एव पर्यूहते तस्य न कुतश्चनोपा-
 व्याधो भवति नैनमभिचरन्तृणुते^(१) — इति । यमुद्दिश्य शत्रुरभि-
 चारं करोति, सोऽयम् अभिचर्यमाणः । स चाभिचारबाधपरि-
 हाय दशरात्रेण यजेत । तस्मिन् अनुष्ठिते सति देवानां यानि
 पुराणि बहुविधशूरभटस्यपरिपूर्णानि, तानि सर्वाणि खरचार्य
 परितः स्थापयति । य शत्रुरभि चरति सोऽप्येन न हिनस्ति

तस्य हिंसितुमक्षमत्वात् । न कुतोऽप्यभिचारादेर्बाध एतस्य यज-
मानस्य सम्भवति ॥

अभिचारबाधनिवृत्ति फलमुक्त्वा शत्रुजयरूप फलमभिधातु
विधत्ते—“देवासुरा सयन्ता आमन् ते देवा एता देवपुरा अर्पयन्—
यद्दशरात्रस्त्रा पर्यहन्त तेषा न कुतश्चनोपाव्याधोऽभवत् ततो
देवा अभवन् परासुरा यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स दशरात्रेण यजेत्
देवपुरा एव पर्यहते तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति भवत्यात्मना
परास्य भ्रातृव्यो भवति स्तोम स्तोमस्योपस्तिभवति भ्रातृव्यमेवोप-
स्तिङ्कुरुते^(१) -इति । देवाश्चासुराश्च यदा युद्धोद्यता तदानीं
देवा विजयोपाय विचाय यो दशरात्रस्तद्रूपाणि देवपुराण्युपाय-
त्वेन निश्चित्य परितस्तानि स्थापितवन्त । तेषा वैरिणा कुतोऽपि
भ्रातृव्याभिवाधो न भवति । ततो देवा विजय प्राप्ता, असुराश्च
पराजिता । ततो भ्रातृव्यवान् यजमानोऽपि दशरात्रेण विजयी
भवति । तदीयो भ्रातृव्यश्च परा भवति । किञ्चात्र ककुद्रूपस्य
पञ्चदशस्तोमस्य समीपवर्त्ती चिददादिस्तोम उपस्ति' चीणो
भवति तेन भ्रातृव्यमेव चीण करोति ॥

अथास्मिन् दशरात्रे कश्चिद्विशेष विधत्ते—‘जामि वा एत-
त्कर्षन्ति यज्यायाऽसुः स्तोममुपेत्य कनीयाऽसमुपवन्ति यदग्नि-
ष्टोमसामान्यवस्ताच्च परस्ताच्च भवन्त्यजामिलाय^(२)’—इति । यथा
लोके कश्चिद्राजामात्यादि महतौ सम्पदमनुभूय पश्चाद्द्वारिद्र्य-
मनुभवन, अत्यन्तमलस क्लिष्टो भवति तथात्रापि द्वितीयेऽङ्कि
‘व्यायास पञ्चदशस्तोम ककुद्रूपमनुष्ठाय ततस्तृतीयेऽङ्कि ‘कनी-

दास' निम्नभागस्थानीय त्रिवृत्स्तोममनुतिष्ठन्तीति 'यत्', तत
 'एतत्' 'जामि कुर्वन्ति' आलस्ययुक्त कुर्वन्तीत्यथ । अत आलस्य-
 परिहाराय पञ्चदशोक्त्यरूपाद् द्वितीयस्मादङ्ग 'अवस्तात' प्रथमेऽहनि
 'उपरिष्ठाच्च' तृतीयेऽहनि 'अग्निष्टोमसामानि' यज्ञायज्ञीयाख्यानि*
 कुर्यात् तेनालस्य परिहृत भवति । एवमेकविशोक्त्यरूपात् पञ्च-
 मादङ्ग पूर्वोत्तरदिनयो त्रयस्त्रिंशोक्त्यरूपादष्टमादङ्ग पूर्वोत्तर-
 दिनयोरप्यग्निष्टोमसस्याप्रयोजिकानि यज्ञायज्ञीयसामानि कुर्यात्
 तेन सर्वालस्य परिहृत भवति ॥

अथास्य दशरात्रस्य प्रथममहविधत्ते— त्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टु-
 दाग्नेयीषु भवति तेज एवाव रुन्धे^(१)—इति । अग्निविषयो यज्ञा-
 यज्ञीयसामसाधोऽन्तिमस्तोत्रगतस्तोमो यस्य सोऽयम् 'अग्निष्टोम' ।
 तस्यैवावान्तरविशेष कश्चिदग्निष्टुदित्युच्यते । यत्र सर्वेष्वपि स्तोत्रेष्वग्नि-
 रेव स्तूयते, स च सर्वाऽपि त्रिवृत्-स्तोमेनेव युक्त , सवत्राग्नेरेव
 स्तूयत्वादाग्नेयीष्वृचु स 'अग्निष्टुत्' भवति । तदिदं प्रथममह
 तेन तेज प्राप्नोति ॥

अथ द्वितीयमहविधत्ते—“पञ्चदश उक्त्य ऐन्द्रीष्विन्द्रियमेवाव
 रुन्धे^(१)”—इति । सर्वाभामृचामिन्द्रविषयत्वादिन्द्रियप्राप्ति ॥

* “यज्ञायज्ञीयसामग्निष्टोमसाम कायम”—इति ता ब्रा० ५ ३ ६
 तथा ८ ६, ७ ६ ५ ११ ५ । तच्च साम गे गा० १ २ २५ । तदीया
 योन्यृक ङ० आ० १ १ ४ १ । तत्स्तोत्रीया प्रगाथमृचास्तिष्ठ ऋच
 ष्टि आ १ १ २० १-२ । तासु सामानि ऊ० गा १ १ १४ ।

† सामब्राह्मणे चत्वारो दशरात्रा विहिता । तत्र त्रिकद्रुकास्य प्रथम,
 कुसुमविष्णुस्यो द्वितीय, पशुसाधनस्तृतीय, देवपुरास्यश्चतुथ । ते च
 ता० ब्रा २२प्र० १४-१७ खण्डेष द्रष्टव्या ।

अथ तृतीयमहर्विधत्ते—“त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवीषु पुष्टिमेवाव
रुन्धे^(११)”—इति । सर्वाभामृचा वैश्वदेवत्वेन पुष्टिप्राप्ति ॥

अथ चतुर्थमहर्विधत्ते— सप्तदशोऽग्निष्टोम प्राजापत्यासु तीव्रसो-
मोऽन्नाद्यस्यावृक्षा अथो प्रैव तेन जायते^(१२)—इति । तीव्रसोम
नाम कश्चिदुक्त्यावाज्जरविशेष यस्मिन्नाग्निरार्थं गवा शत दहन्ति
तमुक्त्यमग्निष्टोमरूपतामापाद्यानुतिष्ठन्ति । पञ्चदशसु स्तोत्रेष्वन्तिम-
स्तोत्र-त्रये परित्यक्ते सति द्वादशस्तोत्रत्वेनाग्निष्टोमता सम्पद्यते ।
स्तोत्राणि च सर्वाणि प्राजापत्यास्वृचु प्रयोक्तव्यानि ५ तीव्रसोमत्वा-
दन्नप्राप्ति ऋचा प्राजापत्यत्वात्प्रजोत्पत्तिश्च भवति ॥

अथ पञ्चममहर्विधत्ते— ‘एकविंश उक्त्य सौरौषु प्रतिष्ठित्या
अथो रुचमेवात्मन् धत्ते^(१३)’—इति । स्तोमस्यैकविंशत्वेन प्रतिष्ठा-
प्राप्ति, ऋचा सौरौत्वाद् दौग्निधारणम् ॥

अथ षष्ठमहर्विधत्ते— सप्तदशोऽग्निष्टोम प्राजापत्यासूपहव्य
उपहवमेव गच्छति^(१४)—इति । ‘उपहव्य नाम कश्चिदेकाहविशेष
तदनुष्ठानेनात्र ‘उपहव सर्वेषामनुज्ञा पूजाविषया प्राप्नोति ॥

अथ सप्तम-नवमे अह्नौ विधत्ते—“त्रिणवावग्निष्टोमावभित
ऐन्द्रौषु विजित्यै^(१५)”—इति । वक्ष्यमाणस्य त्रयस्त्रिंशत्संख्याऋ
पूर्वात्तरयोर्दिनयोस्त्रिणवस्तोमयुक्तावग्निष्टोमौ कार्ये । तत्र सर्वा
अप्यृच ऐन्द्रौ तेन विजयो भवति ॥

तयोरङ्गोर्मध्यममष्टममहर्विधत्ते—“त्रयस्त्रिंश उक्त्यो वैश्वदे-
वीषु प्रतिष्ठित्यै^(१६)”—इति । ऋचा सर्वाभा वैश्वदेवत्वेन प्रतिष्ठा-
सिद्धि ॥

अथ दशममहविधत्ते—‘ विश्वजित सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै^(१०)’—इति । गतम् ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवौघे वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुष्ठाक ॥

ऋतवो वै प्रजाकामा प्रजा नाविन्दन्त ते ऽकामयन्त
प्रजाः सृजेमहि प्रजामव रुन्धीमहि प्रजा विन्देमहि
प्रजावन्त स्यामेति त एतमेकादशरात्रमपश्यन् तमा-
हरन् तेनायजन्त ततो वै ते प्रजामसृजन्त प्रजाम-
वारुन्धत प्रजामविन्दन्त प्रजावन्तो ऽभवन् त ऋतवो-
ऽभवन् तदार्त्तवानामार्त्तवत्वमृतूना वा एते पुत्रास्त-
स्मात् (१)

आर्त्तवा उच्यन्त य एव विद्वांस एकादशरात्र-
मासते प्रजामेव सृजन्ते प्रजामव रुन्धते प्रजा विन्दन्ते
प्रजावन्तो भवन्ति^(१) ज्योतिरतिरात्रो भवति ज्योतिरेव
पुरस्ताद्दधते सुवगस्य लोकस्यानुस्थाय्यै^(२) पृष्ठं पडहो
भवति णड वा ऋतव षट् पृष्ठानि पृष्ठैरेवर्त्तूनन्वारो-
ऽहन्त्यृतुभिः सवत्सर ते सवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति^(३)
चतुर्विंशो भवति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री (२)

गायत्रि ब्रह्मवर्चस गायत्रियामेव ब्रह्मवर्चसे प्रति
 तिष्ठन्ति^(४) चतुश्चत्वारिंशो भवति चतुश्चत्वारिंश-
 दक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रिय त्रिष्टुप् त्रिष्टुभ्येवेन्द्रिये प्रति
 तिष्ठ^(५) न्यष्टान्चत्वारिंशो भवत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरा
 जगती जागता पशवो जगत्यामेव पशुषु प्रति
 तिष्ठन्त्ये^(६)कादशरात्रो भवति पञ्च वा ऋतव आर्त्तवा
 पञ्चर्तुष्वेवार्त्तवेषु सवत्सरे प्रतिष्ठाय प्रजामवरुन्धते^(७)-
 स्तिरात्रावभितो भवत प्रजायै परिगृहीत्यै^(८) ॥ ६ ॥

(एते पुत्रास्*) तस्माद्^(१) गायत्र्ये^(२) कान्नपञ्चाशच्च ॥६॥

पञ्चमे दशरात्रोऽभिहित अथ षष्ठे एकादशरात्रोऽभिधीयते ।
 तमेत विधत्ते— ऋतवो वै प्रजाकामा प्रजा नाविन्दन्त ते ऽका-
 मयन्त प्रजाऽसृजेमहि प्रजामव रुन्धोमहि, प्रजा विन्देमहि, प्रजा-
 वन्त स्यामेति त एतमेकादशरात्रमपश्यन् तमाहरन् तेनायजन्त
 ततो वै प्रजामसृजन्त, प्रजामवारुन्धत प्रजामविन्दन्त प्रजावन्तो-
 ऽभवन् त ऋतवो ऽभवन् तदात्तवानामात्तवलम् ऋतवो वा एते
 पुत्रास्तस्मादात्तवा उच्यन्ते य एव विद्वांस एकादशरात्रमासते
 प्रजामेव सृजन्ते, प्रजामव रुन्धते प्रजा विन्दन्ते प्रजावन्तो भव-
 न्ति^(१)—इति । वसन्ताद्यृत्वभिमानिनो देवा पुरा प्रजामिच्छन्तो-
 ऽपि नालभन्त ते चतुर्विधा कामनामकुर्वन्त,— प्रजा स्रष्टु
 समर्था स्यामेत्येका, कामना ततोऽवरोद्धु नियन्तु समर्था, स्यामेति

* एषोऽधिक पाठ क ख ग पुस्तकेषु

द्वितीया कामना, तत उत्पादनेन प्रजा लभेमहीति तृतीया कामना ततो बङ्गीभिः प्रशस्ताभिश्च प्रजाभिर्युक्ता अवतिष्ठेमेति चतुर्थी कामना । तेषामृत्नानामेकादशरात्रेण तत सर्वं सिद्धम् । तत ते वसन्ताद्या ऋतवोऽभवन् प्रजारूपा भूतिमैश्वर्यं प्राप्ता । यस्मादेते सर्वे प्राणिनः ऋत्नानां पुत्रास्तस्मादात्तवा इत्युच्यन्ते । ऋतुवदन्येषामपि यजमानानामेतत सर्वं सिध्यति । अस्य चैकादशरात्रस्य सञ्चलक्षणभूतयापि चोदनया विधानात् सञ्चलं द्रष्टव्यम् । न ह्यत्र साध्यानां षड्रात्र इव धर्मातिदेशार्थं यमासत्तिचोदना तद्वदत्रातिदेश्यानां धर्मविशेषाणामभावात्* । तस्मादयमृत्नानामेकादशरात्रसञ्चम् इतोऽन्ये शाखान्तरविहिता एकादशरात्रा अहीना ॥

एतस्मिन् ऋत्नानां मेकादशरात्रे प्रथममहविधत्ते— ज्योतिरतिरात्रो भवति, ज्योतिरेव पुरस्ताद्घते सुवगस्य लोकस्थानुस्वात्यै^(१)—इति । पूर्वं ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिःशब्दाभिधेयो य एकाह उक्तः, तमेकाहमत्रातिरात्रसंस्थारूपं कुर्यात् । तथा सति प्रथममेव ज्योतिर्विधानात् स्वर्गं जिगमिषोयजमानस्य पुरस्तादेव प्रकाशं ह्यतो भवति । तच्च स्वर्गलोकप्रकाशनाय भवति ॥

अथ द्वितीयादिसप्तमान्यहानि विधत्ते—“पृथ्व्यं षडहो भवति षड्वा ऋतवः, षट् पृष्ठानि, पृष्ठैरेवत्नन्वारोहन्ति ऋतुभिः सवत्सरः, ते सवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति^(२)—इति । द्वादशाहं द्वितीयदिनमारभ्य सप्तमान्तेषु दिनेषु रथन्तरादिभिः षड्भिः पृष्ठैर्युक्तानि षडहानि विहितानि, तानि चास्माभिः साध्यानां षड्रात्रप्रसङ्गेनो-

* “मश्रवणात्”—इति ग ।

दाहृतानि* । तेषा सङ्घ पृष्ठ्य षड्दह, सोऽत्र कर्त्तव्य । तथा सति षट्सङ्घादारेणर्तुप्राप्ति, तद्वारा सवत्सरप्राप्ति ॥

अथाष्टममहर्विधत्ते—‘चतुर्विंशो भवति चतुर्विंशत्यचरा गायत्री गायत्र ब्रह्मवचस, गायत्रियामेव ब्रह्मवचसे प्रति तिष्ठन्ति^(४)’—इति । चतुर्विंशस्तोमयुक्तो रथन्तरसामा य उक्थ्य सोऽयमत्राष्टममह । तथा सति चतुर्विंशतिसङ्घाद्वारा गायत्रीप्राप्ति, तद्वारा ब्रह्मवर्चसप्राप्ति ॥

अथ नवममहर्विधत्ते—‘चतुश्चत्वारिंशो भवति चतुश्चत्वारिंशदचरा त्रिष्टुगिन्द्रिय त्रिष्टुप् त्रिष्टुभ्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्ति^(५)’—इति । चतुश्चत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहद्रथन्तरसामा य उक्थ्य, सोऽयमत्र नवममह । तदनुष्ठानेन सङ्घाद्वारा त्रिष्टुप्प्राप्ति, तद्वारा चेन्द्रियप्राप्ति ॥

अथ दशममहर्विधत्ते—‘अष्टाचत्वारिंशो भवत्यष्टाचत्वारिंशदचरा जगती, जागता पशवो जगत्यामेव पशुषु प्रति तिष्ठन्ति^(६)’—इति । अष्टाचत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहत्सामा य उक्थ्य, सोऽयमत्र दशममह । तेन सङ्घाद्वारा जगती प्राप्य, तद्वारा पशुषु प्रति तिष्ठन्ति इति ॥

तान्येतानि त्रीण्यहानि सूत्रकारेण स्पष्टमुदाहृतानि—‘तत्स्रौष्ट्वन्दोर्मानुक्थ्यानवहसुपयन्ति, चतुर्विंश चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशमिति । रथन्तरसामा प्रथमो बृहद्रथन्तरसामा द्वितीयो बृहत्सामा, तृतीय’—इति । छन्दोभिर्गायत्रीत्रिष्टुव्जगतीभिरचर-

* ‘तत्र प्रथमेऽनुवाके षड्वात्र विधत्ते’—इत्यादि (२३६ ए०) द्रष्टव्यम् ।

सङ्ख्याद्वाराऽभीयन्ते परिच्छिद्यन्त इति चतुर्विंशतिस्तोमाश्चन्दोमम् ।
तत्र चतुर्विंशस्तोमस्य विष्टुति सामन्नायने एव मान्नायते— अष्टाभ्यो
हिङ्करोति स तिसृभि स चतसृभि स एकया, अष्टाभ्यो हिङ्क-
रोति स एकया स तिसृभि स चतसृभि, अष्टाभ्यो हिङ्करोति
स चतसृभि स एकया स तिसृभि पशवो त्रै चन्दोमा यदष्टाभ्यो
हिङ्करोत्यष्टाशफा पशव —इति* । स एकस्मिन्तृचे प्रथमपर्याये
प्रथमासृच त्रि पठेत द्वितीया चतु पठेत् तृतीया सप्तपठेत
द्वितीयपर्याये सक्तत त्रि, चतुश्चेति क्रम तृतीये पर्याय चतु
सक्तत त्रिश्चेति क्रम । चतुश्चत्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवमान्नायते -
‘पञ्चदशभ्यो हिङ्करोति स तिसृभि स एकादशभि स एकया,
चतुदशभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभि स दशभि पञ्चदशभ्यो
हिङ्करोति स एकादशभि स एकया स तिसृभि —इति† । अत्र
प्रथमपर्याये त्रि, एकादशकृत्व, सक्तदिति क्रम द्वितीयपर्याये
सक्तत्, त्रि दशकृत्व तृतीयपर्याये एकादशकृत्व, सक्तत्, त्रि ।
अष्टाचत्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवमान्नायते— ‘षोडशभ्यो हिङ्करोति
स तिसृभि स द्वादशभि स एकया, षोडशभ्यो हिङ्करोति स एकया
स तिसृभि स द्वादशभि, षोडशभ्यो हिङ्करोति स द्वादशभि
स एकया स तिसृभि अन्तो वा अष्टाचत्वारिंश पशव-
श्चन्दोमा”—इति‡ । अत्र प्रथमे पर्याये त्रि, द्वादशकृत्व, सक्तत्
द्वितीयपर्याये सक्तत त्रि द्वादशकृत्व तृतीयपर्याये द्वादशकृत्व,
सक्तत त्रि । एवविधैश्चन्दोमैरष्टमनवमदशमान्यह्वानि निष्पाद्यानि ॥

* ता ब्रा० ३ ८ १, २ । † ता ब्रा० ३ ६ १ । ‡ ता ब्रा ३ १२ १, २ ।

वक्ष्यमाणमेकादशमप्यहहृदि निधाय तेन सहितरोकादशरार्च
प्रशंसति— एकादशरात्रो भवति पञ्च वा ऋतव आत्तवा पञ्चर्तु-
ष्वनात्तवेषु मवत्सरे प्रतिष्ठाय प्रजामवरुधते^(१) —इति । अस्य
क्राद्रष्टारो वमुन्नाप्यनुदेवता पञ्चमह्याका तेर्दवे सम्पादिता
पुष्पोर्द्धमादय ऋतुमखन्धिन खभावा पञ्चमह्याका एव मिलित्वा
दश मप्यन्ना मवत्सर एकादश । एतेन सर्वेषु एकादशरात्रानुष्ठा-
नेन प्रतिष्ठा प्राप्य पञ्चात्प्रजा प्राप्नुवन्ति ॥

अथेकादशमद्विधत्त— अतिरात्रावभितो भवत प्रजायै परि-
गृहीत्ये^२ —इति । एकोनत्रिंशत्सोमयुक्तो योऽयमतिरात्र एकाह-
विशेष सो यमत्रैकादशमह । ज्यैतिरतिरात्रो भवतीत्युक्तेन प्रथ-
मेनाह्ना सह निर्द्देशादतिरात्रात्रिति द्विवचननिद्देश । सत्रलिङ्ग-
स्थोभयतोऽतिरात्रत्वस्य ख्यापनाय प्रजामाधनस्य क्रतोरुभयतोऽति-
रात्रत्वे सति फलभूताया प्रजाया उपायतो रक्षा परिगृहीता
भवति ॥ ६ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवौघे वेदायप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाक ॥

ऐन्द्रकयवाग्रान गृह्णीयात् कामयेत यथापूर्वं
प्रजा कल्पेरन्निति यज्ञस्य वै कृत्स्निमन् प्रजा कल्पन्ते
यज्ञस्याकृत्स्निमन् न कल्पन्ते यथापूर्वमेव प्रजा
कल्पयति न चायाः स कनीयानति कामेन्द्र-

वायवाग्रान् गृह्णीयादामयाविनं प्राणेन वा एष
 व्यृध्यते यस्यामयति प्राण ऐन्द्रवायव प्राणेनैवैन
 समर्द्धयति^(१) मैत्रावरुणाग्रान् गृह्णीरन् येषा दीक्षिताना
 प्रमीयेत (१)

प्राणापानाभ्या वा एते व्यृध्यन्ते येषा दीक्षिताना
 प्रमीयेते प्राणापानौ मित्रावरुणौ प्राणापानावेव
 मुखत परि हरन्त^(२) आश्विनाग्रान् गृह्णीतानुजावरौ
 ऽश्विनौ वै देवानामानुजावरौ पश्चेवाग्र पर्यैतामश्वि-
 नावेतस्य देवता य आनुजावरस्तावेवैनमग्र परि
 णयत^(३) शुक्राग्रान् गृह्णीत गतश्रीं प्रतिष्ठाकामोऽसौ
 वा आदित्य शुक्र एपोऽन्तोऽन्त मनुष्य (२)

श्रियै गत्वा नि वर्त्ततेऽन्तादेवान्तमा रभते न तत्
 पापीयान् भवति^(४) मन्थ्यग्रान् गृह्णीताभिचर-
 न्नात्तपात्र वा एतद्यन्मन्थिपात्र मृत्युनैवैन ग्राहयति
 ताजगार्त्तिमाच्छ^(५)त्याग्रपुणाग्रान् गृह्णीत यस्य पिता
 पितामह पुण्य स्यादथ तन्न प्राप्नुयाद् वाचा वा एष
 इन्द्रियेण व्यृध्यते यस्य पिता पितामह पुण्य (३)

भवत्यथ तन्न प्राप्नोत्युर इवैतद्यज्ञस्य वागिव यदाग्र-
 यणो वाचैवैनमिन्द्रियेण समर्द्धयति न तत् पापीयान्
 भव^(६)त्युक्थ्याग्रान् गृह्णीताभिचर्यमाणः सर्वेषा वा

एतत्प्राणाभिन्द्रिय यदुक्थ्यपात्रः सवेणैवैतन्मिन्द्रि-
येणाति प्र युडक्ते^(८) सरस्वत्यभि नो नेपि वस्य इति
पुरोरुचं कुर्याद्वाग्वै (४)

सरस्वतेरेवाचैवैतन्मति प्र युडक्ते^(९) मा त्वत् श्लेचा-
ण्यरणानि गन्मेत्याह मृत्योर्वै श्लेचाण्यरणानि तेनैव
मृत्योः श्लेचाणि न गच्छति^(१०) पूर्णान् ग्रहान् गृह्णीया
दामयाविन प्राणान्वा एतस्य शुशुच्छति यस्यामर्यति
प्राणा ग्रहा प्राणानेवास्य शुचो मुञ्चत्युत यदौतासु-
र्भवति जीवत्येव^(११) पूर्णान् ग्रहान् (५)

गृह्णीयाद्यर्हि पर्जन्यो न वपेत प्राणान्वा एतर्हि
प्रजानाः शुशुच्छति यर्हि पर्जन्यो न वर्धति प्राणा
ग्रहा प्राणानेव प्रजानाः शुचा मुञ्चति ताजक् प्र-
वर्धति^(१२) ॥ ७ ॥

प्रमीयेत^(१) मनुष्य^(२) (ऋध्यते यस्य पिता पिता-
मह *) पुण्यो^(३) (वाग्) वै^(४) (एव पूर्णान् †) ग्रहान्^(५)
पञ्चविंशत्तश्च ॥ ७ ॥

षष्ठेऽनुवाके एकादशरात्राऽभिहित अथ सप्तममारभ्य दशमा-
न्तेषु चतुर्ध्वानुवाकेषु द्वादशरात्राऽभिधीयते । तत्रास्मिन् सप्तमे
काम्यग्रहानुष्ठानप्रकारा उच्यन्ते । तत्र प्रथममेक प्रकार विधत्ते—

* , †, ‡ इमे पाठा कश्चि म पुस्तकध्वधिका ।

ऐन्द्रवायवायान् गृह्णीयाद्य कामयेत यथापूर्व प्रजा कल्पेरन्निति यज्ञस्य वे ऋग्निमनु प्रजः कल्पन्ते यज्ञस्याऋग्निमनु न कल्पन्ते यथापूर्वमेव प्रजा कल्पयति न ज्यायास कनीयानति क्रामति^(१) -इति । पूर्वं पितृपितामहादयो यादृशे आचारे प्रवृत्ता तादृश एवाचारे पुत्रपौत्रादीना प्रजानाञ्च प्रवृत्तियथाप्रवल्म । एतत्कामयमानो द्विदिवत्यग्रहेष्वादावैन्द्रवायवग्रह गृह्णीयात् । अद्यपि नित्यप्रयोगेऽपि तदग्रत्वमस्ति तथापि कामभये गार्थ पुनर्विधानम् । यथाग्निहोत्रे दध्ना जहोति इति सत्यपि नित्यविधौ दध्नेन्द्रिय कामस्य -इति पुनर्विधानम् तद्वद्यज्ञस्य सम्यक् प्ररुत्या ततफलभूताना प्रजाना प्रवृत्ति समोचीना भवति यज्ञस्य विषयये प्रजानामपि विषययो भवति । तस्मादेन्द्रवायवायत्वे प्रजा यथा-पूर्वमेव प्रवृत्तन्ते । न तु ज्यायास पितर पितामह वा कनीयान् कश्चिदप्यति क्रामति ॥

उक्तमेव प्रकार रोगनिवृत्त्यर्थ विधत्ते — ऐन्द्रवायवायान् गृह्णीयादामयाविन प्राणेन वा एष व्यथ्यते, यस्यामयति प्राण ऐन्द्रवायव प्राणेनेवेन ममद्वयति^(२) -इति । यस्य पुरुषस्य रोगो भवति, स प्राणन त्रियुक्तो भवति प्राणस्य निर्गन्तुमुद्युक्तत्वात् । ऐन्द्रवायवस्य प्राणरूपत्व प्राण ऐन्द्रवायव * -इत्यादिश्रुतिबलादवगन्तव्यम् । वागपि हि प्राणविशेष एव । अत ऐन्द्रवायवस्य प्राथम्येन प्राणस्य सम्बद्धो मत्या रोगो निवृत्तते ।

अर्थ नेमित्तिक कश्चिद् ग्रहप्रकार विधत्ते[†] — मैत्रवरुणायान्

* २६६ ए २ प० । † “अथ मैत्रवरुण ग्रहविधत्ते”-इति क ।

गृहीरन् येषा दीक्षिताना प्रमीयेत प्राणापानाभ्या वा मृते व्यृधन्
 येषा दीक्षिताना प्रमीयते प्राणापानौ मित्रावरूणो प्राणापानाभेव
 मुः ३ परि हरन्ते^(१) —इति । मन्त्ररूपे द्वादशाहे दीक्षिताना मध्ये
 र्याड कश्चित् क्षियेव तदा तस्मिन् मरण निमित्तीकृत्य इतरे
 दीक्षिता प्रथम मैत्रावरूण गृहीत्वा पश्चादैन्द्रवायव प्रयुञ्जीरन् ।
 सर्वे सहानुष्ठातुमुपक्रान्तत्वादेकस्मिन्नपि मृते सत्यन्वेषा प्राणापानौ
 ग्रियिल्लाविव भवतः । मित्रावरूणयो प्राणापानाभिमानित्वात्तदीय-
 गृहस्य प्राथम्य सत्यादित एव प्राणापानौ परित समादधते ॥

अथापक्षपरिहारार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते— आश्विनायान्
 गृहीतानुजावरौऽश्विनौ वै देवानामानुजावरौ पश्चेवाय पर्येता-
 मश्विनावेतस्य देवता य आनुजावरस्तावेवैनमग्र परि णयत^(२) —
 इति । स्वयं सर्वेषामग्रज्वलनं पूज्यं सन्नप्यनुजवद्वरो भूत्वा य
 सर्वैस्तिरस्क्रियते सोऽयम आनुजावरः । स चाश्विन गृहं प्रथमं
 प्रयुज्य पश्चादैन्द्रवायवादीन् प्रयुञ्जीत । देवानां मध्ये अश्विनौ
 आनुजावरौ स्वयं देवत्वेन पूज्यौ सन्तावपि भिषक्लेनावरत्वमापन्नौ ।
 अत एवान्यत्राम्नातम— अपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ भिषजा-
 विति —इति (६ का ४ ९ १ २) । तथाविधावश्विनौ पश्चात्
 कालान्तरं अग्रमिव पर्येताम श्रेष्ठमेव प्राप्तवन्तौ । एतदपि तत्रै-
 वाम्नातम— 'तौ बहिष्पवमानेन पर्यायत्वा ताभ्यामेतमाश्विन-
 मगृहन् —इति (६ का ० ४ ९ २) । एव सति य आनुजावरौऽस्ति
 एतस्य समानस्य भावत्वादाश्विनौ देवता तदीयगृहस्याग्रे सति
 अश्विनावेवैत यजमानश्च श्रेष्ठ्यं प्रापयत ॥

अथ प्रतिष्ठार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते— शुक्रायान् गृह्णीत गतश्रीं प्रतिष्ठाकामोऽसौ वा आदित्यं शुक्र एषोऽन्तोऽन्तं मनुष्यं अथै गत्वा नि वृत्तंतेऽन्तादेवान्तमा रभते न तत पापीयान् भवति^(५)—इति । यो नष्टश्रीकं सन् पुनः प्रतिष्ठां कामयते सोऽयं शुक्रमादौ गृह्णीयादिति । दीप्तिमत्त्वाद्भावादित्यं शुक्र एष एव प्रकाशानाम् 'अन्त' काष्ठा अन्तिमं न ह्यादित्यादधिकं प्रकाशोऽस्ति । अतः शुक्रायत्वेन मनुष्यत्रियं 'अन्त' काष्ठां प्राप्य पूर्वस्माद्दरिद्र्यात् नि वृत्तंते प्रकाशपरमकाष्ठा रूपादादित्यादेव सम्यत्परमकाष्ठा प्राप्नोति तत ऊर्ध्वं कदाचिदपि दरिद्रो न भवति ॥

अभिचारहेतु प्रकारं विधत्ते— 'मन्थयान् गृह्णीताभिचरन्नात्तपात्रं वा एतद्यन्मथिपात्रं मृत्युनैवैनं ग्राहयति ताजगान्तिमाच्छति^(६)'—इति । अभिचरन् मन्थिनमादौ गृह्णीयात् । परस्यात्तत्त्वप्रापणादिदम् आत्तपात्रम् तदग्रत्वेन वैरिणं मृत्युगृहीतं कराति स च वैरौ तदानोमेव मृत्युं प्राप्नोति ॥

स्वकीयपित्रादिसमानौत्कर्षप्राप्त्यर्थं प्रकारान्तरं विधत्ते— 'आग्रयणायान् गृह्णीत यस्य पिता पितामहः पुण्यं स्यादथ तन्न प्राप्नुयाद् वाचा वा एष इन्द्रियेण व्युध्यते यस्य पिता पितामहः पुण्यो भवत्यथ तन्न प्राप्नोत्युर इवैतद् यज्ञस्य वागिव यदाग्रयणो वाचेवैनं मिन्द्रियेण समर्द्धयति, न तत पापीयान् भवति^(७)'—इति । यत्र यजमानस्य पित्रपितामहौ धनविद्यादिभिर्गुणैरुत्कृष्टौ स्वयन्तु क्षमुत्कर्षं यदि नाप्नोति, तादृशं आग्रयणं प्रथमं गृह्णीयात् । पित्रादेरुत्कर्षं सति स्वयमुत्कर्षहीनं सभामध्ये वक्त्रपाण्डित्येनेतर-

व्यवहारेष्विन्द्रियसामर्थ्येन वियुक्त आग्रयणस्तु यज्ञस्थोर प्रदेश-
वत्सामर्थ्याधारो वागिन्द्रियवदुत्कषहेतुश्च । अत तदग्रत्वेन 'एन
यः मान सदा पाण्डित्यरूपया वाचा व्यवहारान्तरसामर्थ्यरूपेण
इन्द्रियेण' च समृद्ध करोति । तत ऊद्ध कदाचिदपि तदुभय-
होर्ना न भवति ॥

सरकोयाभिचारनिवृत्त्यथ प्रकारान्तर विधत्ते — 'उक्थ्याग्रान्
गृह्णीताभिचयमाण सर्वेषा वा एतत्पात्राणामिन्द्रिय यदुक्थपात्रम्
सर्वेणैवेनमिन्द्रियेणाति प्र युक्ते' — इति । यान्येतानि सोमपात्राणि
सन्ति तेषा नभ्य यदुक्थपात्रम् तदिन्द्रियसामर्थ्यापेतम् अत-
स्तस्याग्रत्वे सत्यभिचारकर्तारम् 'एन सर्वेणापि सामर्थ्येनातिक्रम्य
स्वयमनुत्तिष्ठति ॥

अत्र मन्त्रविशेष विधत्ते— "सरस्वत्यभि नो नेषि यस्य इति
पुरोरुच कुर्याद् वाग्वै सरस्वती वाचैवैनमति प्र युक्ते" — इति ।
सोमरसगहणात्पूर्व पठितव्या 'पुरोरुक् ताञ्च पुरोरुचमत्र सर-
स्वतीत्यादिका पठेत । मन्त्रोक्ता सरस्वती 'वाक् देवता अतो
वाचैव एनम् अभिचरितारम् 'अति क्रम्यानुत्तिष्ठति । इयमृक्
ब्राह्मणग्रन्थे तृतीयकाण्डे उपहोमाख्ये प्रपाठके एवमाह्वानात्—

"सरस्वत्यभि नो नेषि वस्य । मा एस्फरी पयसा भा न आधक् ।

जुषस्व न सखा वेश्या च । म्र लत् चेत्राण्यरणानि गन्म — इति

(तै० ब्रा० २ ४ ३ २) ॥

* चतुर्थ उपहोमनाम् — इति तै ब्रा २ ४ २ सा भा ।

अस्यायमथ — हे सगस्वति । न अस्मान् 'वस्य वनिष्ठ प्राणधारणरूप जीवनम अभि नेषि आभिमुख्यन प्रापय मा पस्फरो' अस्मान् मा हिमो 'मा न आधक् अस्मान्मा धाचौ अपि तु मख्य' मय्येन वेश्या च' प्रवेशयियाया च न अस्मान् जुषस्व अस्मासु प्रविश्य मख्य कुवित्यथ । किञ्च त्वत्प्रसादात् अरणानि चत्राणि अरमणीयानि स्थलानि 'मा गन्ध मा प्राप्नुयामेति ॥

तमिम चतुर्थपादमन्वद्य व्याचष्टे— मा त्वत्चेत्राण्यरणानि गन्धत्याह— मृत्योर्वै चत्राण्यरणानि तनेव मृत्यो चेत्राणि न गच्छति^(१)—इति । तेन मन्त्रपाठन मृत्युमन्वन्धीनि अरणानि यानि स्थानानि तानि न प्राप्नोति न प्रमीयत इत्यथ ॥

अथ रोगपरिहाराय प्रकारान्तर विधत्ते— पूर्णान् ग्रहान् गृह्णीयादामयाविन प्राणान् वा एतस्य शुभृच्छति यस्यामर्थति प्राणा ग्रहा प्राणानेवास्य शुचो मुञ्चत्युत यदौतासुभवति जीवत्येव^(१)—इति । यानि' ऐन्द्रवायवादीनि पात्राणि तानि सोमरसेन पूर्णानि यथा भवति तथा रोगनिवृत्त्यथ गृह्णीयात् । यस्य रोगो वत्तते तस्य प्राणान् शुक् शोक उपद्रव प्राप्नोति । तत पूर्णाना ग्रहाणा प्राणरूपत्वादस्य यजमानस्य प्राणान् पूणयहै शोकान् मोचयति । तथा सति सद्यपि मुहूर्त्तमात्र गतप्राणस्तथापि पुनर्जौवतेव ॥

* 'अयञ्च प्राणो, यत्र ब्राह्मणेन व्याख्यात'—इत्यादि तै ब्रा २४१ सा भा ।

एतमेव प्रकार पुनरपि वृष्यथ विधत्ते—“पूर्णान् ग्रहान् गृह्णीयाद्, यर्हि पजन्यो न वर्षत प्राणान् वा एतर्हि प्रजानाः शुभं ऋतिं यर्हि पजन्यो न वर्षति प्राणा ग्रहा, प्राणानेव प्रजानाः शुभो मुञ्चति ताजक् प्र वर्षति^(१२)—इति । यदा स्वकाले वृष्टिर्न भवेत् तदा वृष्यथमैन्द्रवायवादिपात्राणि सोमरसेन पूरण्णीयानि । यदा वृष्यभावस्तदा प्रजाना प्राणा अन्नाभावाच्छोकेन व्यथ्यन्ते, यहप्ररणेन शोको भिवत्तते तदानीमेव प्रकर्षण वर्षणात् ॥७॥

इति श्रौषायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिते।भाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाक ॥

गायत्रो वा ऐन्द्रवायवो गायत्र प्रायणीय महस्त-
स्मात् प्रायणीयेऽह्नैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने
गृह्णाति^(१) वैष्टुभो वै शुक्रस्त्रैष्टुभ द्वितीयमहस्तस्माद्
द्वितीयेऽहञ्चक्रो* गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति^(२)
जागतो वा आग्रयणो जागत तृतीयमहस्तस्मात् तृती-
येऽहन्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णा^(३)त्येतद्
वै (१)

युञ्जमप्यच्छन्दाः स्याप्नोति यदाग्रयण † श्वो गृह्यते
यत्रैव युञ्जमदृशन् तत एवैन पुन प्र युङ्क्ते^(४) जगन्मुखो

* इह सर्वत्रैव “ऽह्नक्रो” सु , “ऽह्नक्रो” क, “ऽहञ्चक्रो”—इति ख ।

† इह सर्वत्रैव विस । लोपो दृश्यते क पुस्तके, सु पुस्तकेऽपि क्वचित् ।

वै द्वितीयस्त्रिराचो जागत आग्रयणो यच्चतुर्थेऽहन्नाग्र-
यणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमवच्छ-
न्दोऽनु पर्यावर्तन्ते^(५) रायन्तरो वा ऐन्द्रवायवो राय-
न्तर पञ्चममहस्तस्मात् पञ्चमेऽहन् (२)

ऐन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति^(१)
बाहंतो वै शुक्रो बाहंतः षष्ठमहस्तस्मात् षष्ठेऽहञ्चुक्रो
गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णा^(१)त्येतद् द्वितीय यज्ञ-
मापद्यच्छन्दाः स्याप्नोति यच्छुक्र श्वो गृह्यते यत्रैव
यज्ञमहंशन् तत एवैन पुन प्र युङ्क्ते^(५) त्रिष्टुडमुखो
वै तृतीयस्त्रिराचस्वैष्टुभ (३)

शुक्रो यत्सप्तमेऽहञ्चुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने
गृह्णात्यथो स्वमेवच्छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते^(५) वाग्वा आग्र-
यणो वागष्टममहस्तस्मादष्टमेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते स्व
एवैनमायतने गृह्णाति^(१) प्राणो वा ऐन्द्रवायव प्राणो
नवममहस्तस्मान्नवमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैन-
मायतने गृह्णा^(१)त्येतद् (४)

वै तृतीय यज्ञमापद्यच्छन्दाः स्याप्नोति यदैन्द्रवायव
श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञ महंशन् तत एवैन पुन प्र
युङ्क्तेऽथो स्वमेवच्छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते^(५) पथो वा एते-
ऽध्यपञ्चु यन्ति येऽन्येनैन्द्रवायवात् प्रतिपद्यन्तेऽन्त

खलु वा एष यज्ञस्य यद् दशममर्हद्दशमेऽह्नैन्द्रवायवो
गृह्यते यज्ञस्य (५)

एवान्तं गत्वापथात्पन्थामपि यन्त्यथो यथा बह्वी-
यसा प्रतिसारु वहन्ति तादृगेव त^(१३) छन्दाःस्यन्थो-
ऽन्यस्य लोकमभ्यध्यायन् तान्येतेनैव देवा व्यवाहय^(१४)
नैन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थं महस्तस्मि-
न्नाग्रयणो गृह्यते तस्मादाग्रयणस्यायतने नवमेऽह-
नैन्द्रवायवो गृह्यते^(१५) शुक्रस्य वा एतदायतनं यत्
चमम् (६)

अहस्तस्मिन्नैन्द्रवायवो गृह्यते तस्मादनैन्द्रवायवस्या-
यतने सप्तमेऽहञ्चुको गृह्यते^(१६) आग्रयणस्य वा एतदा
यतनं यत् षष्ठमहस्तस्मिञ्चुको गृह्यते तस्माच्चुक्रस्या
यतनेऽष्टमेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते^(१७) छन्दाःस्येव तद्विवा-
हयति प्र वस्यसो विवाहमाप्नोति य एव वेदार्थो
देवताभ्य एव यज्ञे सविदं दधाति तस्मादिदमन्थो-
ऽन्यस्मै (७)

ददाति^(१८) ॥ ८ ॥

वा^[१] अह^[२] स्त्रैष्टुभ^[३], एतद्^[४] यज्ञस्य^[५]*, पञ्चम^[६]
मन्यस्मा^[७] एकञ्च ॥ ८ ॥

* 'एतद्दे पञ्चमेऽहन त्रैष्टुभ एतत् गृह्यते यज्ञस्य'—इति षड् ख, ग ।

सप्तमेऽनुवाके द्वादशाङ्गता काम्यग्रहप्रकारा उक्ता । स तु
द्वादशाहो द्विविध —समूढौ ब्यूढश्च । तत्र समूढप्रकार सूत्रकारेण
दशित —“अनीका व्याख्यास्याम । ऐन्द्रवायवाद्यौ प्रायणीयोदयनीयो
दशमञ्चाह अथेतरेषा नवानामैन्द्रवायवाग्र प्रथममह, अथ शुक्राय-
मथाग्रयणायमेव विहिता चिह्न्यनीका परिवर्त्तते यद्यबूढ” —इति ।
एव समूढप्रकारमुक्त्वा ब्यूढप्रकारोऽपि तेनैव दशित, —‘ब्यूढे तैन्द्र-
वायवाद्यौ प्रायणीयोदयनीयावथेतरेषा दशानामैन्द्रवायवाग्र प्रथम-
मह, अथ शुक्रायमथदे आग्रयणाय अथैन्द्रवायवाग्रमथदे शुक्राग्रे
अथाग्रयणायमथदे ऐन्द्रवायवाये —इति । तत्रास्मिन्नष्टमेऽनुवाके ब्यूढ-
प्रकारोऽभिधीयते । तत्र प्रायणीयोदयनीयो परिवर्त्य चानौत-
राण्यहानि मध्यवर्त्तीनि दशमञ्चाकानि तेषु प्रथमेऽह्न्येन्द्रवायवाग्रल
विधत्ते—“गायत्रो वा ऐन्द्रवायवो गायत्र प्रायणीयमहस्तस्मात्
प्रायणीयेऽह्न्येन्द्रवायव गृह्यते स्त्र एवैन मायतने गृह्यति^(१)”—इति ।
यानि मुख्यानि ह्यन्दासि गायत्री-त्रिष्टुब्-जगतीरूपाणि, तेषां मध्ये
गायत्री प्रथमा अग्रत्वेन चात्रैन्द्रवायवशुक्रायणा विकल्पन्ते । तेषां
च मध्ये ऐन्द्रवायव प्राथम्येन प्रकृतावाप्नोति । तत प्राथम्यसाम्या-
दैन्द्रवायवो गायत्र निरूपणीयाना दशानामङ्गा मध्ये यन्प्रायणीय
प्रथमभाव्यह तदपि प्राथम्यस्य साम्याद् गायत्रम् । एव च सति
तस्मिन् प्रायणीये दशाना मध्ये प्रथमेऽह्न्येन्द्रवायव आदौ गृहीतव्य
ऐन्द्रवायवः प्रायणीये गायत्रलसाम्यात् । एवञ्च सति स्त्रसम्बन्धिन्येवायतने
प्रथमाह स्त्ररूपस्थाने तमैन्द्रवायव गृह्यति ॥

अथ द्विग्रहसु द्वितीयेऽहनि शुक्राग्रल विधत्ते—“त्रैष्टुभो वै

शुक्रत्वैष्टुभ द्वितीयमहस्तस्मात् द्वितीयेऽहङ्कुक्रो गृह्यते स्त्र एवैनमा-
यतने गृह्णाति^(१)—इति । त्रिष्टुप्-कृन्दश्च शुक्रस्य द्वितीयस्याङ्गश्च
पूर्वन्वायेन द्वितीयत्वसाम्यं योजयित्वा व्याख्येयम् ॥

अथ तृतीयेऽहन्वाग्रयणायत्नं विधत्ते—“जागतो वा आग्रयणो
जागर्तं तृतीयमहस्तस्मात् तृतीयेऽहन्वाग्रयणो गृह्यते, स्त्र एवैनमाय-
तने गृह्णाति^(२)—इति । पूर्ववद्योजनीयम् ॥

एतदेवाग्रयणायत्नं प्रशंसति—‘एतद्वै यज्ञमापद्यच्छन्दाः स्यात्प्रोति
यदाग्रयणं श्रो गृह्यते, यत्रैव यज्ञमदृशन् तत एवैनं पुन प्रयुक्ते^(३)’
—इति । ‘यद् आग्रयणायत्नं कृन्दास्यात्प्रोति गायत्र्यादिच्छन्दा-
रूपाणि चीष्णहानि व्याप्नोति, त्रयाणामङ्गामनेनाग्रयणायत्नेन
समाप्तत्वात् । एतदेवाग्रयणायत्नं ‘यज्ञमापत्’ प्रथमश्चनीकारूप
त्रिरात्र यज्ञं प्राप्नोति । चीष्णनीकान्यत्नानि ऐन्द्रवायवायत्नशुक्रा-
यत्नाग्रयणायत्नरूपाणि यस्या क्रियाया सा क्रिया चनीका तद्रूप-
त्रिरात्रयज्ञोऽनेनाग्रयणायत्नेन समाप्यते । किञ्च उत्तरस्मिन् चतुर्थे-
ऽहन्वाग्रयण एवादौ गृह्यते । यस्मादेव तस्माद्यत्रैवाग्रयणायत्ने
‘यज्ञमदृशन्’ त्रिरात्रसमाप्तिं दृष्टवन्त, तत एवाग्रयणायत्नत्वात् एन
यज्ञं पुन प्रयुक्तवान् भवति । तस्मादिदं प्रशंस्यते ॥

अथ चतुर्थेऽहन्वाग्रयणायत्नमेव विधत्ते—“जगन्पुरो वै द्वितीय-
स्त्रिरात्रो जागत आग्रयणो यच्चतुर्थेऽहन्वाग्रयणो गृह्यते, स्त्र एवैन-
मायतने गृह्णात्यथो स्त्र मेवच्छन्दानु पर्यावर्तन्ते^(४)—इति । समूढे
द्वादशाहे, चनीका त्रिरात्रत्वात् । तत्रैकावृत्तिं प्रथमस्त्रिरात्रं
द्वितीयावृत्तिद्वितीयस्त्रिरात्रं । स च यद्यपि समूढे द्वादशाहे

ऐन्द्रवायवोपक्रमत्वादैन्द्रवायवस्य च गायत्रत्वाद्गायत्रीमुखो भवति, तय्यथत्र जगन्मुख जगत्पुपक्रम कर्त्तव्य । आग्रयणाग्रस्य जागत इति पूर्वमेवोपपादितम् (२७७ पृ० ४ प०) । तस्मात् चतुर्थेऽहन्याग्रयणाग्रले गृहीते सति स्वकीय एव स्थाने तद् गृहीत भवति । अपि चाग्रयणाग्रले स्वकीयमेव जगतीच्छन्दोऽनुसृत्य पुनरावृत्त भवति ॥

अथ पञ्चमेऽह्यैन्द्रवायवाग्रले विधत्ते— ‘राथन्तरो वा ऐन्द्रवायवो राथन्तर पञ्चममहस्तस्मात् पञ्चमेऽह्नैन्द्रवायवो गृह्यते, स्व एवैनमायतने गृह्णाति^(४)—इति । प्रकृतिरूपे ज्योतिष्टोमे यदि राथन्तरसामा सोम स्यादैन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयात् -इत्यैन्द्रवायवाग्रले प्रति राथन्तरसाम्नो निमित्तत्वश्रवणात् (आप औ०१२ १४ १) ऐन्द्रवायवस्य राथन्तरत्वम पञ्चमस्याङ्गो राथन्तरसम्बन्धस्य शाखान्तरे* प्रसिद्धत्वाद्गाथन्तरत्वम् । तस्मादैन्द्रवायवस्याङ्गस्य राथन्तरत्वसाम्यात् पञ्चमेऽह्नैन्द्रवायव प्रथम गृह्यते । तथा सति एनम् ऐन्द्रवायव स्वकीय एव स्थाने गृह्णाति ॥

अथ षष्ठेऽहनि शुक्राग्रले विधत्ते— “बार्हतो वै शुक्रो बार्हतः षष्ठमहस्तस्मात् षष्ठेऽहश्शुक्रो गृह्यते, स्व एवैनमायतने गृह्णाति^(५)—इति । शुक्रग्रहस्य षष्ठस्याङ्गस्य बृहत्सामसम्बन्ध शाखान्तरे प्रसिद्धः † । श्लेष पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

तदेतच्छुक्राग्रले प्रशंसति— ‘एतद्वै द्वितीय यज्ञमामद्यच्छन्दाः-स्याप्नोति, यच्छुक्र श्वो गृह्यते, यत्रैव यज्ञमदृशन् तत एवैन पुन

* ता० ब्रा० १२ १—ई षट्सु खण्डेषु द्रष्टव्यम् ।

† ता० ब्रा० १२ ७—१२ षट्सु खण्डेष्वन्वेष्ट्यम् ।

प्रच्युक्ते^(८)—इति । अनीकाया द्वितीयालृत्तिरूपस्त्रिरात्री द्वितीयो यज्ञ । शेषमाग्रयणवाक्यवद्वाख्येयम् (२७७ पृ० ७५०) ॥

अथ सप्तमेऽहन्यपि शुक्रायत्वमेव विधत्ते—‘त्रिष्टुब्मुखो वै द्वितीय-
स्त्रिरात्रस्त्रैष्टुभ, शुक्रो यत्सप्तमेऽहश्शुक्रो गृह्यते, स्व एवैनमायतने
गृह्यत्यथो स्वमेवच्छन्दोऽनु पर्यावर्त्तन्ते^(९)’—इति । यद्यपि समूहे
द्वितीयस्य त्रिरात्रस्याद्येऽहन्यैन्द्रवायवागलाङ्गायत्रीमुख एवाय त्रिरात्र
तथाप्यत्र त्रिष्टुब्मुखं कत्तव्यं शुक्रश्च त्रैष्टुभ इति पूर्वमेवोपपा-
दितम् (२७६ पृ० २२५०) । तस्मात् सप्तमेऽहनि शुक्र प्रथमो
गृह्यते । शेषं पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

अथाष्टमेऽहन्याग्रयणागल विधत्ते— वाग्वा आग्रयणो वागष्टम-
महस्तस्मादष्टमेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते, स्व एवैनमायतने गृह्यति^(१०)—
इति । षष्ठकाण्डे आग्रयणग्रहब्राह्मणे (६ का० ४ ११ २) “वाग्मै
देवेभ्योऽपाकामत—इत्युपक्रम्य साग्रयण प्रत्यागच्छत्—इत्युक्त्वा-
दाग्रयणस्य वागूपत्वमथवादान्तरे द्रष्टव्यम् । अतो वागूपत्वसामा-
न्यादष्टमेऽहन्याग्रयण प्रथमं प्रयोक्तव्यं ॥

अथ नवमेऽहन्यैन्द्रवायवागल विधत्ते—“प्राणो वा ऐन्द्रवायव
प्राणो नवममहस्तस्मान्नवमेऽहन्यैन्द्रवायवो गृह्यते, स्व एवेनमायतने
गृह्यति^(११)—इति । प्रकृतौ ग्रहब्राह्मणे ‘वाग्वा एषा यदैन्द्र-
वायव’—इत्युक्त्वाद् (६ का० ४ ७ १) वागिन्द्रियस्य च प्राणा-
वान्तरभेदत्वादैन्द्रवायवस्य प्राणत्वम् नवमस्याङ्गोऽपि प्राणत्वेन
स्तुतिरन्वय द्रष्टव्या । अत प्राणत्वसामान्यान्नवमेऽहन्यैन्द्रवायव
प्रथमं गृहीतव्यं ॥

तदेतदेन्द्रवायवाग्रल प्रथमति—“एतद्वै द्वितीय यज्ञमाप्य
 च्छन्दाः स्यान्प्रोति, यदेन्द्रवायव शो गृह्यते यत्रैव यज्ञमदृशन् तत
 एवेन पुन प्र युक्ते ऽथो खमेवच्छन्दोऽनु पर्यावत्तन्ते^(१२)”—इति ।
 अनीकायास्तृतीयावृत्तिरूपस्त्रिरान्तस्तृतीयो यज्ञ । शेषमाग्रयण-
 वाक्यवद्वाख्येयम् (२७७ पृ० ७ प) ॥

अथ दशमेऽहन्येन्द्रवायवाग्रल विधत्ते—‘पथो वा एतेऽध-
 पथेन यन्ति येऽन्येनैन्द्रवायवात्प्रतिपद्यन्ते ऽन्त खलु वा एष यज्ञस्य
 यद्दशममहदशमेऽहनेन्द्रवायवो गृह्यते, यज्ञस्यैवान्त गत्वापथात्पन्था-
 मपि यन्त्यथो यथा वहीयसा प्रतिसार वहन्ति तादृगेवे तत्^(१३)’—
 इति । द्वादशाहस्य प्रायणीयोदयनीययोमध्ववत्ती योऽथ दशरात्रस्त
 दशरात्र ये यजमाना ऐन्द्रवायवाग्रत्वात् अन्येन शुक्राग्रत्वादिना
 ‘प्रतिपद्यन्ते’ प्रारभन्ते, ते ‘एते’ यजमाना पथ’ सकाशाद् भ्रष्टा
 ‘अधिकेनापथा’ कुमार्गेण गच्छन्ति । तस्मादेन्द्रवायवाग्रत्वेनैव दशरात्र
 उपक्रान्तव्य । तथैव ह्यनुवाकादौ वणितम् (२७६ पृ० ११ प०) । यदेत-
 द्दशममहरस्ति, स एष ऐन्द्रवायवाग्रत्वेनोपक्रान्तस्य दशरात्राख्यस्य
 यज्ञस्य ‘अन्त खलु वै’ समाप्तिभूमिरेव । तत प्रथमदिनवदन्तिम-
 दिनेऽपि ऐन्द्रवायव एव प्रथम गृहीतव्य । तथा सति यज्ञस्य
 परिसमाप्तिपर्यन्त कुमार्गं परिगच्छ्य सम्यङ्मार्गमेव प्राप्नुवन्ति ।
 अपि च यथा लोके ‘वहीयसा प्रौढभारवाहिना बलीवर्दसमूहेन
 युक्ता वणिज ‘प्रतिसार वहन्ति’ पार्श्वद्वयगतान् चुद्रमार्गान्
 परित्यज्य, प्रसिद्ध एव राजमार्गं बलीवर्द पङ्क्त्याकाङ्गो यथा
 भवति तथा नयन्ति । तद्दत्त्वायैन्द्रवायवोपक्रमोपसहारौ द्रष्टव्यौ ॥

तमिममैन्द्रवायवाग्रत्वादिरूप ब्रूढप्रकार लोकप्रसिद्धविवाह-
साम्येन प्रशसति— कन्दोऽन्योऽन्यस्य लोकमभ्यधायन् तान्येतेष्वै
देवा यथाहयन्^(१४)—इति । यथा लोके काश्यपगोत्रोत्पन्ना पुरुषा
विवाहाय भारद्वाजगोत्रोत्पन्ना कन्यकामभितो विचारयन्ति,
भारद्वाजगोत्रोत्पन्नाश्चेतरा विचाय तद्देव विवाह कुवन्ति
एवमत्रापि कन्दोऽभिमानिनो देवा स्वकीयानामैन्द्रवायवाग्रत्वा-
दौनामन्योऽन्यस्य स्थानमभ्यधायन्त तानि सर्वाण्यैन्द्रवायवादीनि
एतेनैव पूर्वाक्तप्रकारेण विवाहयन्ति विवाह कारयन्ति स्थान
विपर्यासेन प्रापयन्तीत्यथ ॥

तथैन्द्रवायवाग्रण्योरन्योऽन्यस्थानविपर्यास दशयति— ‘ऐन्द्र-
वायवस्य वा एतदायतन यच्चतुथमहस्तस्मिन्नाग्रयणो गृह्यते तस्मा-
दाग्रयणस्यायतने नवमेऽह्नैन्द्रवायवो गृह्यते^(१५)—इति । समूढो हि
द्वादर्शाहो ब्रूढस्य प्रकृति । समूढे हि प्रायणीयोदयनीयदशमाहानि
परित्यज्यावशिष्टेषु नवसु दिनेषु त्र्यनीका त्रिरावृत्ता । तत्र
द्वितीयायास्त्र्यनीकाया मध्यवत्ति-नवरात्रस्य * चतुर्थेऽहनुपक्रान्त-
व्यत्वात्तद्हरैन्द्रवायवस्यायतनम तस्मिन्नहनि पूर्वाक्तब्रूढप्रकारेण
द्वितीय आग्रयणे गृहीत । नवमञ्चाह समूढे आग्रयणस्यायतनम
तत्र ब्रूढप्रकारेण द्वितीय ऐन्द्रवायवो गृह्यते । सोऽप्रमैन्द्रवायवा-
ग्रयणयो परस्पर विवाह ॥

अथ शुक्रैन्द्रवायवयो परस्पर विवाह दशयति— शुक्रस्य वा
एतदायतन यत्पञ्चममहस्तस्मिन्नैन्द्रवायवो गृह्यते तस्मादैन्द्रवायव-

* “मध्यवर्त्यतिरात्रस्य”—इति क ।

स्यायतने सप्तमेऽहश्कुक्रो गृह्यते^(१६) —इति । सम्रढगते नवस्रज्ञे यत पञ्चममह, तदेतद्वितीयायास्त्यनीकाया मध्यवत्तित्वाच्छुक्र-
स्यायतनम् तस्मिन्नहनि व्यूढप्रकारेणैन्द्रवायवो गृह्येत । यत्तु
सप्तममह तदेतत् तृतीयायास्त्यनीकाया प्रथमदिनत्वादैन्द्रवायव-
स्यायतनम् तस्मिन्नहनि द्वितीयवारमावत्त्यमान शुक्रो गृह्येत ।
सोऽय शुक्रैन्द्रवायवयोविवाह ॥

अथ शुक्राग्रयणाग्रयो परस्पर विवाह द्शयति—‘आग्रयणस्य
वा एतत्पायनन यत षष्ठमहस्तस्मिश्कुक्रो गृह्यते तस्माच्छुक्र-
स्यायतनेऽष्टमऽहन्नाग्रयणो गृह्यते^(१७) —इति । यदेतत् षष्ठमहस्त-
देतद्वितीयायास्त्यनीकाया अन्तिमत्वादाग्रयणस्यायतनम् तस्मिन्न-
हनि व्यूढप्रकारेणावत्त्यमान प्रथम शुक्रो गृह्येत । यत्षष्ठम-
महस्तदेतत् तृतीयायास्त्यनीकाया मध्यवत्तित्वाच्छुक्रस्यायतनम्
तस्मिन्नहनि व्यूढप्रकारेणाग्रयणो गृह्येत । सोऽय शुक्राग्रयणयो-
विवाह ॥

एतद्वेदनप्रथमति—‘कन्दोऽस्येव तद्विवाहयति प्रवस्यसो विवाह-
माप्नोति य एव वेदायो त्वेवताभ्य एव यज्ञे सविद दधाति तस्मा-
दिदमन्योऽन्यस्मै ददाति^(१८) —इति । य पुमानेवमेन्द्रवायवायत्वा-
दीना विचार जानाति स तेच वेदनेन कन्दोदेवतानामेव विवाह
कृतवान् भवति । स्वयञ्च धनिकतमात् कलाद्विवाह प्राप्नोति । अपि
च यज्ञानष्टानकाले देवताविषयमभिज्ञान दधाति धारयति ।
यस्मादेव कन्दमा विवाह प्रवृत्त तस्मात् लोकेऽपि इदं कन्यका-
रूपमफथम अन्य पिता अन्यस्मै जामात्रे ददाति ॥

अथ मीमासा । दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे (जै० सू० ७७, ७८, अधि २३) चिन्तितम्—

अनीकादावेन्द्र वायवशुक्रायानुवादता ।

परिसङ्ख्या वथवादो वा विधिर्वा न हि त्रय ॥

वैयर्थ्येन विदोषत्वान्नक्षणापत्तितस्तथा ।

विधिराग्रयणायत्व इवानेमित्तिको हि स ॥

अस्ति द्वादशाहे 'अनीका' । ऐन्द्रवायवागौ प्रायणीयोदयनीयो दशमञ्चाह अथेतरेषा नवानामङ्गामैन्द्रवायवाग्र प्रथममह अथ शुक्रायमथाग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्रायमथाग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्रायमथाग्रयणाग्रमिति[†] । तत्र द्वादशाहगतेषु द्वितीय-तृतीयचतुर्थेषु त्रिष्वहसु क्रमणैन्द्रवायवाग्रत्वशुक्रायत्वग्रयणाग्रत्वानि विहितानि । तेष्वग्रयन्तरनिमित्तम् द्वितीयं तृतीयं चिन्तितम् । एतच्च प्रकृतो व्यवस्थितम् । तदुभयमत्र चोदकेन प्राप्तम् । तत्र चतुर्धा मग्नय । अनुवादो वा, परिसङ्ख्या वा अर्थवादो वा, विधिर्विति । तत्र प्राप्तत्वादानुवाद इति चेत न वैयर्थ्यापत्ते । तर्हि गुणान्तरपरिसङ्ख्यास्त्विति चेत न दोषत्रयापत्ते । चतुर्थेऽहन्यप्राप्तस्याग्रयणं प्रत्यस्य विधित्तिरस्य प्रथमार्थोऽयमर्थवाद इति

* अनीकायामैन्द्र —इति क ।

† त्रीणि अनीकानि ऐन्द्रवायवाग्रमथशुक्रायरूपाणि यस्या सा अनीका । तथाच त्रिपरिहृत्या द्वादशाहाद्यन्तयो प्रायणीयोदयनीयोरङ्गोर्मध्ये वक्तमानेषु दशसु अहसु दशमव्यतिरिक्तानि नवसङ्ख्याकाहान, तै पुरितानि भवन्ति । २७६ प ३प इत्यथञ्च ।

‡ सूत्रकारवचनतो लब्धमिदम् । २७६ प० इत्यथम् ।

चेत् न लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादागयणागले यथाविधि-
स्तथेतरयोरपि द्रष्टव्य । न च प्राप्तत्वादविधिरिति वाच्यम् तस्य
विधेरनेमित्तकत्वाभ्युपगमात् । रथन्तरादिनिमित्तकयोरेव हि
चोदकेन प्राप्ति प्रयोजनन्तु द्वादशाहविक्रतिषु यत्र कापि रथन्त-
रादिनिमित्तत्वाभावेऽप्येन्द्रवायवाग्रत्सिद्धि'—र्णत ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् (जै० सू० ७६—८२ अधि २४)—

‘ब्यूढोऽपि प्रकृति कि वा विक्रति त्याद् द्विपृष्ठवत् ।

विन्धिसाम्यादादिमोऽन्यो लिङ्गात्कामविधरपि ॥

द्विविधो हि द्वादशाह —समूढो ब्यूढश्च । तत्र समूढ पूर्व-
मुदाहृत अथ ब्यूढ उदाह्रियते — ऐन्द्रवायवागौ प्रायणीयोदय
नीयो अथेतेरेषा दशानामङ्गामैन्द्रवायवाय प्रथममह अथ
शुक्रागमथ द्वे आगयणाग्रे, अथेन्द्रवायवागमथ द्वे शुक्राग्रे अथा-
गयणागमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे इति (२७६पृ० ६प०) । तत्र समूढस्य
तावत्प्रकृतित्वमविवादम् । तद्वद् ब्यूढोऽपि कि प्रकृति, कि वा
विक्रतिरिति सप्रये प्रकृतिरिति प्राप्तम् कुत ? विधिसाम्यात् —
यथा समूढप्रकार क्रत्वर्थी विहित, तथा ब्यूढप्रकारोऽपि न चात्र
कश्चिद्विषयोऽस्ति, येन तयो प्रकृतिविक्रतिभावो निश्चीयेत । न च
प्रकारद्वयस्य प्रकृतित्वमदृष्टचरम् रथन्तररुहत्पृष्ठयोज्येतिष्टोम-
प्रकारयोस्माद्दशनादितात् पूर्वपक्ष ॥

ब्यूढ समूढस्य विक्रति कुत ? लिङ्गदर्शनात् । ‘ऐन्द्रवायवस्य
चा एतदायतन यच्चतुथमह’ —इति ब्यूढे श्रूयते (२७६पृ० ६प०) ।
एतच्च विक्रतित्वे सति भवति नान्यथा । तथाहि । ब्यूढे प्रायणी-

यदेद्यनीयद्यतिरिक्तेषु दशसहस्रसु यच्चतुर्थम्, तदाययणागत्वादेन्द्र-
वायवस्यायतनम् समूढे तु तदहनवानामङ्गा मध्ये द्वितीयत्रिकौ-
दि । ईन्द्रवायवायम् । तच्च व्यूढस्य विकृतिताया चोदकेन प्राप्यमाण
विधित्तिताग्रयणाग्रत्मुत्तयेऽनूद्यत इति युक्तम् । किञ्च 'य कामयेत
(बहु स्या) प्र जायेथ'—इति (२८७५०२५०) कामाय व्यूढो विधी-
यते तथा च समूढवत् क्रत्वर्थं विध्यभावाद्ग्रयन्तरबृहत्तपृष्ठवैषम्येण
विकल्पितप्रकृतित्वं भास्ति । तत समूढस्य द्वादशाहस्य विकृतिषु अह-
गणेष्वनघोरन्यतरस्थातिदेश प्रवपक्षिण प्रयोजनम् समूढस्यैवा-
तिदेश सिद्धान्त —इति ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् (जे० सू० ८८ अधि० २६) —

“व्यूढ भक्षादिमन्त्राणामर्थानाञ्च व्यतिक्रम ।
मन्त्राणामेव वाद्य स्यादविशेषेण कीर्तनात् ॥
ह्रन्दसा व्यत्यय प्रोक्तो नार्थाना तेन मन्त्रगा ।
गायत्र्याद्या विपर्यास्या अर्थेषूक्ति प्रशस्तये ॥

व्यूढे द्वादशाह्ने भक्षपवमानतदुभयमन्त्रपरिधिकपालानि चो-
दकप्राप्तानि । तत्र भक्षमन्त्रेषु सवनत्रयगतेषु गायत्रीच्छन्दसस्त्रिष्टुप्-
ह्रन्दसो जगतीच्छन्दस इति पदत्रय श्रुतम् । तथा पवमानत्रय-
विषयेष्वन्वारोहमन्त्रेषु गायत्रीच्छन्दः, स्त्रिष्टुप्कन्दा जगतीच्छन्दा
इति श्रुतम् । तथा परिधिस्त्रावके अर्थवादे पथ्यते—‘गायत्रो
मध्यम परिधिस्त्रैष्टुभो दक्षिणो जागत उत्तर’—इति । तथा
कपालविषय वाक्य पथ्यते—‘अष्टाकपाल प्रातस्सवनीयः, एकादश-
कपालो माध्यन्दिनीयो द्वादशकपालस्तृतीयसवनीक’—इति । अत्रा-

एवादिभिस्त्रिभिः सङ्ख्याभिर्गायत्र्यादिच्छन्दासि तत्तत्पादाक्षरसङ्ख्य-
 द्वारेणोपस्थाप्यन्ते । एव स्थिते सति व्यूढप्रकरणे छन्दोव्यतिक्रम
 पद्यते—‘छन्दासि वा अन्योऽन्यस्य लोकमभ्यध्यायन् (गायत्री-
 त्रिष्टुभस्त्रिष्टुब् जगत्या जगती गा यत्र्या) -इति (२७५५० ४५०) ।
 तत्र सशय । सोऽयं छन्दोव्यतिक्रमो भक्षपवमानपरिधिः कपालरूपा-
 णामर्थानामुभयविधमन्त्रगतच्छन्दावाचिशब्दानां कत्तव्यं वि वा
 तेषां शब्दानामेव ? इति ॥

तत्र मन्त्रगतानामेवेति विशेषाश्रवणात्सवत्र व्यतिक्रम इत्याद्य
 पक्षे तेन गायत्रशब्दनिर्दिष्टे प्रातःसवनौघा मन्त्रे त्रिष्टुप्-
 शब्दितस्य माध्यन्दिनीयस्य भक्षस्य स्थाने माध्यन्दिनीयो जागतस्य
 तृतीयसवनौघस्य स्थाने जगती गायत्रस्य प्रातःसवनौघस्य स्थाने ।
 तथा बहिष्पवमानो माध्यन्दिनपवमाने माध्यन्दिनपवमानस्तृतीय-
 सवने आभवपवमान प्रातःसवने । तथा मध्यम स्थविष्ठ परिधि-
 दक्षिणतः अणीयान् द्राघीयानुत्तरतः अणिष्ठो ह्रसिष्ठो मध्यतः ।
 तथाष्टाकपालो माध्यन्दिने सवने एकादशकपालस्तृतीयसवने,
 द्वादशकपाल प्रातःसवने । सोऽयमथव्यतिक्रमः । मन्त्रद्वयशब्देष्व-
 षेव योजनीयम् । इति प्राप्तं ब्रूम—छन्दासीति वाक्यार्थानां
 व्यतिक्रमो नोक्तः अतो मन्त्रगतानां गायत्र्यादिशब्दानामेव
 व्यतिक्रमः । व्यस्वर्थेषु गायत्र्यादिशब्दप्रयोगः, स प्रशमाद्य भक्षा-
 र्थानां मुख्यच्छन्दस्त्वाभावादिति ‘राद्धान्तः’—इति ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

. प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स एत द्वादशरात्र
मपश्यत्तमाहरत्नेनायजत् ततो वै स प्राजायत् य
कामयेत् प्र जायेयेति स द्वादशरात्रेण यजेत प्रैव
जायते^(१) ब्रह्मवादिनो वदन्यऽग्निष्टोमप्रायणा यज्ञा
अथ कस्मादतिरात्र पूर्वं प्रयुज्यत इति चक्षुषी वा
एते यज्ञस्य यदतिरात्रौ कनीनिके अग्निष्टोमौ यत् (१)

अग्निष्टोम पूर्वं प्रयुञ्जीरन वहिर्धा कनीनिके दध्यु-
स्तस्मादतिरात्र पूर्वं प्रयुज्यते चक्षुषी एव यज्ञे धित्वा
मध्यत कनीनिके प्रति दधति^(२) यो वै गायत्री
ज्योति पश्चा वेद ज्योतिषा भासा सुवर्ग लोकमेति
यावत्त्रिष्टोमौ तौ पश्चौ येऽन्तरेष्टावुक्थ्या स आत्मैषा
वै गायत्री ज्योति पश्चा य एव वेद ज्योतिषा भासा
सुवर्ग लोकम् (२)

एति^(३) प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितो यद्
द्वादशरात्रो यावत्तिरात्रौ तौ पश्चौ येऽन्तरेष्टावुक्थ्या
स आत्मा प्रजापतिर्वावैष सन्सद् वै सत्रेण स्पृणोति
प्राणा वै सत प्राणानेव स्पृणोति^(४) सर्वासिं वा एते
प्रजाना प्राणैरासते ये सत्रमासते तस्मात् पृच्छन्ति
किमेते सत्रिण इति^(५) प्रिय प्रजानाम् (३)

उत्थितो भवति य एव वेद^(१) ॥ ६ ॥

य^१ ल्लोक^२ प्रजाना^३ * पञ्च च ॥ ६ ॥

अग्रमेऽनुवाके द्वादशाहस्य व्यूढप्रकारो निरूपित इत्यथ नवमे द्वादशाहस्याहविषया उच्यन्त । तन्नाटौ द्वारग्राह विधत्त - 'प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स एत द्वादशरात्र मपश्यत, तमाहरत तेनायजत ततो वै स प्राजायत य कामयेत प्र जायेयेति स द्वादशरात्रेण यजेत प्रेव जायते^(१)'—इति ॥

अथ प्रश्नोत्तरमुखेन प्रथममहविधत्ते— 'ब्रह्मवादिनो वदन्त्य-
ग्निष्टोमप्रायणा यज्ञा अथ कस्मादतिरात्र पूव प्रयुज्यत इति
चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यत्तिरात्र^१ कनौनिके अग्निष्टोमौ यद्-
ग्निष्टोम पूर्व प्रयुञ्जीरन् बहिधा कनौनिके दध्युत्तस्मादतिरात्र
पूव प्र युज्यते चक्षुषी एत यज्ञे धिवा मध्यत कनौनिके प्रति
दधति^(२)—इति । अग्निष्टोम प्रायण प्रथमभावि येषा सोम-
यागानाम् ते 'अग्निष्टोमप्रायणा । अत एवास्य काण्डस्याद्यानु-
वाकेऽभिहितम्— तस्मादाङ्गर्ज्येष्ठयज्ञ इति—इति (१४८ पृ० ६ प) ।
एव सति तमग्निष्टोम परित्यज्य द्वादशाहस्य प्रथमेऽङ्गि कस्मात्
कारणादतिरात्र प्रयुज्यते' इति ब्रह्मवादिना प्रश्न । तत्राभिज्ञा
उत्तरमेव माङ्ग । पुरुषस्थानीयस्य द्वादशाहयज्ञस्य चक्षुर्गालकस्या-
नीयावर्तिरात्रौ कनौनिकास्थानीयावग्निष्टोमौ । कृष्णमण्डलस्य
मध्ये यद्वाप्तर पृथङ्मण्डलमतिकृष्णम् तद्ग्ननशक्तिस्थानम् सेय

* "अग्निष्टोमो यत्[१] सुवग लोक[२] प्रिय प्रजानाम्"—इति क, ख, ग ।

कनीनिकेत्युच्यते । एव सति यदि यजमाना प्रथममग्निष्टोम प्रयुञ्जीरन् तदानीमाधारभृत गोलक विना बहिरेवाकाशप्रदेशे कर्त्तव्यं न के स्थापयेयुः । तस्मात्कारणादतिरात्र एव प्रथमेऽङ्घ्रि प्रयोक्तव्यः । तथा सति पुरुषरूपे द्वादशाहयज्ञे गोलकद्वय प्रथम स्थापयित्वा तन्मध्ये कनीनिकाद्वय स्थापयन्ति ॥

तदेव प्रथममहविधायानन्तरभावीनि दशाहानि पञ्चरूप परिकल्प्य विधत्ते—‘यो वै गायत्री ज्योति पञ्चा वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति यावदग्निष्टोमौ तौ पञ्चौ, येऽन्तरेष्टावुकथ्या स आत्मैषा वै गायत्री ज्योति पञ्चा य एव वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति^(२)’ इति । अष्टाक्षरपादा गायत्रीमष्टमङ्घ्रिपेतमुकथ्यरूपमहरष्टक पञ्चिरूपत्वेन परिकल्प्य तद्रूपा गायत्रीत्युच्यते । ज्योतीरूपौ पञ्चौ यस्या गायत्र्या सा ज्योति पञ्चा । तादृशी यो यजमानो वेद स यजमान पञ्चरूप ज्योतिरेव स्वगमागप्रदशनाय भासक दीपक कृत्वा, तेनानुष्ठितज्योतिराख्येन प्रकाशेन स्वर्गं प्राप्नोति । कौ तौ पञ्चौ ? किं तस्या पञ्चिरूपाया गायत्र्या स्वरूपम् ? इति तदुभयमुच्यते—द्वादशाहस्य प्रायणीयोदयनीयाख्ये प्रथमोत्तमे अहनी विहाय मध्यवर्त्तिनो दशरात्रस्याद्यन्तयोरङ्गोरनुष्ठेयौ यावदग्निष्टोमौ तौ पञ्चस्थानीयौ ये ष तदोरग्निष्टोमयोरभ्यन्तरेष्वष्टसङ्ख्याकेष्वहस्त्वनुष्ठेया अष्टावुकथ्या, सोऽयमुकथ्यसङ्घ पञ्चिरूपाया गायत्र्या ‘आत्मा शरीरम् । एतादृशानि दशाहानि कुर्यादित्यर्थः । ‘एषा वै इत्यादि प्रतिपादितस्याथस्योपसंहारः ॥

सोऽय द्वादशरात्रो द्विविधः,— सत्ररूपोऽहीनरूपश्च । च सत्र-

रूप तावद्विधातु प्रस्तौति — प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितो
 र्थद् द्वादशरात्रो यावतिरात्रौ तौ पक्षो येऽन्तरेष्टाबुक्थ्या स
 आत्मा प्रजापतिर्वावेष सन्सद्ग वै सत्रेण सृणोति प्राणा वै
 सत्प्राणानेव सृणोति^(४) — इति । योऽथ द्वादशरात्रोऽस्ति सोऽथ
 द्वादशभि प्रकारैराविर्भूत प्रजापतिरेव । तस्य च प्रजापते
 पञ्चिरूपत्व परिकल्प्यते । पूर्वपक्षत्वेन निरूपितयोरग्निष्टोमयो
 समीपवृत्तिनौ प्रथमद्वादशयोरङ्गोरनुष्ठेयौ प्राथम्योद्योद्यनीयाख्यौ
 यावतिरात्रौ* तावपि पञ्चागस्थानीयत्वात्पञ्चावेव । अग्निष्टोमसहि-
 तयोरतिरात्रयो पक्षयोमध्ये येऽष्टाबुक्थ्या सोऽथमुक्थ्यसङ्घ पञ्चि-
 रूपस्य प्रजापते शरीरम् । एष एवविधो द्वादशरात्रो यथोक्त-
 कल्पनया द्वादशविधः । प्रजापतिरेव स्वकीयेन सत्ररूपप्रयोगेण
 'सद्ग सृणोति सच्छब्दवाच्य यदस्ति तत्प्रीणयत्येव । किं तद्वाच्य-
 मिति तदुच्यते — प्रजाना प्राणा एव सच्छब्दवाच्या जन्मान्तरे-
 ऽप्यनपायेन सङ्गावात । अत सच्छब्दवाच्यान् प्राणानेव प्रीणयति ॥

अथ प्रस्तुत सत्ररूप विधत्त — 'सर्वासा वा एते प्रजाना प्राणै-
 रासते, ये सत्रमासते तस्मात् पृच्छन्ति किमेते सत्रिण इति^(५) —
 इति । 'य' यजमाना द्वादशाह्ररूप सत्रम् 'आसते अनु-
 तिष्ठन्ति । आसिधातु सत्रविषयेऽनुष्ठानमुपलक्षयति । ते यज-
 माना सर्वासा प्रजाना प्राणैरेव निमित्तभूतेरनुतिष्ठन्ति । एत-

* 'उभयतोऽतिरात्रम् — इति कात्या औ १२ १ ६ ।

†, ‡ ए वा ४ १ १ (ए सो सु २भा ३६६८) इत्ययम् ।

§ 'आसत उपयन्तीति सत्रलिङ्गम् — इति कात्या औ १२ १ ५ ।

दनुष्ठानेनैव जगन्निर्वाहहेतुना प्राणा प्रीता भवन्तीत्यर्थ । यस्मात्
सत्रानुष्ठान प्राणाना प्रीतिहेतु, तस्मात् सर्वे जना अनुष्ठाहर्न
६ किमेते सत्रिण, इत्येवमादरेण साश्चर्या पृच्छन्ति । अत
प्रश्नस्तमिदं सत्रमनुष्ठेयमित्यथ ॥

अथ वेदनं प्रश्नमिति — 'प्रियं प्रजानामुत्थितो भवति य एव
वेद(१)'— इति । सत्रस्य वेदिता सर्वासा प्रजाना प्रियो भूत्वा
जगत्युत्थितोऽवतिष्ठते ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाक ॥

न वा एषोऽन्यतो वैश्वानर सुवर्गाय लोकाय प्राभ-
वदूर्ध्वो ह वा एष आतत आसीत्ते देवा एत वैश्वानर
पर्योहन्त्सुवर्गस्य लोकस्य प्रभूत्या(१) ऋतवो वा एतेन
प्रजापतिमयाजयन् तेषां धीदधि तद्भोति ह वा
ऋत्विष्णु य एव विद्वान् द्वादशाहेन यजते(२) तेऽस्मि-
नैच्छन्त म रसमहं वसन्ताय प्रायच्छद् (१)

यव ग्रीष्मायौषधीर्वर्षाभ्यां व्रीहीञ्छरदे माषत्तिलौ
हेमन्तशिंशुराभ्या(३) तेनेन्द्रं प्रजापतिरयाजयत्ततो वा
इन्द्र इन्द्रोऽभवत्तस्मादाहुरानुजावरस्य यज्ञ इति स
ह्येतेनार्ग्ययजते(४)ष ह वै कुणपमत्ति य सचे प्रति-

गृह्णाति^१ पुरुषकुणपम^२श्वकुणप^३ गौर्वा^४ अन्न^५ येन^६ पात्रे-
णान्न^७ विभ्रति^८ यत्तन्न^९ निर्णे^{१०}निजति^{११} ततोऽधि (२)

मल जायते^(४) एक एव यजेतैको हि प्रजापति-
राधोद्^(५) द्वादशरात्रीदीक्षित * स्याद् द्वादशमासा
सवत्सर सवत्सर प्रजापति प्रजापतिर्वावैष एष ह
त्वै जायते यस्तपसोऽधि जायते^(६) चतुर्धा वा एता-
स्तिस्तिस्तिस्त्रो रात्रयो यद् द्वादशोपसदो या प्रथमा
यज्ञ ताभि सम्भरति या द्वितीया यज्ञ ताभिरा
रभते (३)

यास्तृतीया पात्राणि ताभिर्निर्णे^{१०}निक्ते याश्चतुर्थी-
रपि ताभिरात्मानमन्तरत शुभ्यते^(५) यो वा अस्य
पशुमत्ति माससः सोऽति य पुरोडाश मस्तिष्कस
य परिवाप पुरीषसः स य आज्य मज्जानसः स यः
सोमसः स्वेदसः सोऽपि ह वा अस्य शीर्षण्या निष्पद्
प्रति गृह्णाति यो द्वादशाहे प्रति गृह्णाति तस्माद्
द्वादशाहेन (४)

न याज्य पाप्मनो व्यावृच्यै^(६) ॥ १० ॥

अगच्छ^(७)दधि^(८) रभते^(९) द्वादशाहेन^(१०) चत्वारि
च ॥ १० ॥

* ' दीक्षित '— इति निविसगपाठ क ख पुस्तकयोः ।

• नवमेऽनुवाके द्वादशाहगतान्येकादशाहानि विहितानि अथ दशमे द्वादशमहविधत्ते — न वा एषोऽन्यतावैश्वानर सुवर्णाथ लोकाय प्राभवदूर्ध्वा ह वा एष आतत आसीत्ते देवा एत वैश्वानर पर्यैह त्पुषगश्च लोकस्य प्रभूत्यै ^(१)— इति । वैश्वानराख्येनाग्निना दृष्टत्वादतिरात्रो वैश्वानर । अन्यत एकस्मिन्नेव भागे वैश्वानर-शब्दवाच्योऽतिरात्रो यस्य द्वादशाहस्य सोऽयम् ‘अन्यतावैश्वानर’ । आदावेवातिरात्र=युक्तो न त्ववसान इत्यथ । एतादृश ‘एष द्वादशाह स्वर्गलोक सम्पादयितु न समथ । कुतो न समथ इति, तदुच्यते — एष द्वादशाह ऊर्ध्वाभिमुख अतिविस्तृत आसीत् तस्यावसाननियामकाभावात् । अतोऽयमपयवसित सन् स्वर्गस्य प्रभुनासीत् । तदानीं देवा एत वैश्वानरशब्दवाच्यमतिरात्र पर्यैहन् परितोऽवसानस्थाने नियामकत्वेन स्थापितवन्त । अतोऽतिरात्रेण नियमितत्वादेतावानथ द्वादशाह इति तत्परिमाणस्य पयवसितत्वात् स्वर्गलोक सम्पादयितुमथ प्रभुभवति । तस्मादुपरिष्ठादतिरात्र कर्त्तव्य इति विध्युन्नय ॥

अथैतस्य द्वादशाहस्थाहीनरूपता विधत्ते — ‘अतवो वा एतेन प्रजापतिमयाजयन् तेष्वार्धोदधि तदृध्नोति ह वा अत्वित्तु य एव विद्वान् द्वादशाहेन यजते ^(२)— इति । पुरा कदाचिद्वसन्ताद्यृतवो देवा अत्वित्तु भूत्वा प्रजापति यजमानम एतेन’ द्वादशाहेन अयाजयन् । तेन द्वादशाहेन स प्रजापति तेषु अत्तुषु मध्येऽधिका समृद्धिं प्राप्नोत् । तद्वदन्योऽप्यत्वित्तु मध्ये द्वादशाहयागेन समृद्धिं प्राप्नोति । पूर्वत्र (२५० पृ० १५ प०) यजमानवङ्गत्वादासिचोदनया

विधानाच्च द्वादशाहस्य मृत्रत्वम इह तु यजमानैकत्वाद्यजति-
चोदनया विधानाच्चाहीनत्वमिति विशेष * ॥

तमिम द्वादशाह प्रगसितु पूर्वोक्तामेव प्रजापते समृद्धि
प्रपञ्चयति — तेऽस्मिन्नैच्छन्त स रसमह वसन्ताय प्रायच्छद् यव
घीन्नायौषधौवर्षाभ्यो प्रोहीच्छरदे मावतिलो हेमन्तगिष्ठिरा-
भ्याम्^(२) — इति । ते वसन्ताद्या स्तव अस्मिन् समृद्धे प्रजापतौ
भागमैच्छन् । स च प्रजापतिवसन्ताय 'रसम अद् सर्वमपि भोग्य-
वस्तुगत सार दत्तवान् वसन्तकाले हि भोगातिशय प्रसिद्ध ।
तथा यवादीन् धान्यविशेषान् घीन्नादिभ्य प्रापच्छन् त हि
तत्तत्काले प्रभूता भवन्ति । एवमुत्कषहेतुत्वेन द्वादशाह प्रगस्त ॥

अथापकषनिवारकत्वेन द्वादशाह प्रगसति — तनेन्द्र प्रजापति-
रयाजयत ततो वा इन्द्र इन्द्रोऽभवत् तस्मादाङ्गरानुजावरस्य यज्ञ
इति स ह्येतेनायऽयजत्^(३) — इति । इन्द्र उत्तमत्वेनायजभ्रातृवत्
पूज्योऽपि सन् पुरा कदाचित् अनुजवद्वर सर्वेर्देवैस्तिरस्क्रिय-
माणो भूत्वा तत्परिहारोपाय वेदितु प्रजापतिमुपसेवितवानित्ये-
तावदत्र बहिरेव द्रष्टव्यम् । अत एवान्यत्राम्नातम् — इन्द्रो वै
देवानामानुजावर आसीत् स प्रजापतिमुपाधावत् — इति (६ ६
११ २) । अ' च प्रजापति तेन द्वादशाहेनेन्द्रमयाजयत् ।
ततो द्वादशाहप्रभावादयमिन्द्रस्तदानौम इन्द्रोऽभवत् स्वकीय-
परमैश्वर्यलक्षणमिन्द्रत्व प्राप्तवान् । तस्माद् याज्ञिका 'आनुजा-

* 'यजत इत्यहीनस्य' — इति कात्या औ १२ १ ५ ।

† ऐ ब्रा ४ ३ ३ (ग सो सु २ भा० ४७३ ८) द्रष्टव्यम् ।

वरस्य यज्ञ '— इति द्वादशाहमाचक्षते । यस्मादिन्द्र आनुजावरो भूत्वा तन्निवृत्तये प्रथममेतेन द्वादशाहेनायजत तस्मादानुजावरयज्ञत्वमस्योपपन्नम् ।

इदानीं सूत्ररूपे द्वादशाहप्रयोगे दक्षिणानिषेधं निन्दयोन्ययति — एष ह वै कुण्णपमन्ति य सत्रे प्रतिगृह्णाति पुरुषकुण्णपमश्वकुण्णप गोर्वा अन्न येन पात्रेणान्न विभ्रति प्रत्तन्न निर्णेनिजति, ततोऽधि मल जायते * — इति । सत्रे हि ये यजमानास्त च्छ्वित्विज इत्येव यजमानत्वव्यवहारवदृत्विक्त्वव्यवहारोऽप्यस्ति । अत एव शाखान्तरे — अध्वरुगृह्णति दीक्षयित्वा ब्रह्माण दीक्षयति -- इत्यादावध्वयुब्रह्मादिशब्दैर्व्यवह्रियन्ते । एव सति च्छ्वित्क्वबुद्ध्या यागान्तरवदत्र यो दक्षिणा प्रतिगृह्णाति स प्रतिगृहीताश्वभक्षणेन य प्रत्यवायस्त प्राप्नोति । नात्र पञ्चनखशवो विवक्षित किन्तु पुरुषाश्वादिशव । किञ्चानेन यदन्न भक्ष्यते, तद्गौरैरेव भवति गोमामभक्षणसमं प्रत्यवायो भवतीत्यथ । किञ्चैन प्रतिगृहीतारमुद्दिश्य यस्मिन् कास्यपात्रे भाण्डे वान्न धारयन्ति तत्पात्रं यदि शास्त्रोक्तमार्गेण शोधितं न भवेत् 'तत शोधनाभावात्तद्युक्तगृहेऽधिकं मल जायते तत्र पात्रेण व्यवहृणामधिकं प्रत्यवायो भवतीत्यथ ॥

एव दक्षिणानिषेधेन सत्रप्रयोगे दृढीकृत्य यजमानेऽप्येनाहीनप्रयोगमपि दृढीकरोति -- एक एव यजेनैको हि प्रजापति-

* , † परस्तात् २८६ एके द्रष्टव्यानि ।

§ सत्रशब्दस्य सत्तेति द्वितकारमध्यमपि रूपं दृश्यतेऽन्यत्रात्रैकत्र ।

राध्वीत^(६) इति । प्रजापतेरेकस्यैव समृद्धिरभूत न तु याजकाना-
मृदूनाम् । तस्मादेकस्य कटत्वात् फलभाक्त्वाच्चाहौनत्वं सिद्धम् ॥

अथ दौचाविशेषविधन्त—‘द्वादशरात्रौदौचिनं स्यात् द्वादश-
मासां सवत्सर, सवत्सर प्रजापति प्रजापतिर्वावेष एष ह त्वै*
जायते यस्तपसोऽधि जायते^(७)—इति । द्वादशमह्योपेतानां मासानां
सवत्सररूपत्वात् सवत्सरस्य च प्रजापतिसृष्टत्वेन प्रजापतिरूपत्वात्
‘एष’ यजमानो द्वादशदौचायोगात् प्रजापतिरेव भवति । किञ्च
यत् पूर्वं मातापितृभ्यां जननं न तन्मुख्यम्, किन्तु यं यजमानो
दौचारूपात् तपस अधिजायते एष एव हि जायते मुख्य-
जन्मवानित्यथ ॥

अथोपसद्विशेषविधन्ते—‘चतुर्धा वा एतास्त्रिस्त्रिस्त्रिस्त्रि रात्रयो,
यद् द्वादशोपसदो या प्रथमा यज्ञं ताभिः सम्भरति या द्वितीया
यज्ञं ताभिरा रभते यास्तृतीया पात्राणि ताभिर्निर्णनिक्ते, या-
श्चतुर्थीरपि ताभिरात्मानमन्तरत् शृण्वते^(८)’—इति । अत्रानुष्ठेया
द्वादशदिनसाध्या उपसदो या सन्ति, तास्त्रिस्त्रिस्त्रि एकैक-
राशिर्हूपेण चतुर्धा विभज्यन्ते । तत्र प्रथमराशिगताभिस्त्रिस्त्रि-
यज्ञसाधनमप्यादनं भवति द्वितीयराशिगताभिस्त्रिस्त्रिभिर्यज्ञमुप-
क्रमते तृतीयराशिगताभिस्त्रिस्त्रिभिर्यज्ञपात्राणि शोधयति, चतुर्थ-
राशिगताभिस्त्रिस्त्रि स्वात्मनोऽन्तःशुद्धिं करोति ॥

पुनरपि सत्रे दक्षिणाप्रतिग्रहलोभातिशयेन प्रसक्तिं निन्दति
‘यो वा अस्य पशुमन्ति मा२म२ सोऽन्ति यं पुरोडाश

* । षडशनादत्रगम्यतेऽत्र “तु वै” — इत्यवग्रह काय इति ।

मस्तिष्कः स, य परिवाप पुरीषः स, य आज्य मज्जानः स,
 य सोमः खेदः सोऽपि ह वा अस्य शीर्षणा निष्यद प्रति
 गृह्णाति यो द्वादशाह्ने प्रतिगृह्णाति तस्माद् द्वादशाह्नेन न याज्य
 पाप्मनो व्यावृत्त्ये^१—इति । य पुमान् द्वादशाहसत्रे दक्षिणा
 प्रतिगृह्णाति सोऽय यदा स्वयं सोमयाग करोति, तदा तदीय-
 यागे योऽन्य ऋत्विक् भूत्वा तस्य प्रतिग्रहीतु सम्बन्धिनमग्नीषोमी-
 याटिपशुहवि शेषम 'अत्ति, 'स ऋत्विक् पुरुषादिमासभक्षणसम
 प्रत्यवाय प्राप्नुयात् । यस्तदीययागे पुरोडाशशेषमत्ति स मस्तिष्क'
 पुरुषादिर्गारोगतमास भक्षितवान् भवति । य 'परिवाप साजरूप-
 हवि शेषमत्ति स पुरीषमेव भक्षितवान् भवति । यस्तदीययागे
 'आज्यम' इडाभाग भक्षयति, स मज्जान भक्षितवान् भवति ।
 यस्तदीययागे सोमशेष भक्षयति, स खेद भक्षितवान् भवति ।
 किञ्च स' प्रतिग्रहीता स्वयमपि 'अस्य द्वादशाहकतु 'शीर्षणा
 शिरस्युत्पन्ना 'निष्यद'^२ द्वारैर्निगच्छन्तीमलिनजाती प्रतिगृह्णाति ॥

अथ वैतद्वाक्य सवमहीनद्वादशाहविषय व्याख्येयम् । तदानीं "यो
 वा अस्य पशुम्"—इत्यादेरयमथ — 'य' कश्चिदृत्विग्भूत्वा अहीन-
 रूपद्वादशाह्ने पशुहवि शेषमत्ति, सोऽयम 'अस्य' यजमानस्यैव मास-
 मत्ति । एवमुत्तरत्रापि ध्येयम् । तस्माद्हीनद्वादशाह्ने दक्षिणाप्रति-
 ग्रहोऽनिषिद्धः, तस्मात्कारणादृत्विग्भूत्वा द्वादशाह्नेन यजमान न
 याजयेत् तदेतदयाजन पाप्मनो व्यावृत्त्यै सम्पद्यते । याजने तु

'निष्यद निगच्छन्त'—इति ऋ स १ १०२ ई सा० भा० ।

'निष्यद निरुतम'—इति तै० आ० ४ ३ १ सा भा० ।

† "निवृत्त्ये"—इति क ।

शास्त्रोक्त प्रयश्चित्त कत्तयम् । सत्राह्वीनयोरेतावान् विशेष,—सत्रे तु खयमपि यजमानत्वात् प्रतिग्रह एव नास्ति, अहीने तु विद्यमानस्य प्रतिग्रहस्य दृष्टत्वात् प्रतिगृह्य प्रायश्चित्त कर्त्तव्य मिति ॥

अत्र मीमासा । दशमाध्यायस्य षष्ठपादे (जै० सू० ५६, ६ अधि० १६) चिन्तितम्—

“अहीनसत्रयोर्लक्ष्मभेदो नास्ति वा २ न हि ।

आवृत्तिमास्यादाद्य स्यादिज्याभिभ्या मयोभिदा ॥

अस्ति द्वादशाहस्याहीनत्व सत्रत्व च । तत्रैव चिन्त्यते— किमहीनसत्रयोलक्षणभेदो नास्ति उतास्ति २ इति । तत्र नास्तीति तावत् प्राप्तम् । कुत २ ज्योतिष्टोमावृत्तिरूपस्य समानत्वात् यथा द्विरात्रादीनामेकादशरात्रान्तानामहीनानामां आवृत्तौ ज्योतिष्टोमस्वरूपम् तथा त्रयोदशरात्रादीनां सत्राणामिति प्राप्त, ब्रूम— आसीरन्’ “उपेयु इति चोदनादय यजमानवज्जलञ्च सत्रलक्षणम् यजतिचोदना यजमानवज्जलनियमाभावश्च ॥ अहीनलक्षणम् ॥ वैदिकप्रयोगेषु तयोरव्यभिचारादिति राङ्गान्त” —इति ॥

* अथ द्वादशाहा भवेत् सत्राण्यहीना वा —इति आश्व औ १० ५ १, २ । ‘द्वादशाह सत्रमहीनश्च’—इत्यादि कात्या औ १२ १ ४ ।

† तानि चाह्वीनानीह १६५ — २४५ पृष्ठेषु विहितानि ब्रह्मव्यानि ।

‡ तानि चेहोपरिष्ठात्तृतीयचतुर्थप्रपाठकयोर्विधास्यमानानि ।

§ तदश्वी—“त्रयोदशमासत”, ‘चतुर्दशरात्र मासते’—इत्यादि ३ प्र ३ ४ । “द्वादशाहसृष्टिकामा उपेयुरिति तथा त्रयोदशरात्रो रन्निति सत्त्वलिङ्गम्”—इति कात्या औ १२ १ ५ वृ० या ।

१ ये यजमानवज्जलत्वचोदन भावश्च’ — इति ग पाठ ।

††ात्रेण यजते” “अग्निष्टोमेन वसूनयाजयत (“त्रिरात्रस्याग्निष्टोम -”) — इत्यादि १६५, १७३ (१७४) पृ० ।

तत्रैव (जे० सू० ४५-५० अधि० १५) अन्यच्चिन्तितम्—

“सत्रमेक करोत्याहो बहव ऽ प्रकृताविव ।

एक कुर्यादिहासौरन्नित्युक्त्वा बहवो मता ॥

द्वादशाह्मदिमत्रस्य ज्योतिष्टोम प्रकृति* तत्र कर्त्रैक्यात् चोद-
केन सत्रेऽपि कर्त्रैक्य प्राप्ते, प्रत्यक्षवचनात् बहवोऽभ्युपेया -इति ॥

तत्रैव (जे० सू० ५१-५८ अधि० १५) अन्यच्चिन्तितम्—

“अत्विजोऽन्येऽत्र यष्टृभ्य स्युस्त एवोत् ऽ चोदकात् ।

अन्ये यष्टार एव स्यु प्रत्यक्षवचनादिभि ॥

अत्र सत्रे किं यजमानेभ्यो व्यतिरिक्त्वा अत्विज कत्तव्या, कि
वा यजमाना एवत्विज ऽ ज्योतिष्टोमे यजमानादन्येषामत्विक्त्वाद्-
त्राप्यन्ये स्युरिति प्राप्ते, ब्रूम — ‘ये यजमानास्त ऋत्विज’- इति
प्रत्यक्षवचनात्, “अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः”- इति दक्षिणा-
राहित्यश्रवणात् “अध्वर्युगृह्णति दीक्षयित्वा ब्रह्माण दीक्षयति
तत उद्गातारम्”- इत्यादिना ॥ ब्रह्मोद्गात्रादिसमाख्यासयोगदीक्षा-
सयोगयोरात्विज्ययजमानद्योतकयो प्रतिभानाच्च, यजमाना एव
अत्विज”- इति ॥

* ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतित्व मी जे० सू० ८ १ ३-१० अधि ३
इति प्रवशके वशिष्ठम् उद्धृतञ्च तत ए स्तादिहैव (२भा० २४५, २५३ ए०) ।

† “अङ्गिरसो वै सत्र मासत”, “ये सत्र मासते” १६५, २५७ ए० ।

‡ “यजमाना सर्वे सत्रेषु”- इति कात्या औ १२ १ ७ । ऐ ब्रा
४ ४ ४ सा० भा (३ भा० ३७७ ए) ।

§ “अदक्षिणानि च स्वामियोगात्”- इति कात्या० औ० १२ १ ८ ।

अपि शत ब्रा ३ ४ २ १५ द्रष्टव्यम् ।

॥ शत० भा० १२ १ १ १-१०, कात्या० औ० १२ २ १५ ।

तत्रेव द्वितीयपादे (जे० सू० ३४ अधि० १०) चिन्तितम्—

“ऋत्विजा वरण सत्रे काय नो वा ? ऽत्र सोमवत ।

कार्यम् मैव स्वकमत्वात् क्रयार्था प्रकृतौ वृत्ति ॥

“अग्निर्मै होता”— इत्यादिमन्त्रैः । सोमे ऋत्विजा वरणमात्मातम सोमवत सत्रेऽपि तत्कायम् अन्यथा वरणरहितानामृत्विक्त्वाभावात्सत्रं न सिध्यति । अत एव तस्मिद्धय मन्त्रप्रकरणे ‘य यामानास्त ऋत्विज’— इति स्वतः प्रवृत्तानपि यजमानाननूद्य वरणरहितानामृत्विक्त्वात् तेष्वधातव्यमिति विदधाति । तस्माद्दृत्विग्वरणं मन्त्रं कायम् । मैवम् मन्त्रं ह्यनुष्ठात्तृणां संवेष्टा स्वकम्, न हि स्वकमणि क्रयार्थं वरणमपेक्ष्यते क्रयार्थं हि प्रकृतौ वरणम् । दानमेव क्रयायम् वरणं त्वदृष्टार्थमिति चेन्न वरणस्य भविष्यद्दानसूचनेनात्साहजननाथत्वात् । अन्यथा वरणकालं कश्चित् कल्याण्यो दक्षिणा— इति । ऋत्विजा प्रश्नं कथं सङ्गच्छेत । न च ऋत्विक्त्वात् सिद्धिं शङ्कनीया । तत्र वक्तव्यम्— ऋत्विक्त्वं नाम किं कमकरत्वमुत यागकत्वमिति । आद्ये कमकराणां स्वाभित्वाभावेन ये यजमानास्त ऋत्विज— इति वचनं विरुध्यते द्वितीये तु स्वत एव

क्रियाया’— इति ख ।

† व्यापः औ १ २४ सा षड् प्रा० २ १ ।

‡ ‘वरणाभाध्यमृत्विक्त्वं— इति घ ।

ॴ ‘क्रियार्थ’— इति ख ।

। “त एच्छति क ऋत्विज ? के याजऽग्नि ? कश्चिन्नाहीन ? कश्चिन्न न्यस्त मात्विज ? कश्चित् कल्याण्यो दक्षिणा’— इति व्याप० औ० १ १ ३ ।

॥ ‘सद्भसिद्धि’— इति ग, घ ।

यग कर्तुं प्रवृत्तत्वाद् वरणमन्तरेणाप्यृत्विक्त्वा सिध्यतीति ईदृशमेवा-
र्विज्य वचनेन विधीयते । तस्माद्दानवद् वरण सत्रे लुप्यते - इति ॥

तत्रैव (जै० सू० ३५-३८ अधि० ११) अन्यच्चिन्तितम्—

क्रय कार्या न वा सत्रे ऽ निषेधात् क्रीतिकल्पनम्^१ ।

नित्यानुवादे नार्कृतेना क्रयो वरण तथा ॥

यथामत्कारपुरस्सरम् अग्निर्हीता - इत्यादिमन्त्रेण^१ प्राथना-
वरणम् । तच्च वरणं चिकौषयजमानो वरणीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्य मोम
ब्रूयात् 'तेभ्य मोम प्राह - इत्यापस्तम्बवचनात् (औ० १ १ २) ।
सामाभिधानप्रकारिश्चात्र कर्त्तव्यं दक्षिणत - ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोम-
संस्थेन एधन्तरपृष्ठेन गवा द्वादशशतदक्षिणेनाह यक्ष्ये तत्र मे त्वमु
द्गाता भव - इति । तत्र देयदक्षिणाद्रव्यनिश्चयेन ब्राह्मणा
स्वकौष्या कमविशेषे नियोक्तु योग्या भवन्ति । सोऽय क्रय । स च
प्रकृताविव सत्र काय । न च दक्षिणादानस्य निराकृतत्वेन देय-
द्रव्यनिश्चय लुप्ते मति, तस्माच्च क्रयोऽपि लुप्यतेति शङ्कनीयम्
निषेधमुपजीव्य क्रयानुष्ठानस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । तथाहि — 'न
ह्यत्र गौर्दीयते, न वासो, न हिरण्यम् - इति सत्र गवादिदान
निषिध्यते स च निषेध सत्या प्रसक्तौ सम्भवति' तत सोमे
देयद्रव्याणां सत्रे दानप्रसक्तिरभ्युपेया । सोमे च देयद्रव्याण्येव
श्रूयन्ते — "गोश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गढभश्चाजाश्चावयश्च ब्रौह्मश्च यवाश्च

^१ "कृतिकल्पनम्"— इति ख, ग, घ ।

१ "नम्प्राप्तेन"— इति ग । 'नालुप्तेन'— इति घ ।

† आप औ १ ३ १ । सा षड० ब्रा २ १ ।

§ "स च निषेधोऽस्तथा प्रसक्तौ न सम्भवति"— इति क ।

तिलाञ्च माषाञ्च०—०तस्य द्वादशꣳ शत दक्षिणा”- इति (ता० ब्रा० २६ १ १०) । तत्र गोहिरण्यादीना विशेषतो निषेधेन द्रव्यान्तराणां चोदकप्राप्तानामभ्यनुज्ञा प्रतीयते ततो देयद्रव्यसङ्गावात् क्रय कत्तव्य इति पूव पक्ष । ‘न ज्ञात्र गौदीयते’- इत्यनेन निषेधो न विधीयते किन्तु प्रवृत्तानि निर्णयेन प्राप्त एव दानाभावोऽनुद्यते । “अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः, न ह्यत्र गौदीयते”- इतिश्रुतौ परोक्त्युपन्यामस्य प्रसिद्धत्वाच्च-हि-शब्दस्य प्राप्तिगमकत्वात् । तस्मान्नित्यानुवाटस्य कल्पकत्वाभावाद् वरणवत्तद्विनाभूत क्रयोऽपि न कत्तव्य’- इति ॥

तत्रैव (जै० सू ६१ अधि० २६) अयच्चिन्तितम्—

“आत्रेयदानत्तुयाज्यावृत्तौ सत्रेषु नाचरेत् ।

कुर्याद्वाꣳऽऽनतिलोपान्नो धर्माद्य क्रियता द्वयम् ॥

प्रकृतौ ‘हिरण्यमात्रेयाय ददाति’- इति श्रुतम्, ऋतुयाज्यावरणं चास्ति, तदुभय सत्रेषु न कत्तव्यम् द्वारभूताया आनतेर्लुप्तत्वात् । यद्यप्यात्रेय कमकरेभ्यो बहिर्भूतस्तथापि तद्दानेन यजमानस्यौदार्यं पश्यन्तो धनकामा ऋत्विज आनता भवन्ति वरणस्य चानत्यर्थत्वमृत्विग्वरणे प्रारम्भकालीने प्रसिद्धम् तस्मादानत्यथमुभय नाचरेदिति पूव पक्ष । प्रथमवरणेनेवानतिसिद्धे कालान्तरे वरणमदृष्टार्थम् । धनकामानामपि कमकराणां प्रारम्भकाले स्वयमङ्गीकृताया ऋतेरधिकं धनं न लभ्यत इत्यात्रेयदानदर्शनं नानतिकरम् । तस्माददृष्टार्थमुभय कत्तव्यम् - इति ॥

षष्ठाध्यायस्य षष्ठपादे (जै० सू० १६-२३ अधि० ३) चिन्तितम्—

‘सत्र वर्णत्रयस्योत विप्रस्यैवाविशेषत ।

त्रयस्य मैव, स्वामित्व विप्राणामृत्विजा यत ॥

‘ऋद्धिक्रम’ सत्रमासीरन्’ - इत्यत्र’ विप्रा इति विशेषो न श्रूयते तस्माद्वर्णत्रयस्य सत्राधिकार इति चेत मैवम विप्राणां मैवत्वित्यमिति द्वादशे वक्ष्यते। - ऋत्विक्कार्यं यजमाना सत्रे ममास्वाता - य यजमानास्त ऋत्विज’ - इति। तस्माद्विप्राणामेव सत्रम - इति ॥

तत्रैव । जै० सू० १ ११ अधि० १) अन्यच्चिन्तितम्—

भिन्नप्रयाजादिकल्प्या अपि सत्रेऽधिकारिण ।

तुल्यकल्प्या एव वाऽऽद्यो वसिष्ठादिविधानत ॥

नरागमाद्यङ्गतया स्वामित्वोद्देशप्रवकम ।

नारागमविधौ मन्त्रिकर्षात् साङ्गुण्यतोऽन्तिम ॥

प्रयाजेषु पुरुषभेदेनानुष्ठानप्रकारो भिद्यते - राजन्वयवसिष्ठादीनां नरागमो द्वितीय प्रयाज, तन्नपादन्येषाम् ॥ । तत्र वसिष्ठात्रि-

‘ते सर्वा ऋद्धिर्माधुवन सर्वा ऋद्धिर्मधुवन्ति, य एता उपयन्ति’- इति तत्रा २३ १ ५ । “ऋद्धिकामा उपेय - इत्यादि च तत् उत्तरम् (२३ १) ।

+ जै सू १२ अ ४ पा० ४१-४६ अधि १५ द्रष्टव्यम् ।

। “तस्मान्न वरुणभृगुनिमित्तमृत्विक्त्वम, किन्तु ऋतुयजननिमित्तम् । अतः सत्रेऽपि सन्त्युत्विजस्तद्दिशेषाश्चाध्ववादयः सन्त्येव ते तु यजमाना एव नान्ये”-इति कात्या औ १ ६ १२ या ८ ।

५ ‘सत्राणि ब्राह्मणानां मृत्विक्श्रुते - इति कात्या० औ० १ ६ १३ ।

॥ आश्व औ० १ ५ २१, २२ ३ २ १-८ ।

वधुशुनकालकश्रममङ्गतिगोत्रोत्पन्ना ये नराशसप्रयाजवन्त , ये चान्ये तनूनपात्रयाजका त एते भिन्नकल्पा अपि मिलित्वा मन्त्रशावरा मन्त्रेऽधिकारिण स्युः । कुत २ नराशसमुद्दिश्य तदङ्ग-
लेन वमिष्ठादिविधानात् । तथा मति मन्त्रिण मध्ये केषाञ्चित् वमिष्ठादिगोत्रजलेऽपि तदङ्गत्व मिथ्यतीति प्राप्ते, ब्रूम - वामिष्ठा-
दीन् यजमानानुद्दिश्य नराशसो विधीयते तथा मति विधा-
यकपदगतस्य धालथस्य विधेयत्वात् मन्त्रिकष , वमिष्ठादिविधौ तु पदान्तरोपात्तत्वात् विप्रकष । अतो वमिष्ठाद्युद्देशेन नराशसविधौ नराशसायुष्टाने वमिष्ठादीना साङ्गण्य मितरेषा तु वैगुण्यम् । तनू-
नपादनुष्ठाने तु वेपरौत्यम् । सवथा भिन्नकल्पाना सर्वेषा साङ्गण्य न मिथ्यति । अत साङ्गण्याय तुल्यकल्पा एवाधिकारिण - इति ॥

तत्रैव (जै सू २४-२६ अधि ४) अन्यच्चिन्तितम्—

विप्रस्य सत्र सवस्य वामिष्ठस्यैव वा भवेत् ।

वैश्यामित्रस्यैव वा २ ऽऽद्य ऋद्धीच्छुत्वेन मध्यम् ।

ब्रह्मन्वाय ह्यवामिष्ठो ब्रह्मा वा स्तोमभागत ।

वैश्यामित्रममानानामेव होतृत्वमिद्वये ॥

ऋद्धिकामस्य सत्र विहितम् ब्राह्मणाश्च सर्वे ऋद्धि वाञ्छन्ति तस्मात् विप्रस्य सवस्य सत्राधिकार इत्याद्य पक्ष । 'वामिष्ठो ब्रह्मा भवति - ईर्तितचनानात् , अमिष्ठस्य ब्रह्मत्वासम्भवात्, ब्रह्मन्वाय वामिष्ठस्याधिकारो वाच्य तथा मति भिन्नकल्पतवारणाय तत्तुल्य-
कल्पा एवाधिकारिण इति द्वितीय पक्ष । "वामिष्ठो ब्रह्मा"—

इनिवाक्यान्न वासिष्ठस्य ब्रह्मता 'रश्मिरग्निं क्षयाय त्वा'—इत्यादयो मन्त्रा स्तोमभागा *, तानधीयान स्वयमवासिष्ठोऽपि ब्रह्मता - ईति इति स्तोमभागप्रशंसारूपेऽर्थवादे वासिष्ठो ब्रह्मेति पठित यात् । । तस्मिन् वेश्यामित्रो होता” इतिविहितस्य होतृत्वस्य । मद्रूपे वैश्यामित्रस्य तत्समानकल्पानाञ्चाधिकारो नान्येषाम -इति ॥

नचैव (जै० सू० २७-३२ अधि० ५) अन्यच्चिन्तितम—

अनाधातुश्च तत कि वाधातुरेवाग्निमो यत ।

एकस्याग्निषु तत्सिद्धिन स्वाग्निष्वात्मनेपदात् ।

तत् सन्नमन्याधानरहितस्यापि सम्भवति । कुत ? सन्निष्ठा मध्य कस्यचिदाहिताग्निवे तदीयस्वग्निषु तेन सह प्रवृत्तेरनाहिताग्निभिरपि तस्य सन्नस्य साधयितुं शक्यत्वादिति चेत् मैवम “आदधीत’—इत्यात्मनेपदमाधानफलस्य कटगामिता दर्शयति? । तत्फल चाग्नीना कमयोग्यता । ततो य ऽनाहिताग्नेयो न ते अधिकाणि यश्च आहिताग्निस्तस्यैव कमयोग्यता, नान्यस्य । किञ्च सोमविकृतौनामिष्टिपूर्वकत्वं निर्णीतम् इष्टिश्चाधानपूर्विका, तस्मादाधातुरेव सत्राधिकार -इति ॥

तै स ४ १ १-२१ ता ब्रा १ ६ १। ऐ ब्रा ५ ५ ८ ।
। ऋष० वा इन्द्र प्रत्यक्ष वापश्यन्, त वसिष्ठ प्रत्यक्ष मर्षयन् —०
तस्माद् वसिष्ठो ब्रह्मा काय प्रव जायते रश्मिर्गसु क्षयाय त्वा क्षय जिवेत्याह”—इत्यादि तै स ३ ५ २ । “पुरा वासिष्ठ एव ब्रह्मा भवति यतस्त्वेतन् अप्येतद्दि य एव कश्चाधीते०—०स ह वै ब्रह्म भवितु महति”—इति श्रुत० ब्रा० १२ ६ १ ४१ ।
। ऐ० ब्रा ७, ३ ४। कात्या औ १ ६ १४ वृत्तिद्रष्टव्या (या० दे०) ।
। पा० १ ३ ७२ । “इ धाञ् धारणपोषणयो’—इति ज० १ ।

तत्रैव (जै० सू० २३-३५ अधि० ६) अन्यच्चिन्तितम्—

“जुक्तादयो यस्य कस्य कार्या साधारणा उत ? ।

अविरोधादग्निमोऽन्व्यो मृतदाहे विरोधत ॥

सत्रिणा मध्ये यस्य कस्य चित सम्बन्धिभिर्जुग्जादिपात्रै सत्र प्रयोक्तव्यम् । कुत ? अविरोधात् । अन्यदीयेष्वग्निष्व्वात्कानेपद् यथा विरुध्यते नैव मन्त्रविरोध कश्चिदुपलभ्यत इति प्राप्ते ब्रूम— यस्य जुक्तादय स चत सत्रमध्ये म्रियते तदा मृतेन सह जुक्तादयो दहन्ते “आहिताग्निमग्निभिदहति यज्ञपात्रेश्च दक्षिणहस्त जुह्वाभासादयति”—इत्यादिवचनैस्तदवगमात्* । पात्रदाहे चावशिष्ट सत्रप्रयोगो विगुण स्यात् । तस्मात् साधारणा' भिन्ना एव जुक्तादय सत्रे सम्पादनीया'-इति ॥

एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे (जै० सू० १६-२३ अधि० ५) चिन्तितम्—

द्वादशाहे सदीचोपसदहसु दिनानि किमा ।

शतत्रय, द्वादश वा षट्त्रिंशद्वा ? ऽग्निमो यत ।

एकैककर्मणोऽङ्गोऽस्य ज्योतिष्टोमविकारता ।

एकैक तदनुष्ठान । दन ना पञ्चविंशति ।

अङ्गां द्वादशता श्रुत्या मध्यपचस्तदापि किम् ।

कार्यां द्वादश साद्यस्काश्चतुष्काणामुत त्रिकम् ? ।

एकैकस्यैव थागस्य विह्वतित्वादिहृदिम् ।

आम्ब गृ० ४ ३ १-२६ सूत्राणि द्रष्टव्यानि । औ० ६ १० ३ ।
| 'दिनमाधकम्"—३।। ८ ।

अमुख्यकालाङ्गबाधाच्चतुष्टु भिद्यते त्रिधा ।

दीक्षा उपसद सुत्या प्रत्येक द्वादश स्यता ।

साङ्गस्य द्वादशाहस्य षट्त्रिंशद्दिवसा मता ॥

द्वादशाहस्यैकमहं पृथक् कर्म । तस्मिंश्च मदीक्षस्य सोप-
सत्कस्य समुत्सस्य ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तोऽतिदिष्ट । अतिदिष्टाना
दीक्षणा उपसदाच्च प्राकृतसङ्ख्याबाधनाय पृथग् द्वादशल श्रुतम् ।
ततो दीक्षोपसदर्थं चतुर्विंशतिदिनानि, सुत्यार्थमेक दिनमिति
पञ्चविंशति । ईदृशस्य कमविशेषस्य अङ्गा द्वादशभिरावृत्तिभि
शतत्रय स्यादत्याद्य पञ्च । तथा सत्यङ्गा द्वादशल श्रूयमाण
बाधेत, तस्माद् द्वादशैव दिवसा इति मध्यम पञ्च । तत्रापि
दीक्षोपसद्भ्यामङ्गामुपेतस्यैकैकस्याङ्ग साङ्गज्योतिष्टोमविकारत्वा-
त्तत्त्वव सद्य एव कत्तव्यमित्येक पञ्च प्रकृतौ दीक्षोपसदोर्मुख्य-
कालात्प्रागेवानुष्ठितत्वादिहापि तथैवानुष्ठान प्राप्तम्, तच्च मुख्यकाले
तदनुष्ठाने बाधेत, तस्माद्द्वयस्य प्रधानस्य च द्वादशदिनानि
विभज्यानुष्ठानमिति पञ्चान्तरम् । द्वादशाहस्य द्वादश दीक्षा द्वा-
दशोपसद द्वादश सुत्या इत्यङ्गयोमुख्ये च पृथग् द्वादशलश्रुत्या
षट्त्रिंशदिति राङ्गान्त”-इति ॥

नवमः अध्यायस्य प्रथमे पः दे (जै०सू०२०-३२ अधि०८) चिन्तितम्—

“पत्नीसयाजसस्या कि सर्व्वेन्धतरेषु वा ? ।

अविशेषादादिमो ऽन्धो ऽसस्थितलोकिलिङ्गत ॥

* द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदो द्वादश प्रसृत षट्त्रिंशदेना रात्रयो
भवेन्ति— जायते वावु दीक्षया, पुनीत उपसद्भि, देवलोकमेव सुत्यया
प्येति”-इति ता० ब्रा० १० ३ ।

द्वादशाहे श्रूयते— पत्नीसयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते - इति ।
 तत्र द्वादशसंख्येषु सर्वेष्वप्यहस्सु पत्नीसयाजान्त कर्मानुष्ठायावशिष्ट
 हारियोजनादिकं त्याज्यम् । कुत ? एतावत्सु पत्नीसयाजसमाप्ति-
 र्गतैरेष्विति विशेषनियामकाभावादितां चेत मेवञ्च अमस्थितत्व-
 वाक्योक्तलिङ्गन प्रागुक्तमादङ्गो यानौतराण्यहानि, तेषु पत्नी-
 सयाजान्तत्व व्यवतिष्ठते । तथाहि पत्नीसयाजान्तान्यहानि सन्ति
 षन्त - इत्यस्य विधे शेष एव माम्नायते - न बहिरनुप्रहरत्य-
 सस्थितो हि तर्हि यज्ञ - इति । तत्र पत्नीसयाजे सर्वेषामङ्गा
 समाप्तावसस्थितत्व व्याहन्यत तस्मात्सन्तिष्ठन्त इति शब्दो न
 समाप्तिवचनं किं तर्हि ? सत्येव तदहस्सम्बन्धकत्तव्यविशेषे
 व्यापारोपरममात्रं ब्रूत । अथञ्च कत्तव्यविशेषश्चरमेऽहन्यनुष्ठातव्यं ।
 तथा सति द्वादशानामङ्गा विहितं सहप्रयोगोऽनुष्ठेयो भवति ।
 तथाहि—‘द्वादशाहेन यजते - इति सहप्रयोगो विहितः । अत
 एव दौक्षोपसदादिकं तन्त्रेणानुष्ठेयते तत्र प्रथममहं पत्नी-
 सयाजान्तमनुष्ठाय हारियोजनादिकं बर्हिं प्रहरणात् कर्त्तव्यत्वेना
 वक्ष्याप्य द्वितीयमहं प्रक्रमते । एव सुत्तरत्रापि । तत्र सवत्रावशिष्ट

* कात्या औ १२ २ २१ । आश्व औ ० १ ५ ।

† पिष्टलेपादिकं न कायम् - इति ग ।

[अत एवैतरेयकं वाजसनेयकं च अन्यकमाण्यमिहितानि (ऐ० ब्रा० ५
 ४ ३ श्रुतं ब्रा ४ ६ ९) । कात्या० औ “अन्यधजम्” - इत्यारभ्य
 अप्य उपस्पृशनाद्येतत्सञ्चोत्थानम् - इत्यन्तो प्रश्न (१३ ३, ४) द्रव्यम् ।

१ ‘यत्र एकेन वाक्येन बहूनि प्रधानानि एकफलार्थं विधीयन्ते—
 तत्र तेषां सहप्रयोगो भवति’ - इति कात्या० औ १ ० २८ पङ्क्ति

*॥ ‘पिष्टलेपादिकं’ - इति ग ।

कृत्तव्यमुत्तमेऽहन्यनुष्ठातव्यम्, तथा सत्युपक्रमैक्यवदुपसह्यारस्याप्येक-
त्वाद् विहित सहप्रयोग सिध्यति एकैकस्याङ्ग पत्नीस्यञ्चै
समाप्तौ भिन्ना प्रयोगा प्रसज्येरन् । यत्तु दशमस्याङ्गे मानस-
ग्रहेण स्मापन तद्वाचनिकम् । तस्मादुत्तमव्यतिरिक्तानामेवाङ्गा
पत्नीसयाज्ञानन्तरं व्यापारीपरम' -इति ॥

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयपादे (जै० सू० १ २ आधि १) चिन्तितम्—

सत्रे फलस्य प्रत्येक सर्व वा ऽऽद्य समञ्चके ।

कदत्वादन्ध एकैकस्यापि तत्त्वाद्बहुत्वम् ॥

इदमाश्रयते — ऋद्धिकामा सत्रमासीरन् - इति । तत्र सत्रे
बहूना समुदायस्य कर्तृत्वमवगतम् सप्तदशावरा सत्रमासीरन्' -
इति श्रवणात् । कदत्वेन समुदायस्यैव फलित्वात् पुरुषाणां प्रत्येक
फलाग एव न तु सर्व फलमेकेकस्येति चेत् मैवम् एकैकस्यापि
समुदायान्त पातिन कर्तृत्वसङ्गात् अन्यथा समुदायस्यैकत्वेन
सत्रमासीरन्निति श्रुत कदत्बहुत्व नोपपद्येत । तस्मादेकैकस्य कर्तुं
सर्वफलसङ्गात् सर्वफलकामिनामेवाचाधिकारो न त्वस्यफलका-
मिनाम्' - इति ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयपपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

* विहितस्य सोपयोग इति क ।

† "सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमा सत्रमासीरन्निति" - इति कात्या०
श्रौ १ ६ १०, १२ ६० या० ।

एकस्म॑ स्वाहा॒ द्वाभ्या॑ꣳ स्वाहा॒ त्रिभ्य॑ स्वाहा॒ चतुर्भ्य॑
 स्वाहा॒ पञ्चभ्य॑ स्वाहा॒ षड्भ्यः॑ स्वाहा॒ सप्तभ्य॑ स्वाहा॒-
 ऽष्टाभ्य॑ स्वाहा॒ नवभ्य॑ स्वाहा॒ दशभ्य॑ स्वाहा॒ैकादशभ्य॑
 स्वाहा॒ द्वादशभ्य॑ स्वाहा॒ त्रयोदशभ्य॑ स्वाहा॒ चतुर्द-
 शभ्य॑ स्वाहा॒ पञ्चदशभ्य॑ स्वाहा॒ षोडशभ्य॑ स्वाहा॒
 सप्तदशभ्य॑ स्वाहा॒ष्टादशभ्य॑ स्वाहा॒ैकान्न॑ विꣳशत्यै
 स्वाहा॒ नवविꣳशत्यै॑ स्वाहा॒ैकान्न॑ चत्वारिꣳशते॑ स्वाहा
 नवचत्वारिꣳशते॑ स्वाहा॒ैकान्न॑ (१)

पृथ्वी॑ स्वाहा॒ नवपृथ्वी॑ स्वाहा॒ैकान्नाशीत्यै॑ स्वाहा
 नवाशीत्यै॑ स्वाहा॒ैकान्न॑ शताय॑ स्वाहा॒ शताय॑ स्वाहा
 द्वाभ्याꣳ शताभ्याꣳ स्वाहा॒ सर्वस्मै॑ स्वाहा ॥ ११ ॥

नैकविꣳशतिश्च* ॥ ११ ॥

दशमेऽनुवाके द्वादशाहस्यान्तिममहर्दीचाविशेषश्चोक्तं अथ
 शिष्टेषु दशस्वनुवाकेष्वथमेधगता मन्त्रा उच्यन्ते । कल्प — मस्थिते-
 ऽहन्यामित आहवनीय षट्त्रिंशतमाश्वत्यानुपतल्यान् विमिन्वन्यस्त-
 मित आदित्ये षट्त्रिंशतमश्वयव उपतल्यानधिरुह्य खादिरै सुवै
 सवाꣳ राचिमन्नहोमान् जुक्त्याज्यं मधु तण्डुलान् प्रथुकान् लाजान्
 करम्बान् जीना सक्तून् मसूरस्थानि प्रियङ्गुतण्डुलानित्येकस्मै स्वा-
 हेत्येतेषामनुवाकानामयुज आज्येन युजोऽन्नेनाज्येनान्तत - इति† ।

* न चत्वारिꣳशते स्वाहाैकान्नैकविꣳशतिश्च' - इति क, ख ग ।

† "एकस्मै स्वाहा" इत्यादीनां मा प्रपाठकसमाप्तेर्दशानां मनुवाकानां

। तत्रादौ युजामयुजाञ्च मिश्रिताना सङ्गमाह —“एकस्मै स्वाहा, द्वाभ्यां स्वाहा त्रिभ्य स्वाहा चतुर्भ्य स्वाहा, पञ्चभ्य स्वाहा, षड्भ्य स्वाहा सप्तभ्य स्वाहा ऽष्टाभ्य स्वाहा, नवभ्य स्वाहा दशभ्य स्वाहैकादशभ्य^० गहा द्वादशभ्य स्वाहा त्रयोदशभ्य स्वाहा चतुर्दशभ्य स्वाहा पञ्चदशभ्य स्वाहा षोडशभ्य स्वाहा सप्तदशभ्य स्वाहा ऽष्टादशभ्य स्वाहैकान्न वि०श्रत्यै स्वाहा नववि०श्रत्ये स्वाहैकान्न चत्वारि०श्रते स्वाहा, नवचत्वारि०श्रते स्वाहैकान्न षष्ठ्यै स्वाहा नवषष्ठ्यै स्वाहैकान्नाशीत्यै स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शताय स्वाहा, शताय स्वाहा, द्वाभ्यां शताभ्यां स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा’ इति । अत्र त्वेकशब्देन सर्वात्मक प्रजापतिरुच्यते । अत एव ब्राह्मणे समान्नास्यन्ते —“एकस्मै स्वाहेत्याह, प्रजापतिर्वा एक, तमेवाप्नोति’— इति (ब्रा०३ ८ १६ १) । अस्य च सर्वात्मकत्वाद् ये द्वित्वादिसङ्ख्याविशेषा पदार्था, ते सर्वेऽपि प्रजापतिरूपा । तस्मात् प्रजापतिरूपानेतान् सर्वान् पदार्थानुद्दिश्येद् स्वाहुतमस्त्वित्येव यथान्नात् त्रिशदाहुतीजुहुयात् । अनुक्तपदाथसङ्ग्रहार्थं सवशब्द ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचित्ते माधवौये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाक ॥

प्रथमद्वितीयपञ्चमसप्तमनवमा अयुज तानाज्येन जुहुयात् द्वितीयचतुर्थ षष्ठाष्टमदशमा युज, तान्नेन जुहुयादित्यथ । एवञ्च सत्याज्य मुन्न पुन रप्याज्यमर्ग मिति व्यत्यस्य ऊत भवतीति भाव । त इमा खत्यासहोमा ब्राह्मणे (३ ८ १४ अनु०) द्रष्टव्या । तत्रैव भाष्ये पृथकादीना सप्ताना मथाञ्च व्यक्त मभिहितानि ।

एकस्मै स्वाहा त्रिभ्य स्वाहा पञ्चभ्य स्वाहा सप्तभ्य
 स्वाहा नवभ्य स्वाहैकादशभ्य स्वाहा त्रयोदशभ्य
 स्वाहा पञ्चदशभ्य स्वाहा सप्तदशभ्य स्वाहैकान्न
 विंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिंशते
 स्वाहा नवचत्वारिंशते स्वाहैकान्न षष्ठ्यै स्वाहा नवषष्ठ्य
 स्वाहैकान्नाशीत्यै स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शताय
 स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १२ ॥

एकस्मै पञ्चाशत ॥ १२ ॥

अथायुजामेकाधिकाना सहमाह— “एकस्मै स्वाहा त्रिभ्य
 स्वाहा पञ्चभ्य स्वाहा सप्तभ्य स्वाहा नवभ्य स्वाहैकादशभ्य
 स्वाहा त्रयोदशभ्य स्वाहा पञ्चदशभ्य स्वाहा सप्तदशभ्य स्वाहैकान्न
 विंशत्यै स्वाहा, नवविंशत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिंशते स्वाहा,
 नवचत्वारिंशते स्वाहैकान्न षष्ठ्यै स्वाहा नवषष्ठ्यै स्वाहैकान्नाशीत्यै
 स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शताय स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै
 स्वाहा -इति । एतैरयक्म श्रुर्मन्त्रैर्विशत्याहुतीर्जुहुयात् । न चात्र
 परानुवाकेन सह पुनरुक्ति शङ्कनीया यथावचनमनुष्ठेयत्वात् । अथवा
 अनन्तेषु प्रजापत्यवयवेषु यथामति विषयभेद कल्पनीय * ॥ १२ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयमहिताभाव्य सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाक ॥

* अस्यानुवाकस्य आस्थानात्क ब्रा ३ ८ १५ द्रष्टव्यम् ।

द्वाभ्यां स्वाहा चतुर्भ्यं स्वाहा षड्भ्यं स्वाहाष्टाभ्यं
 स्वाहा दशभ्यं स्वाहा द्वादशभ्यं स्वाहा चतुर्दशभ्यं
 स्वाहा षोडशभ्यं स्वाहाष्टादशभ्यं स्वाहा विंशत्यै
 स्वाहाष्टानवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा
 ॥ १३ ॥

द्वाभ्यां* षड्विंशति ॥ १३ ॥

अथ द्विसहस्रं माग्भ्यं यग्भ्यमञ्जाना महमाह -- द्वाभ्यां स्वाहा
 चतुर्भ्यं स्वाहा षड्भ्यं स्वाहा ष्टाभ्यं स्वाहा दशभ्यं स्वाहा
 द्वादशभ्यं स्वाहा चतुर्दशभ्यं स्वाहा षोडशभ्यं स्वाहा ष्टादशभ्यं
 स्वाहा विंशत्यै स्वाहा ष्टानवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै
 स्वाहा - इति । तैरेतेमन्त्रेस्त्वयोद्गाज्याहुतौजहुयात् ॥ १३ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
 तेत्तिरीयमहिताभाष्ये सप्तमऋण्ड द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

त्रिभ्यं स्वाहा पञ्चभ्यं स्वाहा सप्तभ्यं स्वाहा नवभ्यं
 स्वाहैकादशभ्यं स्वाहा त्रयोदशभ्यं स्वाहा पञ्चदशभ्यं
 स्वाहा सप्तदशभ्यं स्वाहैकान्नं विंशत्यै स्वाहा नव-
 विंशत्यै स्वाहैकान्नं चत्वारिंशते स्वाहा नवचत्वारिं-

* 'द्वाभ्यामष्टानवत्यै - इति क, ख, ग ।

शते॒ स्वाहै॑कान्न॒ प॒ञ्चै॑ स्वाहा॒ नव॑प॒ञ्चै॑ स्वाहै॑कान्नाशीत्यै॒
स्वाहा॑ नवाशीत्यै॒ स्वाहै॑कान्न॒ श॒ताय॑ स्वाहा॑ श॒ताय॑
स्वाहा॑ सर्व॑स्मै॒ स्वाहा॑ ॥ १४ ॥

त्रि॒भ्योऽष्टा॑च॒त्वारि॒शत् ॥ १४ ॥

अथ त्रिमद्भ्यामारभ्य विषममद्भ्यानां सङ्गमाह— त्रिभ्यः स्वाहा, पञ्चभ्यः स्वाहा, सप्तभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा, त्रयोदशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहैकान्न विंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिंशते स्वाहा नवचत्वारिंशते स्वाहैकान्न षष्ट्यै स्वाहा, नवषष्ट्यै स्वाहैकान्नाशीत्यै स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शताय स्वाहा, शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा—इति । तेरेतेमन्त्रैरेकोनविंशतिसङ्ख्याका आहुतौ जुहुयात् ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुदशोऽनुवाक ॥

च॒तुर्भ्य॑ स्वाहा॑ष्टा॒भ्य॑ स्वाहा॑ द्वाद॒शभ्य॑ स्वाहा॑ षोड॒श॒भ्य॑ स्वाहा॑ विं॒शत्यै॑ स्वाहा॑ ष॒स्रव॑त्यै॒ स्वाहा॑ श॒ताय॑
स्वाहा॑ सर्व॑स्मै॒ स्वाहा॑ ॥ १५ ॥

च॒तुर्भ्य॑ षोड॑श* ॥ १५ ॥

* “चतुर्भ्यः षस्रवत्यै षोडश”—इति क, ख, ग ।

अथ चतुसङ्ख्यामारभ्य चतुरन्तराणां समसङ्ख्यानां सङ्ग्रहमाह
 —“चतुस्रं स्वाहा ऽष्टास्रं स्वाहा, द्वादशस्रं स्वाहा, षोडशस्रं
 त्रास्रं विंशत्यै स्वाहा षष्ट्यै स्वाहा शतस्रं स्वाहा, सवस्रं
 स्वाहा -इति । एतेमन्त्रैरष्टावाङ्मतीर्जुञ्जयात् ॥१५॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥

पञ्चस्रं स्वाहा दशस्रं स्वाहा पञ्चदशस्रं स्वाहा
 विंशत्यै स्वाहा पञ्चनवत्यै स्वाहा शतस्रं स्वाहा सर्व-
 स्रं स्वाहा ॥ १६ ॥

पञ्चस्रश्चतुर्दश* ॥ १६ ॥

अथ पञ्चसङ्ख्यामारभ्य पञ्चोत्तराणां समविषमसङ्ख्यानां सङ्ग्रहमाह
 —“पञ्चस्रं स्वाहा दशस्रं स्वाहा, पञ्चदशस्रं स्वाहा विंशत्यै
 स्वाहा, पञ्चनवत्यै स्वाहा शतस्रं स्वाहा सवस्रं स्वाहा -इति ।
 एतेमन्त्रैः सप्ताङ्मतीर्जुञ्जयात् ॥१६॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥

दशस्रं स्वाहा विंशत्यै स्वाहा त्रिंशत्यै स्वाहा

* “पञ्चस्रं पञ्चनवत्यै चतुर्दश -इति क, ख, ग ।

चत्वारिंशते स्वाहा पञ्चाशते स्वाहा षष्ठ्यै स्वाहा
सप्तम्यै स्वाहा शौत्यै स्वाहा नवत्ये स्वाहा श्रुताय
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १७ ॥

दशभ्यो द्वाविंशति ॥ १७ ॥

अथ दशमह्यामारभ्य दशोत्तराणां सङ्घं दशयति — दशभ्य
स्वाहा विंशत्ये स्वाहा त्रिंशते स्वाहा चत्वारिंशते स्वाहा
पञ्चाशते स्वाहा षष्ठ्यै स्वाहा सप्तत्ये स्वाहा ऽशौत्ये स्वाहा नवत्ये
स्वाहा श्रुताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा - इति । एतेमन्त्रेरेकादशा-
ज्जतीजुञ्जयात् ॥ १७ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयमहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाक ॥

विंशत्यै स्वाहा चत्वारिंशते स्वाहा षष्ठ्यै स्वाहा
शौत्यै स्वाहा श्रुताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १८ ॥

विंशत्यै द्वादश ॥ १८ ॥

अथ विंशतिमह्यामारभ्य विंशत्युत्तराणां सङ्घानां सङ्घमाह
— विंशत्यै स्वाहा चत्वारिंशते स्वाहा षष्ठ्यै स्वाहा, ऽशौत्ये
स्वाहा श्रुताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा - इति । एतेमन्त्रे षडाज्जती-
जुञ्जयात् ॥ १८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयमहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके ऽष्टादशोऽनुवाक ॥

पञ्चाशते स्वाहा शताय स्वाहा द्वाभ्यां शताभ्यां
 स्वाहा त्रिभ्य शतेभ्य स्वाहा चतुर्भ्य शतेभ्य स्वाहा
 पञ्चभ्य शतेभ्य स्वाहा षड्भ्य शतेभ्य स्वाहा सप्तभ्य
 शतेभ्य स्वाहा षष्ट्यभ्य शतेभ्य स्वाहा नवभ्य शतेभ्य
 स्वाहा सहस्राय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १६ ॥

पञ्चाशते द्वित्रिंशत ॥ १६ ॥

अथ पञ्चाशत्संख्यामारभ्य पञ्चाशदुत्तराणां शतोत्तराणाञ्च सह
 दृश्यति— पञ्चाशते स्वाहा शताय स्वाहा द्वाभ्यां शताभ्यां
 स्वाहा त्रिभ्य शतेभ्य स्वाहा चतुर्भ्य शतेभ्य स्वाहा पञ्चभ्य
 शतेभ्य स्वाहा षड्भ्य शतेभ्य स्वाहा सप्तभ्य शतेभ्य स्वाहा षष्ट्यभ्य
 शतेभ्य स्वाहा नवभ्य शतेभ्य स्वाहा, सहस्राय स्वाहा सर्वस्मै
 स्वाहा—इति । एतैर्मन्त्रैर्द्वादशाङ्गतीजुङ्गयात् ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवौषे वेदाथप्रकाशे तैत्तिरीय-
 संहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाक ॥

शताय स्वाहा सहस्राय त्राहायुताय स्वाहा नियु-
 ताय स्वाहा प्रयुताय स्वाहार्बुदाय स्वाहा न्यर्बुदाय
 स्वाहा समुद्राय स्वाहा मध्याय स्वाहान्ताय स्वाहा
 परार्दाय स्वाहोपसे स्वाहा व्यथ्यै स्वाहां देष्यते

स्वाहोद्यते स्वाहोदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लो-
काय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा * ॥ २० ॥

श्रुतायाष्टात्रिंशत् ॥ २० ॥

अथ श्रुतमह्यामारभ्योत्तरोत्तरदशगुणवृद्धयुक्ताना मह्याना
श्रुतमाह—‘श्रुताय स्वाहा महन्नाय स्वाहा ऽयुताय स्वाहा नियुताय
स्वाहा प्रयताय स्वाहा ऽर्वुदाय स्वाहा न्यर्वुदाय स्वाहा, समुद्राय
स्वाहा मथ्याय स्वाहा ऽन्ताय स्वाहा परार्द्धाय स्वाहोषमे स्वाहा,
युष्ट्ये स्वाहोदेव्यते स्वाहोद्यते स्वाहोदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा,
लोकाय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा -इति । अत्र समुद्रादिशब्दा
सर्वे श्रुतमहस्त्रादिशब्दवदुत्तरोत्तरदशगुणमह्यवाचिन एव । ‘परार्द्ध’
ब्रह्मण आयुष्याद्गुणवृत्ताना मानुषमवत्सराणामवधिभूता चरम-
मह्या न ह्यतोऽधिका काचित् मह्या क्वचित् विद्यते । परार्द्धस्य
द्वैगुण्ये तु परार्द्धद्वयमित्येव व्यवहरन्ति । तस्मात् मह्यावृद्धिवि-
श्रान्तिस्तत्र द्रष्टव्या । कल्प—‘एताननुवाकान् पुन पुनरभ्यास
रात्रिशेष ङलोषमे स्वाहेत्युषसि व्युच्छन्त्य स्वाहेति व्युच्छन्त्या
युष्ट्ये स्वाहेति युष्ट्यायामुदेव्यते स्वाहेत्युपोदय मुद्यते स्वाहेत्युद्यति
उदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते ङला’-
इति । अत्र, “व्युच्छन्त्ये स्वाहा”-इति शाखान्तरमन्त्र, इतरे
त्वत्रत्या एव । अत्र ब्रह्मणो राज्यवसाने सति तदीया उष काला-
न्त्योऽत्र विवक्षिता यदा मनुष्यप्रसिद्धा । एव सत्युष शब्देन

प्रभातोपक्रम उक्त । व्युष्टिग्रन्धेन सम्यकप्रभातदशा उक्ता* । उदेव्य-
च्छब्देन सूर्यादयात् प्राचीनसमीपदशा । उद्यच्छब्देनोदयकालीन-
दशा । उदितग्रन्धेनोदयादूर्ध्वभाविनी दशा । खगशब्देन द्युलोको
विवक्षित । लोकशब्देन प्रकाशयुक्तो भूरादि । अत्रानुक्तसव-
विशेषसङ्ग्रहार्थं "भवस्म स्वाहा -इत्यन्ते समान्नातम ॥

अत्र प्रपाठकस्य विनियोगसङ्ग्रह —

षड्रात्र स्याद्वितीयाद्ये, द्वितीये सप्तरात्रक ।
अष्टरात्रस्तृतीये स्याच्चतुर्थे नवरात्रक ।
दशरात्र पञ्चमे ऽथ स्यादेकादशरात्रक ।
षष्ठे काम्यग्रहा सप्तमे, समृढोऽष्टमे श्रुत ।
द्वादशाहगतानि स्युरहान्येकादशानि तु ।
नवमे दशमे तस्य शेष सव उदीरौत । (१-१)
अथाश्वमेधशेषा स्युमन्त्रा सवात्र होमगा ॥ (१२-२)
वेदाथस्य प्रकाशेन तमो हार्द्दं निवारयन् ।
पुमथाश्चतुरो देयात विद्यातोथमहेश्वर ॥७॥२॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके विशोऽनुवाक ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमागप्रवक्तकश्रीवीरबुक्क-
भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीय वेदाथ-
प्रकाश'-नामदृष्टण्यजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डेऽथव्याख्याने
द्वितीय प्रपाठक समाप्त ॥

* 'रात्रिर्वै व्युष्टिरह स्वर्गोऽहोरात्रे एव तत प्रीणाति — व्युष्ट्यं स्वाहे
त्युदित आदित्ये जुहोति, स्वर्गाय स्वाहेत्युदिते' -इति श्रुत ब्रा० १३ २ १ ६ ।

(१)साध्या १ कुसुर्विन्दो (२)वृहस्पति ३)प्रजापति
 ४)प्रजापति (५)वृत्तव (६)ऐन्द्रवायवाग्रान् (७)गायत्र (८)प्र-
 जापति (९)नै (१०)कस्मा (११)एकस्मै (१२)द्वाभ्या (१३)त्रिभ्य-
 (१४)श्चतुर्भ्य (१५)पञ्चभ्यो (१६)दशभ्यो (१७)विष्णुभ्य (१८)पञ्चा-
 शते (१९)शताय विशति । ॥ २ ॥

१)साध्या १)अस्मा इमे लोका २)गायत्र ३)वै तृतीय
 (४)मेकस्मै पञ्चाशत ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया
 सप्तमकाण्डे द्वितीय प्रपाठक ॥ २ ॥

---

(१)साध्या — षडा । (२)कुसुर्विन्दो — सप्तगात्र (३)वृहस्प-
 ति ० अष्टत्रि (४)प्रजापति — द्वाघ — नवगात्र ५)प्रजापतिरक
 मयत् — दशहोतार मृतं (६)ऐन्द्रवायवाग्रान् ७)गायत्रो ८)प्रजा
 पति — स — द्वादशगात्र (९)न वा (१०)एकस्मा — इति क ख, ग ।

प्रपाठकेऽत्र ये विशतिरनुवाकास्ते न मेवेमानि प्रतीकपदानि ।

। ३४६ ईपू २४७५६ ७ प २६१ प १ प २७४ प १७ प
 ३१६ प १ प । मु प्रस्तक ॥ स्याद्वाक्यम् ।

अथ तैत्तिरीयसहिताया

मन्त्रमकाण्डे

द्वितीय प्रपाठक ।

॥ हरि॑ ओम् ॥

प्रज॑व वा ए॒तेन॑ यन्ति॒ यद्द॑श॒मम॑ह॒ पापा॑ह्यी॒य
वा ए॒तेन॑ भवन्ति॒ यद्द॑श॒मम॑ह॒र्यो वै प्रज॑व॒ यता॑म॒पथे॑न
प्रति॑पद्यते॒ य* स्थाणु॑ ह॒न्ति यो भ्रे॑प॒ न्येति॑ स॒ ह्यी॑यते॒ स
यो वै द॑श॒मेऽह॑न्न॒विवा॑क्य॒ उप॑ह॒न्त्ये॒ते स॒ ह्यी॑यते॒ तस्मै॑ य
उप॑ह॒ताय॒ व्याह॑ त॒मेवा॑न्वार॒भ्य॒ सम॑श्रुतेऽय॒ यो व्या॑-
ह॒ स (१)

ह्यी॑यते॒ तस्मा॑द्द॒शमेऽह॑न्न॒विवा॑क्य॒ उप॑ह॒ताय॒ न
व्युच्य॑^(१)मथो॒ खत्वा॑हुर्य॒ज्ञस्य॒ वै समृ॑द्धेन दे॒वा सु॑वर्ग
लो॒कम् । अ॒न्य॒ज्ञस्य॒ व्यृ॑द्धेनासुरा॒न् परा॑भावय॒न्निति॑ यत्
खलु॑ वै॒ य॒ज्ञस्य॒ समृ॑द्ध॒ तद्य॑ज॒मानस्य॒ यद्दृ॑द्ध॒ तद्भा॑व॒-
व्यस्य॒ स यो वै द॑श॒मेऽह॑न्न॒विवा॑क्य॒ उप॑ह॒न्त्ये॒ते स ए॒वा-
ति॑ रेच॒यति॑ ते॒ ये बा॑ह्या॒ दृशी॑कव॒ (२)

* य' - इति सु॒ पाठ॑ ।

स्युस्ते वि ब्रूयु^{१)} यदि तत्र न विन्देयुरन्तस्सदसा-
 द्युच्य^{२)} यदि तत्र न विन्देयुर्गृहपतिना व्युच्य^(१) तद्भ्युच्य-
 मेवा^{३)}थ वा एतत्सर्पराज्ञिया ऋग्भि स्तुवन्तीय वै
 सर्पतो राज्ञी यद्वा अस्या किञ्चार्चन्ति यदानचुस्ते-
 नेयः सर्पराज्ञी ते यदेव किञ्च वाचानृचुर्यदतो-
 ऽर्धर्चितार^{४)} * (३)

तदुभयमाप्त्वावरुध्योत्तिष्ठामेति^(१) ताभिर्मनसा स्तु
 वते न वा इमामश्वरथो नाश्वतरोरथ सद्य पर्याप्तु-
 मर्हति मनो वा इमाः सद्य पर्याप्तुमर्हति मन परि-
 भवितु^(२)मथ ब्रह्म वदन्ति परिमिता वा ऋच परि-
 मितानि सामानि परिमितानि यजूष्यथैतस्यैवान्तो
 नास्ति यद्ब्रह्म तत्प्रतिगृणत आ चक्षीत स. (४)

प्रतिगर^{†(८)} ॥ १ ॥

स^{†१)} दृशीकवो^(२) ऽर्चितार^(३) स^(४) एकञ्च ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नम ॥

यस्य निश्चित वेदा, यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निममे तमह वन्दे विद्यातीथमहेश्वरम ॥ १

* “ दितोऽर्धर्चितार^{१)} ”—इति क, मु० ।

। “प्रतिगर —इति क, ख ।

• । “व्याह स^(१)” —इति क ख, ग ।

षड्रात्राद्या द्वादशाहपयन्ता वर्णिता क्रमात् ।

द्वितीयेऽथ तृतीयेऽस्मिन् मत्रजातमुदीयते ॥ २ ॥

तत्र प्रथमेनानुवाकेन पूर्वेक्तद्वादशाहशेषत्वन दशमेऽङ्गि क्थि-
नपि विगेषोऽभिधीयते । प्रथम तावत् प्रमादाद्विस्मृतस्य क्थिचि-
दङ्गस्य स्मारणायान्यत्र वचनं प्रतिषेधति— 'प्रजव वा एतेन यन्ति,
यद्दशममह पापावहीय वा एतेन भवन्ति यद्दशममहयो वै प्रजव
यतामपथेन प्रतिपद्यन्ते य स्थाणु हन्ति यो भ्रेष न्येति, स ह्यौयते
स यो वै दशमेऽहन्नविवाक्य उपहन्यते स ह्यौयते तस्मै य उपहताय
व्याह तमेवाश्वारभ्य ममश्रुत ऽथ यो व्याह स ह्यौयते तस्मा-
द्दशमेऽहन्नविवाक्य उपहताय न व्युच्यम्^(१)—इति । यदिद् दशम-
महरस्ति एतेन 'प्रजव यन्ति अत्रानुष्ठयाङ्गबाङ्गल्यान्तस्मिन्नेवाङ्गि
कृत्स्नममाप्तये प्रकृष्टो जवो वेगो यथा भवति तथैवानुतिष्ठन्ति ।
इयता प्रयासेन तदनुष्ठाने कारणमुच्यते— यद्दशममहरस्ति एतेन
पापावहीय भवन्ति पापस्थावहीय हानि पापक्षयमेतेनाङ्गा
भवन्ति प्राप्नुवन्ति । तस्मात् प्रयास सोऽपि त्वरया तदहरनुष्ठेयम् ।
त्वरया अनुष्ठातु स्वल्पेन लौकिको दृष्टान्त उच्यते । चोरव्याघ्रादि-
भयाकुलमहारण्ये 'प्रजव यता प्रकर्षण वेगो यथा भवति तथा
गच्छत' पुरुषाणा मध्ये य कोऽपि मन्दबुद्धिपुरुष परिण्डितमन्य सन्
सर्वेषा पुदतस्वरया गच्छन् बुद्धपरधाद्राजमाग पदित्यज्य केना-
प्यमार्गेण गच्छति, यश्चान्य पुरुष सहसा गच्छन् पुरोवर्त्तिन स्थाणु
सदृष्ट्वा पदिन त स्थाणु हन्ति योऽप्यन्य पुरुष कण्टकाद्दिना रोगेण
वा पौडितः सन् 'भ्रेष न्येति गन्तुमशक्तो गमनभ्रश नितरा प्रा-

प्रोति स त्रिविधोऽपि पुरुषो हीयते । रचाहेतो सहायभूताद् ,
 गच्छतो जनमहाद्धीनो भवति । यथाय त्रिविध पुरुषो हीन
 तथा दशमेऽहन्यपि विस्मृताङ्गानुष्ठान पुरुष ऋत्तिकमहाताद्धी-
 यते । सोऽय दार्ष्टान्तिक इहाभिधीयते । 'स यो वै' एतेषा मध्ये य
 कोऽष्टलिग् दशमेऽहन्यपहन्यते अस्मिन्नहन्यङ्गानुष्ठानविस्मृतिलक्षण-
 मुपघात प्राप्नोति । स अयमृत्तिक् सम्यगनुष्ठादभ्य ऋत्विग्भ्यो हीनो
 भवति । अविवाक्य इत्यनेन दशममहविगृथते अन्येषु यागेषु यत
 प्रमादादेकेन विस्मृतमङ्गम तदन्त्येन स्मारयितु वक्तव्य भवति । वि-
 कलञ्च तदाक्य वक्तव्यञ्चेति विवाक्यम् न विद्यते विवाक्यमस्मिन्न-
 हनि तदह अविवाक्यम् * एकेन विस्मृतमङ्ग जानताप्यन्येना-
 स्मिन्नहनि न वक्तव्यमित्यथ । एव भति 'उपहताय स्वलितानु-
 ष्ठानाय तस्मै ऋत्विजे य अन्य कश्चिदृत्तिक् व्याह विस्मृत
 लयेदमिति ब्रूते तमेव वक्तारम अवारभ्य अवलम्ब्य स्वलिता-
 नुष्ठान स ऋत्तिक् समश्रुते सम्यगनुतिष्ठति । 'अथ' अनन्तर
 य' अन्यो व्याह विकल ब्रूते 'स' अथ विवचनेनापराधेन
 सम्यगनुष्ठादभ्य ऋत्विग्भ्यो हीयते । तस्मात्' कारणाद् अविवाक्ये-
 ऽस्मिन्न दशमेऽहनि उपहताय स्वलितानुष्ठानाय न व्युच्यम
 विकलमङ्ग न वक्तव्यम् ॥

पदान्तरमाह— अथो खल्वाङ्गयज्ञस्य वै समृद्धेन देग सुवग
 लोकमायन् यज्ञस्य व्युद्धेनासुरान पराभावयन्निति यत खलु वै

यज्ञस्य समृद्ध तद्यजमानस्य यद् व्यृद्ध तद् भ्रातृव्यस्य म यो वै दशमेऽहन्नविवाक्य उपहन्यते म एवारिचयति ते ये बाध्या-
-गोक्त्व स्युस्ते त्रि ब्रूयु^(२) -इति । अभिज्ञास्त्वैवमाहुः । यज्ञस्य यत् सम्पूर्णमनुष्ठानं तेन देवा स्वर्गङ्गता यज्ञस्य यदनुष्ठानं वि-
विक्तम तेन असुरान पराभावयन् पराभन प्रापितवन्त । सम्पूर्णफलं यजमानगामि विकलन्त भ्रातृव्यगामि । एव मति दशमेऽहनि य यजमान उपहन्यते स्वलितानुष्ठानो भवति स एव यजमान अतिरेचयति शास्त्रौघमनुष्ठानमृतिलङ्घयति । तथा +त्यनुष्ठानस्य विकलत्वात् न्यूनफलत्वात् तत्फलं भ्रातृव्यगामि स्यात् अतस्तत्परिहाराय विरुद्धं वक्तव्यमेव । तदाप्यत्विजो वक्तुं पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यवायो भविष्यतीति तत्परिहाराय यज्ञाङ्ग-
भूतेभ्य ऋत्विग्भ्यो बहिर्भूता यज्ञं द्रष्टुमागता ये केचित् पुरुषा सन्ति तेऽत्र विकलमङ्गं ब्रूयुः । एव सत्यत्विज प्रत्यवायो न भविष्यति, विकलमङ्गञ्च समाहितं भवति ॥

अथ पचान्तरमाह— यदि तत्र न विन्देयुरन्तस्सदसाद्ब्रूच्यम^(२) -इति । तत्र तेषु द्रष्टुमागतेषु पुरुषेषु स्वलितप्रयोगाभिज्ञा ऋत्विग्यजमाना यदि न लभेरन तदानौम अन्तस्सदमात् सदसो यज्ञभूमेरन्तमध्ये वत्तमानैरेव ऋत्विग्भ्य तद्विकलमङ्गं वक्तव्यम् ॥

पुनरपि पचान्तरमाह— 'यदि तत्र न विन्देयुर्गृहपतिना ब्रूच्यम्^(४) -इति । तत्र तेष्वित्युक्तं वैकं याभिज्ञान् पुरुषान् यदि न लभेरन् तदानौ यजमानेन तद्विकलमङ्गं वक्तव्यम् ॥

सर्वेषां पचाणां तात्पर्यं निगमयति — तद्ब्रूच्यमेव^(५) -इति ।

किं बद्धनाद्रष्टुमागते पुरुषैर्वा तत्रत्यै ऋत्विगभिर्वा, यजमानेन वा सवथापि तद्विकलमङ्ग वक्तव्यमेव । एव तद्दि विकलस्यावश्य-
वक्तव्यत्वादविवाक्यत्वविशेषणमयुक्तमिति चेत् मेवम अन्यथा योजयितुं शक्यत्वाद् विवाक्य विकलाङ्गवचनं यथा प्रसक्तं न भवति तथा सावधानैरनुष्ठयत्वादिदमहर्गविवाक्यम् । इतरेष्वहस्तु कथञ्चिदेकन्येऽप्यनायासेन समाधातुं शक्यम् अत्र तु समाधानं दुःशक्यमित्यवश्यमप्रमत्तेभ्योऽप्यित्यमित्यथ ।

अस्मिन्नहनि मानसग्रहकाले स्तोत्रविशेषं विधत्ते—“अथ वा एतत् सपराजिया ऋग्भिः स्तुवन्तीयं वै सपतो राज्ञी यद्वा अस्या किञ्चाचन्ति यदानचुस्तेनेयः सपराज्नी ते यदेव किञ्च वानृचुयदतोऽध्वचितारस्तदुभयमाप्लावृथोत्तिष्ठामेति^(६)”-इति । ‘अथ वै अनन्तरमेव मानसग्रहकाले इत्यथ । एतत् एतस्मिन्नहनि ‘सपराजिया सपस्वामिन्या भूमिं सम्बन्धिनौभिः ऋग्भिर्भूमेः स्तुतिं कुर्युः । का सा सपराज्नी? कथं वा तस्या सपराज्नीत्वम्? इति तदुभयमुच्यते । ‘इयम् एव भूमिं सपतं सञ्चारं कुर्वत सवस्य प्राणिनो राज्ञी । एतेन कं सा? इत्यस्योत्तरं सम्पन्नम् अथ कथं सपराज्नीत्वमित्यस्योत्तरमुच्यते— प्राणिनां मध्ये परस्परपकारार्थपकारित्वस्य सङ्गात्वात् केचिदचकां तत्र यत्किञ्चित्प्राणिजातमन्ये पुरुषा अचन्ति, यदानचु ये पुरुषा अचयितारं तदुभयमचनौय, अचयितप्राणिस्वरूपम् ‘अस्या पृथिव्यामेव वसन्ते तस्मात् सवतोऽचन-दिव्यवहारं कुर्वत प्राणिजातस्याधार इति भूमिरियं सपराज्नीत्युच्यते तस्या सपराजिया सम्बन्धिन्या ऋचं ‘भूमि-

• भूम्ना'-इत्यादय * । एते च मन्त्रा प्रथमकाण्डे पुनराधानप्रकरणे समाह्वानाता (तै० म० १ ५ ३) । ताश्च तत्रत्ये ब्राह्मणे एतच्छ्रद्धा-
वद्धता — 'सपराजिया ऋग्भिर्गाहपत्यमादधाति -इति (तै० म०
१ ५ ४) । तस्माद्भूमिभूम्नत्यादिभिरत्र स्तुतिं कुर्युः । स्तोत्रणामत्र
कोऽभिप्रायः । इति सोऽथमुच्यते— यदेव किञ्चित् प्राणिजातमन्ये
पुरुषा अस्या भूमौ वाचा पूजितवन्त ये चास्या भूमेरुपरि अचयि-
तार तदुभयस्वरूपमपि स्तोतारो वय प्राप्य तच्च स्वाधीनं कृत्वा
पश्चादुत्तिष्ठाम इति एवम् एताभिश्चग्भिः स्तोत्रणामयमभिप्रायः ॥

स्तोत्रान्तरेभ्यः किञ्चिद्विशेषं विधत्ते— ताभिमनसा स्तुवते न
वा इमामश्वरथो नाश्वतरौरथ सद्य पर्याप्तमहति मनो वा इमाः
सद्य पर्याप्तमर्हति मन परिभवितुम्' °-इति । इतरे स्तोत्रैर्वा-
चिकी स्तुतिं क्रियते 'ताभिः सर्पराज्ञीभिरत्र मानसग्रहस्य प्रवत्त-
मानत्वात् मनसा स्तुतिं कुर्युः । तत्राय इतुरुच्यते — बलवद्भिरश्वै-
र्युक्तो रथ अश्वरथ' अश्वतथस्तु सङ्कीर्णजातयोऽत्यन्तवल्लयुक्ता,
ताभिर्युक्त 'अश्वतरौरथ तथोरन्यतरोऽपि एकस्मिन्नेव दिने
भूमिम् इमा' इत्तन्ना व्याप्तुं नाहति मनस्त्वेकस्मिन्नेव क्षणे सवा
भूमिं व्याप्तमहति, अनिष्टञ्च सर्वं तिरस्कर्तुमहति तस्माद्भूमि-
विषयाभिश्चग्भिर्मनसैव स्तोतव्यम् ॥

* "ते समगा सपराज्या सम्बन्धिनीषु ऋत्वा 'आयङ्गौ'-इत्यादिषु
स्तोत्रं कुर्युः"—इत्यैतरेयभाष्ये सायण (ए सो मु इमा १४५ ए) । तत्रत्ये
मदीये टीष्यन्तौ च प्रयवेक्ष्ये । एतत्संहिताया तु "भूमिभूम्ना"-इत्येवैव साप-
राज्ञीषु प्रथमा, 'आयङ्गौ'-इत्यादयस्तदुत्तरा (१ ५ ३) ।

यदक्त सूत्रकारेण— हेता चतुर्होतृन् व्याचष्टे—इति तद्विद्वि
विधत्ते— अथ ब्रह्म वदन्ति परिमिता वा च्च परिमितानि
सामानि, परिमितानि यजूप्यथैतस्त्वैवान्तो नास्ति यद् ब्रह्म तत्प्रति-
गृणत आ चक्षीत स प्रतिगर ५) —इति । पूर्वाक्ताभिच्छगिभ शमन-
काले यत्र यत्राध्वर्यु प्रतिगर प्रयुङ्क्ते तत्र तत्र प्रतिगरकाले हेता
ब्रह्मशब्दाभिधेय चतुर्होतृमन्त्र ब्रूयात । ब्रह्म वे चतुर्होतार ’-
इतिश्रुत्यन्तरात् (ब्रा० २ २ १) तस्य मन्त्रस्य ब्रह्मत्वम् । पृथिवी
हेता । द्यौरध्वर्य इत्यादिक (३ १ २) आरण्यकाण्डान्नातश्च-
तुर्होतृमन्त्र । एतेन सर्वेऽपि होतृमन्त्रा उपलक्षिता । अत एव
सर्वेषा होतृमन्त्राणा प्रथक् प्रतिगर सूत्रकारो दशयति— ओमिति
दशहोतु प्रतिगरमथेति चतुर्होतुरोमिति पञ्चहोतुमथेति
षड्ढोतुररात्म होतरिति सप्तहोतु इति । शमितु प्रोत्साह-
जनन प्रतिगर’ । तत्प्रतिगरविषयत्वेनारण्यकाण्डोक्ता सर्वे दश-
होत्रादिमन्त्रा (ते आ २ १ ७) होत्रा वक्तव्या । तत्सवमन्त्र
सङ्गद्य ब्रह्म वदन्ति—इत्यनेन वाक्येन विधीयते । मन्त्रान्तर-
परित्यागेन ब्राह्मण एव उदने हेतुरुच्यते । ये च्छ्रूपा मन्त्रास्ते
‘परिमिता कश्चित् कश्चिदेव प्रयोज्यत्वात् एव यजुषा साम्नाञ्च परि-
मितत्वम् यम त् ब्रह्मशब्दाभिधेय होतृमन्त्रजातम् एतस्त्वैव ‘अन्त
परिमितत्वं नास्ति ब्रह्मणु प्रतेषु प्रयोक्तव्यत्वात् । तस्मान् तद्
ब्रह्मशब्दाभिधेय होतृमन्त्रजातम् प्रतिगृणते प्रतिगराथमुद्युक्ताया-
ध्वर्यवे होता ब्रूयात् । स अथ होतृमन्त्रमह्व पतिगीयतइति
‘प्रतिगर अध्वर्यु लकाया प्रतिगरणक्रियाया कमभूत इत्यथ ॥

अत्र मीमामा । दशमाध्यायस्य षष्ठपादे (जै० सू० ३४-४४ अधि० १३) चिन्तितम्—

‘मानस कि महभिन्न मङ्ग वा दशमेऽहनि ? ।

भिन्न स्तुत्यादिना ऽङ्ग तद विमर्गात्त्वादिभिभवेत ॥

द्वादशाहे मानसग्रहणं श्रूयते—“अनया त्वा पृथिव्या पात्रेण मसुद्रं रसया प्रजापतये जुष्टं गृह्णामीति मानसं प्राजापत्यं गृह्णाति इति । अथमथ । पृथिवी पात्रं मसुद्रं सोमं तद्रसं प्रजापतिर्देवता एवविशिष्टस्य ग्रहस्य ग्रहणे मनसाधनं तद्दिदं मानसप्रति । एतच्च द्वादशभ्यो भिन्नमहं त्रयोदशेऽहनि कत्तव्यो यागविशेषः । कुत ? स्तुत्यादिभ्यः । मानसेन द्वादशाहस्य स्तुतिरेवमाह्वयते— द्वादशाहस्य हृतरसानि च्छन्दामि तानि मानसेनाप्याययन्ति—इति । स्तुतिसाधनञ्च मानसं स्तोतव्याद् भिन्नं भवितुं युक्तम् । तथा व्यपदेशभेदोऽपि श्रूयते— वाग् वै द्वादशाहे मनो मानसम्—इति । एवमाद्यपपत्तिभिर्भिन्नमहरिति प्राप्ते ब्रूम— दशमस्याङ्गोऽङ्गं तस्याद् विमर्गात्त्वादिभ्यः । ‘एष वै दशमस्याङ्गो विमर्गो यन्मानसम्—इति विमर्गाक्तिः । इयञ्च दशमाहाङ्गत्वमयति । अहरन्तरत्वे द्वादशाहसमाख्या च विरुध्यते । अङ्गभूतेनापि मानसेन स्तुतिव्यपदेशभेदादिकमुपपद्यते । ‘तस्मादङ्गम्’—इति ॥ १ ॥

इति श्रीसायणार्थविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

ब्रह्मवादिना वदन्ति कि द्वादशाहस्य प्रथमेनाह-
 त्विजा यजमानो वृह इति तेज इन्द्रियमिति कि
 द्वितीयेनेति प्राणानन्नाद्यमिति कि तृतीयेनेति त्री-
 निमात्मोक्तानिति कि चतुर्थेनेति चतुष्पद पशूनिति
 कि पञ्चमेनेति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिमिति कि२ पष्ठेनेति
 षडतूनिति कि२ सप्तमेनेति सप्तपदाः शकरोमिति (१)

किमष्टमेनेत्यष्टाक्षर गायत्रीमिति कि नवमेनेति
 त्रिवृतः स्तोममिति कि दशमेनेति दशाक्षरा विगाज-
 मिति किमेकादशेनेत्येकादशाक्षरा त्रिष्टुभमिति कि
 द्वादशेनेति द्वादशाक्षरा जगतीमित्येतावद्वा अस्ति
 यावदेतद्यावदेवास्ति तदेषा वृक्ते ॥ २ ॥

शकरो^१ मित्येकचत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

प्रथमेऽनुवाके द्वादशाहगतमविवाक्यमह प्रपञ्चितम्, अथ द्वि-
 तीये प्रश्नोत्तराभ्यामहीनद्वादशाह आविज्यनिन्दामुखेन तद्याजिन
 यजमान प्रशंसति—‘ ब्रह्मवादिना वदन्ति — कि द्वादशाहस्य प्रथमे-
 नाहत्विजा यजमानो वृह इति > तेज इन्द्रियमिति कि द्वितीये-
 नेति > प्राणानन्नाद्यमिति कि तृतीयेनेति > त्रीनिमात्मोक्तानिति
 कि चतुर्थेनेति > चतुष्पद पशूनिति कि पञ्चमेनेति > पञ्चाक्षरा

* ‘ त्रीनिमान ल कानिति ’ सु , ‘ त्रीनिमा लोकानिति ’ क ख, ग

पुङ्गवमिति किं षष्ठनेति षड्वृत्तनिबि किं सप्तमेनेति सप्त-
 पदाः शकरोमिति तिमष्टनेनेत्यष्टाचरा गायत्रीमिति किं
 भेनेति चिरम् स्तोत्रमिति किं दशमेनेति दशाचरा
 त्रिष्टममिति त्रिष्टमनेत्यष्टाचरा त्रिष्टममिति किं
 द्वादशनेति द्वादशाचरा जगतामियता द्वा अस्ति यावदतद्यावदे-
 वास्ति तद्दशा ऋक् इति । षड्वीनस्य द्वादशाहस्यानुष्ठाता यजमान
 यजतिजा सम्बान्ध यच्छ्रयोऽस्ति तत्सु तेवजित यथा भवति तथा
 स्वय सर्वमादत्त इत्यतमथ सिद्धव्रतकृत्य केनाहर्विषेण क फलवि-
 शेष मादत्त इत्येव ब्रह्मतादिन पप्रच्छ । तत्राभिज्ञ कश्चित्तेज-
 आदिक क्रमेणादत्त इत्यतर ब्रूते । पञ्चाक्षरपादान्वित यत्पङ्क्ति-
 च्छन्द तेन माध्य फल ऋक् । एव तत्र तत्र यथायोगमुन्नेयम् ।
 एतैस्तेद्वाग्भिर्वाक्त्रे वावदेत्त्रेय उक्तम् एतावदवत्विजा विद्यमान
 श्रेय अतो यावदषास्ति तत्सु यजमान आदत्ते ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणावायविरचिते माध्वीये वेदाथप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे ततोयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाक ॥

एष वा आप्तो द्वादशाहो एत चयोदशरात्र
 समानः ह्येतदह्यत् प्रायणीयशोदयनीयश्च^(१) अति-
 रात्रो भवति चय इमे लोका एषा लोकानामाश्रयै^(२)
 प्राणो वै प्रथमोऽतिरात्रो व्यानो द्वितीयोऽपानस्तृतीयं
 प्राणापानोद्दानेष्वान्नाद्ये प्रति तिष्ठन्ति सर्वमायुर्यन्ति

य एव विद्वाः सस्त्रयो दशरात्रमासते^(३) तदाहुर्वाग्ना
रूपा वितता (१)

यद् द्वादशाहस्ता विच्छिन्द्युर्मध्येऽतिरात्र कुर्युः-
पदासुका गृहपतेर्वाक स्यादुपरिष्ठाच्छन्दोमाना महा-
व्रत कुर्वन्ति सन्ततामेव वाचमव रुन्धतेऽनुपदासुका
गृहपतेर्वाग् भवति^(४) पशवो वै छन्दोमा अन्न महाव्रत
यदुपरिष्ठाच्छन्दोमाना महाव्रत कुर्वन्ति पशुपु चैवा-
न्नाद्ये च प्रति तिष्ठन्ति^(५) ॥ ३ ॥

वितता^(६) त्रिचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

द्वितीये द्वादशाहयाजिन प्रथमाभिहिता अथ तृतीय त्रयो
दशरात्रोऽभिधायते— एष वा आतो द्वादशाहो यत त्रयोदशरात्र
समानः स्येत्तदहर्षत्प्रायणीयश्चोदयनीयश्च^(१)—इति । योऽथ त्रयोद-
शरात्रो विधास्यमान एष एव सम्पूर्णा द्वादशाह । पूर्वस्माद्
द्वादशाहादेकदिनाधिक्येन फलाधिक्याद्दिनाधिक्ये सति केन साम्येन
द्वादशाहत्वमिति चेत् तदुच्यते— प्रायणीय उदयनीयश्चेत्युभय द्वा-
दशाहे यादृशम् तादृश मेवात्रापीति द्विविधस्याह समानत्वाद्
द्वादशाहत्वोपचार ।

अथ विशेष विधत्ते— “अतिरात्रो भवति त्रय इमे लोका
एषा लोकानामाप्तौ^(२)—इति । द्वादशाहे प्रायणीयोदयनीयो
र्द्वैवेवातिरात्रौ’ अत्र तु मध्येऽपि कश्चिदतिरात्र, तेन लोकत्रय-

प्रभृति । अत्राह कृप्ति सूत्रकारो दर्शयति— अतिरात्र पृष्ठ्य षडह
सर्वस्तोमोऽतिरात्रश्चत्वारिंशच्छन्दोमा अतिरात्र -इति । यद्यपि षतु
चतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशाख्यास्त्वथ एव छन्दोमा विद्यमाना
तथाप्यन्ताम्नोपो वृद्धीति न्यायेनाष्टाचत्वारिंशस्थावृत्त्या चतुस्र्या
प्रणीया ॥

अथ त्रयोदशरात्र विधत्ते— प्राणा वै प्रथमोऽतिरात्रा व्यानो
द्वितीयोऽपानस्तृतीय प्राणपानोदानेष्वेवान्नाये प्रति तिष्ठन्ति
भवमायुयन्ति य एव विद्वांसस्त्रयोदशरात्रमासते^(३) -इति । व्याने-
नोदानात्पी ॥ अथपलक्षितत्वाद्दानेनोपसहारो न विरुद्ध ॥

योऽथ मध्यमोऽतिरात्र तस्य छन्दोमानामधस्तात् सूत्रकार
शाखान्तरानुसारेण स्थान निदिदेश तदिदं दूषयित्वा छन्दोमा-
नामुपरि स्थान विधत्त— तदाज्जवाग् वा एषा वितता यद् द्वा-
दशाहस्ता विच्छिन्दुयन्मध्येऽतिरात्र कुर्युरूपदासुका गृहपतेर्वाक्
स्यादुपरिष्टाच्छन्दोमाना महाव्रत कुवन्ति, सन्ततामेव वाचमत्र
रन्धतेऽनुपदासुका गृहपतेर्वाग् भवति^(४) -इति । योऽथ द्वादशा-
होऽस्ति सोऽथ विस्तीर्णवाक्स्वरूप तत्रत्येव्वहसु विद्यमानाना
स्तोत्रमस्त्राणामविच्छेदस्य प्रकृतिभृते तस्मिन् द्वादशाहे कृप्तत्वात् ।
एव च सति षडहस्य छन्दोमानाश्च मध्ये यदि कश्चिदन्य सर्वस्तो-
मोऽतिरात्रोऽनुष्ठीयेत, तदानीं द्वादशाहगता कृप्ता सन्तता वाच-
मनुष्ठातारो विच्छिन्दु । तथा सति यजमानस्य वाक् उपचय-
शीला स्यात् । अतस्तत्परिहाराय छन्दामानामुपरि यद्विवाक्यमह

* एव मैष विहित सामवेदेऽपि (ता० ब्रा २३ १) ।

स्त्रिंशौ मध्यत स्तोमौ भवत् साम्राज्यमेव गच्छन्त्य-
धिराजौ भवतोऽधिराजा एव समानाना भवन्त्य^{११} -
गानावभितो भवत् परिगृहीये^{११} ॥ ४ ॥

पृष्ठानि^{११} चतुस्त्रिंशत् ॥ ४ ॥

द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदशरात्रोऽभिहित अथ चतुर्धे चतुदश-
रात्रोऽभिधीयते तक्षेत विधत्त—‘आटिद्या अक्रामयन्तोभयो-
लोक्रयोक्त्रभुधा० तित एत चन्द्रशरान्मपशन् त माहरन ते-
नायजन्त ततो वे त उभयोत्तोकथोरापुवन्स्मिन् आसुष्मिन्श्च य
एव तिरामद्वत्तुगरान्मासत उभयोरेव लोकयोक्त्रुवन्त्यस्मिन्-
श्चासुष्मिन्श्च^(१) -इति ॥

तत्राज्ञा सह्या प्रशंसति— चतुदशरात्रो भवति सप्त ग्राम्या
आपधय भग्नारण्या उभयोषामवरुद्धो^(१) -इति । ग्राम्याश्चारण्या-
श्चामहज्याख्याता ॥

प्राज्णोद्योदयनीययोर्मध्यवतीनि द्वादशमह्याकान्यहानि विधत्ते—
यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्त्यमुमेव तर्लाकमभि जयन्ति यत्पतो-
चीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तेनाकमभि जयन्ति^(१) -इति ।
रथन्तर हरेरूपवैराजशाक्तररेवतमममध्ये पृष्ठमोत्रेरुक्तान्यहानि
पृष्ठानौत्युच्यन्ते । तेषामुक्तोऽनुक्रीं परात्रोन्तम त्रिपरीतक्रम
प्रतौचीनलम्, तेन द्वैतिद्यन लोकद्वयप्राप्ति ॥

एतमेवारोहावरोहप्रकार पुन प्रशंसति— त्रयस्त्रिंशौ मध्यत

४भा ७ ४ प २ प । ‘ददकृष्ट पच्यते तनारण्यम -इति श्र
ब्रा ८ १, १ ।

स्तोमौ भवत साम्राज्यमेव गच्छन्त्यधिराजौ भवतोऽधिराजा एव
सम्प्रनाना भवन्ति^(४) -इति । त्रिवृत पञ्चदश सप्तदश एकविंश
त्रिणव त्रयस्त्रिंश -इत्येष स्तोमाना षट्स्विहारोहक्रम त्रय
स्त्रिंश त्रिणव एकविंश, सप्तदश पञ्चदश त्रिवृदित्ययमव-
रोहक्रम । एवञ्च सति एषु द्वादशस्वहस्सु मध्ये षष्ठसप्तमयोरङ्गो-
र्नैरन्तर्यण त्रयस्त्रिंशस्तोमो सम्पद्येते तन च यजमाना साम्राज्य
गच्छन्ति । किञ्चेतावन्येषा स्तोमातामधिराजौ अवाचीनाना तत्रा-
न्तभावात् । अतो यजमाना सर्वेषामन्येषा अधिराजा भवन्ति ॥

अथ प्रायणीयोदयनीयावहविंशषो विधत्ते - अतिरात्रावभितो
भवत परिगृहीत्ये^(५) -इति ॥ ४ ॥

इति श्रीमात्रणाचार्यविरचिते माधवौष वेत्थायप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमऋत्तु तृतीयप्रपाठके चतुर्थ्याऽनुवाक ॥

प्रजापति सुवर्गे लोकमैत्त देवा अन्वायन् ताना-
दित्याश्च पशवश्चान्वायन् ते देवा अब्रुवन् यान् पशून्,
पाजौविश्व त इमेऽन्वागमन्निति तेभ्य एत चतुर्दशरात्र
प्रत्याहन् त आदित्या पृष्ठै सुवर्ग लोकमारोहन्
व्यहाभ्यामस्मिन्लोके । पशून् प्रत्याहन् पृष्ठैरादित्या
अग्निंस्मिन्लोक आर्धुवन् व्यहाभ्यामस्मिन् (६)

* सामवेदऽप्यय प्रथमसप्ततुदशरात्र (ता ब्रा २३ ३) ।

† '५मस्मिन् लोक -इति सु ' मस्मिन् लोक -इति क, ख ग ।
एत मिहोत्तरत्रापि भवत्त ।

लोके पशवो^(१) य एव विद्वाःसश्वतुर्दशरात्रमासत
 उभयोरैव लोकयोर्ऋधुवन्त्यस्मिःश्चामुष्णिःश्च पृष्ठैरेवा-
 मुष्णिलोक ऋधुवन्ति त्यहाभ्यामस्मिल्लोके^(२) ज्योति-
 र्गौरायुरिणि त्यही भवतीय वाव ज्योतिरन्तरिःश्च
 गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति^(३) यदन्यत
 पृष्ठानि स्युर्विविधः* स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सवि-
 वधत्वाय (२)

ओजो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दध-
 ते^(४) बृहद्रथन्तराभ्या यन्तीय वाव रथन्तरमसौ बृह-
 दाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरैव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञ-
 स्याञ्जसायनी सुती ताभ्यामेव सुवग लोक यन्ति^(५)
 पराञ्चो वा एते सुवर्ग लोकमभ्यारोहन्ति ये पराची-
 नानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ् अहो भवति प्रत्यवरूढ्या
 अथो प्रतिष्ठित्यै (३)

उभयोर्लोकयोर्ऋद्धोत्तिष्ठन्ति^(१) चतुर्दशैतास्तासा या
 दश दशाक्षरा विराडन्न िराड् विराजैवान्नाद्यमव
 रुन्धते याश्चतस्रश्चतस्रो दिशो दिक्ष्वैव प्रति तिष्ठ^(२)न्त्य-
 तिराचावभितो भवत् परिगृहीत्यै^(३) ॥ ५ ॥

* विविधः क

अस्मि^१ न्सविवधत्वाय^२ * प्रतिष्ठित्या^३ एकविंश
शब्द ॥ ५ ॥

चतुर्थेऽनुवाके एकश्चतुर्दशरात्रोऽभिहित अथ पञ्चमेऽन्यश्चतु-
दशरात्रोऽभिधीयते तमत्र विधातु प्रस्तीति 'प्रजापति गुण्य
लोकमैत् त देवा अन्वायन् तानादित्याश्च पशवश्चान्वायन् ते
देवा अब्रुवन् यान् पशनुपाजीविष्ण त इमेऽन्वाग्मन्निति तेभ्य
एत चतुदशरात्र प्रत्यौहन् त आदित्या पृष्ठे सुवर्ग लोकमारोहन्
अहाभ्यामस्मिन्नोके पशून् प्रत्यौहन् पृष्ठैरादित्या अमुस्मिन्नोके
आध्रुवन् अहाभ्यामस्मिन्नोके पशव^(२) - इति । यदा प्रजापति
स्वर्ग गत तदा प्रजापतिमनु सर्वेऽपि देवा गता । तान देवान्
'अनु पश्चादादित्या पशवश्च गता । तान् आदित्यान् पशून्
उभयविधान् दृष्ट्वा ते देवा परस्परमिदमब्रुवन् - यान् पशनुपेत्य
मनुष्ये संहिता सर्व वयमजीविष्ण ते पशव सर्वेऽप्यस्माक पृष्ठत
एव समागता । आगतानामादित्याना पशूनाञ्च मध्ये आदित्या
स्वर्गमारोहन्तु पशव प्रतिनिवृत्य भूमौ गच्छन्तु तत्र क उपाय ?
इति विचाय एत चतुदशरात्र प्रत्यावृत्तिगुण्युक्तमनुष्ठितवन्त ।
तत्रेयमह कृप्ति - आदावकोऽतिरात्र, ततो ज्योतिर्गौरायुरित्या-
रोहरूपस्त्रिरात्र तत पृष्ठ्य षडह, तत आयुर्गौर्जातिरित्यव-
रोहरूपस्त्रिरात्र ततोऽतिरात्र इति । तस्मिन्ननुष्ठिते सति पृष्ठ-

'आध्रुवन् अहाभ्यामस्मि[१] न्सविवधत्वाय[२]' - इति ऋ, ख, ग ।

* † सामवेदे त्रयश्चतुर्दशरात्रयागा श्रुता - सर्वफलसाधन, स्वर्गसाधन,
प्रतिष्ठासाधनश्चेति, तत्राह द्वितीय (ता० ब्रा २३ ४) ।

शब्दाभिधेये षडभिरहोभिरादित्या स्वर्गमारोहन् प्रत्यावृत्ति
युक्ताभ्या अहाभ्या देवा पशुनस्मिन् लोके प्रतिनिवर्त्तितवन्त ।

। आदित्या पृष्ठे स्वर्गं प्राप्य तत्र समृद्धिं गता , पशवस्तु अहा-
भ्यामस्मिन्नलोके समृद्धिं गता ॥

तेन इदानीं विधत्ते—‘य एव विद्वान्मश्वतुदशराभ्यामत
उभयरेव लोकयोः ऋध्रुवन्यस्मिन्श्चामुष्मिन्श्च पृष्ठैरेवामुष्मिन्नलोक
ऋध्रुवन्ति अहाभ्यामस्मिन्नलोके^(१) - इति ॥

अथारोहरूपं प्रथमं अहं विधत्ते—‘ज्योतिर्गौरायुरिति अहो
भवतीत्येवमव्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोह-
न्ति^(२) - इति । ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमरूपा अहविशेषा मिलित्वा
‘अहं तेन च त्रिवसास्यान्नलोकत्रयप्राप्तिर्भवति ॥

अथ षडहगतान्यहानि विधत्ते—‘यदन्यत पृष्ठानि स्युर्विवि-
वधः स्थान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वाय ओजो वै वीथ्यं पृष्ठा-
न्योज एव वीथ्यं मध्यतो दधते^(३)’- इति । विवधशब्देनोभयत
शिक्षोपेतं क्षीराज्यादिवाही काष्ठविशेष उच्यते । तस्य चोभयतो
भारः समानः । एवमस्यत्रापि पृष्ठं षडहं आदावन्ते वा यद्येक-

* प सू० ४ ४ १७ । ‘विवधवीवधशब्दैश्च उभयतो बद्धशिक्षे स्क्लन्वाहो
काष्ठे वत्तते’-इति तत्र सि कौ । तत्र विवध इति ऋखात्प्रितच्छाखापाठ
वीवध इति दीर्घादिस्तु शाखान्तरीयः । तद्यथा— एनरत्रेव सप्तमे, नुवाक्
(३४४ पृ) ‘विवधः - इति तास्यैतरेयादिषु तु वीवध इति (ता ब्रा
४ ५, १६ १४ ११ ये ब्रा ८ १ १ आश्व ४ १ १२ ३ ।
विषदृशो विवधो ‘विवधः, विवधसदृशः सविवधः इति च विभक्तः ।
विवध इति पथग्रमध्यपाठोऽपि क्वाचित्कः ।

स्मिन् पार्श्वे भवेत्, तदा भारद्वयमास्याभावाद् विविध लक्षणभिद्
कर्म स्यात् अतो विवधसदृशत्वात् पृष्ठाख्यानि अहानि मध्ये
कत्तव्यानि । किञ्चितानि पृष्ठानि शरीरबलस्येन्द्रियसामर्थ्यस्य च
हेतुत्वात्तद्रूपाणि तस्मात्तेषां मध्यतोऽनुष्ठाने सत्योजो वीर्यञ्च मध्ये
धृतं भवति ॥

अथ तेष्वहस्सु चोदकप्राप्तानि वैरूपवैराजात्प्रामाण्यपवदितु
विधत्ते— बृहद्रथन्तराभ्या यन्तीयं वाव रथन्तरममो बृहत्पाभ्या-
मेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यन्स्थाञ्जमायनी सुती
ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति^(५)—इति । प्रथम-तृतीय-पञ्चमेष्वहस्सु
रथन्तरसाम्ना पृष्ठस्तोत्रं निष्पादनीयम् द्वितीयं चतुर्थ-षष्ठेष्वहस्सु
बृहत्साम्नेति विवेकः । अवशिष्टं वाक्यं साध्या वै देवा सुवर्ग-
कामा— इत्यस्मिन् अनुवाके (२३७ प्र) व्याख्यातम् ॥

अथ प्रत्यवरोहरूपं अहं विधत्ते— ‘पराञ्ज्ञो वा एते सुवर्गं लोक-
मभ्यारोहन्ति, ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ् अहो भवति,
प्रत्यवर्क्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोश्च ज्ज्ञोत्तिष्ठन्ति^(२)’—इति ।
‘ये यजमाना अनुक्रमगणानि पृष्ठाख्यान्धहान्यनुतिष्ठन्ति, एते यज-
माना प्रत्यावृत्तिरहिता स्वर्गमारोहन्ति । अतः स्वर्गात् प्रत्यवरो-
हय प्रत्यावृत्तं आयुर्गौर्जातिरित्येवविधं अहं कर्तव्यं । अपि
चायं अहं अस्मिन् लोके प्रतिष्ठायै सम्पद्यते । तस्मादुभयोरपि
लोकयोः समृद्धिं प्राप्यौत्कर्षणं तिष्ठन्ति ॥

अहर्गता सञ्ज्ञा प्रशमति— “चतुर्दशैतास्तासां या दश दशाचरा
विराडन्न विराड् विराजैवान्नाद्यमवरुन्भते याश्चतस्रश्चतस्रो दिशो

द्विच्छेव प्रति तिष्ठन्ति^(७) -इति । चतुर्दशरात्रक्रतुगता या रात्रय
एताश्चतुर्दशमह्याका तामा मध्ये या रात्रयो दशमह्याक , ताभि
माभ्याद्विराड्द्वारान्नप्राप्ति याम्बुपरिष्ठाच्चतस्रो रात्रय
ताभि सङ्ख्यमाभ्याच्चतुर्दिक्षु प्रति तिष्ठन्ति ॥

अथ प्रायणीयोदयनौया विधत्ते- अतिरात्रावभितो भवत
परिगृहीत्यै^(८) -इति ॥ ५ ॥

इति श्रीमायणाचायविरचिते माध्वीये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाक ॥

इन्द्रो वै सहड् देवताभिरासीत् स न व्यावृत्त-
मगच्छत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एत पञ्चदशरात्र
प्रायच्छत्तमाहरत्तेनायजत् ततो वै सोऽन्याभिर्देवता-
भिर्व्यावृत्तमगच्छच्च एव विद्वांसः पञ्चदशरात्रमासते
व्यावृत्तमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छन्ति^(१) ज्योतिर्गै-
रायुरिति अहो भवतीय वाव ज्योतिरन्तरिक्षम् (१)

गौरसावायुरेष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्यसञ्च वा
एतद्यद्वृच्छन्दोम यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सञ्च देवता
एव पृष्ठैरव रुन्धते पशून् छन्दोमै*रोजो वै वीर्यं
पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति

तिष्ठन्ति^(१) पञ्चदशरात्रो भवति पञ्चदशो वज्रो वज्र-
मव भ्रातृव्येभ्य प्र हर^(२)न्त्यतिरात्रावभितो भवत
इन्द्रियस्य (२)

परिगृहीत्यै^(३) ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षमिन्द्रियस्यैकञ्च ॥ ६ ॥

पञ्चमे द्वितीयश्चतुर्दशरात्रोऽभिहित अथ षष्ठे पञ्चदशरात्रो-
ऽभिधीयते तमेत विधत्ते— इन्द्रो वै सदृङ् देवताभिरामोत स
न व्य वृतमगच्छत स प्रजापतिमुपाधावत तस्मा एत पञ्चदशरात्र
प्रायच्छन्तमाहरत्तेनायजत ततो वै सोऽयाभिर्देवताभिर्यावृतमग
च्छद् य एव विद्वान्म पञ्चदशरात्रमामते व्यावृतमेव पाप्मना
भ्रातृव्येण गच्छन्ति^(१) इति । देवस्वामित्वाद्दोऽपिन्द्र स्वामित्वम-
लभमानोऽन्याभिर्देवताभि समान एवामोत न तु व्यावृत्ति प्राप्त-
वान तत प्रजापति गत्वा प्रजापत्युपदेशात् पञ्चदशरात्रमनुष्ठाय
व्यावृत्ति प्राप्नोत तददन्त्येऽपि तमनुष्ठाय पाप्मना भ्रातृव्येण च
व्यावृत्ता भवन्ति ॥

तत्रैक अह विधत्ते—‘ ज्योतिर्गौरायुरिति अहो भवतीत्य वाव
ज्योतिरन्तरिक्ष गौरमावायुरेष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति^(२) -इति ॥

अथ चतुरश्रन्दोमान् पृष्ठ्य षडहञ्च विधत्ते— असत्र वा एत-
द्यदच्छन्दोम यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्र देवता एव पृष्ठैरवरु-

* सामवेदे चत्वार पञ्चदशरात्रा तेषु देवत्वप्राप्तिसाधन प्रथम ब्रह्म-
वज्रमसाधनो द्वितीय अहोनासत्रोभयफलसाधनस्तृतीय, प्रजाफलसाधन
चतुर्थ (ता ब्रा २३ ६ ६) ।

भते पशून् कन्दोमैरोजो वे वीर्यं पृष्ठानि पशवश्कन्दोमा, ओज-
 स्य वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति^(३) -इति । नात्र कन्दोमरहितस्य
 अत्रनिषेधे तात्पर्यम् किन्तु कन्दोमवत प्रशमाया तात्पर्यम् ।
 अतएव तस्य कन्दोमवत्त्वे मति प्रशस्त मत्र भवति । किञ्च पृष्ठसञ्ज्ञकै-
 रर्हाभिर्देवता प्राप्नुवन्ति, कन्दोमैश्चतुभि पशून् प्राप्नुवन्ति । किञ्च
 पृष्ठान्ना षण्णामङ्गामोजोवीयरूपत्वाच्चन्दोमाना चतुर्णामङ्गा पशुरूप-
 त्वाच्च तदनुष्ठानेनोभे ओजआदिषु प्रति तिष्ठन्ति । तस्मात् पृष्ठ्य
 षडहश्चत्वारश्चकन्दोमा इत्येतानि दशाहानि अनुष्ठेयानीत्यथ ॥

अथ ऋतुगतोमहस्मद्भ्या प्रशमति— 'पञ्चदशरात्रो भवति
 पञ्चदशो वज्रो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्य प्र हरन्ति^(४)' -इति । पञ्चदश-
 स्तोमस्य हि साहेतुत्वाद्वज्रत्वम् । तद्धेतुत्वञ्च होतृब्राह्मणे^५ समाह्वान-
 तम्— 'त पञ्चदशस्तोमो मध्यत उदहणत -इति (तै ब्रा० २ २
 २ १) । एतत्सद्भ्यामान्येन पञ्चदशरत्रस्यापि वज्ररूपत्वात् तदनु-
 ष्ठातारो भ्रातृव्येभ्यो वज्र प्रहरन्त्येव ॥

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते— अतिरात्रावभितो भवत
 इन्द्रियस्य परिगृहीत्वै^(६) इति । अस्य क्रतोरिन्द्रेणानुष्ठितत्वात्
 अत्र इन्द्रियपरिग्रह ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदाधिप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्ड तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽध्यायः ॥

यद्यपि होतृब्राह्मणमिति ऋग्वेदीयब्राह्मणस्य नमाख्यन्तरम् परं
 मिह होतृकाण्डात्मकं ब्राह्मणमित्यर्थाऽधिगन्तव्यं तत्तिग्नीयब्राह्मणे एवा-
 स्या अत्रे समाह्वानात् ।

इन्द्रो वै शिथिल इवाप्रतिष्ठित आसीत्सोऽसुरेभ्यो-
 ऽदिभेत्स प्रजापति मुपाधावत्तस्मा एत पञ्चदशरात्र
 वज्र प्रायच्छत्तेनासुरान् पराभाष्य विजित्य श्रियमग-
 च्छदग्निष्टुता पाप्मान निरदहत पञ्चदशरात्रेणौजो
 बलमिन्द्रिय वीर्यमात्मन्नधत्^(१) य एव विद्वांसः पञ्च-
 दशरात्र मासते भ्रातृव्यानेव पराभाष्य विजित्य
 श्रियङ्गच्छन्त्यग्निष्टुता पाप्मान नि (१)

दहन्ते पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रिय तीर्थमात्मन्
 दधत्^(२) एता एव पशव्या पञ्चदश वा अर्द्धमासस्य
 रात्रयोऽर्द्धमासश्च सवत्सर आप्यते सवत्सर पशवोऽनु
 प्र जायन्ते तस्मात् पशव्या^(३) एता एव सुवर्ग्या पञ्च-
 दश वा अर्द्धमासस्य रात्रयोऽर्द्धमासश्च सवत्सर आप्यते
 सवत्सर सुवर्गा लोकस्तस्मात् सुवर्ग्या^(४) ज्योतिर्गौरायु
 रिति अहो भवतीय वाव ज्योतिरन्तरिक्षम् (२)

गौरसावायुरिमान्वा लोकानभ्यारोहन्ति^(५) यद-
 न्यतं पृष्ठानि स्युर्विविधस्य स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति
 सविवधत्वायौजो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो
 दधति बृहद्रथन्तराभ्या यन्तीय वाव रथन्तरमसौ बृह-
 दाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञ-
 स्याञ्जसायनी सुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकम् (३)

यन्ति^(१) पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति
 ये पराचीनानि पष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ् चहो भवति
 ऽ एवैरुह्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयैर्लोकयोर्ऋद्धो-
 तिष्ठन्ति^२ पञ्चदशैतास्तासा या दश दशाक्षरा विरा-
 डन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते या पञ्च पञ्च
 दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठ^(३) न्यतिरात्रावभितो भवत
 इन्द्रियस्य वीर्यस्य प्रजायै (४)

पश्ना परिगृहीत्यै^(४) ॥ ७ ॥

नि^(५) रन्तरिक्ष^(६) * लोक^(७) प्रजायै^(८) द्वे च ॥ ७ ॥

षष्ठेऽनुशाके प्रथम पञ्चदशरात्रोऽभिहित अथ सप्तमे द्वितीय
 पञ्चदशरात्रोऽभिधायते तमेत विधत्ते — इन्द्रो वै शिथिल इवा-
 प्रतिष्ठित आसीत् सोऽसुरेभ्योऽविभत स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
 एत पञ्चदशरात्र वज्र प्रायच्छक्तेनासुरान् पराभाय विजित्य श्रिय-
 मगच्छदग्निष्टुता पाप्मान निरदहत पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रिय
 वीर्यमात्मन्नधत्^(१)” — इति । इन्द्र कदाचित् शिथिल योद्धमम-
 मथ सेनारहित एकाकी दरिद्र इवैकत्रावस्थातुमसुरोपद्रवरहित
 स्थानमलभमान आसीत् । सोऽसुरेभ्यो भीत सन् प्रजापत्युपदेशा-
 इज्जसमान् वक्ष्यमाण पञ्चदशरात्रकृतमनुष्ठाय तेन तानसुरान् परा-
 भूतान् हत्वा स्वयं विजित्य श्रियमाप्नोत् । तस्मिन् क्रतौ यदिद-
 मग्निष्टुदाख्य द्वितीयमह तेन स्वशैथिल्यहेतु पाप्मान निर्दग्धवान् ।

* “गच्छन्त्यग्निष्टुता पाप्मान् नि[१]रन्तरिक्ष[२] — इति क, ख, ग ।

अवशिष्टेन पञ्चदशरात्रकृतभागेन बलहेतुमोजोरूप सप्तमधातु शारीर-
बलमिन्द्रियपाटव युद्धे विजयोत्साहञ्च स्वस्मिन् सम्पादितवान् ॥

वेदन प्रशंसति—‘य एव विद्वांस पञ्चदशरात्रमासते भ्रात-
र्यानेव पराभाव्य विजित्य श्रिय गच्छन्त्यग्निष्ठुता पाप्मान निदहन्ते
पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रिय वीर्यमात्मन् दधते १’ -इति । इन्द्र-
वदन्येऽपि यजमाना फल प्राप्नवन्ति ॥

एतस्मिन् क्रतौ विद्यमाना पञ्चदशसङ्ख्याक रात्रौ प्रशंसति—
ता एव पशव्या पञ्चदश वा अद्भुमामस्य रात्रयोऽद्भुमामस्य सवत्सर
आप्यते सवत्सर पशवोऽनु प्र जायन्ते तस्मात्पशव्या^(१५) इति । अस्मिन्
क्रतो या रात्रय एता पशुभ्यो हिता तन्प्राप्तिहेतुत्वात् । कथमिति
तदुच्यते— एकस्याद्भुमामस्य पञ्चदश रात्रय सन्ति स चाद्भुमाम
क्रमेण वतमान सवत्सरत्वमापद्यते पशवश्च सवत्सरमात्र गर्भं स्थित्वा
पश्चात् प्र जायन्ते तस्मात् रात्रय सङ्ख्याद्वारा पशुहेतुभूता ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति— एता एव सुवर्ग्या पञ्चदश
वा अद्भुमामस्य रात्रयोऽद्भुमामस्य सवत्सर आप्यते सवत्सर सुवर्गा
लोकस्तस्मात् सुवर्ग्या^(१६) -इति । पूर्वाङ्करीत्या सङ्ख्याद्वारा सवत्सर-
सम्पत्तौ सत्यां स सवत्सरो वसन्तकालीनज्योतिष्टोमानुष्ठानद्वारा
स्वगप्राप्तिहेतुः । तस्मात् एता रात्रय स्वगाय हिता ॥

अथ अहविशेषा विधानव्या तत्राग्निष्ठुदाख्यमेकमहस्तुत्वैवोन्नीत-
विधिकमिति द्रष्टव्यम् ‘अग्निष्ठुता पाप्मान निदहन्ते’-इति
स्मृति पूर्वमुदाहृता (४ प०) तत ऊर्द्धं अह विधत्ते— ज्योति-
गौरायरिति अहो भवतीय वाव ज्योतिरन्तरिच गौरसावायरिमा-

न्धे लोकानभ्यारोहन्ति^(५) -इति । पूर्ववद् (३३९ पृ०) व्याख्येयम् ॥

अथ पृष्ठयषडहगतान्यहानि विधत्ते— 'यदन्यत पृष्ठानि स्युवि-
विधत्ते स्थान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वाद्यौजो वै वीथ पृष्ठा-
न्याज एव त्रीथ मध्यतो दधते वृहत्प्रथन्तराभ्यां यन्तीथ वाव
रथन्तरमसौ वृहत्प्राभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै
यज्ञम्याञ्जसायनी सृती ताभ्यामव सुवर्गं लोकं यन्ति^(६) -इति ।
एतदपि पूर्ववद् (३३९ पृ०) व्याख्येयम् ॥

आरोहरूपस्त्वहं पूर्व विहित इदानीमवरोहरूपं अहं विधत्ते—
पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठा-
न्युपयन्ति प्रत्यङ् अहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या
उभयोर्लोकयोश्चङ्घोत्तिष्ठन्ति^(७) -इति । एतदपि पूर्ववद् (३४० पृ०)
व्याख्येयम् ॥

अथ क्रतुगता रात्रिसङ्घां प्रगमति— "पञ्चदशैतान्तासा या
दश दशाक्षरा विराडन्न विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते, या पञ्च
पञ्च दिगो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्ति^(८) -इति । ऊङ्घया सह दिशा
पञ्चलम् । अन्यत् पूर्ववद् (३४ पृ) व्याख्येयम् ॥

प्राथणीयोदयनीयौ विधत्ते— "अतिरात्रावभितो भवत इन्द्रि-
यस्य वीथस्य प्रजायै पशूना परिगृह्येत्यै^(९) -इति । इन्द्रेणानुष्ठित-
त्वादिन्द्रियहेतुत्वम् वज्ररूपत्वाच्च वीथहेतुत्वम् पशव्यत्वस्य च पूर्व-
मुक्तत्वात्तस्य चोपलक्षणत्वात् प्रजापशुहेतुत्वम् ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवौषे वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाक ॥

प्रजापतिरकामयतान्नाद् * स्यामिति स एतः सप्त-
दशरात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत् ततो वै सोऽन्नादो-
ऽभवद्य एव विद्वाःस सप्तदशरात्रमासतेऽन्नादा एत
भवन्ति^(१) पञ्चाहो भवति पञ्च वा ऋतव सवत्सर
ऋतुष्वेव सवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्ति
पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धते^(२) ऽसत्र वा एतत् (१)

यदच्छन्दोम यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्र देवता
एव पृष्ठैरव रुन्धते पशून छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठा-
नि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठ-
न्ति^(३) सप्तदशरात्रो भवति सप्तदश प्रजापति प्रजा-
पतेराग्रा^(४) अतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परि-
गृहीत्यै^(५) ॥ ८ ॥

एतत्^(१) सप्तत्रिंशच्च ॥ ८ ॥

सप्तमे द्वितीय पञ्चदशरात्रोऽभिहित अथाष्टमे सप्तदशरात्रो-
ऽभिधीयते । तमेत विदन्ते— प्रजापतिरकामयतान्नाद् स्या-
मिति स एतः सप्तदशरात्रमपश्यत् तमाहरत् तेनायजत् ततो
वै सोऽन्नादोऽभवद् य एव विद्वाःस सप्तदशरात्रमासतेऽन्नादा एव
भवन्ति^(१) -इति ॥

* इह विसर्गाभाव क पुस्तके ।

। सत्र मेतत् ताग्नेऽग्नि (२३ ११) । तत्रैत पुरस्तात् परमविजय
साधन धोडशरात्र न य सत्र मप्येक विहितम् (२३ १) ।

१ अथैतदौथेव्वहस्म ज्योतिर्गौरायुरित्येवविधमङ्गाम्पञ्चक विधन्ते—
 ‘पञ्चाहो भवति पञ्च वा ऋतव सवत्सर ऋतुष्वेव सवत्सरे प्रति
 तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्ति पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव हन्वते^(१)
 -इति १ भा ६२६ ए । द्विग्राह्ये च ऋते द्वितीयज्योतिर्वर्जितोऽवशिष्ट पञ्चाह ।
 हेमन्तेशिशिरयोरेकीभावादृढानां पञ्चत्वम् * ॥

अथ पृष्ठ्य षडह चतुरश्रन्दोमाश्च विधन्ते— असत्र वा एतद्य-
 दश्रन्दोम यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्र देवता एव पृष्ठेरव
 हन्वते पशन् ऋन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवच्छन्दोमा ओज-
 स्येव वीर्यं पशुषु गति तिष्ठन्ति^(२) -इति । प्ववद्(३४२५) व्याख्येयम् ॥

क्रतुगता रात्रिमङ्गां प्रगसति— ‘सप्तदशरात्रो भवति सप्तदश
 प्रजापति, प्रजापतेराष्ट्रै^(३) -इति । आश्रावयेत्यादिसप्तदशाक्षरात्म-
 कत्वान् † प्रजापते सप्तदशत्वम् ॥

प्रायणीयोदयनीयौ विधन्ते— ‘अतिराचावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य
 परिगृह्येत्यै^(४) -इति । अन्नाद्यस्य फलत्व विधिवाक्ये स्पष्टम् ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाक ॥

* ‘पञ्चत्तवो हेमन्तेशिशिरयो समामे ’-इति ऐं ब्रा १ १ १ ।

† “क्वीश्रावयेति चतुरक्षर मस्तु श्रौषडिति चतुरक्षर, यजति ह्यक्षर,
 ये यजामह इति पञ्चाक्षर ह्यक्षरो वषटकार एष वै सप्तश्र प्रजापति”
 -इति १ भा ६२६ ए । ऐतरेयके तु “सप्तदशो वै प्रजापतिद्वादश मासा
 पञ्चत्तवो हेमन्तेशिशिरयो समामेन तावान्सकस्वर, सवत्सर प्रजापति”
 -इति ए सो मु १ भा १३ ए, २ भा ३५ ए ।

सा वि॒राड वि॒क्रम्या॑तिष्ठद् ब्रह्म॑णा दे॒वेघ्न॑नेनासुरे॒यु
 ते दे॒वा अ॒क्राम॑यन्तोभय॒ः स वृ॑जौमहि ब्रह्म॒ चान्श्चे॑ति
 त एता वि॒श्रु॑ति॒ राची॑रपश्यन् ततो वै त उ॒भय॑
 सम॑वृज्जत ब्रह्म॒ चान्श्च॑ ब्रह्मवर्च॑सिनोऽन्ना॒दा अभ॑वन्त
 य एव वि॒द्वाःस॑ एता आसत उ॒भय॑मेव सं वृ॑ज्जते *
 ब्रह्म॒ चान्श्च॑ (१)

ब्रह्मवर्च॑सिनोऽन्ना॒दा भ॑वन्ति^(१) द्वे वा ए॒ते वि॒राजौ
 तयो॑र॒व नाना॑ प्रति॒ तिष्ठ॑ति वि॒शो वै पुरु॑षो दश
 ह॒स्त्या अ॒ङ्गुल॑यो दश॒ पद्य॑ । या॒वाने॑व पुरु॑प॒स्तमा॑क्षोत्ति॒
 ष्ठन्ति॑^(२) ज्योति॑र्गो॒रायु॑रिति॒ अहा॑ भ॒वन्तीय॑ वाव ज्यो॒
 तिर॑न्तरि॒ष्ठ गौर॑सावायु॒ग्निमाने॑व लो॒कान॒भारो॑ह
 न्यभि॑पूर्व॒ अहा॑ भ॒वन्त्यभि॑पूर्वमे॒व सुव॑र्गम् (२)

लो॒कम॒भारो॑हन्ति॒ यदन्य॑त॒ पृष्ठा॑नि॒ स्युर्वि॑विवध॒ः
 स्यान्मध्ये॑ पृष्ठा॒नि भ॑वन्ति सविवध॒त्वायौजो॑ वै वी॒र्यं
 पृष्ठा॒न्योज॑ ए॒व वी॒र्यं मध्य॑तो द॒धते॑ वृह॒द्रथ॑न्तराभ्या
 यन्तीय॑ वाव र॒थन्तर॑म॒सौ वृह॑दाभ्यामे॒व यन्त्यथो॑
 अनयो॑रेव प्रति॒ तिष्ठ॑न्त्येते वै य॒ज्ञस्या॑ञ्ज॒साय॑नी सु॒ती
 ताभ्या॑मे॒व सुव॑र्ग लो॒क य॑न्ति^(३) परा॑ञ्चो वा ए॒ते सुव॑र्ग
 लो॒कम् (३)

अभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति
प्रत्यङ् च्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या
३ शैलीकयोर्ऋद्धौत्तिष्ठ^(१) न्यतिरात्रावभितो भवतो
ब्रह्मवर्चसस्यान्नाद्यस्य परिगृहीत्यै^(१) ॥ ६ ॥

च^१ सुवर्ग^१ लोक त्रयोविंशतिश्च ॥ ६ ॥

अष्टम सप्तदशरात्रोऽभिहित अथ नवमे विंशतिरात्रोऽभि-
धीयते । तमेत विधत्ते- मा विराड् विक्रम्यातिष्ठद् ब्रह्मणा
देवेष्वन्नेनासुरे, ते देवा अकामयन्तोभयं स वृजीमहि ब्रह्म
चान्नञ्चेति त एता विंशतिं रात्रौरपश्यन् ततो वै त उभयं
समवृञ्चत ब्रह्म चान्नञ्च ब्रह्मवचमिनोऽन्नादा अभवन् य एव वि-
दां एता आसन् उभयभव स वृञ्चते ब्रह्म चान्नञ्च ब्रह्मवचमिनो-
ऽन्नादा भवन्ति^(१) -इति । दशरात्राभिसानिनो काचिद् विराड्
देवता रूपद्वयेन विभज्यातिष्ठत - देवेषु ब्रह्मवचमरूपेण असुरेषु
चान्नरूपेण । तदानीं देवा असुरेभ्योऽन्नमपनीय तदेतदुभय वयमेव
लभेमहीत्यकामयन्त । ततस्तत्साधनत्वेन वक्ष्यमाणा विंशतिमह्याका
रात्रीनिश्चित्य तदनुष्ठानेनासुरेभ्यग्नदपनीय स्वयमवाधिकेन ब्रह्म-
वचसेनाग्नेन च सम्यन्ना अभवन् । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन तत फल
प्राप्नुवन्ति । पूर्वत्राहस्वप्नप्राधान्येन सप्तदशरात्रपञ्चदशरात्रादीना-

* वृञ्चते ब्रह्म चान्नञ्च^(१) -इति क, ख ग ।

† सूत्र मेतद् विहित तागद्येऽपि (२३ १४) । अष्टादशरात्र मेकोन
विंशतिरात्र चेति सत्रद्वय मपि तत्रैतत्पुरस्तात् (२३ १२, १३) ।

मेकवचनेन निर्देशं अत्र तु क्रत्ववयवभूतरात्रिप्राधान्येन बद्धवचन-
निर्देशं ॥ -

क्रतुगता विग्रतिरात्रिमङ्ग्या प्रगमति— द्वे वा एते विराजौ
तयोरेव नाना प्रति तिष्ठन्ति विष्णो वै पुरुषो दश हस्त्या
अङ्गुलयो दश पद्या यावानेव पुरुषस्तमाप्तोत्तिष्ठन्ति^(२)—इति ।
दशमङ्ग्या विभज्यमाने द्वे एते विराजौ सम्पद्येते । तयोश्च ब्रह्म-
वचसान्नसाधनभूतयो पृथगेव प्रति तिष्ठन्ति एकैक फलमितर-
निरपेक्षत्वेनैत्र सम्पूर्णं लभत इत्यथ । अथ वा विद्वत्सभायामुपयुक्त
ब्रह्मवचसम् धनिकसभायामुपयुक्ता अन्नसमृद्धिः एव नानाविधा
प्रतिष्ठा । किं च पुरुषस्य हस्तपादगताङ्गुलिसङ्ख्यासाम्याद् यावान्
गुणसङ्घं पुरुषे सम्भावित सर्वं प्राप्नोति ॥

अथात्र नवाहानि विधत्ते— ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहा भव-
न्तीय वाव ज्योतिरन्तरिच गौरसानायुरिमानेव लोकानभ्यारो-
हन्त्यभिपूर्वं त्र्यहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति^(३) -
इति । यथा प्रथमस्त्यहो ज्योतिरादिक एव द्वितीयतृतीयावपि
ज्योतिरादिकौ न तत्र कश्चिदप्यायुरादिकोऽस्ति । एव सत्यनु-
क्रमेणैव स्वगमभ्याराहन्ति ॥

एतेषा त्र्यहाणा वक्ष्यमाणत्र्यहस्य च मध्येषु विधत्ते— यद्-
न्यत पृष्ठानि स्युविविधं स्थान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौ-
र्जो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथन्तराभ्या
यन्तीय वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव
प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सती ताभ्यामेव सुवर्गं लोक

यन्ति^(४) -इति । पूर्वोक्तेषु अहेषु योऽधमन्थस्त्यह यश्च भावो
अह तयोर्भयोमध्यवन्तिलेन विवधसाम्यम् । अन्यत पूर्ववद्
(२ * पृ०) व्याख्येयम् ॥

अथ प्रत्यवरोहरूप अह विधत्ते— 'पराञ्चो वा एते सुवर्ग
लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युप यन्ति प्रत्यङ् अहो
भवन्ति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्द्विर्जातिष्ठ-
न्ति^(५) -इति । पूर्ववद् (३४० पृ) व्याख्येयम् ॥

प्रायणीयोदयनौथौ विधत्ते— 'अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मव-
चसस्यान्नाद्यस्य पारगृहीत्यै^(६) -इति । फलद्वय विधिवाक्ये एव
विस्यष्टम् ॥

अत्र मौमामा । चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे (जै० सू० १७-१८
अधि० ८) चिन्तितम्—

स्वर्गाय वा प्रतिष्ठायै रात्रिसत्रमिहायिम ।

पूर्ववत्स्यात् प्रतिष्ठात्र श्रुता तेनाश्रुताद् * वरम् ॥

सत्रकाण्डे श्रूयते— प्रति तिष्ठन्ति ह वा एता रात्रीरूप यन्ति
-इति, ब्रह्मवचसिनोऽन्नादा भवन्ति -इति (३५० पृ०) च । द्वाद-
शाहादूङ्गभाविनस्तयोदशरात्रचतुदशरात्रादय सर्वे सत्रविशेषा ।
त्रयोदशसङ्ख्याका रात्रयो यस्मिन् सत्रविशेषे सोऽय त्रयोदशरात्र
इति समुदायप्राधान्येनैकवचनान्ततन्ना प्रायेण निर्देशो भवति,
कश्चित्तु समुदायिना रात्रिविशेषाणां प्रत्येका प्राधान्यमभ्युपेत्यैक

* "अतावेहाश्रुताद्" क, ख ।

† नास्त्येतत्पद क ख पुस्तकयो ।

एव मन्त्रविषेणो बद्धवचनान्तेन रात्रिशब्देनाम्नायने तद्यथा— 'त
 एता विप्रशतिः रात्रौरपश्यन् -इति (३५० पृ०) । तादृशे रात्रिसन्ने
 विश्वजिज्ञास्येन स्वर्गं फलत्वेन कल्पनीय इति प्राप्ते, ब्रूम — अस्य
 रात्रिमन्त्रविधेस्तावकेऽथवादे प्रतिष्ठा श्रुता सा चास्मिन् वाक्येऽत्यन्त-
 मश्रुतात् स्वगात प्रत्यामन्ना तस्मात् प्रतिष्ठाकामो रात्रिमन्त्र कुत्या-
 दित्येव प्रतिष्ठैव फलत्वेन कल्पनीया -इति ॥ ८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवौषे वेदाथप्रकाशे
 तैत्तिरीयमहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाक ॥

असावादि॒त्योऽस्मि॒ल्लोक* आसीत्त दे॒वा पृ॒ष्ठै परि-
 गृह्य॑ सुव॒र्गं लो॒कम॑गमयन् परै॑र॒वस्ता॒त्यरि॑गृह्णन् दि॒-
 वाकी॑त्येन सुव॒र्गे लो॒के प्रत्य॑स्थापयन् परै॑ पर॒स्तात्य॑रि-
 गृह्णन् पृ॒ष्ठैरु॒पावा॑रोहन्त्स वा असावादि॒त्योऽमु॑ष्मि॒ल्लोके
 परै॑रु॒भय॑त परि॑गृहीतो^(१) यत पृ॒ष्ठानि॑ भव॒न्ति सुव॑र्गं
 मे॒व तैर्लो॑क यज॑माना यन्ति परै॑र॒वस्ता॒त्यरि॑ गृह्णन्ति
 दि॒वाकी॑त्येन (१)

सुव॒र्गे लो॒के प्रति॑ तिष्ठन्ति परै॑ पर॒स्तात्य॑रि॑ गृह्णन्ति
 पृ॒ष्ठैरु॒पावा॑रोहन्ति^(२) यत्पर॑ पर॒स्तान्न॑स्य परा॑ञ्चः सुव॒-
 र्गाल्लो॑कान्निष्पद्येरन् यदव॑स्तान्न॑स्य प्र॒जा निर्द॑हेयु-

* 'ऽस्मिन् लोक' -इति क, ख, सु० । एवमिद्वोत्तरत्रापि ।

रुभितो दिवाकीर्त्यं परस्सामानो भवन्ति सुवर्ग एवै-
नाल्लोक उभयतं परि गृह्णन्ति^(३) यजमाना वै दिवा-
कीर्त्यं सवत्सर परस्सामानोऽभितो दिवाकीर्त्यं पर-
स्सामानो भवन्ति सवत्सर एवोभयतं (२)

प्रति तिष्ठन्ति^(४) पृष्ठ वै दिवाकीर्त्यं पार्श्वं परस्सा-
मानोऽभितो दिवाकीर्त्यं परस्सामानो भवन्ति तस्माद्-
भितं पृष्ठ पार्श्वं भूयिष्ठा ग्रहा गृह्णन्ते भूयिष्ठं शस्यते
यज्ञस्यैव तन्मध्यतो ग्रन्थि ग्रन्थिविस्रसाय^(५) सप्त
गृह्णन्ते सप्त वै शौर्षण्या प्राणा प्राणानेव यजमानेषु
दधन्ति^(६) यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्त्यमुमेव तैर्लो-
कमभ्यारोहन्ति यदिम लोक न (३)

प्रत्यवरोहेयुरुहा माद्येयुर्यजमाना प्र वा मीयेरन्
यत प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोक प्रत्य-
वरोहन्त्यथो अस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठन्त्यनुन्मादा^(७)
येन्द्रो वा अप्रतिष्ठित आसीत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
एतमेकविंशतिरात्र प्रायच्छत्तमाहरत्तेनायजत् ततो
वै स प्रत्यतिष्ठद् ये बहुयाजिनोऽप्रतिष्ठिता (४)

स्युस्त एकविंशतिरात्र मासीरन् द्वादशं मासम्
पञ्चत्वंस्तय इमे लोका असावादित्य एकविंश एता-
वन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्यसा-

वादि॒त्यो न व्य॑रोच॒त् स प्र॒जाप॑तिमु॒पाधा॑वत्त॒स्मा ए॒त्-
मे॒कवि॑श॒तिरा॒च प्राय॑च्छ॒त्तमा॑ह॒रत्ते॑ना॒यज॑त् ततो॒ वै
सोऽरो॑च॒त् य ए॒व वि॒द्वा॒स॑ एकवि॑श॒तिरा॒च मा॑स॒ते (५)

रोच॑न्त ए॒वैक॑वि॒शति॑रा॒चो भ॑वति॒ रुग्वा॑ एकवि॒शो
रुच॑मे॒व गच्छ॑न्त्यथो॒ प्रति॑ष्ठामे॒व प्रति॑ष्ठा च्छे॒कवि॑-
शोऽति॑रा॒चाव॑भि॒तो भ॑वतो ब्रह्म॒वर्च॑सस्य॒ परि॑गृही-
त्यै^(१) ॥ १० ॥

दि॒वाकी॑र्त्ये^(१) नो॒भ॒यतो॑ * ना^२ प्रति॑ष्ठिता^(४) आ-
स॑त्^(५) एक॑वि॒शति॑श्च ॥ १० ॥

नवमेऽनुवाके विशतिराचोऽभिहित, अथ दशमे एकविशति-
राचोऽभिधीयते। तत्र तावदियमह कृत्ति - आदावतिराच तत
पृष्ठ्य षडह तत खरसामानस्त्रयोऽहविशेषा, ततो दिवाकीर्त्य-
मेकमह पुनरपि त्रय खरसामान पुनरपि पृष्ठ्य षडह, ततो
ऽतिराच इति। तमिम विधात् प्रस्तौति- असावादित्योऽस्मि-

* गृह्णन्ति दिवाकीर्त्ये [१] नोभयतो [२] - इति क, ख ग ।

† सामवेदे द्वौ एकविशतिराचौ (ता ब्रा २३ १५, १६) तत्र
पशुफलसाधन प्रथम, ब्रह्मवर्चसफलसाधनो द्वितीय, स एवैष तदी
याह कृत्तिसाम्यात् ।

‡ 'अतिराच, पृष्ठ्य षडहस् त्रय खरसामानो, दीवाकीर्त्य महस,
त्रय खरसामान, पृष्ठ्य षडहस, त्रयस्त्रिंशारम्भणोऽतिराचो ब्रह्मवर्चस
कामा उपेय' - इति ता० ब्रा० २३ १६ ।

लोक आसीत् त देवा पृष्ठे परिगृह्य सुवर्ग लोकमगमयन् परै-
 रवस्तात्पर्यगृह्णन् दिवाकीर्त्येन सुवर्गं लोके प्रत्यभ्यापयन् एर
 'स्तात्पर्यगृह्णन् पृष्ठैरूपावारोह त्व वा अभावादित्योऽमुष्मिलोके
 परैरुभयतः परिगृहीत (१) -इति । अमौ स्वर्गं दृश्यमान आदित्य
 पुरी भूलोक एव तिष्ठति स्म तम आदित्य देवा परिगृह्य प्रष्टाख्यै
 षड्भिरहोभि स्वर्गं प्रापितवन्त । तत्र च परशब्देन स्वरसामशब्देन
 च तत्र तत्र व्यवहियमाणे त्रिभिरहोभि 'अवस्तात् पयगृह्णन्
 आदित्यो यथाधस्तान्नागच्छति तथा व्यवधानं कृतवन्व । परशब्दा-
 भिधेय किञ्चित्त्वाम तेन साम्ना निष्पाद्यमाना अहविशेषा परा'
 इत्युच्यन्ते । तथा दिवैव कीर्त्तनीय किञ्चित्त्वामां, तेन च निष्पा-
 द्यमहरपि दिवाकीर्त्यम् इत्युच्यते । तेन चाङ्गा तमादित्य स्वर्गं
 प्रतिष्ठापितवन्त । पुनरप्यनुष्ठीयमानै परशब्दाभिधेयैरहोभि पर-
 स्तात् आदित्य पयगृह्णात् यथा तत ऊद्भूमादित्यो न गच्छति
 तथा प्रतिबन्धं कृतवन्त । एव कृत्वा पुनरनुष्ठीयमानै पृष्ठाख्यै

* तच्च 'यज्जायथा अपूर्वा' -इयस्या (आ० आ २ ७) योनावत्य
 ब्रम (आ० गा ३ २ ६) आषे ब्रा ३ १६ द्रष्टव्यम् । खराख्य
 च तदेव ता ब्रा ४ ५ १-४ द्रष्टव्यानि । खराख्यानि योनिसामानि
 चत्वारि (आ० गा ३ २ ६-१२), तोत्रसामानि तु अष्टौ ऊह्ये (२
 १ ३-१) द्रष्टव्यानि ।

† अत्रत्यसायणभाष्यदर्शनादवगम्यते अत्र किञ्चिद् दिवाकीर्त्य नाम साम,
 ताङ्गप्रभाष्यदर्शनात्तु (४ ६ १२) बुध्यते आजाम्नाजादीनामेव साम्ना
 दिवाकीर्त्यत्वमिति । तानि च ऊह्यसवत्सरपवगतानि (३ १ ११-२) ।

षड्भिरहोभि स्वर्गादुपावरोहण । सोऽमौ दिवि दृश्यमान आदित्य-
स्वर्गं लोके पराख्यैरहोभिरुभयतो नियमितत्वान्नोद्ध गच्छति ना-
प्यधस्ताटागच्छति ॥

तान्येतान्यहानि त्रिधत्ते— 'यत प्रष्टाभि भवन्ति सुवगमेव
तैलोक यजमाना यन्ति परैरवस्तात्परि गच्छन्ति दिवाकौर्त्येन सुवर्गे
लोके प्रति तिष्ठन्ति परै परस्तात्परि गच्छन्ति पृष्ठेरुपावराहन्ति^(१) ' -
इति । आदित्यवाक्यवद् यजमानवाक्य व्याख्येयम् ॥

दिवाकौर्त्यस्योभयतोऽनुष्ठेयान् पराख्यानहविशेषान् व्यतिरेक-
मुखेन प्रगच्छति— यत्परे परस्मान् स्यु पराञ्च सुवगात्तोकान्निष्प-
द्येरन् यदवस्थान् स्यु प्रजा निदहेयुरभितो दिवाकौर्त्य परस्मा-
मानो भवन्ति सुवग एवैनात्तोक उभयत परि गच्छन्ति^(२) -इति ।
यद्युपरितना पराख्या अहविशेषा न स्यु तदानी स्वगङ्गता
यजमानास्ततोऽप्युद्गमनस्य निवारकाभावात्स्वर्गादुद्ध निगच्छेयु ।
यदि चाधस्तना पराख्या नानुष्ठौयेरन् तदानी व्यवधायकाभावात्
आदित्यात्मका सर्व यजमाना भूमिवर्तिन प्रजा सर्वा निमिषेण
दहेयु । तस्माद् दिवाकौर्त्यस्य पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च परस्मामानो-
ऽनुष्ठेया ते च एनान यजमानान् स्वगमिवाधस्तादुपरिष्ठाच्च
निरुध्य स्थापयन्ति ॥

प्रकारान्तरेण दिवाकौर्त्यं परस्मामाख्यान्यहानि च प्रगच्छति—
यजमाना वै दिवाकौर्त्यः स्वत्सर परस्मामानोऽभितो दिवाकौर्त्य
परस्मामानो भवन्ति, सवत्सर एवोभयत प्रति तिष्ठन्ति^(३) -इति ।
दिवाकौर्त्यस्य यजमानस्थानीयत्वात् परस्मान्ना च सवत्सरस्थानीय-

त्वादुभयतस्तदनुष्ठाने यजमाना अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च सवत्सरदेवताया
मेव प्रति तिष्ठन्ति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रश्नमति— पृष्ठ वै दिवाकीर्त्य पार्श्व
परस्सामानोऽभितो दिवाकीर्त्य परस्सामानो भवन्ति तस्मादभित
पृष्ठ पार्श्वे भूयिष्ठा ग्रहा गृह्यन्ते भूयिष्ठः शस्यते यज्ञस्यैव तन्मध्यतो
ग्रन्थि ग्रथ्नन्थविस्त्रमाय^(५) -इति । यथा लोके पुरुषस्य पृष्ठभागो
मध्यवती पार्श्वभागवुभयतो वत्तिनौ एवमत्रापि दिवाकीर्त्य पृष्ठ-
स्थानीयम् परस्सामानस्तदुभयपार्श्वस्थानीया । किं चैतस्मिन् दिवा-
कीर्त्ये परस्सामयुता । अनियाद्या ग्रहा अपि भूयिष्ठा गृह्यन्ते ।
तथा हि दिवाकीर्त्ये परस्सामानश्च गवामयने उत्पन्ना । तत्र हि
चोदकप्राप्तेभ्योऽतिग्राह्येभ्योऽधिकास्त्रयोऽतिग्राह्या ततोयकाण्डोक्ता
अज्ञस्त्वैषधीभ्य -इत्यादिमन्त्रमाध्या विहिता मन्ति तद्विहृति-
त्वाद्त्रापि तेऽधिका गृह्यन्ते । अत एव शस्त्रमण्यधिक शस्यते ।
तेनाधिकानुष्ठानेन यज्ञस्यैकविंशतिरात्ररूपस्य ग्रन्थि ग्रथ्नन्ति दृढ-
बन्धनं कुर्वन्ति तच्च यज्ञस्य विस्त्रसनपरिहाराय भवति ॥

पुनरपि दिवाकीर्त्ये विशेष दर्शयति— मत्त गृह्यन्ते मत्त
वै शीषण्या प्राणा प्राणानेव यजमानेषु दधति^(६) -इति ।
दिवाकीर्त्यांत प्रतीचीनेषु दिनेच्छेकैकस्मिन्नेकैकोऽतिग्राह्यदत्यनुक्रमेण

* “ स्था तीथौ ”-इति क, ख ।

† परस्सामानु-इति ख, “परस्सामानु-इति ग ।

‡ ता ब्रा ४ ५ ६ खड्गौ प्रथयो ।

§ इका ३ प्र ३ अ ६-६ म (इभा० १६५ ए) ।

त्रयो गृह्यन्ते उत्तरेषु दिनेषु त एवावरोहक्रमेण* गृह्यन्ते । त एते षडपि दिवाकीर्त्यदिने तथैव गृह्यन्ते । तेषा मध्ये सौर्य 'उद्युत्य जातवेदसम -इतिमन्त्रमाध्य सप्तमो गृह्यते । तदेव तस्मिन् दिने सप्ताधिका ग्रहा । ते च 'सङ्ख्यायामद्भुतगत सप्तच्छिद्रवन्ति प्राणसमा । अतस्तदनुष्ठानेन यजमानेषु प्राण न स्यापयन्ति । तदेव दिवाकीर्त्यमह प्रशस्तम् । यद्वा भृयिष्ठा ग्रहा इत्यादि गवामयनगतानामत्रत्यागा चाङ्गा प्रकृतिविकृतिभावद्योतनाय तस्मिन् दृश्यितु विधिरेवास्तु ॥

अथावरोहरूप पृष्ठयषडह विधत्ते— यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्त्यमुमेव तैर्लोकमभ्यारोहन्ति यदिम लोक न प्रत्यवरोहेयुरुद्वा माद्येयुयजमाना प्र वा मीयेरन् यत् प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोक प्रत्यवरोहन्यथो अस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठन्त्यनुन्मादाय^(१) -इति । दिवाकीर्त्यसदृशेभ्य परस्सामभ्य पूर्वमनुष्ठितानि पराचीनानि आरोहरूपाणि यानि पृष्ठसामान्यहानि सन्ति तैयजमाना स्वर्ग लोकमारोहन्येव । अत ऊर्ध्वमिम लोक प्रति अथवरोहसाधनानि कानि चिदहानि नानुतिष्ठयु तदानीं ते यजमाना एत लोकव्यवहारक्रम विस्मृत्योन्मत्ता मृता वा भवेयु । तस्मात् प्रतीचीनानि अवरोहरूपाणि पृष्ठाख्यान्यहान्यनुष्ठेयानि तै अहोभरिम लोक प्रत्यवरोहन्ति अपि चास्मिन् लोके प्रतिष्ठिता अनुन्मत्ताश्च भवन्ति ॥

* 'एवाहोरात्रक्रमेण -इति ख ।

† ३४७ ए । 'एळसामानि २ ६ ए १ प , § टीप्यन्याश्च द्रष्टव्यानि

पूर्व सुवगमेव तैर्लोक यजमाना यन्ति'-इत्यादिना
 (३ प्र० ४०) क्रत्वयवानामहविशेषाणा फलोपन्यासमुखेन स्वर्गाश्च-
 म क्रतुविहित, अथ प्रतिष्ठायमिम क्रतु विधत्ते- 'इन्द्रो वा
 अत्रातिष्ठत आसीत् स प्रजापतिसुपाधावत् तस्मा एतमेकविंश-
 श्रतिरात्र प्रायच्छत् तमाहरत् तेनायजत् ततो वै स प्रत्यतिष्ठद्
 ये बह्वयाजिनोऽप्रतिष्ठिता स्युस्त एकविंशतिरात्रमासीरन् द्वादश
 मासा पञ्चत्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एता-
 वन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव यथापूर्व प्रति तिष्ठन्ति^(८) -इति । पुरा
 यथेन्द्र प्रजापत्युपदेशादिम क्रतुमनुष्ठाय प्रत्यतिष्ठत् एव बह्वयागान
 कृत्वाप्यप्रतिष्ठिता यजमाना एत क्रतुमनुष्ठायार्हगतैकविंशतिसङ्ख्या-
 साम्याद् द्वादशमासाभिमानिदेवस्थानेषु पञ्चस्त्रुत्वभिमानिदेवस्थानेषु
 त्रिषु पृथिव्यादिलोकेषु एकस्मिन्नादित्यलोके चैतेष्वेकविंशति-
 स्थानेषु* यथापूर्व प्रति तिष्ठन्ति तल्लोकावामिन सर्वे प्राणिनो यथा
 प्रतिष्ठिता, तद्वत् प्रति तिष्ठन्तीत्यथ ॥

एव प्रतिष्ठार्थं क्रतु विधाय फलान्तराथ पुनविधत्ते - "असावा-
 दित्यो न व्यरोचत, स प्रजापतिसुपाधावत् तस्मा एतमेकविंशति-
 रात्र प्रायच्छत्तमाहरत्तेनायजत् ततो वै सोऽरोचत य एव
 विद्वांस एकविंशतिरात्रमासते, रोचन्त एवैकविंशतिरात्रो
 भवति रुग्वा एकविंशो रुचमेव गच्छन्त्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा
 श्वेकविंश^(९) -इति । पुरा कदाचिदादित्य सुवभान्वाख्येनासुरेण

“द्वादश मासा पञ्चत्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश” -इति
 ता ब्रा ४ ६ ४ ।

तमसा विद्धोऽन्येन वा मेघहिमादिना निरन्तरमावृत सन् विशेषेण
नादीष्यत * । तत प्रजापत्युपदेशात् एत क्रतुमनुष्ठायादीष्यत ।
तद्ददन्येऽपि यजमाना पूर्वं विद्याधनादिभिर्मनुष्येष्वप्रकाशमाना एत
क्रतुमनुष्ठाय पश्चात् प्रकाशन्ते । किञ्चात्राज्ञामेकविशतिसङ्ख्यासङ्गा
वाक्तेनेकविशतिस्रोमेन ऋद्धिप्रकाशहेतुत्वाद् ब्रह्मवचस परिगृही-
तम् । स च त्रिवृदाद्यपेक्षया प्रौढत्वाद्दीप्यमान इव । अतस्तत्साम्या-
देतदनुष्ठायिनोऽपि प्रकाश प्राप्नुवन्ति एकविशतिस्रोमस्येतरप्रतिष्ठा-
धारत्वात् † ॥

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—“अतिरत्रानभितो भवतो
ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै^(१)—इति । अस्य विद्यादिप्रकाशहेतुत्वाद्
ब्रह्मवचसमत्र परिगृहीत भवति ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाक ॥

अर्वाङ् यज्ञ सङ्गामत्वमुष्मादधि मामभि । ऋषीणा
य पुरोहित^(१) । निद्वैव निवीर हृत्वा विष्कन्थ तस्मिन्

* “सर्वाङ्गिर्वा आमर सूर्य तमसाविध्यत, तस्मै देवा प्रायश्चित्तमैच्छन्त
एतय अविन्दन्ताभिरस्मात्तमोऽपाघ्नन अप तमो व्रते य एता उप यन्ति”
—इति ता ब्रा २३ १६ १-३ ।

† “एकविशो भवत्येकविशो वा अस्य भुवनस्यादित्य — मध्यत एत
यस्यस्य प्रति तिष्ठन्ति —इति ता ब्रा० ४ ६ ३-५ ।

हीयता योऽस्मान् द्वेष्टि । शरौर यज्ञशमल कुसीदु
 तस्मिन्त्सीदतु योऽस्मान् द्वेष्टि^(२) । यज्ञ यज्ञस्य यत्तेज-
 स न सङ्गाम् मामभि । ब्राह्मणानृत्विजो देवान् यज्ञस्य
 तपसा ते सवाहमा हुवे^(३) । इष्टेन पक्वमुप (१)

ते हुवे सवाहम । सन्ते वृञ्जे सुकृतः सम्प्रजा पशून्^(४) ।
 प्रैषान्त्सामिधेनीराघारावाज्यभागावाश्रुतम्रत्याश्रुत-
 मा शृणामि ते । प्रयाजान् याजान्स्विष्टकृतमिडामा-
 शिष आ वृञ्जे सुव^(५) । अग्निनेन्द्रेण सोमेन सरस्वत्या
 विष्णुना देवताभि । याज्यानुवाक्याभ्यामुप ते हुवे
 सवाह यज्ञमा ददे ते वषट्कृतम्^(६) । स्तुतः शस्त्र प्रति-
 ग् र ग्रहमिडामाशिष (२)

आ वृञ्जे सुव पत्नीसयाजानुप ते हुवे सवाहः
 समिष्टयजुरा ददे तव^(७) । पशून्सुतम्पुरोडाशान्त्सव-
 नान्योत यज्ञम् । देवान्सेन्द्रानुप ते हुवे सवाहमग्नि-
 मुखान्त्सोमवतो ये च विश्वे^(८) ॥ ११ ॥

उप^(१) शिषो^(२) * द्वात्रिंशच्च ॥ ११ ॥

दशमेऽनुवाके एकविंशतिरात्रोऽभिहित अथावशिष्टेष्वनुवाकेषु
 अश्वमेधगतः मन्त्रा उच्यन्ते । तत्रास्मिन् अनुवाके आप्याख्यानाम्

* उप[१] ग्रहमिडामाशिषो[२] -इति क ख ग ।

अष्टाङ्गतीना मन्वा उच्यते । अत एव ब्राह्मणे विनियोग पद्यते-
'अर्वाङ् यज्ञ सङ्गामतु -दत्याप्तीर्जुहोति' -इति * ॥

तत्र प्रथमामाह- अर्वाङ् यज्ञ सङ्गामत्वमुष्मादधि मामभि ।
ऋषीणा य पुरोहित^(१) -इति । य अश्वमेधाख्ये यज्ञे, स
ऋषीणा' ज्ञानवता प्रवसिद्भाना यजमानाना 'पुरोहित' सर्वाथ-
साधनभावेन पुरस्तादवस्थापित । स यज्ञे अमुष्मात् मद्भ्यतिरिक्ताद्
देवदत्तादेयजमानात् अपक्रम्य मामभि मामुद्दिश्य अर्वाङ् अभि-
मुख्य सन् 'अधि सङ्गामतु आधिक्येनादरातिशयेन सम्यगागच्छतु ॥

अथ द्वितीयामाह- 'निर्देव निवोर कृत्वा विष्कन्ध तस्मिन्
होयता योऽस्मान् द्वेष्टि । शरीर यज्ञगमल कुमीद तस्मि त्सीदतु
योऽस्मान् द्वेष्टि^(२) -इति । य पुरुषोऽस्मान् द्वेष्टि तस्य शरीर
निर्देवादिविशेषणविशिष्ट कृत्वा तस्मिन् द्वेषिणि पुरुषे 'होयता
होनत्वेनावस्थाप्यताम् । कौदृग शरीरम् > निदेव निगता यज्ञाङ्ग-
भूता देवा यस्मात् त निर्देवम् देवताभक्तिरहितमित्यथ । निगता
वौरा पुत्रा भृत्याश्च यस्मात्त निवोरम् । विरूपा स्कन्धाद्यवयवा
यस्य त विष्कन्धम् । किञ्च योऽस्मान् द्वेष्टि तस्मिन् द्वेषिणि पुरुषे
यज्ञगमल यज्ञानुष्ठाने मलिनम् कदाचिदप्यनुष्ठानरहितमित्यथ ।
तादृग यत कुमीद निरन्तर धनवृद्ध्याद्यजनेन * यत जीवन तत
सीदतु द्वेषी पुमान् यज्ञे विमुख केवलो वणिग् भूत्वा यथा-
कर्थाञ्चित् तिष्ठत्वित्यथ ॥

* 'अर्वाङ् यज्ञ सङ्गामत्वित्याप्तीर्जुहोति । सुवगस्य लोकस्याधे' -इति
३ ८ १७ ६ । 'स्वग आप्यते याभिन्ता आप्तय -इति तत्र स भा ।

अथ तृतीयामाह—“यज्ञ यज्ञस्य यन्तेजस्तेन सङ्ग्राम मामभि ।
ब्राह्मणानृत्विजो देवान् यज्ञस्य तपसा ते सवाहमा ऊवे^(३) -इति ।
अश्वमेधाख्य यज्ञ ।’ सम्यगनुष्ठितस्य यज्ञस्य तव यत तेज ’
फलम् तेन फलेन सह मामभि सङ्ग्राम अभिमुखो भूत्वा मा
प्रविश । सूयते अभिषिच्यते अत्रेत्यभिषेकयुक्तो यज्ञ सव । हे
सव । सम्यगनुष्ठितस्य ते तव तपसा सामर्थ्याननुग्रहरूपेणानुगृ-
हीतोऽह ‘ब्राह्मणान् सदस्यान् ऋत्विज अध्वर्युप्रभृतीन् देवान
यष्टव्यान् आ ऊवे इह कमण्याङ्गयामि ॥

अथ चतुर्थीमाह— इष्टेन पक्वमुप ते ऊवे सवाहम । सन्ते वृञ्जे
सुक्रतः सप्रजा पशन्^(४) -इति । हे सव यज्ञ । ते इष्टेन त्वदौ-
येन यजनेन अह पक्वमन्नम उप ऊवे समीप आङ्गयामि । ते’
तवानुग्रहात् ‘सुक्रत स वृञ्जे सम्यगावजित कुर्वे पुण्य सम्पादया-
मौत्यथ तथा प्रजा पशन् सम्पादयामि ॥

अथ पञ्चमीमाह— प्रैषा त्वामिधेनौराघारावाज्यभागावाश्रुत-
श्रत्याश्रुतमा शृणामि ते । प्रयाजानूयाजात्सिष्टकृतमिडामाशिष
आ वृञ्जे सुव^(५) -इति । प्रैषादीनि यज्ञाङ्गानि प्रसिद्धानि तानि
सर्वाणि तदत सिद्ध्यथम ‘आ शृणामि’ भवत शास्त्रमुखाच्छ्रुत्वा
सम्पादयामि । तथा प्रयाजादीनि यज्ञाङ्गानि सुव फलरूप स्वगञ्ज
आ वृञ्जे सम्पादयामि ॥

अथ षष्ठीमाह— अग्निनेन्द्रेण सोमेन सरस्वत्या विष्णुना देव-
ताभि । याज्यानुवाक्याभ्यामुप ते ऊवे सवाह यज्ञमा ददे ते
वषट्कृतम्^(६) -इति । हे सव यज्ञ । अन्यादयो ये देवा उक्ता

याश्चानुक्ता अन्या सर्वा देवता, ये च तद्देवताविषये याज्यानुवाक्यं तै सर्वै सहित अह ते त्वत्सिद्ध्यथम 'उप ऊवे समीप एवाध्वर्युप्रभृतीन् अनुष्ठातृनाङ्गयामि । तथा ते त्वत्सिद्ध्यर्थं वषट्कृत वषट्कारसहित यज्ञ कृत्स्नप्रयोगम् आ ददे स्वीकरोमि ॥

अथ सप्तमीमाह— सुतः शस्त्रं प्रतिगरं ग्रहमिडांमाग्निष आ वृञ्चे सुव । पत्नीसयाजानुप ते ऊवे सवाहः समिष्टयजुरा ददे तव^(७)—इति । स्तोत्रशस्त्रादीनि यज्ञाङ्गानि सुष फलरूप स्वगञ्ज आ वृञ्चे सवत सम्पादयामि । स्वगस्य प्राधान्यात् पुनरभिधानम् । हे सव । 'त्वत्सिद्ध्यर्थं पत्नीसयाजानुद्दिश्य उप ऊवे च्छत्विज समीपमाङ्गयामि । तथा ते तव त्वत्सिद्ध्यर्थं समिष्टयजुः स्वीकरोमि ॥

अथाष्टमीमाह— 'पशन्सुत पुरोडाशान्त्ववनान्योत यज्ञम् । देवा त्सेन्द्रानुप ते ऊवे सवाहमग्निमुखान्त्वोमवतो ये च विश्वे^(८)—इति । 'ये अग्नीषोमीयादयः पशव यश्चाभिषुत सोम ये च सवनीयपुरोडाशा, यानि च प्रातस्सवनादीनि यश्च तेनिष्पाद्य कृत्स्नो यज्ञं तान् सर्वान् आ वृञ्चे इत्यनुवचते । हे सव । ते त्वत्सिद्ध्यथमह देवान् उप ऊवे समीपमाङ्गयामि । कोदृशान् देवान्? इन्द्रेण सह वचन्त इति सेन्द्रान्, अग्निमुख येषान्नेऽग्निमुखास्तान् सोमो येषामस्ति ते सोमवतस्तान् अपि च येऽन्ये विश्व देवास्तान् सर्वानप्युप ऊवे ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके एकादशाऽनुवाक ॥

भूत भव्य भविष्यद् वषट् स्वाहा* नमः^(१) ऋक् साम्
यजुर्वषट् स्वाहा नमो^(२) गायत्री त्रिष्टुब् जगती वषट्
स्वाहा नमः^(३) पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्वषट् स्वाहा नमो^(४)-
ऽग्निं मायु सूर्यो वषट् स्वाहा नमः^(५) प्राणो व्यानो-
ऽपानो वषट् स्वाहा नमो^(६) ऽन्नं कृषिर्दृष्टिर्वषट् स्वाहा
नमः^(७) पिता पुत्र पौत्रो वषट् स्वाहा नमो^(८)
भूर्भुव (१)

सुवर्वषट् स्वाहा नमः^(९) ॥ १२ ॥

भुव^१ श्रुत्वारि^१ च ॥ १२ ॥

एकादशे आप्याख्या मन्त्रा उक्ता अथ द्वादशे पर्याप्ताख्या मन्त्रा
उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणे विनियोग श्रूयते— भूत भव्य भविष्य-
दिति पर्याप्तौर्जुहोति -इति । ॥

तत्र प्रथममन्त्रमाह— “भूत भव्य भविष्यद् वषट् स्वाहा नमः^(१)”
-इति । वषट्कारादीनि त्रीणि ब्रह्मणो नामानि एभिश्च सत्यत्व-
माख्यायते । तथा सति कालत्रयवत्तीनि सत्यानीति वाक्यार्थो
भवति । आदराथमेकाथवाचिना वषडादीना त्रयाणा प्रयोग ।
एतेभ्य स्वाहेति शेष । एव मुत्तरंश्चपि योजनीयम् ॥

तानेतानुत्तरान् मन्त्रानाह— ‘ऋक् साम यजुर्वषट् स्वाहा

* ‘वषट्स्वाहा’-इतीह सर्वत्रैव सु पाठ ।

† “भूत भव्य भविष्यदिति पर्याप्तौर्जुहोति । सुवगस्य लोकस्य पर्याप्त्य -
इति ३ ८ १७ १० । ‘स्वर्गपुत्तिर्याभिराजतिभिभवति ता पर्याप्तय -इति
तत्र सा० भा० ।

नमो गायत्री त्रिष्टुब् जगती वषट् स्वाहा नम, पृथिव्यन्तरिच
 द्यौषट् स्वाहा नमो ऽग्निर्वायु सूर्यो वषट् स्वाहा नम, प्राणो
 व्यानोऽपानो वषट् स्वाहा नमो ऽन्न कृषिटृष्टिर्वषट् स्वाहा नम पिता
 पुत्र पौत्रो वषट् स्वाहा नमो भूर्भुव सुववषट् स्वाहा नम (२९)
 -इति । वेद-च्छन्दो-लोक देव-प्राणा-ऽन्न-पितृ-व्याहृतिविषया एते-
 ऽष्टौ मन्त्रा पूर्वेण मन्त्रेण सहैतेर्मन्त्रैर्नवभि पर्याप्त्याख्या आऊनयो
 ह्येतव्या ॥ १२ ॥

इति ग्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाश
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाक ॥

आ मे गृहा भवन्त्वा प्रजा म आ मा यज्ञो विश्तु
 वीर्यावान् । आपो देवीर्यज्ञिया मा विशन्तु सहस्रस्य
 मा भूमा मा प्र हासौत्^(१) । आ मे ग्रहो भवत्वा पुरो-
 रुक् स्तुतश्स्त्रे मा विशताः समीची । आदित्या रुद्रा
 वसवो मे सदस्या सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासौत्^(२) ।
 आ माग्निष्टोमो विश्तु (१)

उक्थ्यश्चातिरात्रो मा विशत्वापिशर्वर । तिरो-
 अह्निया मा सुहुता आ विशन्तु सहस्रस्य मा भूमा
 मा प्र हासौत्^(२) ॥ ३ ॥

विश १ त्वष्टादश च* ॥ १३ ॥

* “अग्निष्टोमो वि[१]शत्वष्टादश च”—इति क ख, ग ।

पर्याग्निनामका मन्वा द्वादशेऽभिहित, अथाभूनासका होम-
मन्वास्त्रयोदशेऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणे विनियोग — “आ मे
गृहा भवन्वित्याभृजुर्ह्रांति -इति ॥

। च प्रथमामाह— “आ मे गृहा भवन्वा प्रजा म आ मा यज्ञो
विशतु वीर्यावान् । आपो देवीयज्ञिया मा विशन्तु सहस्रस्य मा
भूमा मा प्र हासीत^(१) -इति । मे मर्दर्थं गृहा ममीचीना आ
भवन्तु^२ सर्वत सम्पद्यन्ताम । तथा ‘प्रजा पुत्रादिरूपा अपि मे
मदथम् आ भवन्तु । तथा वीर्यावान् फलोपेतो अज्ञश्च माम्
आविशतु । तथा यज्ञिया यज्ञार्हा आपो देवी’ जलदेवता
माम आ विशन्तु । सहस्रस्य भूमा सहस्रमह्याकस्य धनस्य बाहुल्य
मा कदाचिदपि मा प्र हासीत मा परित्यजतु ॥

अथ द्वितीयामाह— “आ मे ग्रहो भवत्वा पुरोरुक् स्तुतशस्त्रे
मा विशताः समीची । आदित्या रुद्रा वसवो मे सदस्या सहस्रस्य
मा भूमा मा प्र हासीत^(२)”-इति । मे मर्दर्थं ‘ग्रह अपीन्द्रवाय-
वादिक, स आ भवतु सर्वत सम्पद्यताम । तथा ‘पुरोरुक्’
ग्रह गृहीतु पुरत पद्यमानो मन्त्रोऽप्या भवतु । तथा स्तोत्रशस्त्रे
अपि ‘समीची’ अनुकूले मामा विशताम् । तथा आदित्याद्या देवा
सदस्या ब्राह्मणाश्च मामा विशन्तु । सहस्रस्येत्यादि पूर्ववत् ॥

अथ तृतीयामाह— “आ माग्निष्टोत्रो विशतृक्शुश्रुतिरात्रो

* “आ मे गृहा भवन्वित्याभृजुर्ह्रांति । सुवगस्य लोकस्याभृत्वि”-इति ३
८ १७ ११ । ‘यामि स्वर्गं आ समन्ताद् भवति ता आहृतय आभुव -
इति तेच सा० मा० ।

मा विश्वापिश्वर । तिरोअङ्गिया मा सुज्जता आ विशन्तु सह-
स्रस्य मा भूमा मा प्रहासौत^(२)”-इति । सोमयागेषु प्रथमसंस्थारूपो
योऽयम अग्निष्टोम स मामा विशतु । यश्च द्वितीयसंस्थारूप
उक्थ्य 'सोऽय मामा विशतु । यश्चतुथसंस्थारूप 'अतिस्त्र' सोऽपि
मामा विशतु । कीदृशोऽतिरात्र > 'आपिश्वर अपि गतानि
प्राप्तानि श्रवया पठितव्यानि स्तोत्राणि यस्यासावापिश्वर * तथा
'तिरोअङ्गिया' अङ्गन्तिरस्त्रुत्य रात्रौ प्रयोक्तव्या अतिरात्रगता
सोमविशेषा † ते च सुष्ठु ज्जता सन्तो मामा विशन्तु । महस्रस्ये-
त्यादि पृववत ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाक ॥

अग्निना तपोऽन्वभवद् वाचा ब्रह्म मणिना रूपाणी-
न्द्रेण देवान् वातेन प्राणान्त्सूयेण द्या चन्द्रमसा नक्ष-
त्राणि यमेन पितृन् राज्ञा मनुष्यान् फलेन नादेयान्-
जगरेण सर्पान् व्याघ्रेणारण्यान् पशून् छेनेन । पत-

२े ब्रा २ सो मु २ भा २६६, २७५ ए द्रव्यम ।

† 'तिरोऽङ्गे राव्यन्तर्हिनेऽहनि भवा सोमास्तिरोऽङ्गा । आम्बिन-
शस्त्रेकथागसम्बन्धिन चमसस्था सोमा पूर्वदिननिव्यन्नत्वात् तिरोअङ्गा
इत्युच्यन्ते'-इति कात्या औ सू० २४ ३ ४२ ककभाष्यम । तथा ऋ०
स १ ४५ १ सा भा० अपि ता ब्रा १ ६ ४ सा भा द्रव्यम ।

‡ 'पशुश्छेनेन' इति ख पाठ ।

त्रिणो वृष्णाश्चानृषभेण गा वस्तेनाजा* वृष्णिनावी-
 व्रीहिणान्नानि यवेनौषधीर्न्यग्रोधेन वनस्पतीनुदुम्बरे-
 णोजं गायत्रिया क्कन्दासि त्रिवृता स्तोमान् ब्राह्म-
 णेन । १)

वाचम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मणेनैकञ्च ॥ १४ ॥

आभूनामका मन्वास्त्रयोदशोऽभिहिता अथानुभूनामकाश्चतु-
 दशोऽभिधीयन्त । तथा च ब्राह्मणे विनियोग — अग्निना तपो-
 ऽन्वभवदित्य 'भृजु होति'—इति । पाठस्तु— 'अग्निना तपोऽन्वभवद्
 वाचा ब्रह्म, मणिना रूपाणीन्द्रेण देवान् वातेन प्राणान् त्सूर्येण द्या
 चन्द्रमसा नक्षत्राणि, यमेन पितृन् राजा मनुष्यान् फलेन नादेयान्
 अजगरेण सर्पान् व्याघ्रेणारण्यान् पशून् ह्येनेन पतत्रिणो वृष्णाश्चान्
 ऋषभेण गा वस्तेनाजा, वृष्णिनावीर् व्रीहिणान्नानि यवेनौषधीर्
 न्यग्रोधेन वनस्पतीन् उदुम्बरेणोज, गायत्रिया क्कन्दासि त्रिवृता
 स्तोमान्, ब्राह्मणेन वाचम्"—इति । अथ यजमान 'अग्निना तपो-
 ऽन्वभवत्' अग्निरूपो भूत्वा तत्सामर्थ्येन सव तपो व्याप्नोति । एव-
 मुत्तरेष्वपि त्रयोविंशतिमन्त्रेषु व्याख्येयम् । द्वितीयान्तैस्तत्तदात्मकत्वं
 यजमानस्येत्युच्यते द्वितीयान्तैर्व्याप्य वरु अन्वभवदिति सर्वत्रा-

* "वस्तेनाजा"—इत्यन्तस्थादि पाठ क, सु, टी ग ।

† "अग्निना तपोऽन्वभवदित्यनुभृजु होति । सुवर्गस्य लोकस्यानुभृत्वे"—
 इति २ ८ १७ १२ । 'आभि स्वर्गोऽनुभूयते—इति तत्र सा० भा० ।

नुषज्यते । 'ब्रह्म मन्त्रज्ञातम । 'रूपाणि' प्रतिविम्बात्मकानि ।
फनेन' वृत्तगतन पक्वेन । नादेयान नदीवत् सम्पूर्णान् रसान् ।
मण्डूकादीनामिव मनुष्याणा निगरणे समथ प्रौढ सर्प 'अजगर' ।
वृषा प्रौढोऽथ । 'वाच वेदात्मिकाम् । स्पष्टमन्यत ॥ १४ ॥

इति श्रीमाथणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुदशोऽनुवाक ॥

स्वाहाधिमाधी॑ताय॒ स्वाहा॒ स्वाहाधी॑त॒ मन॑से
स्वाहा॒ स्वाहा॒ मन॑ प्र॒जाप॑तये॒ स्वाहा^(१) काय॑ स्वाहा
कस्मै॑ स्वाहा॒ कत॑मस्मै॒ स्वाहा^(२) दित्यै॑ स्वाहादित्यै॑ म॒ह्यै
स्वाहादित्यै॑ सु॒मृडी॑कायै॒ स्वाहा^(३) सर॑स्वत्यै॒ स्वाहा
सर॑स्वत्यै॒ बृह॑त्यै॒ स्वाहा॒ सर॑स्वत्यै॒ पाव॑कायै॒ स्वाहा^(४) पू॒ष्णे
स्वाहा॑ पू॒ष्णे प्र॑प॒थ्याय॑ स्वाहा॑ पू॒ष्णे न॒रन्धि॑पाय॒ स्वाहा^(५)
त्वष्ट्रे॑ स्वाहा॒ त्वष्ट्रे॑ तुरी॒याय॑ स्वाहा॒ त्वष्ट्रे॑ पु॒रुरू॑पाय॒
स्वाहा^(६) (१)

विष्ण॑वे॒ स्वाहा॑ विष्ण॑वे॒ निखुर्य॑पाय॒ स्वाहा॑ विष्ण॑वे
निभू॑य॒पाय॑ स्वाहा^(७) सर्व॑स्मै॒ स्वाहा^(८) ॥ १५ ॥

स्वाहा^(१) * दश॑ च ॥ १५ ॥

* 'पुरुरूपाय॑ स्वाहा^(१)'—इति क, ख, ग ।

अनुभूनामका मन्त्राश्चतुदशोऽभिहितः, अथ पञ्चदशे वैश्वदेवाख्या
 आहुतिमन्त्रा उच्यन्ते । कल्प — आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति
 चत्वार्योदग्रहणानि जुहोति स्वाहाधिमाधीताय स्वाहेति त्रीणि
 वेदवानि सोऽयदौचाहुतिकालो विवृद्ध सप्ताहमन्त्रहमौदग्रहणै-
 वैश्वदेवश्चोत्तरोत्तरै प्रचरति षडुत्तमेऽहन्यौदग्रहणानि जुहोति
 सत्रम्न स्वाहेति पूर्णाहुतिमुत्तमाम -इति । तत्रौदग्रहणमन्त्रा प्रथम-
 काण्डे समाह्वता * वैश्वदेवमन्त्रा इहाम्नायन्ते । ॥

तेषु प्रथमदिनमन्त्रानाह— 'स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा, स्वा-
 हाधीत मनसे स्वाहा स्वाहा मन प्रजापतये स्वाहा^(१)' -इति ।
 एते च मन्त्रा उभयतः स्वाहाकारा तत्रान्तिम स्वाहाकारो हवि-
 प्रदाी वृत्ततः प्रथमस्तु स्वाहाकारो निपाता अनेकार्था'-इति-
 न्यायेन उचितार्थं योजनीय । आ समन्ताद्भूयते स्थाप्यते मन्त्रा-
 द्यनुष्ठाननिणयोऽस्या बुद्धाविति आधि बुद्धि ता बुद्धि 'स्वाहा'
 सम्पादयामौत्यत्रोचिताय 'आधीताय तस्या बुद्धौ स्थापिताय
 मन्त्राभिमानिने देवाय 'स्वाहा स्वाहुतमिदमस्तु । तथा आधीत
 बुद्धौ सङ्गृहीत 'स्वाहा विस्मरणमन्तरेण धारयामि मनसे
 तद्धारणसमर्थायान्त करणाय स्वाहुतमिदमस्तु । तथा मन तथा-
 विधमन्त कर ॥ स्वाहा सम्पादितवानस्मि प्रजापतये तस्य मनस
 प्रेरकायु स्वाहुतमिदमस्तु ॥

* १ भा० २२५ ए ईप , पुन ४ भा ५६५ ए ६प । औदग्रहण
 मन्त्रब्राह्मणान्तु ५ भा ८६ ए ६प ।

† 'स्वाहाधिमाधीताय स्वाहेति समस्तानि वैश्वदेवानि जुहोति । समस्त
 मेव द्विषन्त आह्वयमतिक्रामति'-इति ब्रा ३ ८ १७ १३ ।

अथ द्वितीयदिनगतान्मन्त्रानाह— 'काय स्वाहा, कस्मै स्वाहा क्तमस्मै स्वाहा^(१)'—इति । प्रथममन्त्रगत क शब्द प्रजापति-वाचक , 'को ह वै नाम प्रजापति '—इतिअथन्तरात् (ब्रा० २ २ १० २ *) । द्वितीयमन्त्रगतस्तु क-शब्द सवनामन्त्रात् प्रशस्तवाची तेन चावज्ञान लक्ष्यते ईदृशोऽयमिति केनापि ज्ञातु मशक्य इत्यथ । क्तम-शब्दो बह्वना मध्ये निर्द्धारणप्रश्ने वक्तते तेन च सर्वेषु देवेषु मध्ये शास्त्रविचारेण निर्द्धारणोपस्वरूप इत्युक्तं भवति ॥

अथ तृतीयदिनगतान्मन्त्रानाह— अदित्यै स्वाहा ऽदित्यै मद्यै स्वाहा ऽदित्यै सुमृडौकायै स्वाहा^(२)—इति । अदिति भूमि । 'मदी विस्तीणा । सुमृडौका सुखप्रदा ॥

अथ चतुर्थदिनगतान्मन्त्रानाह— 'सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै वृहत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा^(४)—इति । 'पावकायै शोधयिष्ये ॥

अथ पञ्चमदिनगतान्मन्त्रानाह— "पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा, पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहा^(५)—इति । प्रकृष्टाय श्रौतस्मात्त-मार्गाय हित 'प्रपथ्य । नराणा धारयिता 'नरन्धिष' ॥

अथ षष्ठदिनगतान्मन्त्रानाह— त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा, त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा^(६)—इति । त्वष्ट्रे प्राप्त तुरीप' । बड्मूर्त्तिनिशेषैर्युक्तं पुरुरूप' ॥

अथ सप्तमदिनगतान्मन्त्रानाह— "विष्णवे स्वाहा, विष्णवे निरवुर्यपाय स्वाहा विष्णवे निभूयपाय स्वाहा^(७)—इति । नितरा

खुर पापरोगादिबाधमर्हन्तीति^४ निखुर्या, तेषा पाता 'निखु-
यप । विद्येश्वर्यादिराहित्येन न्यग्भावयोग्या निभूया तेषा पाता
'निभयप ॥

अथ पूर्णाङ्गतिमन्त्रमाह— ' सर्वस्मै स्वाहा^(८)—इति । सर्वप्रकार-
पालकाय स्वाङ्गतमित्यर्थ ॥ १५ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाक ॥

दङ्ग स्वाहा हनूभ्याः स्वाहोष्ठाभ्याः स्वाहा मुखाय
स्वाहा नासिकाभ्याः स्वाहाक्षीभ्याः स्वाहा कर्णाभ्याः
स्वाहा पार इक्ष्वावायैभ्य पक्ष्मभ्य स्वाहावार इक्ष्व-
वार्यैभ्य पक्ष्मभ्य स्वाहा शीर्ष्णे स्वाहा भ्रूभ्याः स्वाहा
ललाटाय स्वाहा मूर्ध्ने स्वाहा मस्तिष्काय स्वाहा केशे-
भ्य स्वाहा वहाय स्वाहा ग्रीवाभ्य स्वाहा स्कन्धेभ्य
स्वाहा कौकसाभ्य स्वाहा पृष्ठीभ्य स्वाहा पाजस्याय
स्वाहा पार्श्वभ्याः स्वाहा (१)

अःसाभ्याः स्वाहा दोषभ्याः स्वाहा बाहुभ्याः
स्वाहा जङ्घाभ्याः स्वाहा ओणौभ्याः स्वाहा ह्रीरुभ्याः
स्वाहाष्टीवङ्गाः स्वाहा जङ्घाभ्याः स्वाहा भसदे स्वाहा
शिखण्डेभ्य स्वाहा वालधानाय स्वाहाण्डाभ्याः स्वाहा

४ खुर पादतो गोषिबाधमर्हन्तीति—इति क ख ।

शेपाय स्वाहा रेतसे स्वाहा प्रजाभ्य स्वाहा प्रजननाय
 स्वाहा पद्म स्वाहा शफेभ्य स्वाहा लोमभ्य स्वाहा
 त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा माऽसाय स्वाहा स्रावभ्य
 स्वाहास्थभ्य स्वाहा मज्जभ्य स्वाहा (२)

अङ्गेभ्य स्वाहात्मने स्वाहा सर्वस्मै स्वान्ता ॥ १६ ॥
 स्वाहा^{१)} स्वाहा^{२)} षट् च* ॥ १६ ॥

पञ्चदशे वैश्वदेवाऽऽतिमन्त्रा उक्ता , अथ षोडशे पशुङ्गहोममन्त्रा
 उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्— दङ्ग स्वाहा हनूभ्याऽ स्वाहेत्यङ्ग-
 होमान् जुहोति -इति* । पाठस्तु—‘दङ्ग स्वाहा, हनूभ्याऽ स्वा-
 होष्ठाभ्याऽ स्वाहा मुखाय स्वाहा नामिकाभ्याऽ स्वाहा ऽत्वीभ्याऽ
 स्वाहा, कणाभ्याऽ स्वाहा पार इचवो ऽतार्यभ्य पद्मभ्य स्वाहा,
 ऽवार इचव पार्यभ्य पद्मभ्य स्वाहा शीर्षा स्वाहा भ्रूभ्याऽ स्वाहा,
 ललाटाय स्वाहा, मूर्द्ध्नि स्वाहा मस्तिष्काय स्वाहा केशेभ्य स्वाहा
 वहाय स्वाहा ग्रीवाभ्य स्वाहा स्कन्धेभ्य स्वाहा, कीकसाभ्य
 स्वाहा, पृष्ठीभ्य स्वाहा पाजस्थाय स्वाहा पार्श्वभ्याऽ स्वाहा
 अऽसाभ्याऽ स्वाहा दोषाभ्याऽ स्वाहा बाहुभ्याऽ स्वाहा, जङ्घा-
 भ्याऽ स्वाहा, ओणीभ्याऽ स्वाहोरुभ्याऽ स्वाहा ऽष्ठीवङ्गाऽ स्वाहा
 जङ्घाभ्याऽ स्वाहा, भसदे स्वाहा शिखण्डेभ्य स्वाहा बालधानाय
 स्वाहा, ऽण्डाभ्याऽ स्वाहा शेपाय स्वाहा रेतसे स्वाहा प्रजाभ्य

* “पार्श्वभ्याऽ स्वाहा मज्जभ्य स्वाहा षट् च”-इति क, ख ग ।

† “दङ्ग स्वाहा हनूभ्याऽ स्वाहेत्यङ्गहोमान् जुहोति । अङ्गे अङ्गे वै पशु
 षस्य पाप्मोपसिद्धि । अङ्गादङ्गादेवैन पाप्मनस्तेन मुञ्चति -इति ३ = १७ १४ ।

प्लाहा, प्रजननाय स्वाहा पद्म स्वाहा, शफेभ्य स्वाहा, लोमभ्य स्वाहा. त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा मास्राय स्वाहा स्त्रावभ्य स्वाहा ऽस्यभ्य स्वाहा मज्जभ्य स्वाहा अङ्गेभ्य स्वाहा, ऽऽत्मने स्वाहा संवभ्र स्वाहा”-इति । अत्र दन्तहन्वाद्योऽश्वस्यावयवा प्रसिद्धा । ‘इक्ष्व’ अचिरोमाणि ते च पारे उपरिभागे वर्तन्ते तस्मात् ‘पार इक्ष्व इति तदुच्यते । अवार्थेभ्य पद्मभ्य अधोभागवर्त्तिभ्य रोमभ्य उपरि वर्तन्ते एतादृशा ये मन्ति तेभ्य स्वाहेति योजनीयम् । एव पार्थेभ्य पद्मभ्य अवारे अधोभागे ये केचिदिक्ष्वो वर्तन्ते । अत्र गिरंशब्देन ललाटादधोभागो विवक्षित मृद्ध-शब्देन चोपरिभाग । तत्रत्य मास मन्तिष्कम् । वह-शब्देन रथयुगस्य वाहकप्रदेश उच्यते । ग्रीवा-शब्देन गलगता नाद्य । स्कन्ध-शब्देन गलस्थोपरिभागावयवा । कौकसा-शब्देन पृष्ठास्थिगता गलिका । पृष्टि-शब्देनोभयपार्श्वगता अस्थिविशेषा । पाजो बल तत्स्थान हृदय ‘पाजस्यम् । दो-शब्देन बाह्व-शब्देन च पूर्वपदयो-रुत्तराधरभागावुच्येते । जङ्घा शब्देन मध्यभाग । ओष्णादिशब्दे-श्चतुभि पृष्ठगतयो पादयोश्चत्वार ऊर्द्धाधोभागा उच्यन्ते । भस-च्छब्देनापानप्रदेश । शिखण्डा ऊर्द्धकेशा । बालधान पुच्छ-दण्ड । प्रजन्ममुत्पादनसामर्थ्यम् । अङ्गान्यनुक्तावयवा । आत्मा’ तत्र जीव । सर्वं हतत्त्वशरीरम् । एतै पञ्चाग्रन्मन्त्रैरङ्गहोमान् कुर्यात् ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदान्तप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाक ॥

अञ्जयेताय स्वाहाञ्जिसक्थाय स्वाहा शितिपदे स्वाहा
 शितिककुदे स्वाहा शितिरन्ध्राय स्वाहा शितिपृष्ठाय
 स्वाहा शित्यस्राय स्वाहा पुष्पकर्णाय स्वाहा शित्यो-
 ष्ठाय स्वाहा शितिभ्रवे स्वाहा शितिभसदे स्वाहा श्वेता
 नूकाशाय स्वाहाञ्जये स्वाहा लनामाय स्वाहासित-
 न्नवे स्वाहा कृष्णैताय स्वाहा रोहितैताय स्वाहारुणै-
 ताय स्वाहेदशाय स्वाहा कोदशाय स्वाहा तादशाय
 स्वाहा सदशाय स्वाहा विसदशाय स्वाहा सुसदशाय
 स्वाहा रूपाय स्वाहा (१)

सर्वस्मै स्वाहा ॥ १७ ॥

स्वाहा * द्वे च ॥ १७ ॥

षोडशोऽनुवाके अङ्गहोममन्त्रा उक्ता अथ सप्तदशाष्टादशयो
 रूपहोममन्त्रा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—‘अञ्जयेताय स्वाहा
 कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहेत्यप्ररूपाणि जुहोति -इति । तत्रै-
 कानुवाकगतानाह—‘अञ्जयेताय स्वाहा ऽञ्जिसक्थाय स्वाहा शिति-
 पदे स्वाहा शितिककुदे स्वाहा शितिरन्ध्राय स्वाहा, शितिपृष्ठाय
 स्वाहा शित्यस्राय स्वाहा पुष्पकर्णाय स्वाहा शित्योष्ठाय स्वाहा
 शितिभ्रवे स्वाहा, शितिभसदे स्वाहा श्वेतानूकाशाय स्वाहा, ऽञ्जये

* ‘रूपाय स्वाहा।^१ -इति क ख, ग ।

† ३ ८ १७ १५ । ‘रूपैरेवैनं समद्ध्यति इति तच्छेष

स्वाहा ललामाय स्वाहा ऽसितञ्जवे स्वाहा कृष्णताय स्वाहा रोहि
 तैताम्र स्वाहा ऽरुणैताय स्वाहेदृशाय स्वाहा कौदृशाय स्वाहा तादृ-
 शाय स्वाहा सदृशाय स्वाहा विमदृशाय स्वाहा सुसदृशाय स्वाहा
 रुणाय स्वाहा भवस्ये स्वाहा -इति । अञ्जि शुक्र एत सान्ध्यो
 वण अञ्जिश्वासावेतश्चेति अञ्जयेत मिश्रवण इत्यथ । अञ्जिमव्य
 श्वेदारुण । श्रिति श्वेत तादृशपादयुक्त श्रितिपात् । ककुदाद-
 योऽपि श्वेता यश्चेति योज्यम । 'रन्ध्राणि कणादिच्छिद्राणि ।
 पुष्पाकारलक्षण कणयोयस्यासौ पुष्पकण । श्वताभ्या भूभ्या युक्त
 श्रितिभु । श्वेतेनापानेन युक्त श्रितिभमत । अनूकाश चक्षु-
 प्रदेश । अञ्जि श्वेतकृत्तन्नगरौर । ललाटश्वैत्ययुक्तो ललाम ।
 कर्णाजानुयुक्त असितञ्जु । कृष्णमिश्रसान्ध्यवणयुक्त कृष्णैत ।
 जपाकुसुमवदत्यन्तरागयुक्त सान्ध्यो वणो लोहितैत * । ईषदारुण्य-
 युक्त सान्ध्यो वण अरुणैत । इदमिति स्पष्टत्वेनावभासमानाकार
 ईदृश । किमित्यनिश्चितत्वेनावभासमान कौदृश । दूरस्यदृष्टान्ते-
 नोपमौयमान तादृश' । समीपस्यदृष्टान्तेनोपमौयमान सदृश ।
 उपमारहितो विमदृश । सुखेनापमातु शक्य सुसदृश । आकार-
 सामान्य रूपम । अनुक्तमङ्गहाय सवशब्द ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाक ॥

कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहा पिशङ्गाय स्वाहा
 सारङ्गाय स्वाहारुणाय स्वाहा गौराय स्वाहा बभ्रवे
 स्वाहा नकुलाय स्वाहा रोहिताय स्वाहा शोणाय
 स्वाहा श्यावाय स्वाहा श्यामाय स्वाहा पाकलाय
 स्वाहा सुरूपाय स्वाहानुरूपाय स्वाहा विरूपाय स्वाहा
 सरूपाय स्वाहा प्रतिरूपाय स्वाहा शबलाय स्वाहा
 कमलाय स्वाहा पृश्नये स्वाहा पृश्निमक्थाय स्वाहा
 सर्वस्मै स्वाहा ॥ १८ ॥

कृष्णाय षट्चत्वारिंशत् ॥ १८ ॥

सप्तदशेश्वावयवरूपा मन्त्रा उक्ता अथाष्टादशे त्वयविरूपमन्त्रा
 उच्यन्ते । विनियोगस्तु पूर्वमेवोदाहृत । (३७८ पृ० १३ प०) पाठस्तु—
 कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहा पिशङ्गाय स्वाहा सारङ्गाय स्वाहा,
 रुणाय स्वाहा, गौराय स्वाहा बभ्रवे स्वाहा नकुलाय स्वाहा,
 रोहिताय स्वाहा शोणाय स्वाहा श्यावाय स्वाहा, श्यामाय
 स्वाहा पाकलाय स्वाहा, सुरूपाय स्वाहा नुरूपाय स्वाहा,
 विरूपाय स्वाहा, सरूपाय स्वाहा प्रतिरूपाय स्वाहा शबलाय
 स्वाहा कमलाय स्वाहा पृश्नये स्वाहा पृश्निमक्थाय स्वाहा,
 सर्वस्मै स्वाहा”—इति । इत्येतेऽपि शरीरे काण्ययुक्त कृष्ण ।
 एव श्वेतादय । पिशङ्ग गौरोचनावर्ण । ‘सारङ्ग चातकवर्ण ।
 ईषद्रक्तो अरुण । गौर’ अत्यन्तश्वेत । ‘बभ्रु कपिल ।
 ‘नकुल नकुलवर्ण । रोहित’ अत्यन्तरक्त । ‘शोण’ पौतलोहित ।

‘श्याव पीतकृष्ण । श्याम’ नील । अत्यन्तकृष्ण ‘पाकल ।
 गोभञ्जरूप सुरूप’ । अनुकूलरूप ‘अनुरूप । विविधरूप
 ‘विरूप’ । समानरूप सरूप नात्यन्त सुरूपो नात्यन्त कुरूप
 इत्यथ । प्रतिकूलरूप प्रतिकरूप’ । मिश्रवण शबल’ । कमलवर्ण
 ‘कमल’ । चित्रवण पृश्नि’ । तथाविधाभ्या सक्थिभ्यामुपेत
 ‘पृश्निसक्थ । अनुक्तमङ्ग ह्यर्थं सर्वशब्द । पूर्वानुवाकोक्तौ षड्विंशति-
 मन्तैरेतदनुवाकोक्तेस्त्रयोविंशतिमन्तैश्चेत्येवमेकोनपञ्चाशन्मन्तै
 अश्व-
 रूपाणि जुहुयात् ॥ १८ ॥

इति श्रीभयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायप्रकाश

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाक ॥

ओषधीभ्य स्वाहा मूलेभ्य स्वाहा तूलेभ्य स्वाहा
 काण्डेभ्य स्वाहा वलशेभ्य * स्वाहा पुष्पेभ्य स्वाहा
 फलेभ्य स्वाहा गृहीतेभ्य स्वाहागृहीतेभ्य स्वाहा-
 वपन्नेभ्य स्वाहा श्यानेभ्य स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ १९ ॥

ओषधीभ्यश्चतुर्विंशति ॥ १९ ॥

अवयविरूपमन्त्रा अष्टादशे प्रोक्ता, अथौषधिमन्त्रा एकोन-
 विंशेऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणम्— ‘ओषधीभ्य स्वाहा मूलेभ्य
 स्वाहेत्यौषधिज्ञोमान् जुहोति’—इति । । पाठस्तु—‘ओषधीभ्य

* वलशेभ्य’—इति पर्वगीयादि र्क पाठ ।

। ३ ८ १७ १६ । “दृश्यो वा ओषधय । पुष्पेभ्योऽन्या फल गृह्णन्ति ।
 मूलेभ्योऽन्या । ता एवोभयीरवसन्धे इति तच्छेष ।

स्वाहा मूलेभ्य स्वाहा तूलेभ्य स्वाहा काण्डेभ्य स्वाहा वल्ग्रेभ्य
 स्वाहा पुष्पेभ्य स्वाहा फलेभ्य स्वाहा गृहीतेभ्य स्वाहा गृही
 तेभ्य स्वाहा उपनेभ्य स्वाहा शयानेभ्य स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा
 -इति । तृल्लानि अग्राणि । काण्डानि दण्डमदृशभागा ।
 वल्ग्राणि द्वैधोभावमन्वय । गृहीतानि प्राणिभिरुपयुक्तानि ।
 अगृहीतानि प्राणिभिरनुपयुक्तानि । अवपन्नानि' स्तम्बेभ्यो
 वियुज्य भूमौ पतितानि । शयानानि स्तम्बे सह भूमौ
 पतितानि । अनुक्तमङ्गहाथं सर्वशब्द । एतेर्दादशभिर्मन्त्रैरोषधिहोम
 जुज्यात ॥ १८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेत्थायप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मन्त्रमकाण्डे तृतीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

वनस्पतिभ्य स्वाहा मूलेभ्य स्वाहा तूलेभ्य स्वाहा
 स्तम्बेभ्य * स्वाहा शाखाभ्य स्वाहा पर्णेभ्य स्वाहा
 पुष्पेभ्य स्वाहा फलेभ्य स्वाहा गृहीतेभ्य स्वाहा-
 गृहीतेभ्य स्वाहा उपनेभ्य स्वाहा शयानेभ्य स्वाहा
 शिष्टाय स्वाहातिशिष्टाय स्वाहा परिशिष्टाय स्वाहा
 सःशिष्टाय स्वाहोच्छिष्टाय स्वाहा रिक्ताय स्वाहारि-
 क्ताय स्वाहा प्ररिक्ताय स्वाहा सःरिक्ताय स्वाहोद्दि-
 क्ताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ २० ॥

वनस्पतिभ्य षट्चत्वारिंशत् ॥ २० ॥

श्रोषधिहोममन्त्रा एकोनविंशोऽभिहितः, वृक्षमन्त्रा विंशोऽभि-
धीयन्ते । तथा च ब्राह्मणम्— 'वनस्पतिभ्य स्वाहेति वनस्पति-
होमान् जुहोति -इति । पाठस्तु— वनस्पतिभ्य स्वाहा मूलेभ्य
खाहा स्तम्भाभ्य स्वाहा शाखाभ्य स्वाहा पर्णेभ्य स्वाहा पुष्पेभ्य
खाहा फलेभ्य स्वाहा गृह्यतेभ्य स्वाहा ऽगृह्यतेभ्य स्वाहा ऽव-
पन्नेभ्य स्वाहा शयानेभ्य स्वाहा शिष्टाय स्वाहा ऽतिशिष्टाय स्वाहा,
परिशिष्टाय स्वाहा, मःशिष्टाय स्वाहाच्छिष्टाय स्वाहा रिक्ताय
खाहा ऽरिक्ताय स्वाहा प्ररिक्ताय स्वाहा मःरिक्ताय स्वाहाद्रि-
क्ताय स्वाहा मवस्मै स्वाहा इति । स्तम्भामि द्वेधोभावमन्वय ।
एकस्मिन् कर्मणीदानौमुपयुक्तादन्य कालान्तरे उपयोक्ष्यमाण
शिष्ट । कालान्तरेऽपि तत्कर्मोपयुक्तादन्य अतिशिष्ट । कमान्त-
रेष्वप्युपयुक्तादन्य परिशिष्ट । लोकव्यवहारेऽप्युपयुक्तादन्य मशि-
ष्ट । उपयुज्य त्यक्त उच्छिष्ट । इदानीं पूर्वं फलैवजित रिक्त ।
तयुक्तस्तु अरिक्त । मवदा तद्वजित प्ररिक्त । पर्णैरपि विव-
जित मरिक्त । सर्वेषु मवदा समृद्ध 'उद्रिक्त । अनुक्तसङ्गहाथ
सर्वशब्द । एतैस्त्रयोविंशतिमन्त्रैर्वनस्पतिहोमान् जुहुयात् ॥२०॥

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसङ्ग्रह—

अविवाक्य तृतीयाद्ये, द्वितीये क्रतुसस्तः ।

यस्त्रयोदशरात्रोऽसौ तृतीये ऽथ चतुर्थके ।

स्याच्चतुर्दशरात्रो ऽथ पञ्चमेऽन्यश्च तादृश ।

षष्ठसप्तमयो स्याता द्वौ पञ्चदशरात्रकौ ।

य सप्तदशरात्रोऽथमष्टमे नवमे पुन ।
 भवेद् विंशतिरात्रो ऽथ दशमे समुदीरित ।
 एकविंशतिरात्रो ऽथ मन्त्रा सर्वेऽथमेधगा —
 अर्वाङ्घ्र्यात्राप्रिमन्त्रा भूत पर्याप्तयो नव ।
 आभूमन्त्रास्तयो ह्या मे ह्यनुभूमन्त्रका पुन ।
 चतुर्विंशतिसङ्ख्या स्युरग्निनेत्येवमादय ।
 दौचाहोमाथमन्त्रान्त्वा स्वाहा द्वाविंशतियता ।
 दद्भ्योऽङ्गमन्त्रा पञ्चाशद् अञ्जिपड्विंशतिस्तथा ।
 कृष्णा त्रयोविंशति स्युभिलित्वा रूपमन्त्रका ।
 द्वादशौषधिमन्त्रा स्युम् त्रयोविंशतिरीरिता ।
 वनस्पतिभ्यो वृचास्यमन्त्रा उक्ता प्रपाठके ॥ (१-२)
 वेदाथस्य प्रकाशन तमो हाई निवारयन् ।
 पुमथाञ्चतुरो देयाद् विद्यातौर्यमहेश्वर ॥ ७ ॥ ३ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाक ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमागप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्क-
 भृपालसायान्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदाथ-
 प्रकाश' - नामङ्गणयजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डौयव्याख्याने
 तृतीय प्रपाठके समाप्त ॥

(१) प्रजव (२) ब्रह्मवादिन (३) रूष (४) आदित्या (५) प्रजाप-
 ति (६) रिन्द्र (७) इन्द्र (८) प्रजापति (९) सा (१०) सा (११) वर्वाड्
 (१२) भत (१३) मा (१४) ऽग्निना (१५) स्वाहा (१६) दद्भ्यो (१७) ऽङ्घ्ये-
 ताय * (१८) कृष्णा (१९) यौषधीभ्यो (२०) वनस्पतिभ्यो वि-
 शति † ॥ ३ ॥

(१) प्रजव (२) प्रजापति (३) र्यदच्छन्दोम (४) ते हुवे सवाह
 (५) यौषधीभ्यो द्विचत्वारिंशत् † ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया
 सप्तमकाण्डे तृतीय. प्रपाठक ॥ ३ ॥

—

* “(१) प्रजव (२) ब्रह्मवादिन् — (३) किमेष वाच्याम् (४) आदित्या —
 उभयो (५) प्रजापतिरन्वाय ९ इन्द्रो वै सद् (६) इन्द्रो वै शिथिल (७) प्रजा
 पतिरुक्तामयत प्राद (८) सा विराड् (९) सावादित्यो (१०) ऽवाड (११) भूत मा (१२)
 मे (१३) ऽग्निना (१४) स्वाहाधि (१५) दद्भ्यो (१६) ङ्घ्येताय” — इति क, ख, ग ।

† प्रपाठकेऽत्र ये विश्वयनुवाक्तास्तेषामेतेमानि प्रतीकपानि ।

। ३२१ ए ६ प०, ३३६ ए १४ प, ३४८ ए ७ प०, ३६३ ए० ५ प,
 ३८२ ए० १९ प । सु पुस्तके नास्त्येतद् वाक्यम् ।

अथ तैत्तिरीयसहिताया

सप्तमकाण्डे

चतुर्थ प्रपाठक ।

॥ हरि॑ ओम् ॥

बृहस्पति॑रकामयत् अन्मे॑ दे॒वा दधी॑रन् गच्छे॒य
पुरो॑धामिति॒ स ए॒त च॑तुर्वि॒ंशति॑रात्रम॒पश्य॑त्तमाह॒-
र॒त्तेना॑यजत् ततो॒ वै तस्मै॑ अदे॒वा अ॒दध॑तागच्छत् पु॒-
रो॒धा य ए॒व वि॒द्वाःस॑श्चतुर्वि॒ंशति॑रात्रमासते॒ अदे॑भ्यो
मनु॒ष्या द॑धते गच्छन्ति॒ पुरो॑धा^(१) ज्योति॑र्गौरायु॒रिति॑
अ॒हा भ॑वन्ती॒य वा॒व ज्योति॑र॒न्तरि॑क्षु॒ गौर॑सावायु॒
(१)

इ॒माने॒व लो॒कान्भ्या॑रो॒ह^(१)न्य॑भिपूर्व॒ अ॒हा भ॑व॒-
न्य॑भिपूर्वमे॒व सु॒वर्गं लो॒कम॑भ्या॒रोह^(२)न्य॑सत्र॒ वा ए॒त-
द्यद॑च्छन्दी॒म यच्छ॑न्दी॒मा भ॑वन्ति॒ तेन॑ स॒त्र दे॒वता॑ ए॒व
पृ॒ष्ठैर॑व॒ रुन्ध॑ते प॒शून् छ॑न्दी॒मै*रो॒जो वै वी॒र्यं॑ पृ॒ष्ठानि॑

^१ पशून्छन्दीमे -इति क, 'पशून्छन्दीमे'-इति क टी ।

ए॒श्व॑श्च॒न्दो॒मा अ॒ज॑स्ये॒व वी॒र्ये॑ प॒शुषु॑ प्र॒ति तिष्ठ॑न्ति
बृ॒ह॒द्रथ॑न्त॒राभ्या॑ यन्ती॒य वाव॑ र॒थन्त॑र॒मसौ॑ बृ॒ह॒दाभ्या॑-
सू॒वे (३)

• यन्त्यथो॑ अ॒नयो॑रे॒व प्र॒ति तिष्ठ॑न्त्येते वै य॒ज्ञस्या॑ञ्जसा-
य॒नी सु॒ती ताभ्या॑मे॒व सु॒वर्ग॑ लो॒क य॑न्ति^(४) चतुर्विं॒श-
ति॒रात्रो॑ भ॒वति॒ चतुर्विं॒शति॑र॒र्द्धमा॑सा स॒वत्सर॑
स॒वत्सर॑ सु॒वर्गो॑ लो॒क स॒वत्सर॑ ए॒व सु॒वर्गे॑ लो॒के प्र॒ति
तिष्ठ॑न्त्यथो॑ चतुर्विं॒शत्यक्ष॑रा गाय॒त्री गाय॑त्री ब्र॒ह्म-
व॒र्चस॑ गाय॒त्रियै॒व* ब्र॒ह्मव॑र्चसमे॒व† रु॒न्धते^(५)ऽति॒रात्रा॑-
व॒भिर्तो॑ भवतो ब्र॒ह्मव॑र्चसस्य॒ परि॑गृही॒त्वै^(६) ॥ १ ॥

आयु॑^१ रे॒व^२ † पञ्च॑चत्वारिं॒शच्च ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नम ॥

यस्य निश्चित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निममे, तमह वन्दे त्रिद्यातीयमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एकविंशतिरात्रान्त सत्रमुक्त द्वितीयके ।

चतुर्विंशतिरात्रादि चतुर्थेऽथ प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

* “गायत्रीयैव”—इति क, टी ख, एस्तकयो पाठ ।

† ब्रह्मवचसमेवाव’—इति टी ख ।

‡ “अन्तरिक्ष गौरसावायु[१]रभ्यामेव[२]”—इति क, ख, ग ।

द्वौ चतुर्विंशतिरात्रौ*, तयोराद्य प्रथमेऽनुवाके विधत्ते—“बृह
 स्पतिरकामयत अन्ने देवा दधीरन्, गच्छेय पुरोधामिति स एत
 चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत, तमाहरत् तेनायजत ततो दै तस्यै अद्
 देवा अद्घतागच्छत् पुरोधा य एव विद्वाऽसश्चतुर्विंशतिरात्रमा-
 सते, अद्देभ्यो मनुष्या द्धते, गच्छन्ति पुरोधाम्^(१)”—इति । पुरा
 कदाचिद् बृहस्पति देवैरिन्द्रादिभिरविश्वमनीय सन् मनस्वेव
 मकामयत—एते देवा मे मदय अद्दधीरन् अय बृहस्पतिरस्मभ्य
 हित इति विश्वास धारयन्तु । ततोऽह ‘पुरोधा पौरोहित्यम्
 आचायवरूप मुख्यत्वं वा गच्छेयमिति । तत्रस्तदुपाय विषाय
 शास्त्रमुखेन चतुर्विंशतिरात्र निश्चित्य तमनुष्ठाय देवैर्विश्वमनीय सन्
 पुरोधा प्राप्तवान् । एवमन्येऽपि यजमाना एतदनुष्ठानेन मनुष्ये-
 विश्वमनीया सन्त पुरोधा प्राप्नुवन्ति ॥

तत्र कानिचिद्दहानि विधत्ते—“ज्योतिर्गौरायुरिति अहा
 भवन्तीय वाव ज्योतिरन्तरिच गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्या-
 रोहन्ति^(२)”—इति । अत्र चत्वारस्त्यहा विज्ञेया तावता विव-
 चितसङ्गाया पूरणात् ॥

तत्र चतुर्णां अहानामानुष्य विधत्ते—“अभिपूर्वं अहा भव-

* सामवेदे एकविंशतिरात्रदयवेधानानन्तरम् अग्राद्यफलसाधन मेक
 द्वाविंशतिरात्र सत्र विहितम्, तत्र प्रतिष्ठासाधन त्रयोविंशतिरात्रस्यैकम् ।
 ततो हे चतुर्विंशतिरात्रसत्रे । तत्राय खगसाधनम् अपर प्रजापशोरन्य
 तरस्य साधनम् । ता० ब्रा० २३ प्र० १७—२० ख० ।

अभिपूवमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति^(२) -इति । इतो निगता नामान्नपूर्व्यैव स्वर्गारोहणम्* ॥

अथ-अथ्य घडहश्चत्वारश्चन्दोमा इत्येव द्वादशाहगतानि दशा-
ह । न विधत्ते- 'असत्र वा एतद्यदश्चन्दोम यश्चन्दोमा भवन्ति
तैन मत्र देवता एव पृष्ठैरेव रुन्धते पशून् चन्दोमैरोजो वै वीर्यं
पृष्ठानि पशवश्चन्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति, बृह
द्रथन्तराभ्या यन्तीय वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो
अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जमायनी स्तुती ताभ्यामेव
सुवर्गं लोकं गच्छन्ति^(३)'-इति । पूर्ववद्ब्राह्मण्यम् (३ ४ २ ५०) ॥

अथैतत्कतुगतामहस्रह्यां प्रशंसति- चतुर्विंशतिरात्रो भवति
चतुर्विंशतिरद्भुमासा सवत्सर सवत्सर सुवर्गो लोक, सवत्सर एव
सुवर्गं लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो चतुर्विंशत्यचरा गायत्री, गायत्री
ब्रह्मवचस गायत्रियैव ब्रह्मवचसमव रुन्धते^(४) -इति । सद्ब्राह्मण्य-
दद्भुमासद्वारा सवत्सर प्राप्य तत्कालीनकर्मानुष्ठानद्वारा स्वर्गं प्रति
तिष्ठन्ति । तथा गायत्रीद्वारा ब्रह्मवचस प्राप्नुवन्ति ॥

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते- अतिरात्रावभितो भवतो
ब्रह्मवचसस्य परिगृहीत्वै^(५) -इति । गायत्रीद्वारा ब्रह्मवचसप्राप्ते-
रुक्तत्वात् तत्परिग्रह ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाक ॥

यथा वै मनुष्या एव देवा अग्र आसन् तेऽकामय
 न्तावर्त्ति पाप्मानं मृत्युमपहृत्य दैवीः सःसदं गच्छेमेति
 त एत चतुर्विंशतिरात्रमपश्यन् तमाहृगन् तेनायजन्
 ततो वै तेऽवर्त्ति पाप्मानं मृत्युमपहृत्य दैवीः सःसदं-
 मगच्छन् य एव विद्वाःसश्चतुर्विंशतिरात्रमासते-
 ऽवर्त्तिमेव पाप्मानमपहृत्य श्रियं गच्छन्ति श्रीर्हि मनु-
 ष्यस्य (१)

दैवी सःस^(१)ज्ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवर्गस्य
 लोकस्यानुख्यात्यै ' पृथ्यं षडहो भवति षड् वा ऋतव
 सवत्सरस्त मासा अर्द्धमासा ऋतव प्रविश्य दैवीः
 सःसदमगच्छन् य एव विद्वाःसश्चतुर्विंशतिरात्रमा-
 सते सवत्सरमेव प्रविश्य वस्यसीः सःसदं गच्छन्ति^(२)
 त्रयस्त्रयस्त्रिंश आस्ताद्भवन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंश पर-
 स्तात् त्रयस्त्रिंशैरेवोभयतोऽवर्त्ति पाप्मानमपहृत्य
 दैवीः सःसदं मध्यत (२)

गच्छन्ति पृष्ठानि हि दैवी सःस^(३)ज्जामि वा एतत्
 कुर्वन्ति यत्त्रयस्त्रयस्त्रिंश अन्वञ्चो मध्येऽनिरुक्तो
 भवति तेनाजा^(४)म्यूर्द्धानि पृष्ठानि भवन्त्यूर्द्धान्छन्दीमा
 उभाभ्याः रूपाभ्याः सुवर्गं लोकं य^(५)न्त्यसंच वा एत-
 द्दच्छन्दीम यच्छन्दीमा भवन्ति तेन संच देवता एव

पृष्ठैरव रुन्धते, पशून् छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि
पशक (३)

न्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति^(१)
त्रयस्त्रयस्त्रिंशो अवस्ताद्भवन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशो पर-
स्तान्मध्ये पृष्ठान्युरो वै त्रयस्त्रिंशो आत्मा पृष्ठान्या-
त्मन एव तद्यजमाना शर्म न च्यन्तेऽनात्थै^(२) बृहद्रथ-
न्तराभ्या यन्तीय वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव य-
न्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जमायनी
सुतो* ताभ्यामव (४)

सुवर्ग लोक यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्ग लोक-
सभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपर्यन्ति प्रत्यङ्
पङ्क्तो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभया-
लोकयोर्ऋध्वोत्तिष्ठन्ति^(३) त्रिष्टतोऽधि त्रिष्टतमुप यन्ति
स्तोमानाः सम्पत्यै प्रभवाय ज्योतिरग्निष्टोमो भवत्यय-
वाव स क्षयोऽस्मादेव तेन क्षयान्न यन्ति^(४) चतुर्विंश-
शतिरात्रो भवति चतुर्विंशतिरर्द्धमासा संवत्सर
(५)

संवत्सर † सुवर्गे लोक 'संवत्सर एव सुवर्गे लोके

दृती - इति ग ।

† 'संवत्सर' - इति क ।

प्रति तिष्ठन्त्यथो चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री
ब्रह्मवर्चस गायत्रियैव* ब्रह्मवर्चसमव रुन्धते^(११) इति
रात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिग्रहीत्यै^(१२) ॥ २ ॥

मनुष्यस्य^[१] मध्यत^[२] पशव^[३] एव^[४] । संवत्सरश्चतु
र्विंशतिश्च ॥ २ ॥

प्रथमेऽनुवाके कश्चिच्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिहित अथ द्वितीये
ऽन्यश्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिधीयते । तमेत विधत्ते— ‘यथा वे मनुष्या
एव देवा अथ आसन्, ते ऽकामयन्तावन्ति पाप्मान मृत्युमपहृत्य
दैवोऽ सःसद् गच्छेमेति त एत चतुर्विंशतिरात्रमपश्यन् तमा
हरन्, तेनायजन्त ततो वै तेऽवन्ति पाप्मान मृत्युमपहृत्य दैवो
सःसदमगच्छन्, य एव विदाःसश्चतुर्विंशतिरात्रमासते ऽवन्तिमेव
पाप्मानमपहृत्य अथ गच्छन्ति औहि मनुष्यस्य दवो सःसत्^(११)
इति । यथा मनुष्या दरिद्रा दारिद्र्यहेतुभूतपापयुक्ता एव देवा
अपि पुरा दारिद्र्यहेतुभूतपापयुक्ता आसन् । ते च देवा कदाचि
देवमकामयन्त— वन्ति वृत्ति जीवनोपायो धनमप्यत् तद्भाव
अवन्ति तत्र हेतु पाप्मा दारिद्र्यहेतुजन्मान्तरकृत पापविशेष ।
स एव क्लेशहेतुत्वान्मृत्यु तमेतादृशमवन्ति पाप्मान मृत्यु केनापि
सुकृतानुष्ठानेनापहृत्य, देवसम्बन्धिनी सम्पत्ति प्राप्नुयाम् इति

* ‘गायत्र्यैव’—इति क ।

† पशव[३]स्तस्यामेव[४]’ इति क, ख, ग ।

‡ एवञ्चतु’—इति ग ।

विचाय चतुर्विंशतिरात्र तदुपाय शास्त्रमुखाभिश्चित्य, तदनुष्ठानेन
 तत्फल प्राप्ता । एव मनुष्या अपि तदनुष्ठानेन दारिद्र्यहेतुपीप-
 नित्तद्वारा देवसम्बन्धिनौ समद प्राप्नुवन्ति । देवा सम्यक्
 सात्तन्ति सुखेनावतिष्ठन्त यस्या अत्रिया सा श्रीरेव दैवी सम्यत् ।
 मनुष्या हि अत्रियमेव देवसभा मन्यन्ते ॥

तत्र प्रथममह विधत्ते— ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवगस्य
 लोकस्यानुस्वात्यै^(१)—इति । ज्योतिष्टोमविशेषो योऽयमतिरात्र
 स एव प्रथममह तेन ज्योतिषा स्वर्ग प्रकाशयत ॥

अनन्तरभागेनि षडहानि विधत्ते 'पृष्ठय षडहो भवति
 षड्वा ऋतव सवत्सरस्त मासा अद्भुमासा ऋतव प्रविश्य दैवी
 मसदमगच्छन् य एव विद्वान्मश्वतुविंशतिरात्रमामते सवत्सर-
 मेव प्रविश्य वस्यमीस मसद गच्छन्ति^(२)—इति । षड्विधे पृष्ठ-
 स्तोत्रैर्निष्पाद्य पृष्ठय षडह मोऽत्रानुष्ठेय । षट्सह्याका ऋतव
 त च सम्भूय सवत्सरौभवन्ति । त च सवत्सर द्वादशमासा चतु
 र्विंशतिरद्भुमासा षडृतपञ्चावयवत्वेन प्रविश्यातिशयेन धनसमृद्धी
 सभा प्राप्नुवन्ति मनुष्या अपि तथैव पृष्ठयषडहयुक्तेन चतुर्विंशति-
 रात्रेण फल प्राप्नुवन्ति ।

तथान्यान्यपि षडहानि विधत्ते— त्रयस्त्रयस्त्रिंशा अवस्ताद्भव
 न्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशा परस्तात त्रयस्त्रिंशैरेवोभयतोऽवृत्तिं पाप्मान-
 मपहत्य दैवीस मसद मथ्यतो गच्छन्ति पृष्ठानि हि दैवीस मसत^(३) ।
 इति । अत्रेयमह क्रुप्ति सूत्रकारेण दक्षिता— असदा चतुर्विंशति-

“दैवसभा”—इति ख । “दैवससद—इति ग ।

रात्रेण स्वर्गे लोके सीदन्यतिरात्रश्चतुविश्र उक्थ्य आरम्भणीयस्ति ।
 वृदा पृष्ठ्यस्तोम षडहस्त्रयस्त्रिंशमहरनिरुक्त त्रयस्त्रिंश त्रिणव इ
 एकविंशे त्रिणव त्रयस्त्रिंशमहर्निरुक्त त्रयस्त्रिंशमनिरुक्त पृष्ठ्यस्तोम
 षडह प्रत्यङ् त्रिवृदहरनिरुक्त ज्योतिष्ठोमो वैश्वानरोऽतिरात्र'
 इति । यदिदमतिरात्ररूप प्रथममह सूत्रेऽभिहिततम् तत
 ज्योतिरतिरात्रो भवति -इति (३६० पृ० ७ प०) वाक्येनास्मात्तम् ।
 यत्नारम्भणीयरूप द्वितीयमहस्तच्छाखान्तरगतम्* । द्वितीयमहरा
 रभ्याष्टमान्त परायूप पृष्ठ्य षडह । तत्र षष्ठमहस्त्रयस्त्रिंशरूपम्
 यश्चादित आरभ्य गणनायामष्टममह । ततो नवममह अनिरुक्त
 त्रयस्त्रिंश स्पष्टलिङ्गैर्मन्त्रैर्गान निरुक्तम् तद्विपरीतमनिरुक्तम् । ततो
 दशममह निरुक्त त्रयस्त्रिंशम् । त एतेऽष्टमनवमदशमा अह-
 विंशेषा त्रय' अवस्तात अधोभागे वत्तमाना त्रयस्त्रिंशा ।
 तत एकादशद्वादशत्रयोदशचतुदशाख्यान्यहानि त्रिणवैकविंशद्वय-
 त्रिणवरूपाणि मध्यवत्तीनि पृष्ठानीत्युच्यन्ते । तत पञ्चदशषोडश-
 सप्तदशा अहर्विंशेषास्त्रिसङ्ख्याका 'परस्तात ऊद्धभागे वत्तमाना-
 स्त्रयस्त्रिंशा । तेषु त्रिषु मध्यममनिरुक्त त्रयस्त्रिंशम् । तस्मादुप-
 रितन त्रयस्त्रिंशस्तोमयुक्त निरुक्त सप्तदशसङ्ख्याप्रक दिनमारभ्य
 द्वाविंशदिनपथन्तमावृत्त पृष्ठ्य षडह अतएवाय प्रत्यङ्-इति
 निदिश्यते । तत ऊद्धमुपान्तिममहस्त्रिवृदनिरुक्त ज्योतिरग्निष्ठोम-
 रूपम् । तत ऊद्धमतिरात्रोऽन्तिम । एव स्थिते सत्येकादशादि-

* चतुर्विंश मेतदह रूपयन्त्याम्भणीयम् -इत्यादि ऐ ब्रा ४ २ ६ ।

चतुदशान्तान् मध्यवत्तिनोऽहश्चतुष्टयादर्धं उपरिष्टाच्च ये त्रिसङ्ख्या-
कास्त्रयस्त्रिशा, तैरुभयतोऽवस्थितै दारिद्र्यहेतु प्राप्नानमपहृत्य
दैवो भेना मध्यवत्तिनी गच्छन्ति । यानि मध्यवत्तौनि चत्वारि
पृष्ठस्थान्यहानि, एतान्येवाच दैवी समत-इत्युच्यते । तस्मादुभयत-
स्तर्यास्त्रयस्त्रयान्यहानि कुर्यादिति विभुञ्जय ॥

अथाधोवत्तिषु त्रिषु त्रयस्त्रिंशेषु यो मध्यम यश्चोद्धवत्तिषु त्रिषु
मध्यम तस्योभयत्रिधस्य मध्यमस्यानिरुक्ता विधत्ते—“जामि वा
एतत्कुवन्ति यत्त्रयम्नयस्त्रिंशा अन्वञ्चो मध्येऽनिरुक्तो भवति, तेना-
जामि^(५) इति । यद्यनुक्रमवत्तिन सर्वेऽपि त्रयस्त्रिंशा एकविधा
स्युस्तदानीमनुष्ठातार आलस्य कुवन्ति तस्मान्मध्ये वत्तमानमह-
विशेषमनिरुक्तत्वनेतरस्मान्निरुक्तादिलक्षणं कुरु तेन वैलक्षण्यन
आलस्य परिहृत भवेत् ॥

उभयतोऽवस्थिताना त्रयस्त्रिंशाना मध्यवत्तिषु चतुश्चहम्सु
कञ्चिद्विशेष विधत्ते—‘ऊर्ध्वानि पृष्ठानि भवन्त्यूर्ध्वान्दोमा उभा-
भ्याः रूपाभ्याः सुवग लोक यन्ति^(६)—इति । रथन्तरदृष्टदा-
द्यनुक्रमगतानि पृष्ठस्तोत्राणि निष्पादनौयानि* । तथा चतुर्विंश-
चतुश्चत्वारिशाद्यनुक्रमगताश्चन्दोमा निष्पादनौया ।† यद्यपि त्रिण-
वैकविंशद्वयत्रिंशवस्तोमैस्तान्यहानि निष्पादनौयानीति शाखान्तरा-
नुसारेण सूत्रे‡ अभिहितम् तथाप्यत्र वचनबलात् प्रवधानादिषु

* २ ईष्ट १५, † टीप्पन्यास, एन २३८ष्ट ४ प द्रष्टव्यानि ।

† २ईष्ट ३ प । ऐ ब्रा ५ ३ १ सा भा, एन ५ ४ ३ ।

‡ ३६३ष्ट २ प ‘त्रिणव द्वै एकविंशे त्रिणव’—इति ।

केषुचित् स्तोत्रेषु चतुर्विंशत्यच्छन्दोमा अनुक्रमेण प्रयोक्तव्याः ।
एव सत्युभाभ्या पृष्ठयच्छन्दामरूपाभ्या स्वर्ग प्राप्नुवन्ति ॥

तमेन पृष्ठयच्छन्दोमविधि प्रशंसति - 'अमत्र वा एतद्यच्छन्दोम
यच्छन्दोमा भवन्ति तेन मत्र देवता एव पृष्ठैरत्र रुन्धते पशु-
च्छन्दोमेरोजो वै वीर्यं प्रष्ठानि पशुयच्छन्दोमा ओजस्येव वीर्यं
पशुषु प्रति तिष्ठन्ति^(७) इति । पूर्ववद्वाख्येयम् (३४२ पृ) ॥

तान्येतानि मध्यवत्तौनि प्रष्ठान्युभयतोऽनस्थितास्त्रयस्त्रिंशत्
प्रकारात्तरेण प्रशंसति - त्रयस्त्रयस्त्रिंशत् अस्ताङ्गवन्ति त्रयस्त्रय-
स्त्रिंशत् परम्तान मध्य प्रष्ठान्युरो वै त्रयस्त्रिंशत् अत्मा पृष्ठान्या-
त्मन एव तद्यजमाना शम नह्यन्तऽनार्थै^(८) -इति । य एतेऽधो
वत्तिनस्त्रयस्त्रिंशत् ये चोपरिवत्तिन ते सर्वेऽपि पुरुषशरीररूप-
स्योरोद्देशस्थानीया यानि तु मध्यवत्तौनि प्रष्ठानि तानि जीवा
त्मस्थानीयानि । तत तेनोभयविधानुष्ठानेन यजमाना स्वाथ शम
नह्यन्त सुख वध्नुन्ति सम्पादयन्तीत्यथ । तच्च अनार्थै दुःख-
विनाशाय भवति ॥

उक्तषु पृष्ठस्तोत्रेषु पथायेण सामद्वयमेव विधत्ते- 'बृहद्द्रथन्त-
राभ्या यन्तीथ वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव
प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुतौ ताभ्यामेव सुवर्ग लोक
यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्ग लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचौनानि
पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ् षडहो भवति प्रत्यवकृत्वा अथो प्रतिष्ठित्या उभ-
यान्नोक्तयोच्छ्रद्धोत्तिष्ठन्ति " -इति । पूर्ववद् (३४० पृ०) व्याख्येयम् ॥

अथोपान्त्य त्रयोविंशमहर्विधत्ते- 'त्रिवृतोऽधि त्रिवृतमुप यन्ति

स्त्रोमानाऽसम्यक्त्यै प्रभवाय ज्योतिरग्निष्टोमो भवत्यथ वाव म
 न्नयोऽस्मादेव तेन चयान्न यन्ति^(१) -इति । आवृत्त पृष्ठय षडह-
 म्बयत्ति षादिस्त्रिवृदन्त । तथा सति द्वाविंशे त्तिने त्रिवृत्स्तोम
 प्राप्तेः । तस्मात् त्रिवृत्स्तोमयुक्तादङ्गोऽप्यभूद्ध त्रयोविंशदिने
 ितसवानुतिष्ठय । तथा सति त्रिवृत्स्तोमस्य सान्तत्यादेषा स्तो-
 माना सम्यत्तिभवति । सा च सम्यत्तियजमानस्य सुत्रादिप्रभव य
 सम्यच्यते । स च त्रिवृत्स्तोमयुक्ताहविंशषो ज्योतिष्टोम काय
 सप्तमस्यारूपेऽग्निष्टोमे प्रथमस्यारूप कुयादित्यथ । अयमेव मनुष्य-
 षोत मोऽग्निष्टोमरूप चय निवाभार्यो गृहविशेष । तेनाग्नि-
 गमानुष्ठानेन अस्माद् भूलोकवर्त्तन चयाद् गृहात् न यन्ति
 न त्रिनश्यन्तीत्यथ ॥

अथ क्रतुगतामह सङ्ख्या प्रशंसति- चतुर्विंशतिरात्रो भवति
 चतुर्विंशतिरङ्गामा सत्सर सवत्सर सुवगा लोक सवत्सर
 एव सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो चतुर्विंशत्यचरा गायत्री, गा-
 यत्री ब्रह्मवचस गायत्रियेव ब्रह्मवचसमव रुन्धते^(२) -इति । पूर्ववद्
 व्याख्येयम् (३८६ पृ०) ॥

अथोदयनीयमहविधत्ते- ‘अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवचसस्य
 परिगृहीत्वै^(३) -इति । पूर्व विहितेन ज्योतिरतिरात्रो भवति -
 इत्यनेन (३६० पृ० ७ प) प्रायणीयेन सह निर्दिष्ट द्विवचनम् ।
 वणसङ्ख्याया गायत्रीसाम्याद् ब्रह्मवचसफलत्वेन तत्परिग्रह ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथऋक्शा
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाक ॥

ऋक्षा वा इयमलोभकासीत्साकामयतौपधीभिर्वन
 स्यतिभि प्र जायेयेति सैतास्त्रिःशतः रात्रौरपश्यत्त-
 तो वा इयमोपधीभिर्वनस्यतिभि प्राजायत ये प्रजा
 कामा पशुकामा स्युस्त एता आसीरन् प्रैव जायन्ते
 प्रजया पशुभि^(१)रिय वा अद्भुध्यत्सैता विराजमपश्य
 तामात्मन्धित्वान्नाद्यमवारुन्धोपधी (१)

वनस्यतीन् प्रजा पशून्तेनावर्द्धत सा जेमानं महि-
 मानमगच्छद्य एव विद्वांस एता आसते विराजमेवा-
 त्मन्धित्वान्नाद्यमवारुन्धते* वर्द्धन्ते प्रजया पशुभिर्जेमानं
 महिमानं गच्छन्ति^(२) ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवर्गस्य
 लोकस्यानुख्यात्यै^(३) पृथ्य षडहो भवति षड्वा ऋतव
 षट् पृष्ठानि पृष्ठैरेवतूनन्वारोहन्त्यृतुभि सवत्सर ते
 सवत्सर एव (२)

प्रति तिष्ठन्ति^(४) त्रयस्त्रिःशतं त्रयस्त्रिःशमुप यन्ति
 यज्ञस्य सन्तत्या अथो प्रापतिवै त्रयस्त्रिःश प्रजाप-
 तिमैवा रभन्ते प्रतिष्ठित्यै^(५) त्रिणवो भवति विजित्या^(६)
 एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमैवात्मन्दधने^(७)
 त्रिवृदग्निष्टद्भवति पाप्मानमेव तेन निर्हन्तेऽथो तेजो

* “रुन्धेते” इति मु०-पाठ ।

त्रिंशत्तोज एवात्मन्दधते^(८) पञ्चदश इन्द्रस्तोमो भव-
तीन्द्रियमेवाव (३)

रुन्धते^(९) सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्धा अथो प्रैव
तेन जायन्त^(१०) एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो
रुचंमेवात्मन्दधते^(११) चतुर्विंशो भवति चतुर्विंशति-
रर्द्धमासा संवत्सर संवत्सर सुवर्गो लोक संवत्सर एव
सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो एष वै विष्वान्विषूवन्तो
भवन्ति य एव विद्वांस एता आसते^(१२) चतुर्विंशत्
पृष्ठान्युप यन्ति संवत्सर एव प्रतिष्ठाय (४)

देवता अभ्यारोहन्ति^(१३) त्रयस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशत्प्रमुप
यन्ति त्रयस्त्रिंशद्द्वै देवता देवतास्वेव प्रति तिष्ठन्ति^(१४)
त्रिणवो भवन्ते वै लोकास्त्रिणव एषेव लोकेषु प्रति
तिष्ठन्ति^(१५) द्वावेकविंशौ भवतु प्रतिष्ठित्या अथो
रुचमेवात्मन्दधते^(१६) बहव षोडशिनो भवन्ति तस्मा-
द्बहव प्रजासु वृषाणो^(१७) यदेते स्तोमा व्यतिपक्ता
भवन्ति तस्माद्द्वियमोषधीर्भिवनस्पतिर्भिर्यतिपक्ता^(१८)
(५)

व्यतिपज्यन्ते प्रजया पशुभिर्य एव विद्वांस एता
आसते^(१९) ऋक्ता वा एते सुवर्ग लोक यन्त्युच्चावचान्
हि स्तोमानुपयन्ति यदेत ऊर्द्धा ऋक्ता स्तोमा भवन्ति

कृता एव स्वर्ग लोके यन्त्युभयोरेभ्यो लोकयो कल्प-
ते^१ । त्रिःशद्वेतास्त्रिःशदक्षरा विराडन्न विराड्विराज
वान्नाद्यमव रुन्धते^२ । इतिरात्रावभिता भवतोऽन्नाद्यस्य
परिगृह्येत्यै^३ ॥ ३ ॥

ओषधी रेवा^४ प्रतिष्ठाय^५ अतिपत्तै^६ कान्न
पञ्चाशच्च ॥ ३ ॥

द्वितीये द्वितीयश्चतुर्गतिरात्रोऽभिहित अथ तृतीयं त्रिःश-
दात्रोऽभिधीयते । तमेतं विधत्त- अन्ना वा इयमन्नोम कृतामीत
माकामयताषधीभिन्नर्याताभि प्रजायेयति मतास्त्रिःशत रात्रो
रपथ्यन् ततो वा त्र्यमाषधीभिन्नर्याताभि प्राजायत य प्रजाकामा
पशुकामा स्वरु एता आमोर । प्रेव जायते प्रजया पशुभि -
इति । आषधया जनस्यतयश्च पथिया लामानि तद्द्रवित्वात्
कदाचित् इयम अन्ना परुषा आभौत् । तत ओषधिवनस्यत्युत्पा
दन कामयित्वा त्रिःशदात्रयागान्छानेनोत्पात्तयामास । एवमन्यऽपि
तत् रष्टानेन प्रजा पशुश्चोत्पात्तयन्त । समुदायप्राधान्य परित्यज्य
। त्यक्तप्राधान्यविवक्षया रात्रोरिति बहवचननिर्देश ॥

अथान्नप्राप्तय तमेव क्रतु विधत्त- इय वा अक्षुष्यत्सैता वि-
राजमपश्यत् तामात्मन्धत्वान्नाद्यमवारुन्धौषधीवत्स्यतीन् प्रजा पशून्

ओषधी [१] सवत्सुर एवावा [२] - ६ नि क ख ग ।

। सामब्राह्मणे तु चतुर्विंशतिरात्रप्रवणादनन्तरं पञ्चविंशतिरात्राद्यभि-
धियान् प पञ्च सत्राणि अयन्ते (ता ब्रा २३ प्र १-२५ ख) । ततो
नाद्यः साधनमेतं त्रिःशदात्रस्य मयाज्ञातम् (२६ ख) ।

तेनावद्धत सा जेमान महिमानमगच्छद्य एव विद्वान्म एता आसते,
विराजमवात्मन्धिलान्नाद्यमत्र रुन्धते, वद्धन्ते प्रजया पशुभिर्जेमान
मुहिमान् गच्छन्ति^(२) इति । इय भूमि अन्नाभावात्कदाचित्
चुधिताभूत् । ततस्तन्परिहार विचाय एता त्रिगद्रात्रिरूपां वि
राजमपशुत् । त्रिगद्वरमास्याद्विराट् । ता च विराज स्वमनसि
स्थापयित्वा तदनुष्ठानेनान्न प्राप्तवती । तच्चान्नमुदकैः गौदनरूपेण
वद्धविधम । तेनौषध्यादीनवद्धयत । वद्धयित्वा च सवत्र प्रज्यत्वलक्षण
महित्वञ्च प्राप्नोत् । एवमन्यऽपि तदनुष्ठानेन तत्फलञ्च प्राप्नुवन्ति ॥

तत्र प्रथममहविधत्ते— ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवगम्य
भोक्तव्यानुख्यात्^(३) इति ॥

अथानन्तरभावोनि षट्मङ्गलान्यहानि विधत्ते— 'पृष्ठय षडहो
भवति षड्वा अत्र षट् पृष्ठानि पृष्ठेरेवत्तनन्वारोहन्वृतुभि सवत्सर
ते सवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति^(४)—इति । गतग (३६२ प्र १७ प) ॥

अथाष्टममहविधत्ते— त्रयस्त्रिंशत्तयस्त्रिंशत्सुप यन्ति यज्ञस्य
मन्तव्या अथो प्रजापतिर्वे त्रयस्त्रिंशत् प्रजापतिमेवा रभन्ते
प्रतिष्ठित्ये^(५)—इति । पृष्ठयषडहे यदन्तिममह तदेदत्तयस्त्रिं-
शत् । तस्माद्दूद्ध पुनस्तयस्त्रिंशदानुष्ठानेन सजातीयत्वेन यज्ञस्य
मान्तव्य भवति अपि च त्रयस्त्रिंशत्स्य प्रजापतिना षष्ट्यत्वात्तद्रूप-
त्वम् । तेन तदनुष्ठायिन प्रजापतिमेवानुतिष्ठन्ति तच्च प्रतिष्ठाथ
भवति ॥

अथ नवममहविधत्ते— त्रिणवो भवति, विजित्यै^(६)—इति । अन्यत्र*

ते ब्रा २४० २ प्र ४४ (६) ।

‘त्रिणवेन स्तोमेनैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदत’-इति श्रवणात्
त्रिणवो जयहेत् ॥

अथ दशममहर्विधत्त-“एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो
रुचमेवात्मन् दधते^(१०)”-इति । अन्यत्र “प्रतिष्ठा वा एकविंश”
“रुवा एकविंश” इतिश्रवणादभयप्राप्ति ॥

अथैकादशमहर्विधत्त-‘त्रिवृत्त्रिष्टुद्भवति पाभानमेव तेन
निदहन्ते ऽथो तेजो वै त्रिवृत्तंज एवात्मन् दधते^(११)’-इति । अग्निरेव
यत्र स्तूयते स ‘अग्निष्टुत’ । अतोऽग्निमामर्थ्यात्पापदाह त्रिवृ
त्सामर्थ्यात् कान्तिप्राप्ति ॥

अथ द्वादशमहर्विधत्त- पञ्चदश इन्द्रस्तोमो भवतीन्द्रिय-
मेवात् रुन्धते^(१२) -इति । इन्द्र एव यत्र स्तूयते सोऽयम् इन्द्र
स्तोम’ । तेनेन्द्रियप्राप्ति ॥

अथ त्रयोदशमहर्विधत्त - सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्धा अथो प्रै-
तेन जायन्ते^(१३) -इति । सप्तदशस्तोमस्यान्नप्रजाहेतुत्वादभयप्राप्ति ॥

अथ चतुदशमहर्विधत्त-“एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या
अथो रुचमेवात्मन् दधते^(१४)” इति । पूववद् (३५०) व्याख्येयम् ॥

अथ पञ्चदशमहर्विधत्त- चतुर्विंशो भवति, चतुर्विंशति
रद्धमासा भवत्सर सवत्सर सुवर्गो लोक सवत्सर एव सुवर्गं लोके
प्रति तिष्ठत्यथो एष वै विष्वान् विषूवन्तो भवन्ति य एव िदाः
एता आसते^(१५) -इति । सद्ग्रामाभ्यादद्धमामसवत्सरद्वारा स्वर्ग
प्रतिष्ठा । अपि चायमहर्विशेषो विष्वान् विविधा स्तुति फलोत्प

“बहव षोडशिनो भवन्ति, तस्माद्बहव प्रजासु वृषाण (१७)”—इति न षोडशस्तोत्रयुक्ता अहविशेषा ‘षोडशिन । ते च ‘बहव नैरन्तर्गेणात्र पञ्चेवानुष्ठेया तावतैनापेक्षितमध्याया प्रितत्वात् । यस्मात् प्रजो-
त्पत्तिहेतव षोडशिनोऽत्र बहवोऽनुष्ठिता, तस्मात् लोके प्रजासु मध्ये ‘वृषाण’ पुस्त्वधम्युक्ता बहवो दृश्यन्त ॥

एतेभ्य षोडशिभ्य ऊद्धदिनेष्वनुष्ठितान् परस्परविलक्षणान् स्तोमान् प्रशंसति— “यदेते स्तोमा व्यतिषक्ता भवन्ति तस्मादिय मोषधीभवनस्यतिभ्यव्यतिषक्ता (१८) -इति । यस्मादेते स्तोमा न्यूनाधिकभावेन सङ्कीर्णा तस्माद् भूमिरपि व्यवस्थामन्तरेणौष-
धीभवनस्यतिभिश्च सत्रं सङ्कीर्णा दृश्यते ॥

स्तोमव्यतिषङ्गवेदनं प्रशंसति— व्यतिषज्यन्ते प्रजया पशुभि-
य एव विद्वांस एता आसते (१९) इति । एता त्रिशद्रात्रीर्थेऽनु-
तिष्ठन्ति तेषा मध्ये एकस्य प्रजा, अपरस्य पशव एवेति व्यवस्था
नास्ति किन्तु सर्वेऽपि प्रजया पशुभिश्च सङ्कीर्णा भवन्ति ॥

अथ षोडशेष्वहसु एकविधस्तोमान् प्रशंसति— अकृप्ता वा एते सुवर्गं लोकं यन्त्युच्चावचान् हि स्तोमानुपयन्ति यदेत ऊर्द्धां कृप्ता स्तोमा भवन्ति कृप्ता एव सुवर्गं लोकं यन्त्युभयोरेभ्यो लोकयो कल्पते (२०)”—इति । ये यजमाना पूर्वेषु दिनेषु ‘उच्चावचान् परस्परविलक्षणान् स्तोमाननुतिष्ठन्ति ते यजमाना ‘अकृप्ता वै इदमेतावत्तव भोग्यमित्येव निश्चयरहिता एव, स्वर्गं प्राप्नुवन्ति । तस्मात् ‘कृप्ता कृप्तोभयविधस्तोमानुष्ठानादेतद्यजमानाथसुभयो-
ल्लोकयोर्भोग्यं कृप्तं भवति ॥

अथ क्रतुगतामहस्रह्या प्रशमति— त्रिंशदेतास्त्रिंशदचरा
विराडन्न विराद्धिराजेवान्नाद्यमव रन्धते^(९१)—इति । गतम्
(३४१ पृ०) ॥

अथान्तिममह्रविधत्ते— अतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य
परिगृहीत्वै^(९२)—इति । प्रायणीयेन सह निर्देशाद् द्विवचनम् * ।
अन्नाद्यफलस्य विधिवाक्ये दृष्टत्वात् । तत्परिग्रह ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवोये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुथप्रपाठके तृतीयोऽनुवाक ॥

प्रजापति सुवर्गं लोकमैत देवा येनयेन च्छन्दसानु
प्रायुञ्जत तेन नाप्रवत त एता द्वात्रिंशतं रात्रीरप-
श्यन् द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुगानुष्टुभ प्रजापति स्वेनैव
च्छन्दसा प्रजापतिमाह्वाभ्यारुह्य सुवर्गं लोकमायन् य
एव विद्वांस एता आसते द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंश-
दक्षरानुष्टुगानुष्टुभ प्रजापति स्वेनैव च्छन्दसा प्रजाप-
तिमाह्वा अत्रियं गच्छन्ति (१)

श्रीर्हि मनुष्यस्य सुवर्गो लोको^(१) द्वात्रिंशदेता

‘अतिरात्रौ प्रायणीयोदयनीयात्मकाविति भाव । ३५३ए इत्यथमे ।

† “अन्नाद्यमवारन्धत”—इति ३६८ए ६५० ।

द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् सवामेव वाचमाप्नुवन्ति
 सर्वे वाचो वदितारो भवन्ति सर्वे हि श्रिय गच्छन्ति^(१)
 ज्योतिर्गौरायुरिति अहा भवन्तीय वाव ज्योतिरन्त-
 रिष्णु गौरमावायुरिमानेव लोकामभ्यारोहन्त्यभि-
 पूर्वं अहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति^(२)
 बृहद्रथन्तराभ्या यन्ति (२)

इय वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो
 अनयोरिव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती
 ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति^(३) पराञ्चो वा एते सुवर्गं
 लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचक्ष्यहानुपयन्ति प्रत्यङ्
 अहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोक-
 योर्ऋद्धोत्तिष्ठन्ति^(४) द्वात्रिंशदक्षरास्तासां यास्त्रिंशत्त्रिं-
 शदक्षरा* (३)

विराडन्न विराड्विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते ये द्वे
 अहोरात्रे एव ते उभाभ्यां रूपाभ्यां सुवर्गं लोकं
 यन्त्यतिरात्रावभितो भवत परिगृहीत्यै^(५) ॥ ४ ॥

गच्छन्ति^(१) यन्ति^(२) त्रिंशदक्षरा^(३) द्वात्रिंशत्त्रिंशत् ॥ ४ ॥

तृतीयेऽनुवाके त्रिंशद्रात्रोऽभिहित, अथ चतुर्थे द्वात्रिंशद्रात्रो-

* “यास्त्रिंशत्त्रिंशदक्षरा”-इति सु -पाठ ।

ऽभिधीयते * । तमिम विधत्ते—“प्रजापति सुवर्गं लोकमैत् त देवा येन-येन ऋन्दसानुप्रायुञ्जत, तेन नाप्नुवन् त एता द्वात्रिंशत् रात्रीरपश्यन् द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुगानुष्टुभ प्रजापति खेनैव ऋन्दसा प्रजापतिमाप्नाभ्यारुह्य सुवर्गं लोकमायन् य एव विदास एता असते द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुगानुष्टुभ प्रजापति खेनैव ऋन्दसा प्रजापतिमाप्ना अथ गच्छन्ति श्रीर्हि मनुष्यस्य सुवर्गो लोक (१)”—इति । यदा प्रजापति स्वर्गं प्राप्नोत तदा प्रजापति स्वर्गं गच्छन्त वयमप्यनुप्राप्नुम इति मन्यमाना देवा, येन-येन ऋन्दसा युक्त यज्ञमन्तिष्ठन्त तेन सर्वेषां नानुवन् । ततस्ते देवा द्वात्रिंशद्वात्र तस्माधनत्वेनानुष्ठितवन्त । तस्यद्ध्याया अनुष्टुभि विद्यमानत्वात्प्रजापतेषु मन्त्रराजानुष्टुभा सर्वसृष्टवस्य तापनीये श्रुतत्वादेन मानुष्टुभ प्रजापति तदीयेनेव द्वात्रिंशदक्षरेण ऋन्दसा प्राप्य स्वर्गमप्यारुह्य तत्र भोगान् प्राप्नुवन्त । एवमन्येऽपि यजमानास्तदनुष्ठानेन प्रजापति प्राप्य तदनुग्रहाच्छ्रियं गच्छन्ति । न चात्र स्वर्गोऽनुक्त इति शङ्कनीयम्, यस्मान्मनुष्यस्य श्रीरेव देवता स्वर्गं ॥

ऋतुगतामहस्सद्ध्या प्रशसति— द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुग्वागनुष्टुप् सर्वामेव वाचमाप्नुवन्ति सर्वे वाचो वदितारो भवन्ति सर्वे । इ अथ गच्छन्ति (२)—इति । एता ऋतुगता रात्रयो द्वात्रिंशत्सद्ध्याका, अनुष्टुबचरसद्ध्यापि तावती अनुष्टुप् च वाग्विशेष-

* भासवेदे तु त्रिंशद्वात्रसत्रादनन्तरमन्त्राद्यसाधनं प्रजापतेरेकत्रिंशद्वात्रसत्रमप्यासातम् (ता० ब्रा २३ प्र २७ ख), ततः पशुसाधनं द्वात्रिंशद्वात्रमपि ।

रूपत्वाद्वागेव । तस्मादेतदनुष्ठानेन वाच वेदशास्त्रादिरूपा सर्वा-
मपि 'प्राप्नुवन्ति,— सर्वेऽपि यजमाना सभारञ्जनाय वाच वर्दितु
समर्था भवन्ति । तेन वक्तृत्वेन पूज्यत्वलक्षणा अयम अपि प्राप्नुवन्ति ॥

अथाहानि विधत्ते— ज्योतिर्गौरायुरिति अत्रा भवन्तीय वाव
ज्योतिरन्तरिच गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्यनिपूर्व अहा
भवन्त्यभिप्रवमेव सुवर्ग लोकमभ्यारोहन्ति^(२)—इति । अत्रा—इति
वङ्गवचननिर्देशाद्यावद्भिरपेक्षितसङ्ख्यापूर्तिस्तावन्तोऽनुष्ठेया । अत्र च
नवसङ्ख्याया ततूर्त्तनवैवानुष्ठेया । ते सर्वेऽप्यानुलोम्येनानुष्ठेया तथा
सत्यनुक्रमेणैव स्वर्ग प्राप्नुवन्ति ॥

अथैतेषु सप्तविंशतिदिनेषु षष्ठस्तोत्राय सामद्वयमेव पर्यायेण
विधत्ते— बृहद्रथन्तराभ्या यन्तीय वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्या-
मेव यन्त्यथो अनथारेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्तुती
ताभ्यामेव सुवर्ग लोक यन्ति^(३)—इति ॥

अथ प्रातिलोम्येनानुष्ठेयमेक अत्र विधत्ते— पराञ्चो वा एते
सुवर्ग लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचस्त्यहानुपयन्ति प्रत्यद् अहो
भवति, प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोलोकयोर्द्वौत्तिष्ठ-
न्ति^(४)—इति । पूर्ववद् (३४०४) व्याख्येयम् ॥

क्रतुगतदिभसङ्ख्या पूर्व सम्हरूपेण प्रशस्ता, ददानी विभज्य
प्रशमति— “द्वित्रिःश्रदेतास्तासा यास्त्रिःश्रत्त्रिःश्रदचरा विराडन्न
विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते । ये द्वे अहोरात्रे एव ते उभाभ्याः
रूपाभ्याः सुवर्ग लोक यन्ति^(५)—इति । अत्र त्रिशत्यङ्ग्याया विराड्-
द्वारात्प्रशान्ति उपरितनया द्विसङ्ख्याया अहोरात्ररूपाभ्या स्वर्गप्राप्ति ॥

अथ प्रायण्योद्यनीयो विधत्ते— 'अतिरात्रावभितो भवत
परिगृहीत्ये' (१) -इति ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदाथप्रकाशे
तेत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुथप्रपाठके चतुथोऽनुवाक ॥

द्वे वाव देवमवे द्वादशाहश्चैव त्रयस्त्रिंशद्दहश्च य
एव विद्वांसस्त्रयस्त्रिंशद्दहमासते साक्षादेव देवता
अभ्यारोहन्ति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढ कामयते
तथा करोति यद्यवविध्यति पापीयान् भवति यदि
नावविध्यति महड य एव विद्वांसस्त्रयस्त्रिंशद्दह-
मासते वि पाप्मना भातव्येणा वर्तन्ते (१) ऽहर्भाजो वा
एता देवा अग्र आहरन् (१)

अहरेकोऽभजताहरेकस्ताभिवै ते प्रबाहुगार्धुवन् य
एव विद्वांसस्त्रयस्त्रिंशद्दहमासते सर्वे एव प्रबाहु-
गर्धुवन्ति सर्वे ग्रामणीय प्राप्तवन्ति (२) पञ्चाहा भवन्ति
पञ्च वा ऋतव सवत्सर ऋतुष्टेव सवत्सरे प्रति तिष्ठ-
न्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्ति पाङ्क्ता यज्ञो यज्ञमेवावरुन्धते (३)
चीर्ण्योश्चिनानि भवन्ति त्रय इमे लोका एषु (२)

एव लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्यथो चीर्णि वै यज्ञस्येन्द्रियाणि
तान्येवावरुन्धते (४) विश्वजिह्वत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै (५) सर्व-

पृष्ठो भवति सर्वस्याभिजित्यै^(१) वाग्वै द्वादशाहो यत-
पुरस्ताद् द्वादशाहमुपेयुरनाप्ता वाचमुपेयुरुपदासुनैषा
वाक् स्यादुपरिष्ठाद् द्वादशाहमुप यन्त्याप्तमेव वाचमुप
यन्ति तस्मादुपरिष्ठाद्वाचा वदामो^(२) ऽवान्तरम् (३) ,

वै दशरात्रेण प्रजापति प्रजा अस्तृजत यद्दशरात्रो
भवति प्रजा एव तद्यजमाना स्तृजन्त^(३) एताः ह वा
उदङ्क शैलवायन * सचस्यद्विमुवाच यद्दशरात्रो यद्द-
शरात्रो भवति सचस्यर्द्या अथो यदेव पूर्वेष्वहस्तु विलोम
क्रियते तस्यैवैषा शान्ति^(४)र्हनीका वा एता रात्रयो यज-
माना विश्वजित्सहातिरात्रेण पूर्वा षोडश सह (४)

अतिरात्रेणोत्तरा षोडश एव विद्वाः सस्त्रयस्त्रि-
शदहमासत एषा ह्यनीका प्रजा जायते^(५) ऽतिरात्रा-
वभितो भवत परिगृहीत्यै^(६) ॥ ५ ॥

अहरन्नेष्वान्तर^(१ २ ३) सह †^(४) सप्तदश च ॥ ५ ॥

चतुर्थेऽनुवाके द्वात्रिंशद्वाचोऽभिहित , अथ पञ्चमे त्रयस्त्रिंश-
द्वाचोऽभिधीयते । नमिम विधत्ते—‘ द्वे वाव देवसत्रे,—द्वाद-

* “शैलवायन”-इति क, ग ।

† “षोडश सह[४]”-इति क ख, ग ।

‡ सामवेदे प्रतिष्ठासाधनमेक त्रयस्त्रिंशद्वात्रसत्रम, अपर समृद्धिसाध-
नम् अन्धश्चास्ति सर्वकामसाधनमिति त्रीणि (ता० ब्रा २४ १ ३) ।

ग्राहश्चैव त्रयस्त्रिंशद्दृष्टश्च य एव विद्वांसस्त्रयस्त्रिंशद्दृष्टमासते,
 साक्षदेव देवता अभ्यारोहन्ति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढ
 कामयते, तथा कराति यद्यवविध्यति पापीयान् भवति यदि
 नावविध्यति सदृङ्, य एव विद्वांसस्त्रयस्त्रिंशद्दृष्टमासते, वि
 पाप्मना भ्रातृव्येणा वर्त्तन्ते^(१) -इति । देवाना प्रिये सत्रे द्वे एव—
 योज्य द्वादशाह यज्ञाय त्रयस्त्रिंशद्दृष्ट एतयोर्भयोरतिप्रौति ।
 एता प्रीति ज्ञात्वा येऽनुतिष्ठन्ति ते विलम्बमन्तरेणैव देवता
 प्राप्नुवन्ति । न केवल देवताप्राप्तिं किन्तु पापव्यावृत्तिरपि । तत्र
 कश्चिद्भ्रतिरेकदृष्टान्त — यथा लोके श्रेयान् राजामात्यादि प्रशस्त
 पुरुषो राज्यम् अभ्यारूढ पुनरप्यधिक राज्य कामयमान तथा
 कराति—यादृशेन सामभेदाद्युपायेन तद्राज्यान्तर प्रमिध्यति
 तादृश करोति यदि 'श्रवविध्यति तस्मिन्नुपाये, प्रमाद्यति तदानौ
 पापीयान् भवति पूर्वविद्यमानमपि श्रेष्ठ्यमपगच्छतीत्यथ । यदि
 नावविध्यति न प्रमाद्यति तदापि सदृङ्' भवति पुरा यादृश
 श्रेयान् पश्चादपि तादृश एव भवति—पूर्वं राजेति व्यवहरन्त
 प्राणिन पश्चादपि राजेत्येव व्यवहरन्ति । न तु तस्मादुत्कृष्ट
 कश्चिद्भवचारस्तस्मिन् विद्यते । सोऽय व्यतिरेकदृष्टान्त । इह तु
 पूर्वं विद्यैश्वर्यादिसम्पन्ना अपि मनुष्या यजमानास्त्रयस्त्रिंशद्द्रात्रस्य
 मद्धिमान जानन्तोऽनुष्ठाय देवत्वप्राप्तिप्रतिबन्धकपापरूपेण भ्रातृव्येण
 विद्युक्ता मन्त पूर्वसिद्धान् मनुष्यत्वादप्यधिक देवत्व प्राप्नुवन्तीति
 विशेष ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“अहर्भाजो वा एता देवा

अथ आहरन्नहरेकोऽभजताहरेकस्ताभिवै ते प्रबाहुगार्धुवन् ए
 एव विद्वांसस्त्रयस्त्रिगुदहमासते सव एव प्रबाहुगुधुवन्ति, सर्वे
 यामणीय प्राप्नुवन्ति^(१)—इति । अहानि भजन्ते अनुतिष्ठन्त इति
 'अहर्भाज', तादृशा देवा 'एता त्रयस्त्रिगुत्सङ्ख्याका रात्री'
 सम्पादित्वन्त । कथमिति तदुच्यते,— एको देव एकमहरन्वतिष्ठत्
 पुनरप्येको देवोऽन्यदहरन्वतिष्ठत एव त्रयस्त्रिगुत्सङ्ख्याका देवास्तत्स-
 ङ्ख्याकान्यहान्यन्वतिष्ठन् ताभिरनुष्ठिताभि रात्रिभिरेव ते सर्वेऽपि
 देवा, 'प्रबाहुगार्धुवन्' सम यथा भवति तथा समृद्धि प्राप्नुवन् न
 त्वेकोऽपि तन्मध्ये समृद्धिविकल । एव यजमाना अपि सर्वे मास्येन
 समृद्धि प्राप्नुवन्ति । सैव समृद्धि स्पष्टीक्रियते — सर्वे यामणीय'
 यामस्त्रामिव प्राप्नुवन्ति ॥

अथाहानि विधत्ते— 'पञ्चाहा भवन्ति पञ्च वा षट्त्वर सवत्सरे
 षट्त्वेव सवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाचरा पङ्क्ति पाङ्क्तौ यज्ञो
 यज्ञमेवाव हन्थते^(२)—इति । ज्योतिर्गौरायुरित्येवविधो द्विरावृत्त-
 स्यहो द्वितीयज्योतिविवजित पञ्चाह । तादृशाश्च पञ्चाहा याव-
 न्तोऽपेक्षितास्तावन्तोऽनुष्ठेया । इह तु चतुर्भिरपेक्षितसङ्ख्यापूरणा-
 च्चत्वारो विधीयन्ते । हेमन्तशिशिरयोरेक्यात्पञ्चसङ्ख्याका षट्त्वर *,
 तद्द्वारेण सवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति । किञ्च पञ्चसङ्ख्यायाः पङ्क्तिद्वारेण
 यज्ञ प्राप्नुवन्ति ॥

प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रधोर्मध्येऽतिरात्रे शस्त्राणि विधत्ते

* हेमन्तशिशिरयो समासेन—इति ऐ ब्रा० १ १ १ ।

† "पञ्चसङ्ख्याया"—इति ख । ‡ "मध्यमे"—इति ख ।

‘त्रीष्णाश्विनानि भवन्ति त्रय इमे लोका एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्यथो त्रीणि वै यज्ञस्येन्द्रियाणि तान्येवाव रूधते^(४) -इति । आश्विनेन शस्तेणोपलक्षितान्यहानि त्रीण्यनुष्ठेयानि । तेन लोक-त्रये प्रतिष्ठिता भवन्ति । किञ्च यज्ञस्येन्द्रियस्थानानि भवनानि त्रीणि तान्यपि प्राप्नुवन्ति ॥

अन्यदहर्विधत्ते— ‘विश्वजिह्ववत्यन्नाद्यस्यावरुद्धौ^(५) -इति । विश्व-जयहेतोरन्नहेतुत्वं सुलभम् ॥

तमेव विश्वजित विश्विनष्टि— ‘सर्वप्रष्टो भवति सर्वस्याभि-जित्ये^(६)’-इति । रथन्तरवृहदादीनि षट्सङ्ख्याकानि पृष्ठानि सर्वाण्यपि यस्यासौ सर्वप्रष्ट । तेन सर्वमपि फल भवति ॥

अथान्यान्यहानि विधत्ते— वाग्वै द्वादशाहो यत्पुरस्ताद्द्वाद-शाहमुपेयुरनाप्ता वाचमुपेयुरूपदासुकैषा वाक् स्यादुपरिष्ठाद्द्वादशा-हमुप यन्त्याप्तामेव वाचमुप यन्ति तस्मादुपरिष्ठाद्वाचा वदाम^(७) -इति । बद्धविधस्तोत्रशस्त्रापेतलाद्द्वादशाहो वाग्युप । तथाविध द्वा-दशाह यद्युक्तेभ्योऽहोभ्य पूर्वमनुष्ठेयु तदानौ तत्रत्याना स्तोत्र-शस्त्राणामनुकृत्वाद् ‘अनाप्ताम् असम्पूणा वाचमुपेयु प्राप्नुयु तेषा यजमानानां वाग्युपचयशीला स्यात् । तस्मादुक्तेभ्योऽहोभ्य ऊद्ध द्वाद-शाहमनुतिष्ठेयु । तस्माद् ‘आप्ता सम्पूणामेव वाच प्राप्नुवन्ति । यस्मा-दूर्द्धभागे वाग्युपस्य द्वादशाहस्थानुष्ठानम् तस्मात्कारणान्नाभेरुपरि-ष्ठान्मुखेन वय वाचा वदाम ॥ ।

अत्र द्वादशाहशब्देन प्रायणीयोदयनीयौ वजयित्वा अवशिष्टस्य दशरात्रस्य विवक्षा दर्शयति— ‘अत्रान्तर वै दशरात्रेण प्रजापति

प्रजा असृजत यद्दशरात्रो भवति प्रजा एव तद्यजमाना सृजन्ते^(८) । इति । 'अवान्तर वै' द्वादशाहस्यावयवभूतेनैव दशरात्रेण पुरा कदाचित् प्रजापति प्रजा असृजत अतो यद्यत्र दशरात्रो भवेत्, तदा तेन यजमाना प्रजा सृजन्ते ॥

तमेव दशरात्र पुन प्रगसति—'एताः ह वा उदङ्क शौल्बा यन सत्रस्यद्धिसुवाच यद्दशरात्रो यद्दशरात्रो भवति सत्रस्यद्ध्या ऋथो यदेव पूर्व्वहस्सु विष्णोम क्रियते तस्यैवैष शान्तिः^(९)'—इति । उदङ्को नामत, स च शुल्बस्यापत्यभूत । एतस्य सत्रस्याङ्गभूतो योऽय दशरात्रोऽस्ति एतेन कृत्स्नस्य सत्रस्येताम् ऋद्धिं फलयुदङ्क उवाच । अतो यदि दशरात्रोऽनुष्ठीयते तर्हि कृत्स्नसमृद्धिस्तेन भवति । अपि च पूर्व्वहस्सु यदेवाङ्ग विकलमनुष्ठीयते, तस्य सवस्य एषा दशरात्रानुष्ठितिरुपशमहेतुभवति ॥

इदानीं योऽय विश्वजित्सवष्टो विहित तस्य स्थानविशेष विधत्ते—'द्विनीका वा एता रात्रयो यजमाना विश्वजित्सहातिरात्रेण पूर्वा षोडश महातिरात्रेणोत्तरा षोडश य एव विद्वाः सस्तयस्त्रिंशद्दहमासत, ऐषा द्विनीका प्रजा जायते^(१०)'—इति । 'अनीक' सेना, द्वे अनीके सेनारूपे यासा रात्रीणां ता द्विनीका, सेनाद्वयसमाना इत्यर्थः । तत्र प्रायणीयातिरात्रेण सह त्रय पञ्चाहा षोडश पूर्वभाविन्यो रात्रय एका सेना, उदयनीयेनातिरात्रेण सहैक पञ्चाहा दशरात्रञ्चेत्युत्तरभाविन्यो एता षोडशरात्रयो द्वितीया सेना । विश्वजिद् यजमानस्थानीयत्वादुभयपार्श्ववर्त्तिन्यो सेनयोर्मध्ये अवस्थितौ राजव, सप्तदशसङ्ख्यापूरके मध्यमदिने प्रयोक्तव्य । एव

त्रिदित्वा क्रतुमनुतिष्ठता यजमानाना बङ्गपुत्ररूपा बङ्गकन्यकारूपा
 च द्विविधा प्रजा सवतो जायते ॥

अथ प्रायणीयोर्दयनौयौ विधत्ते— ‘अतिरात्रावभितो भवत
 परिगृहीत्यै^(१) ऽइति ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥

आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमिथ्यामेति ते
 सुवर्गं लोकं न प्राजानन् न सुवर्गं लोकमायन् त एत
 षट्*त्रिंशद्वाचमपश्यन् तमाहरन् तेनायजन्त ततो
 वै ते सुवर्गं लोकं प्राजानन्सुवर्गं लोकमायन् य एव
 विद्वांसं षट्त्रिंशद्वाचमासते सुवर्गमेव लोकं प्र
 जानन्ति सुवर्गं लोकं यन्ति^(१) ज्योतिरतिरात्र (१)

भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्दधते सुवर्गस्य लोकस्या-
 नुस्थित्यै^(२) षड्हा भवन्ति षड्हा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति
 तिष्ठन्ति^(३) चत्वारो भवन्ति चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति
 तिष्ठन्ति^(४) न्यसञ्च वा एतद्यद्वन्दोम यच्छन्दोमा भवन्ति
 तेन मञ्च देवता एव पृष्ठैरत्र रुन्धते पशून वन्दोमैरो-
 जो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्चन्दोमा ओजस्येव (२)

* ‘षड्’—इतीह सर्वत्रैव सु१ पाठ

वीर्ये^१ पशुषु प्रति तिष्ठन्ति^(५) षट्त्रिंशद्द्रात्रो भवन्ति
 षट्त्रिंशदक्षरा बृहती बार्हिता पशवो बृहत्यैव पशू-
 नव रन्थते बृहतीच्छन्दसाः स्वाराज्यमाश्रुताश्रुवते
 स्वाराज्यं य एव विद्वांसः षट्त्रिंशद्द्रात्रमासते सुव-
 र्गमेव लोकं य^(६) न्यतिरात्रावभितो भवत सुवर्गस्य
 लोकस्य परिगृहीत्यै^(७) ॥ ६ ॥

अतिरात्र^[१] एव^{*[२]} षट्त्रिंशच्च ॥ ६ ॥

पञ्चमेऽनुवाके त्रयस्त्रिंशद्द्रात्रोऽभिहितः, अथ षष्ठे षट्त्रिंशद्द्रात्रो-
 ऽभिधीयते । तमेतं विधत्ते— आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोक-
 मियामेति ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन् न सुवर्गं लोकमायन् त
 एतः षट्त्रिंशद्द्रात्रमपश्यन् तमाहरन् तेनायजन्त, ततो वै ते सुवर्गं
 लोकं प्राजानन्तु सुवर्गं लोकमायन् य एव विद्वांसः षट्त्रिंशद्द्रा-
 त्रमासते, सुवर्गमेव लोकं प्राजानन्ति, सुवर्गं लोकं यन्ति^(१)—
 इति । पुरा कदाचित् आदित्या स्वर्गं लोकं गन्तुकामा मागम-
 प्यज्ञात्वा स्वर्गं न प्राप्ता । ततस्तदुपायं विचार्य षट्त्रिंशद्द्रात्रं निश्चित्य
 तदनुष्ठानेन मागमवगत्य स्वर्गं प्राप्ता । एवमन्येऽपि यजमाना स्वर्गं
 प्राप्नुवन्ति ॥

* “अोजस्यैव[२]”—इति क, ख, ग ।

† सामवेदे चतुस्त्रिंशद्द्रात्रं पञ्चत्रिंशद्द्रात्रं चेत्तपि द्वे मन्त्रे विहिते तत
 उत्तरं विहितं मिदं षट्त्रिंशद्द्रात्रं पशुसाधनं स्वाराज्यसाधनञ्चति (ता-
 ब्रा २४ ४—६) ।

प्रायणीयमहविधत्ते—“ज्योतिरतिरात्रो भवति, ज्योतिरेव पुरस्त्रद्दधते सुवगस्य लोकस्यानुख्यात्त्रै^(२)—इति ॥

अथोत्तराणि कौनचिदहानि विधत्ते— षडहा भवन्ति षड्हा षडतव षट्त्वेष्वेव प्रति तिष्ठन्ति^(१)—इति । ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौर्ज्योतिरित्ययमेकोऽभिभव षडह । तादृशा षडहा यावन्तोऽपेचिता-स्तावन्तोऽनुष्ठेया ॥

तेषा सङ्ख्या विधत्ते—“चत्वारो भवन्ति चतस्रो दिशा दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्ति^(२)—इति । चतुभि षडहैरत्रापेचिता सङ्ख्या पृथक्ते ॥

अथ पृथक् षडहश्चत्वारश्चन्दोमा इत्येवविध द्वादशाहस्य दश-रात्र विधत्ते— असत्र वा एतद्यदश्चन्दोम यश्चन्दोमा भवन्ति तेन षत्र देवता एव पृष्ठैरव रन्धते पशून् चन्दोमेरोजो वै वीर्यं षष्ठानि पशवश्चन्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति^(३)—इति । पूर्ववद् (३४२४०) व्याख्येयम् ॥

क्रतुगतामहस्रसङ्ख्या प्रशसति— षट्त्रिंशद्ग्रात्रो भवति षट्त्रिंशद्ग्रात्ररा वृहती, बाहता पशवो वृहत्यैव पशून्व रन्धते वृहती-श्चन्दसाः खाराज्यमाश्रुताश्रुवते खाराज्य य एव विद्वांस षट्त्रिंशद्ग्रात्रमासते सुवगमेव लोक यन्ति^(१)—इति । पशूना बार्ह-तल चयनब्राह्मणे स्पष्टमाह्नातम्— ‘चन्दांसि पशुस्वाजिमयुस्तान् वृहत्युदजयत्तस्माद्बार्हता पशव उच्यन्ते—इति* । किञ्च चन्दसा मध्ये वृहती खाराज्य प्राप्तवती तस्मादेतदनुष्ठायिन इह खाराज्य प्राप्य परत्र स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

* तै म ५ ३ १ ३ (५ भा ६७८ ६५) ।

अथोदयनीय विधत्तै—“अतिराचावभितो भवत, सुवर्गस्य
लोकस्य परिगृहीत्यै^(७)”-इति । प्रायणौयेन सह निर्देष्टु द्विवचनम् ।
स्वगृहेतुलस्य विधिवाक्ये स्पष्टत्वात् (४१६४०) तत्परिग्रह ॥ ६ ॥

इति श्रीमायणाचाचविरचिते साधवीथे वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुथप्रपाठके षष्ठोऽनुवाक ॥

वसिष्ठो हृतपुत्रोऽकामयत विन्देयं प्रजाम्भि सौदा-
सान् भवेयमिति स एतमेकस्मान्नपञ्चाशमपश्यत्तमा-
हृगत्तेनायजत ततो वै सोऽविन्दत प्रजाम्भि सौदा-
सान्भवद्य एव विद्वांस एकस्मान्नपञ्चाशमासते वि-
न्दते* प्रजाम्भि आठ्व्यान भवन्ति^(१) चयस्त्रिदृतोऽग्नि-
ष्टोमा भवन्ति वज्रस्यैव मुखसं श्यन्ति^(२) दश पञ्च-
दश भवन्ति पञ्चदशो वज्र. (१)

वज्रमेव आठ्व्येभ्य प्र हृगन्ति^(३) षोडशिमहेशम-
महर्भवति वज्र एव वीर्यं दधति^(४) द्वादश सप्तदश
भवन्त्यन्नाद्यस्यावरुद्धा अथो प्रैव तैर्जायन्ते^(५) पृथ्य
षडहो भवति षड्वा च्युतव षट् पृष्ठानि पृष्ठैरेवतूर्-
नन्वारोहन्त्युतुभि सवत्सर ते सवत्सर एव प्रति

तिष्ठन्ति^(१) द्वादशैकविंश भवन्ति प्रतिष्ठित्या अथो
रुचमीवात्मन् (२)

दृधते^(२) बहव षोडशिनो भवन्ति विजित्यै^(३) षडा-
श्विनानि भवन्ति षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठ^(४)-
न्यनातिरिक्ता वा एता रात्रय ऊनास्तद्यदेकस्यैव
पञ्चाशदतिरिक्तास्तद्यद्वयसीरष्टाचत्वारिंशत ऊनाच्च
खल वा अतिरिक्ताच्च प्रजापति प्राजायन्^(५) ये प्रजा-
कामा पशुकामा स्युस्त एता आसीरन् प्रैव जायन्ते
प्रजया (३)

पशुभि^(११) वैराजो वा एष यज्ञो यदेकस्मान्नपञ्चाशो
य एव विद्वांस एकस्मान्नपञ्चाशमासते विराजमेव
गच्छन्त्यन्नादा भव^(१२) न्यतिराचावभितो भवतोऽन्ना-
द्यस्य परिगृहीत्यै^(१३) ॥ ७ ॥

वज्र^(१) आत्मन^(२) प्रजया^(३) द्वाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

षष्ठे षट्त्रिंशद्वाचोऽभिहित, अथ सप्तमे एकोनपञ्चाशद्वाचो-
ऽभिधीयते* । तमेत विधत्ते— “वस्मिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत — विन्देद्य

सामवेदे तु सप्तत्रिंशद्वात्रम अष्टात्रिंशद्वात्रम एकोनचत्वारिंशद्वा-
त्रम् चत्वारिंशद्वात्रश्चेति चत्वारि सत्राण्यभिधाय, सप्तविधफलानि ऋतैकोन
पञ्चाशद्वात्रिसत्राण्यभिहितानि (ता ब्रा २४ ७—१,७) ।

प्रजामभि सौदासान् भवेद्यमिति स एतमेकस्मान्नपञ्चाशमपश्यत्,
तमाहरत् तेनायजत ततो वै सोऽविन्दत प्रजामभि सौदाशान-
भवद् य एव विद्वांस एकस्मान्नपञ्चाशमासते विन्दते प्रजामभि
भ्रातृव्यान् भवन्ति^(१)—इति । विश्वामित्रशापेन हतेषु पुत्रेषु प्रजां
शत्रुचयञ्च कामयमानो वसिष्ठस्तदुपायत्वेनेकस्मान्नपञ्चाश निश्चित्य
तदनुष्ठानेन प्रजा लब्धा सौदासानभ्यभवत् । सुदासस्य पुत्रा सौ-
दासा ते च वसिष्ठस्य शत्रव । वसिष्ठवद्यजमाना अपि तदनुष्ठानेन
प्रजां लब्धा भ्रातृव्यानभिभवन्ति ॥

अथाहानि विधत्ते— त्रयस्त्रिंशत्तोऽग्निष्टोमा भवन्ति वज्रस्यैव
मुखं सः श्यन्ति^(२)—इति । त्रिंशत्स्तोमयुक्ता अग्निष्टोमरूपा अह-
विशेषास्त्रय कर्त्तव्या । त्रिंशत्मेव वज्रं सम्भृत्य भ्रातृव्याय प्रह-
रति—इतिश्रुत्यन्तरात्* त्रिंशद्रूपस्य वज्रस्य मुखमनेन तीक्ष्णी-
कुर्वन्ति ॥

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते— ‘दश पञ्चदशा भवन्ति
पञ्चदशो वज्रो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्य प्र हरन्ति^(३)—इति । पञ्चदशस्तोम-
युक्ता अहविशेषा दशमङ्गलाका कर्त्तव्या । “त पञ्चदशस्तोमो मध्यत
उदहणत”—इत्येवमन्यत्र दिसाहेतुलश्रवणात्† पञ्चदशस्य वज्रत्वम् ॥

अथान्यदहर्विधत्ते— ‘षोडशिमद्दशममहभवति वज्र एव वीर्यं
दधति^(४)—इति । षोडशस्तोत्रयुक्त दशरात्रस्य दशममविवाक्यमेक-
मह कायम् । तेन पूर्वोक्ते वज्रे वीर्यं स्थापयन्ति ॥

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—“द्वादश सप्तदशा भवन्त्य-

* तै स २ ६ २ ५ ।

† तै ब्रा २ २ ३ १ ।

आद्यस्यावरुद्धा अथो प्रैव तैर्जायन्ते^(५) -इति । सप्तदशस्तोमयुक्ता अहविशेषा द्वादशसङ्ख्याका कार्या । सप्तदशस्तोमस्योदरभागजन्य-चादन्नहेतुत्वम् सप्तदशाक्षरस्य प्रजापतिरूपत्वाच्च प्रजाहेतुत्वम् ॥

अथ षट्सङ्ख्याकान्यहानि विधत्ते - 'पृष्ठ्य षडहो भवति षड्वा षटव, षट् पृष्ठानि पृष्ठैरेवतूनन्वारोहन्यृतुभि सवत्सर ते सवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति^(६)' -इति ॥

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते - द्वादशैकविंशति भवन्ति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन् दधते^(७) -इति । एकद्विशस्तोमयुक्ता अहविशेषा द्वादश कत्तव्या । एकविशस्तोमस्य प्रतिष्ठाहेतुत्व कान्ति-हेतुत्व द्वासहस्रदत्तम् ॥

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते - 'बहव षोडशिनो भवन्ति विजित्यै^(८)' -इति । षोडशस्तोत्रयुक्ता अहविशेषा यावन्तोऽपेक्षितास्तावन्त कार्या । अत्र त्रिभिरपेक्षितसङ्ख्याया पूरणत् चय कार्या ॥

एतत्कतुगतेषु षट्सहस्राश्विनशस्त विधत्ते - "षडाश्विनानि भवन्ति षड्वा षटव षटुष्वेव प्रति तिष्ठन्ति^(९)" -इति ॥

एकोनपञ्चाशद्रूप स्तौति - जनातिरिक्ता वा एता रात्रय जनास्तद्यदेकस्यैव पञ्चाशदतिरिक्तास्तद्यद्भयसौरष्टाचत्वारिंशत जनास्तु खलु वा अतिरिक्ताश्च प्रजापति प्राजायतु^(१०) -इति । अस्मिन् क्रतौ विद्यमाना एता रात्रय जनाश्चातिरिक्ताश्च भवन्ति । कथमिति तदुच्यते - 'यद्' यस्मात् कारणात् 'एकोनपञ्चाशत्' एकया रश्म्या वर्जिता पञ्चाशत्सङ्ख्या, तस्मादेता जना । 'यद्'

यस्मात् कारणादष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्या अधिका, तस्मादतिरिक्ता । प्रजापति पुरा क्वचित् 'ऊनात् अन्याद् वीर्यात् प्रौढशरीररूपा प्रजा असृजत क्वचिच्च 'अतिरिक्तात् अधिकादाकाशादेरुत्तरोत्तर-
न्यूनान् वाय्नादीनसृजत तस्मादूनातिरिक्तरूपोऽयं क्रतु प्रशस्त ॥ ,

पूर्वं विधिवाक्येऽभिहित (४१ ऋ० १०५०) फलमुपगहरति—
'ये प्रजाकामा पशुकामा स्युस्त एता आसीरन् प्रैव जायन्ते प्रजया पशुभि (११) -इति ॥

क्रतुगताम्हसङ्ख्या प्रशसति— वैराजो वा एष यज्ञो यदेक-
स्मान्नपञ्चाशो य एव विद्वांस एकस्मान्नपञ्चाशमासते विराजमेव
गच्छन्त्यन्नादा भवन्ति(१२) -इति । चतुर्दशकेषु दशमङ्घ्यासङ्गावा-
न्मुग्यवैराजत्वम पञ्चमस्य दशकस्यैकेन न्यूनत्वेऽपि वैराजत्वमुपचरितु
शक्यम न वा एकेनाचरेण कृन्दाभि वियन्ति न द्वाभ्याम् -
इति* श्रुत्यन्तरात् ॥

अतो वैराजत्वादन्नप्राप्ति प्रायणीयोदयनीयो विधत्ते— 'अति-
रात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परिगृहीत्वै(१३) -इति । उक्तन्याये-
नान्नहेतुत्वादन्नपरिग्रह ॥ ७ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाक ॥

सवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकाया दीक्षेरन्नेषा
वै सवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्या वा एष एताः रात्रि

* ये ब्रा १ १ ६ (ए सो० सु १ भा० ५३ ए १२ प०) ।

वसति साक्षाद्देव संवत्सरमारभ्य^१ दीक्षन्त^(१) आर्त्तं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकाया दीक्षन्तेऽन्तनामानावृत्तु भवतो व्यस्त वा एते संवत्सरस्याभि द्वीक्षन्ते य एकाष्टकाया दीक्षन्तेऽन्तनामानावृत्तु भवत फलगुनीपूर्णमासे दीक्षेरन्मुख वा एतत् (१)

संवत्सरस्य यत् फलगुनीपूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते^(२) तस्यैकैव निर्या यत्समध्ये विषुवान्त्सम्यद्यते चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्मुख वा एतत् संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते तस्य न का च न निर्या भवति^(३) चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्यै दीक्षेरन् तेषामेकाष्टकाया क्रयः सम्पद्यते तेनैकाष्टकान् च्छ्वट् कुर्वन्ति^(४) तेषाम (२)

पूर्वपक्षे सुत्या सम्पद्यते पूर्वपक्ष मासा अभि सम्पद्यन्ते ते पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठत ओषधयो वनस्पतयोऽनुत्तिष्ठन्ति तान् कल्याणी कीर्त्तिरनुत्तिष्ठत्यरात्सुरिभे यजमाना इति तदनु सर्वे राधुवन्ति^(५)
॥ ८ ॥

एतत्^(१) तेषा^(२)* चतुस्त्रिंशच्च ॥ ८ ॥

“एतत् १] च्छ्वट् कुर्वन्ति तेषा[२]”—इति क, ख, ग ।

सप्तमेऽनुवाके एकानपञ्चाशद्रात्रोऽभिहित, अथाष्टमादिषु चतुर्ऽनुवाकेषु सवत्सरसत्रमभिधीयते* । तत्राष्टमेऽनुवाके सवत्सर-सत्रस्य दीक्षाकाल विधत्ते—“सवत्सराय दीक्षिष्यमाण एकाष्टकाया दीक्षेरन्नेषा वै सवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्या वा एष एताऽरात्रि व्रसति साक्षादेव सवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते^(१)”—इति । यं यजमाना सवत्सरसत्रार्थं दीक्षिष्यन्ते ते यजमाना ‘एकाष्टकाया’ माघकृष्णाष्टम्या दीक्षा कुर्युः । येय मेकाष्टकाभिमानिनी देवता सेय सवत्सराभिमानिनो देवस्य पत्नी । एकाष्टकाया पत्न्यभिमानि-देवतारूपत्व गर्भधारणादवगम्यते । तथाचाग्निकाण्डे मन्त्र आम्ना-यते—‘एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम्—इति । सवत्सरस्य पतित्व चान्यत्र मन्त्रान्तरेणास्नातम्—‘एका-ष्टका तपसा तप्यमाना सवत्सरस्य या पत्नी दुदुहे प्रपीना’—इति । एष सवत्सराभिमानो देव, एता माघकृष्णाष्टमी रात्रि सर्वामपि एतस्याम् एकाष्टकादेवताया मेव वसति, अतस्तत्र दीक्षा कुवन्तो यजमाना मुख्यमेव सवत्सरमारभ्य दीक्षितवन्तो भवन्ति ॥

तमेत पक्ष दूषयित्वा पचान्तर विधत्ते—‘आर्त्तं वा एते सवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकाया दीक्षन्ते ऽन्तनामानाष्टत्

* सामवेदे त्वित उत्तर मेकषष्टिरात्र श्रुतरात्रश्चेति सत्रद्वय मभिधाय, गवामयनम, आदित्यानामयनम, अङ्गिरसामयनम्, दृतिवातवतीरयनम्, कुण्डपायिनामयनम्, तापस्वितामयनश्चेति षट् सवत्सरसत्राणि क्रमेण विहितानि श्रूयन्ते (ता ब्रा २४ १८-२, २५ १-५) ।

† तै स० ४ ३ ११ ८ (४ भा० ३७७ ए) । “गवामयनायैकाष्टकाया दीक्षा”—इति कात्या औ १३ १ २ ।

भवतो व्यस्र वा प्रते सवत्सरस्याभि दीचन्ते य एकाष्टकाया दी-
चन्ते * ऽन्तनामानावृद्ध भवत फल्गुनीपूणमासे दीचेरन् मुख
अ एतत् सवत्सरस्य यत फल्गुनीपूणमासो मुखत एव सवत्सर-
मारभ्य दीचन्ते^(१) -इति । ये यजमाना एकाष्टकाया दीचन्ते,
ते यजमाना सवत्सरसत्रस्य आत्तम् विनाशम् अभि'लक्ष्य
दीचन्ते । तत्राय हेतु - पुष्यमाघरूपौ ऋत्वययवौ सवत्सरस्यान्त
इत्येतन्नामधारिणौ तयो शिशिरर्त्तुरूपत्वात् तेन चतुना पूर्व-
सवत्सरस्य समाप्तत्वात् । पौषपौर्णमासीमारभ्य फाल्गुनपौर्णमास्या
प्राचीन काले सवत्सरस्यान्त । किञ्चेकाष्टकाया दीचमाणा
सवत्सरस्य व्यस्रमभि विपर्यासमभिलक्ष्य दीचन्ते । आदौ हि
दीचा कत्तव्या अयञ्च सवत्सरस्यान्त काले क्रत्वयययोरेकयो-
रेकन्यायेनान्तनामोपेतत्वात् । तस्मादुत्तरफल्गुनीयुक्ते पूणमासे
दीचा कुर्युं तस्य च भाविसवत्सरोपक्रमदिनत्वात् । एतदेवाभि-
प्रेत्य आधानब्राह्मणे समाह्वतम् - 'उत्तरयोरादधीत एषा वै
प्रथमा रात्रि सवत्सरस्य, यदुत्तरे फल्गुनी -इति * ॥

एतमपि पक्ष दूषयित्वा पक्षान्तर विधत्ते - 'तस्यैकैव निर्या,
यत् साम्नेष्ये विषूवात्सम्पद्यते चित्रापूणमासे दीचेरन् मुख वा
एतत् सवत्सरस्य यच्चित्रापूणमासो, मुखत एव सवत्सरमारभ्य दीचन्ते,
तस्य न का चन निर्या भवति^(१) -इति । 'तस्य' फल्गुनीपूणमास-
दीचापक्षस्य एकेव निर्या वक्ष्यमाण एक एव दोष, न तु पूर्वा-

* तै ब्र १ २ २ ८ ।

ज्ञानलव्यस्तत्वदोषौ । कोषावेको दोष इति स उच्यते— समीचीना
 अतिवषणक्षमा मेघा यस्मिन् वर्षर्त्तौ सोऽथ 'सम्बोध', तस्य सम्बन्धी
 प्रत्यासन्न काक्ष 'साम्बोध' अस्मिन् काले विषुवानह सम्पद्यते ।
 तथाहि विषुवान्—इति सवत्सरस्य मध्यवती मुख्योऽहर्विशेष
 तत पूर्व षण्मासा, उत्तरे च षण्मासा तयोरुभयोर्मासषट्कयोर्मध्ये
 सोऽहर्विशेष कत्तव्य । अत्र च फल्गुनीपूर्णाभासमारभ्य द्वादश दीक्षा
 द्वादशोपसद्धानुष्ठायोत्तरदिने प्रथममासोपकरणं काय तथा सति
 चैत्रशुद्धनवम्यामुपक्रमो भवति आश्वयुजशुद्धाष्टम्यां मासषट्क समाप्त्य
 नवम्या विषुवान् काय स च वर्षर्त्तौ प्रत्यासन्न भाद्रपदपौर्ण-
 मास्यां वर्षर्त्तौ समाप्ते सत्यनन्तरमासवर्त्तित्वात् । अतो वर्षर्त्तुसमौपे
 विषुवद्दिनसम्पत्तिपरिहाराय चिन्तानक्षत्रयुक्ताया पौर्णमास्या दीक्षा
 कर्त्तव्या । सोऽपि वसन्तर्त्तुमध्यपातित्वात् सवत्सरस्य सुखमेव । अतो
 सुखत एवारम्भ इतो भवति । एव सति कान्तिकशुद्धनवम्यां
 विषुवान् सम्पद्यते तत्र दिन वर्षर्त्तौदूरवर्त्ति अतो वृष्टिशङ्काया
 अभावाद् विस्मयेणानुष्ठातु शक्यत इति तस्य पक्षस्य न कोऽपि
 दोषोऽस्ति ॥

अथ गुणविशेषमवलोक्य पक्षान्तर विधत्ते— 'चतुरहे पुरस्तात्
 पौर्णमास्यै दीक्षेरन् तेषामेकाष्टकाया क्रय सम्पद्यते तेनैकाष्टकां
 न हन्मद् कुर्वन्ति^(४)'—इति । माघपौर्णमास्या 'पुरस्तात् चतुरहे'
 शर्त्तुकादृश्यां दीक्षेरन् तथा सति माघकृष्णसप्तम्यां द्वादशदीक्षायां
 समाप्तत्वात्, तदनन्तरवर्त्तिन्याम् 'एकाष्टकायां' सोमक्रय सम्पद्यते ।
 तथा सत्येकाष्टकाया अष्टुपयुक्तत्वात् सवत्सरपञ्जीत्वेन सुख्यामेतां

‘ऋम्बट् कुर्वन्ति’ निष्प्रयोजना न कुर्वन्ति* । तत सवत्सरपत्न्या सत्कार एको गुण ॥

अथ गुणान्तर दृश्यति—“तेषां पूर्वपक्षे सृत्या सम्पद्यते पूर्वपक्ष मासा अभि सम्पद्यन्ते, ते पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठत ओषधयो वनस्पतयोऽनुत्तिष्ठन्ति, तान् कल्याणी कीर्त्तिरनुत्तिष्ठत्यरात्सुरिभे यजमाना इति, तदनु सर्वे राध्रुवन्ति^(५)”—इति । तेषाम् एका-ष्टकाया क्रयमनुतिष्ठता यजमानाना तद्दिनमारभ्यानुष्ठीयमाना उपसदस्यैश्चशुद्धचतुष्टया सम्पद्यन्ते । तत उत्तरदिने क्रियमाणा सृत्या शुकपक्ष एवोपक्रान्ता भवति । तत आरभ्य सर्वेऽपि मासा शुक्ल-पक्षमेवाभिज्ञास्य समाप्यन्ते । तेषु समाप्तेषु ते सचिषोऽपि पूर्वपक्ष एव सचादुत्तिष्ठन्ति । उत्तिष्ठत तान् यजमानान् अनु भूम्यामो-षधयो वनस्पतयश्च सत्कर्मानुष्ठानसामर्थ्यादुद्भव गच्छन्ति । तदुद्भवे सति तान् यजमानान् अनु पुष्पकीर्त्तिरुत्तिष्ठति । कीदृशी कीर्त्तिरिति सोच्यते— इमे यजमाना ‘अरात्सु सम्पद्भि गता इत्येतादृशी कीर्त्ति । सत्कीर्त्त्युत्थानमनु सर्वे प्राणिन सम्पद्भा भवन्ति एतदीयेन सत्कर्मानुष्ठानेन भूमौ सवसस्याभिवद्भवात् । तस्मादीदृश गुणसङ्गमवेच्छ माघशुक्लैकादश्या दीचेत्ययमेव मुख्य पक्ष † ॥

* ऋम्बटशब्दो व्यर्थवचन । २भा ५८६ ६५८, ७ ७, ७६३ ८० ।
क्वडित्यन्तस्थमध्योऽपि शाखान्तरीय । तद्यथा— ता ब्रा ४ १० ४
५ ६ १३ । पठितश्चाय त्नादिगणे (ग पा १ ४ ५७) ।

† सामवेदीये ताश्चब्राह्मणेऽप्येषोऽनुवाक किञ्चित्प्राठनूनास्तिरेकव्यति-
क्रमे पठित (५ ६) । कात्या औ १३ १ २-१ ।

अत्र मीमासा । षष्ठाध्यायस्य पञ्चमपादे (जै० सू० ३०—३७
अधि० १०) चिन्तितम्—

“गवामयन उक्ता तु या काचित् पृष्णिमाथवा ।

चैत्री माघ्यत काचित् स्यादविशेषात् प्रश्नसथा ? ॥

चैत्री स्यात् क्रय एकाष्टकायार्मित्युपवणितम् ॥”

माघकृष्णाष्टमी लेकाष्टकातो माघपृष्णिमा ॥

गवामयने श्रूयते— चतुरहे पुगस्तात् पौष्णमास्यै दीचेरन्
तेषामेकाष्टकाया क्रय सम्पद्यते -इति (४२३५० १०प) । पौष्ण-
मास्या पूर्वस्मिन् चतुरहे दीचेरन् एकादशा दीक्षामारभेत ।
तथा सति पौष्णमास्या उपरितने सप्तमे दिने द्वादश दीक्षा पूयन्ते ।
तत उपरितन्यामष्टम्या सोमक्रय इत्यथ । तत्र विशेषस्यादृष्टत्वाद्
या काचित् पूष्णिमेत्येक पञ्च । चित्रापूष्णमासे दीचेरन् मुख
वा एतत् सवत्सरस्य, यच्चित्रापूष्णमास -इति (४२३५० ८५०)
प्रश्नस्यमानतया चैत्री पौष्णमासीति द्वितीय पञ्च । याज्ञिकसमा-
ख्यया माघकृष्णाष्टमी एकाष्टका^१ तत्र सोमक्रयसम्पत्तये माघ्या
पौष्णमास्या पूर्वस्थामेकादशां दीक्षा आरभ्यन्वा^२ -इति ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाक ॥

* ‘विशेषस्यानुक्तात्वीत’ -इति, ए सो वे जै न्या पुस्तक पाठ ।

† “माघकृष्णाष्टम्या एकाष्टकत्वात्” -इति ए सो वे जै न्या पु पाठ ।

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति ये सत्रमुपयन्त्यभीन्धत
 एव दौक्षाभिरात्मानं अपयन्त उपसद्भिर्द्विधाभ्या
 लोमाव दन्ति द्वाभ्या त्वच द्वाभ्यामसड द्वाभ्या मास
 द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्या मज्जानमात्मदक्षिण वै सत्रमात्मा-
 नमेव दक्षिणा नीत्वा सुवर्गं लोकं यन्ति^(१) शिखामनु
 प्र वपन्त ऋद्ध्या अथो रघीयास सुवर्गं लोक-
 मयामेति^(२) ॥ ६ ॥

सुवर्गं पञ्चाशत् ॥ ६ ॥

अष्टमे सवत्सरसत्रस्य दीक्षाकाल उक्त अथ नवमे दीक्षा
 उपसदश्चोच्यन्ते । ता उभयीविधन्ते— सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति
 ये सत्रमुपयन्त्यभीन्धत एव दौक्षाभिरात्मानं अपयन्त उपसद्भिर्द्वि-
 -दति । सत्रानुष्ठायिन स्वर्गं गच्छन्ति अतस्तद्योग्यतायै स्वदी-
 क्षाभि 'आत्मानं स्वदेहम् अभीन्धत एव' सवतो ज्वलयन्त्येव
 उपसद्भिस्तु 'अपयन्ते' स्वदेहं पचन्ति । तस्माद् दीक्षा उपसदश्चानु-
 ष्ठेया इति विध्युन्नय* । यद्यपि द्वादशाहविक्रतित्वेन प्राप्तस्तथापि
 विक्रन्ति लिङ्गत्वाय स्तुतये वा तदनुवादोऽस्तु ॥

अथ विभक्त्य प्रशसा कुवन् तासामुभयविधाना द्वादशल प्रक-
 टवति— "द्वाभ्या लोमाव दन्ति द्वाभ्या त्वच द्वाभ्यामसड द्वाभ्या
 मास द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्या मज्जानमात्मदक्षिण वै सत्रमात्मानमेव

* जै० सू० ६ पृ० २८, २९ अधि ८, ९ द्रष्टव्यम् ।

दक्षिणा नीत्वा सुवर्गं लोकं यन्ति^(१)—इति । 'द्वाभ्यां' दिनद्वयानु-
ष्ठेयाभ्यां दीक्षाभ्यामुपसङ्गाच्च स्वकीयं लोमं हावरर्थमव यन्ति ।
अनन्तरभाविनीभ्यां द्वाभ्यां लवचमव यन्ति । एव रक्तमामास्त्रिमञ्जसु
योजनीयम् । यदेतत् सच, तदेतत् 'आत्मदक्षिणं वै' स्वशरीरमेव
तत्र दक्षिणा न त्वन्या गवादिरूपास्ति तस्मात् स्वशरीरमेव
दक्षिणारूपेण नीत्वा स्वगं प्राप्नुवन्ति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण "सत्रञ्चेद् वपनकाले सग्निखानि वपन्ते -
इति तद्विधत्ते— "ग्निखामनु प्र वपन्त षड्द्वा अथो रघीयाः
सुवर्गं लोकमयामेति^(२)—इति । ग्निखामनुलक्ष्य प्रकर्षेण वपनं
कुर्युः । तत्र मृतत्वग्रूपाणां केशानामपगमात् समृद्धौ भवति, अपि
च केशभाररहिता रघीयासो लघुतरा मन्त स्वगं प्राप्नुयाम
इत्यनेनाभिप्रायेण सग्निखं वपनं कुर्युः ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

ब्रह्मवादिनां वदन्त्यतिरात्रं परमो यज्ञक्रतूनां
कस्मात्तं प्रथममुपं यन्तीत्येतद्वा अग्निष्टोमं प्रथममुपं
यन्त्यथोक्थ्यमथ षोडशिनमथातिरात्रमनुपूर्वमेवैतद्य-
ज्ञक्रतूनुपेत्य तानालभ्य परिगृह्य सोममेवैतत्पिबन्त
आसते ज्योतिष्टोमं प्रथममुपं यन्ति ज्योतिष्टोमो वै
स्तोमान्ना मुखं मुखत एव स्तोमान् प्रयुञ्जते^(१) ते (१)

सःस्तुता विराजंमभि सम्पद्यन्ते द्वे चर्चावतिरिच्येते
 एकया गौरतिरिक्त एकयायुरुन. सुवर्गो वै लोको
 ज्योतिरुर्विराट् सुवर्गमेव तेन लोक यन्ति^(१) रथन्तर
 दिवा भवति रथन्तर नक्तमित्याहुर्ब्रह्मवादिन केन
 तदजाभीति सौभर तृतीयसवने ब्रह्मसामम्बुहत्तन्मध्य-
 तो दधति विधृत्यै तेनाजामि^(२) ॥ १० ॥

त^(३) एकान्नपञ्चाशच्च ॥ १० ॥

नवमे द्वीक्षा उपदस्योक्ता, अथ दशमे प्रायणीयाख्य प्रथम-
 महस्यते । तदेतद्विधत्ते— ‘ब्रह्मवादिनो वदन्त्यतिरात्र परमो
 यज्ञक्रतूना कस्मात् त प्रथममुप यन्तीत्येतद् वा अग्निष्टोम प्रथम-
 मुप यन्त्यथोकथ्यमथ षोडशिनमथातिरात्रमनुपूर्वमेवेतद् यज्ञक्रतू-
 नुपेत्य तानालभ्य परिगृह्य सोममेवेतत्पिबन्त आसते ज्योतिष्टोम
 प्रथममुप यन्ति ज्योतिष्टोमो वै स्तोमाना मुख, मुखत एव स्तोमान्
 प्रयुञ्जते^(४)’—इति । योऽयमतिरात्राख्य क्रतु सोऽय यज्ञक्रतूना
 परम सोमयागरूपा ये क्रतव तेषां मध्ये चरम । अग्निष्टोम
 एकथ्य षोडशी, अतिरात्र, इत्येतस्य तदौयक्रमत्वादग्निष्टोमस्य च
 प्राथम्यम् । “प्रजनन ज्योति”- इत्यनुवाके (१४ ७५०) “तस्मादाहु-
 र्ब्रह्मवादिना प्रश्न । तत्राभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः — नाचाग्निष्टोम परि-
 त्यक्त, अचाग्निष्टोमोक्त्यषोडशतिरात्राणामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्व-

गभितत्वाद् । द्वादशस्तोत्रमग्निष्टोममन्तर्भाव्य पुन स्तोत्रत्रयाधिक्ये-
नोक्त्य सम्पद्यते । तमन्तर्भाव्य पुनरेकस्तोत्राधिक्येन षोडशी
सम्पद्यते । तमन्तर्भाव्य पुनस्त्रयोदशस्तोत्राधिक्येनातिरात्र सम्पद्यते ।
अत सत्रिणोऽतिरात्रमनुतिष्ठन्तीति यत् एतद् वै एतस्मिन्
सोमानुष्ठानेऽग्निष्टोम प्रथममनुतिष्ठन्ति अथोक्त्यषोडश्यतिरात्रान्
तदेतद् 'अनुपूर्वमेव अनुक्रमेणैव यज्ञक्रतुन् उपेत्य अनुष्ठातु
निश्चित्य तान् क्रतुन् उपक्रम्य परित स्वीकृत्य, तत सवत्र
सोममेव पिबन्त सत्रिण आसते । तस्मादग्निष्टोमपरित्यागाभावा-
दतिरात्ररूप ज्योतिष्टोम प्रथममनुतिष्ठेयु । स हि ज्योतिष्टोमो
ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकाना स्तोमाना क्रतुना सुखसदृश ।
तस्मात् सुखत एवारभ्य स्तोमान क्रतुम सत्रिण प्रयुञ्जते ॥

गोष्टोमायुष्टोमाभ्या पूर्वभावित्व ज्योतिष्टोमस्य प्रकारान्तरेण
पुन प्रशंसति— ते सस्तुता विराजमभि सम्पद्यन्ते द्वे चर्चावति-
रिच्येते एकया गौरतिरिक्त एकयायुहून सुवर्गे वै लोको ज्योति-
रुग्विराट् सुवर्गमेव तेन लोक यन्ति^(२) -इति । ज्योतिष्टोमे स्तोत्र-
गता ये ऋग्विशेषा सन्ति ते सस्तुता सन्तो विराज दशसङ्ख्यामेव
प्राप्नुवन्ति, न तु न्यूना नाप्यधिका । इतरयोस्तु गोष्टोमायुष्टोमयो
द्वे ऋचावतिरिच्येते दशसङ्ख्या न प्राप्नुत । तत्कथमिति तदुच्यते—
एकया ऋचा गोष्टोमो दशसङ्ख्याया अतिरिक्त आयुष्टोमस्त्वेकया
न्यून तस्माद् विराड्रूपत्वं ज्योतिष्टोमस्य प्राशस्ये हेतु । किञ्च
भ.सकलाञ्ज्योतिष्टोम स्वर्गलोकात्मको विराड्रूप । तस्माद्भयथा
प्रशस्तेन तेन ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं लोक प्राप्नुवन्ति ॥

अथास्मिन्नतिराचमस्ये ज्योतिष्टोमे सामविभेय विधत्ते—“रथ-
न्तर० दिवा भवति रथन्तर नक्तमित्याङ्गर्द्धवादिनाः केन तद्जा-
मीति सौभर तृतीयसवने ब्रह्मसामम्* वृहत् तन्मध्यतो दधति
विष्ट्यै तेनाजामि^(१)”-इति । ‘दिवा षष्ठस्तोत्र रथन्तर गीयते
नक्तम् अधि रात्रिपर्यायेषु रथन्तर गीयते ‘तत् तदानीमालस्य
भवति तादृगालस्यपरिहार केन अन्धेन साम्ना भवतीति ब्रह्म-
वादिना प्रश्न । तत्राभिज्ञा उत्तरमाङ्ग—सौभराख्य यदन्यत्
सामास्ति, तत् तृतीयसवने ब्रह्मसामत्वेन गेयम् । तच्च वृहत् प्रौढम्
तत एतद् वृहद्रथन्तरयोर्भयोमध्ये स्थापयन्ति । तच्च यज्ञस्य धृत्यै
सम्पद्यते । ‘तन विजातीयसाम्ना आलस्यपरिहारो भवति ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुथप्रपाठके दशमोऽनुवाक ॥

ज्योतिष्टोम प्रथममुप यन्त्यस्मिन्नेव तेन लोके प्रति
तिष्ठन्ति गोष्टोम द्वितीयमुप यन्त्यन्तरिक्ष एव तेन प्रति
तिष्ठन्त्यायुष्टोम तृतीयमुप यन्त्यमुष्मिन्नेव तेन लोके
प्रति तिष्ठन्तीय वाव ज्योतिरन्तरिक्ष गौरसावायुर्य-
देवान्स्तोमानुपयन्त्येष्वेव तल्लोकेषु सचिषं प्रति-
ष्ठन्तो यन्ति^(१) ते सस्तुता विराजम् (१)

* “अनसन्तात्रपुसकाच्छन्दसि”-इति (पा ५ ७ १ ३) टचि रूपम् ।

अभि सम्पद्यन्ते दे चर्चावति रिच्येते एकया
 गौरतिरिक्त एकयायुरुन सुवर्गे वै लोको ज्योतिरु-
 र्ग्विराडूर्जमेवाव रुन्धते ते न क्षुधार्त्तिमार्च्छन्त्यक्षौधुका
 भवन्ति क्षुत्सम्बाधा इव हि सत्रिणो^(१)ऽग्निष्टोमाव-
 भितं प्रधी तावुक्थया मध्ये नभ्य तत्तदेतत्परियद्देव-
 चक्र यदेतेन (२)

षड्हेन यन्ति देवचक्रमेव समारोहन्त्यरिष्ट्यै ते
 स्वस्ति समश्नुवते^(२) षड्हेन यन्ति षड् वा कृतव कृतु-
 ष्वेव प्रति तिष्ठ^(३)न्त्युभयतो ज्योतिषा यन्त्युभयत एव
 सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्तो यन्ति^(४) द्वौ षड्हौ भवत-
 स्तानि द्वादशाहानि सम्पद्यन्ते द्वादशो वै पुरुषो दे
 सक्थया द्वौ ब्रह्म आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गानि
 स्तनौ द्वादशो (३)

तत्पुरुषमनु पर्यावर्तन्ते^(५) चय षड्हा भवन्ति
 तान्यष्टादशाहानि सम्पद्यन्ते नवान्यानि नवान्यानि
 नव वै पुरुषे प्राणास्तत्राणाननु पर्यावर्तन्ते^(६) चत्वारः
 षड्हा भवन्ति तानि चतुर्विंशतिरहानि सम्पद्यन्ते
 चतुर्विंशतिरर्द्धमासा संवत्सरस्तत्संवत्सरमनु पर्याव-

र्जन्ते^(८) ऽप्रतिष्ठित सवत्सर इति खलु वा आहुर्व-
षीवान् प्रतिष्ठाया इत्येतावद्दे (४)

सवत्सरस्य ब्राह्मण यावन्मासो मासिमास्येव प्रति-
तिष्ठन्तो यन्ति^(९) ॥ ११ ॥

विराज^[१] मेतेन^[२] द्वादशी^[३] वा * अष्टौ च ॥ ११ ॥

दशमे प्रायणीयमहरुक्तम् अथैकादशे मासगतान्युच्यन्ते ।
तत्रादौ तावत् चीष्णहानि विधत्ते— ज्योतिष्टोम प्रथममुप
यन्धस्मिन्नेव तेन लोके प्रति तिष्ठन्ति गोष्टोम द्वितीयमुप
यन्धन्तरिच एव तेन प्रति तिष्ठन्त्यायुष्टोम तृतीयमुप यन्धन्धन्नेव
तेन लोके प्रति तिष्ठन्तीय वाव ज्योतिरन्तरिच गौरसावायुयदे-
तान्सोमानुपयन्धेव्येव तल्लोकेषु सत्रिण प्रति तिष्ठन्तो यन्ति^(१)—
इति । ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमा एकाहविशेषा । एतैरेवानुलोम
प्रतिलोमगतैरभिज्ञव षडह सम्यद्यते । तस्मिन् षडहे पूर्वभागव-
त्तिनोऽनुलोमगता एतेऽनुष्ठेया । क्रमेणैतैर्लोकत्रये प्रतिष्ठा भवति ।
ज्योतिरादीना भूरादिरूपत्वादेतेषा त्रयाणामनुष्ठानेन सत्रिणो
लोकत्रय प्रतिष्ठिता सुखेन व्यवहरन्ति । पूर्वस्मिन्ननुवाके प्रथम-
दिनेऽनुष्ठेय प्रायणीयाख्योऽतिराऽरूपो ज्योतिष्टोमो विहित, इह
तु तृतीयदिनेऽनुष्ठेयोऽग्निष्टोमात्मको ज्योतिष्टोम इति विशेष ॥

तस्यैतस्याग्निष्टोमरूपस्य ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्य पूर्वाक्तातिराचवत्

* “द्वादशा[३]वेतावद्वा” —इति क, ख, ग ।

प्रशसति—‘ते स्रस्तुता विराजमभि सम्पद्यन्ते द्वे चर्चावति
रिच्येते एकया गौरतिरिक्त एकयायुरुन सुवर्गा वै ल्मेको
ज्योतिरूर्ध्विराडूजमेवाव रन्धते ते न चुधान्तिमार्श्चन्धचोधुका
भवन्ति चुत्सम्नाधा इव हि सत्रिण^(१)—इति ज्योतिष्टोमस्य
स्तोत्रीयरगतसङ्ख्याया विराट्सम्पत्तौ विराज ऊग्-रूपत्वात् ‘ते’
सत्रिण चुधासम्पादितामान्ति न प्राप्नुवन्ति किन्तु ‘अचोधुक्ता
सवदा चुद्रहिता भवन्ति। सत्रिणामनुष्ठानप्रयामबाहुल्यात् प्रायेण
ते चुत्सम्पादितबाधयुक्ता इव भवन्ति । तस्मात् तेषा चुत्परिहा-
राथोर्यूपविराट्सम्पत्तियुक्तो ज्योतिष्टोम एव प्रथगमनुष्ठेय ॥

इदानीमुक्तेर्ज्योतिरादिभिरनुलोमप्रतिलोमगतैर्निष्पन्नमभिप्लव-
षडह रथचक्ररूपकृष्ट्या विधत्ते— अग्निष्टोमावभित प्रधी तावुक्य्या
मध्ये नभ्य तत तदेतत्परियद् देवचक्र यदेतेन षडहेन यन्ति
देवचक्रमेव समारोहन्यरिष्टौ ते स्वस्ति समश्रुवते^(२)—इति । लोके
रथचक्र फलकत्रयेण निष्पाद्यते । तत्र पाश्र्ववत्तिनौ फलके ‘प्रधी
इत्युच्येते । प्रकर्षेण धीयते धार्यते मध्यफलकमाभ्यामिति प्रधी ।
मध्यफलकन्तु नभ्यम’ इत्युच्यते नाभिस्थानीयत्वात् । एवञ्च सत्यत्र
चक्ररूपस्य अभिप्लवषडहस्य अभितो वत्तमानावाद्यन्तदिनयोरनुष्ठेयौ
ज्योति शब्दाभिधेयौ यावग्निष्टोमौ, तावुभौ ‘प्रधी । ये च मध्य-
वत्तिनौ गौरायुर्गौरित्येतन्नामान उक्थ्यरूपाश्चत्वार क्रतव, ते
सर्वे ऽमल्लित्वा मध्ये स्थित ‘नभ्य तद्भवति । ‘तदेतत् अभिप्लवषडह-
रूप ‘परियत पु- प्रवर्त्तमान देवचक्रमित्युच्यते । ‘यद् यदि एतेन
देवचक्ररूपेण षडहेन यजमाना अनुष्ठान निष्पादयेथ, तद्दि ‘ते

यजमाना देवचक्रमेव समारोहन्ति । तच्चारोहणम् 'अरिष्ठी
हिंस्रारहित्याय भवन्ति । हिंस्रारहिताश्च ते स्वस्ति समश्रुवते
चेम प्राप्नुवन्ति ॥

पुनरपि षडह प्रशंसति— “षडहेन यन्ति षड्वा ऋतव ऋतुध्वेव
प्रप्ति तिष्ठन्ति^(४)” -इति ॥

तस्य षडहस्यानुलोमप्रतिलोमरूपत्र्यहात्मकत्व विधत्ते— ‘उभ-
यतो ज्योतिषा यन्त्युभयत एव सुवर्गं लोके प्रति तिष्ठन्तो ग्रान्ति^(५)
इति । ज्योतिर्गौरायुरित्येव मानुलोम्ये सत्यादौ ज्योति आयु-
र्गौर्ज्योतिरित्येव प्रातिलोम्ये सत्यन्ते ज्योति एवम उभयतो
ज्योतिषा षडहेनानुष्ठाने सति खगप्रवेशकाले फलावसानकाले
च प्रति तिष्ठन्त अवजारहिता सन्त सञ्चरन्ति ॥

तस्य च षडहस्य द्विरावृत्ति विधत्ते— ‘द्वौ षडहौ भवतस्तानि
द्वादशाहानि सम्पद्यन्ते द्वादशो वै पुरुषो— द्वे सक्थ्यौ द्वौ बाहू
आत्मा च, शिरश्च चलायङ्गानि स्तनौ द्वादशौ तत्पुरुषमनु-
पथावत्तन्ते^(६)”-इति । सक्थि-शब्देन श्रोणीद्वयमुच्यते बाहू-
शब्देनासद्वयम् ‘आत्मा मध्यदेह शिर’ प्रसिद्धम् हस्तौ पादौ
च मिलित्वा ‘चलायङ्गानि, ततो द्वौ स्तनौ द्वादशमष्ट्यापूरकौ ।
तथा सत्येव द्वादशाहानि पुरुषमनुसृत्य पथावृत्तानि भवन्ति ॥

तस्य च षडहस्य तृतीयामावृत्ति विधत्ते— “त्रय षडहौ
भवंति, तान्यष्टादशाहानि सम्पद्यन्ते नवान्यानि नवान्यानि
नव वै पुरुषे प्राणास्तत्राणाननु पर्यावत्तन्त^(७)”-इति । पूर्वाभ्या
द्विरावृत्त्याभ्या सह त्रितम । अष्टादशानामङ्गा द्वेषा विभागे

सति, नवसङ्ख्याया नवच्छिद्रगतप्राणाननुसृत्य षडहास्त्रय पर्यावृत्ता भवन्ति ॥

अथ पूर्वाभिस्तृष्टभिरावृत्तिभि सह चतुर्थोमावृत्ति विधत्ते—
चत्वार षडहा भवन्ति तानि चतुर्विंशतिरहानि सम्पद्यन्ते
चतुर्विंशतिरर्द्धमासा सवत्सरस्तत्सवत्सरमनु पर्यावृत्तन्ते^(८)—इति ।
सङ्ख्याद्वारेणाद्धमासद्वारा सवत्सरमनुसृत्य चत्वार षडहा पर्यावृत्ता
भवन्ति । अत्र मासपूरणाय पृष्ठ्य षडहोऽध्यहृत्तव्य । अतएव
कन्दोगा आम्रनन्ति— “यदेष पृष्ठ्य षडहो भवति, वीर्य एवान्त
प्रति तिष्ठन्ति”—इति * ॥

अचाक्षेपसमाधानमुखेन सवमासानुष्ठान विधत्ते— “अप्रतिष्ठित
सवत्सर इति खलु वा आङ्गवषीयान् प्रतिष्ठाया इत्येतावद् वै
सवत्सरस्य ब्राह्मण थावन् मासो मासि मास्येव प्रतितिष्ठन्तो
यन्ति^(९)”—इति । पूर्वोक्तन्यायेन मास एक प्रतिष्ठितो न सवत्सर
इत्येव केचिच्चोद्यवादिन आङ्ग । अत्रैतदुत्तरम्— तस्थोक्तप्रतिष्ठा-
हेतोर्मासाद् वर्षीयस्त्वादत्यन्ताधिक्यात् ‘मासो ब्राह्मण पूर्वोक्त-
रीत्या मासस्य प्रतिपादक ब्राह्मणवाक्य थावदस्ति, एतावदेव
सवत्सरस्य प्रतिपादक ब्राह्मणम् न त्वितोऽधिक किञ्चिन्नूतनमस्ति ।
अनेनैव प्रकारेण प्रतिमासमनुतिष्ठन्तो यजमानास्तस्मिस्तस्मिन् मासि
प्रतितिष्ठन्त क्रमेण सवत्सर यन्ति ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाक ॥

मेषस्त्वा पचतैरवतु लोहितघ्रीवश्चागैः शल्मलि-
 र्वद्ध्या पर्णो ब्रह्मणा ब्रह्मो मेधेन न्यग्रोधश्चमसैरुदुम्बर-
 ऊर्जा गायत्रीच्छन्दोभिस्त्रिवृत्स्तोमै^(१)रवन्ती* स्याव-
 न्तीस्त्वावन्तु प्रियं त्वा प्रियाणा वर्षिष्ठमाप्याना नि-
 धीना त्वा निधिपतिः५ हवामहे वसो मम^(२) ॥ १२ ॥

मेष षट्त्रिंशत् ॥ १२ ॥

एकादशे सवत्सरगतेषु सवमासेष्वहानि विहितानि अथाव-
 श्रिष्टेष्वनुवाकेष्वश्वमेधाङ्गमन्त्रा उच्यन्ते । कल्प — “मेषस्त्वा पचतै-
 रवत्विति पद्यग्नौ क्रियमाणे ऽपान्यानि जुहोति”—इति । पाठस्तु—

मेषस्त्वा पचतैरवतु, लोहितघ्रीवश्चागैः, शल्मलिवृद्ध्या, पर्णो ब्रह्मणा,
 ब्रह्मो मेधेन, न्यग्रोधश्चमसैर्, उदुम्बर ऊर्जा, गायत्रीच्छन्दोभिस्
 त्रिवृत्स्तोमै^(१)—इति । अविजातौ मुख्य पुमान् यो मेधोऽस्ति,
 सोऽय ‘पचते’ हविष्टेन पचनीये चतुरैरविविशेषै सह, हे अश्व ।
 त्वाम् अवतु । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु त्वामवलित्यनुषङ्गनीयम् ।
 अजजातौ योऽय मुख्यो वस्तो ‘लोहितघ्रीव’, सोऽयमन्यैश्चागै सह
 त्वाम् अवतु । ‘शल्मलि अत्युन्नतो वृचविशेष, स च स्वकीयया
 ‘वृद्ध्या सह त्वामवतु । ‘पर्ण पक्षाश्वत्थ, स च स्नाभिमानिना
 ब्रह्मणा’ मन्त्रेण वा सह त्वामवतु । ‘ब्रह्म’ यज्ञियेषु मुख्यो वृच,
 स च ‘मेधेन’ यज्ञेन सह त्वामवतु । ‘न्यग्रोध’ चमसहेतुर्वृच,
 स च स्वकीयैश्चमसै सह त्वामवतु । ‘उदुम्बर’ प्रसिद्ध, स च ‘ऊर्जा’

स्वकीयफलेन त्वामवतु । 'गायत्री चान्यैस्त्रिष्टुवादिच्छन्दोभि सह
त्वामवतु । 'त्रिवृत' स्तोमश्चान्यै पञ्चदशादिस्तोमै सह त्वामवतु ।
एतेनवभिर्मन्त्रैरपाव्याख्या आज्ञतीर्जुङ्गयात * ॥

कल्प — 'ता दक्षिणान् केशपदानुद्गथ्य सव्यान् विसृज्य'
दक्षिणावूरूनाग्राना मिग्भिरभिधून्वत्यस्त्रि प्रदक्षिणमथ ध्रुवन्थ
परिधन्थवन्ती स्थेति -इति । अत्र तच्छब्देन राजपत्य परा-
मृश्यन्ती तामा प्रकृतत्वात् । मृतमथ प्रति पत्नीभि क्रियमाण एष
उपचार । पाठस्तु— 'अवन्ती स्थावन्तीस्त्वावन्तु प्रिय त्वा प्रियाणा
वषिष्ठमाष्याना निधीना त्वा निधिपतिः हवामहे वसो मम^(२)' -
इति । ता पत्य परस्पर सम्बोध वदन्ति । हे राजपत्य । यूयम्
अवन्ती स्थ अश्वस्य पालयिष्य स्थ । हे अश्व । त्वाम् अवन्ती
पालयिष्य पत्यो अवन्तु रचन्तु । मम 'वसो वासयित ।
तादृश हे अश्व । प्रियाणा मध्ये अतिप्रिय त्वा 'हवामहे
आङ्गयाम । आष्याना' कामप्राप्तिहेतुना मध्ये 'वर्षिष्ठम् अति-
शयेन वृद्ध त्वा हवामहे । तथा निधीना' शङ्खपद्मादीना
मध्ये निधिपतिम् अत्यन्तमधिकस्य निधे पालयितार त्वा
हवामहे ॥ १२ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तेत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाक ॥

—
'मेघस्था पचतेरेवत्वित्यपाव्यानि जुहोति । प्राणा वै देवा अपाव्या,
पाणानेवाव हन्थ' -इति ब्रा ३ ८ १७ १८ ।

कूप्याभ्य॑ स्वाहा कूल्याभ्य॑ स्वाहा विकर्षाभ्य॑ स्वा-
 हाव्रव्याभ्य॑ स्वाहा खन्याभ्य॑ स्वाहा ह्रद्याभ्य॑ स्वाहा
 सूद्याभ्यः॑ स्वाहा सरस्याभ्य॑ स्वाहा वैशन्तीभ्य॑ स्वाहा
 पल्वल्याभ्यः॑ स्वाहा वर्ष्याभ्य॑ स्वाहा ऽवर्ष्याभ्य॑ स्वाहा
 ह्रादुनीभ्य॑ स्वाहा पृष्वाभ्य॑ स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः॑ स्वाहा
 स्थावराभ्य॑ स्वाहा नादेयीभ्य॑ स्वाहा सैन्धवीभ्य॑
 स्वाहा समुद्रियाभ्य॑ स्वाहा सर्वाभ्य॑ स्वाहा ॥ १३ ॥

कूप्याभ्यश्चत्वारिंशत् ॥ १३ ॥

अप्राप्यहोममन्त्राद्वाद्ग्रेऽभिहित्वा अथानुवाकद्वयेनापां होमा
 उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—“कूप्याभ्य स्वाहाञ्च स्वाहेत्यपां
 होमाञ्चुहोति”—इति * । तत्र प्रथमानुवाकमन्त्रानाह— ‘कूप्याभ्य
 स्वाहा, कूल्याभ्य स्वाहा, विकर्षाभ्य स्वाहा, ऽव्रव्याभ्य स्वाहा,
 खन्याभ्य स्वाहा, ह्रद्याभ्य स्वाहा, सूद्याभ्य स्वाहा, सरस्याभ्य स्वाहा,
 वैशन्तीभ्य स्वाहा, पल्वल्याभ्य स्वाहा, वर्ष्याभ्य स्वाहा, ऽवर्ष्याभ्य
 स्वाहा, ह्रादुनीभ्य स्वाहा, पृष्वाभ्य स्वाहा, स्यन्दमानाभ्य स्वाहा,
 स्थावराभ्य स्वाहा, नादेयीभ्य स्वाहा, सैन्धवीभ्य स्वाहा, समुद्रि-
 याभ्य स्वाहा, सर्वाभ्य स्वाहा”—इति । कूपे भवा ‘कूप्या’ आप ।
 नदीपूरणेन कूले तीरे भवा ‘कूल्या’ । विकरे ऋविवरे भवा

* ३ ८ १७ १६ । “अप्सु वा आप, अन्न वा आप, अग्नी वा अन्न
 जायते, यदेवाद्भ्योऽन्न जायते, तदव रन्धे”—इति तच्छेष ।

‘विकर्षा’ । अवटे गर्त्तं भवा ‘अवव्या’ । खमनेन निष्पन्ना ‘खन्या’ ।
 हृद्भे भवा ‘हृद्या’ । सूदे पङ्के भवा ‘सूद्याः’ । सरसि भवा
 सरस्या’ । वेशन्ते भवा ‘वैशन्त्य’, यत्र कूल्यादौ पुन पुनरापो
 विश्रन्ति, तत्रत्या इत्यर्थः । पल्ललेऽत्यल्पजलाशये भवा ‘पल्लल्या’ ।
 वर्षे भवा ‘वर्ष्या’ । वर्षनैरपेक्ष्येण भूमाववस्थिता ‘अवर्ष्या’ ।
 प्रवाहध्वनिसंहिता ‘ह्लादुन्य’ । अवश्यायजन्या ‘पृष्या’ । प्रवाह-
 रूपा स्यन्दमाना’ । एकत्रावस्थिता ‘स्यावरा,’ । नद्यां भवा
 नादेय्य । सिन्धौ पुन्रदे भवा ‘सैन्धव्य’ । समुद्रे भवा ‘समुद्रि-
 या । अनुक्तसङ्गहार्यं सर्वशब्द ॥ १३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

अ॒द्भ्य॒ स्वा॒हा॒ व॒ह॒न्ती॒भ्य॒ स्वा॒हा॒ परि॒व॒ह॒न्ती॒भ्य॒
 स्वा॒हा॒ सम॒न्त॒ व॒ह॒न्ती॒भ्य॒ स्वा॒हा॒ शी॒घ्र॒ व॒ह॒न्ती॒भ्य॒
 स्वा॒हा॒ शी॒भ॒ व॒ह॒न्ती॒भ्य॒ स्या॒हो॒ग॒ व॒ह॒न्ती॒भ्य॒ स्वा॒हा॒
 भी॒म॒ व॒ह॒न्ती॒भ्य॒ स्वा॒हाम्भो॒भ्य॒ स्वा॒हा॒ नभो॒भ्य॒ स्वा॒हा॒
 म॒हो॒भ्य॒ स्वा॒हा॒ सर्व॑स्मै॒ स्वा॒हा॒ ॥ १४ ॥

अ॒द्भ्य॒ एका॒न्न॒त्रि॒शत् ॥ १४ ॥

तस्मिन्नेव अपाहोमे द्वितीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह— “अद्भ्य
 स्वाहा, वहन्तीभ्य स्वाहा, परिवहन्तीभ्य स्वाहा, समन्त वहन्तीभ्य
 स्वाहा, शीघ्र वहन्तीभ्य स्वाहा, शीभ वहन्तीभ्य स्याहोग वह-

ज्जीभ्य स्वाहा, भीम वहन्तीभ्य स्वाहा, ऽभ्योभ्य स्वाहा, नभोभ्य
स्वाहा महोभ्य स्वाहा, सर्वस्यै स्वाहा”-इति । उदकजाति-
मात्रयुक्ता ‘आप’ । प्रवाहरूपा ‘वहन्य’ । परिमण्डलरूपा आवर्त्त-
नता ‘परिवहन्य’ । भूमे समतलत्वेन सवतो गच्छन्त्य ‘धमन्त
वहन्य’ । जिम्नाधिक्येन शीघ्र वहन्त्य’ । ईषन्निम्नत्वेन ‘शीभ’ शोभन
यथा भवति तथा वहन्त्य’ । पवताग्रादध उग्र वहन्त्य । दृश्यमान-
मकरादिजौवोपेता, ‘भीम वहन्त्य’ । अभ्यो-नभो-मह-शब्दै लोक-
त्रयगता आप उच्यन्ते अथ वै लोकोऽभ्याऽसि०—० अन्तरिच
वै नभ्याऽसि०—० अस्यै वै लोको महाऽसि०—०”-इति ब्राह्मणे-
नोक्तत्वात् * । पूर्वानुवाकोक्तैर्विश्रुतिमन्त्रैरेतदनुवाकोक्तैर्दादशमन्त्रैश्च
रात्रावन्नहोमा कत्तव्या । तेषामेव मन्त्रविशेषप्रयुक्तोऽयं होम इति
व्यवहार ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुथप्रपाठके चतुदशोऽनुवाक ॥

यो अर्वन्त जिघासति तमभ्यमीति वरुण^(१) ।
परो मत्तं परं श्वा^(२) । अहञ्च त्वञ्च वृत्रहन्तसम्बभूव
सुनिभ्य आ । अरातीवा चिदद्रिवोऽनु नौ श्रूर
मसतै, भद्रा इन्द्रस्य रातय^(३) । अभि क्रत्वेन्द्र भूरधु

उमन्त्र ते विव्यङ्गहिमान् रजासि । स्वेना हि वृचः
शर्वसा जघन्य न शचुरन्त विविदद् (१)

यथा ते^(४) ॥ १५ ॥

विविदद्^{१]} द्वे च ॥ १५ ॥

पूर्वधोरनुवाकयोरपां होममन्त्रा उक्ता अथास्मिन् श्वप्रहारो-
ऽभिधीयते । कल्प — “यो अर्वन्तमिति सैध्रकेण मुसलेन * पौश्च-
लेय † शुन प्रहरति”—इति । पाठस्तु— “यो अर्वन्त जिघासति
तमभ्यमीति वरुण^(१)”—इति । ‘य’ अयं श्वा, जले स्नयमानम्
‘अर्वन्त स्नयमपि जले प्रविश्य हन्तुमिच्छति, ‘त’ श्वान, जला-
धिपति वरुण ‘अभ्यमीति सवतो रोगयस्त करोति ॥

कल्प — “तमश्चस्थाधस्यदमुपास्यति परो मत्त परं येति”—इति ।
पाठस्तु— “परो मर्त्तं परं श्वा^(१)”—इति । ‘परं श्वा’ प्रबलौऽयं
श्वा, ‘परो मर्त्तोऽस्तु’ परस्ताद्गत्वा मृतो भवतु ॥

कल्प — “अहञ्च त्वञ्च वृचहञ्चिन्ति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं
गृह्णाति”—इति । पाठस्तु— “अहञ्च त्वञ्च वृचहञ्चस्मभूव सनिभ्य

* ‘सैध्रको महासारो वृत्त । यस्य वृत्तस्य मध्ये लोहसमान सारं
क्षणाख्यादिवर्गयुक्तं विद्यते, तदीयं मुसलं साधनम्’—इति तै० ब्रा० ३
८ ४ सा० भा० ।

† ‘बृहस्पि प्रबलेषु फलति, न त्वेकस्मिन् भर्त्तरि नियता वर्त्तत इति पुंश्चक्षी
दासो, तत्पत्रं शुभो हन्ता’—इति तै० ब्रा० ३ ८ ४ सा० भा० ।

आ । अरातीवा, चिदद्रिवोऽनु नौ शूर म॒सतै भद्रा इन्द्रस्य
 रातथ (१)”—इति । हे ‘वृचहन्’ वैरिहन्तृत्वेनेन्द्रसमान यजमान ।
 न च ‘अह ब्रह्मा च ‘सनिभ्य’ बज्रभ्यो लाभेभ्य, बज्रविधद्रव्य
 लाभसिद्धये ‘आ सम्भृव’ सर्वत सयुक्तौ भवाव । हे ‘अद्रिव’ पर्वत-
 सृष्ट्यो त्रञ्जोऽस्थास्तीत्यद्रिमानिन्द्र, स एवाद्विवान्, तद्रूप हे
 यजमान । ‘शूर’ शौर्योपेत । ‘इन्द्रस्य’ देवाधिपते ‘भद्रा रातथ’
 कल्याणानि फलदानानि नौ’ आवासुभौ ‘अनुमसतै’ अनुमन्यन्ताम्,
 अङ्गीकुर्वन्तु । कीदृशौ नौ ? ‘अरातीवा’ रातिहविर्दान, तद्युक्तौ
 रातिमन्तौ तद्रहितावरातिमन्तौ, तावेव अरातीवा* । ‘चित्’
 यद्यपि आवा हविर्दानरहितौ, तथापीन्द्रदत्तानि फलान्यावा प्रत्या-
 गच्छन्वित्यर्थ ॥

* कल्प — “अभि क्रत्वेन्द्र भूरध ज्मन्नित्यध्वर्युर्यजमान वाच-
 यति”—इति । पाठस्तु—“अभि क्रत्वेन्द्र भूरध ज्मन्न ते विव्यक्-
 हिमान् रजांसि । खेना हि वृचः श्रवसा जघन्य न श्चुरन्त
 विविदद्युधा ते(७)”—इति । हे ‘इन्द्र’ परमैश्वर्ययुक्त यजमान । ‘क्रत्वा’
 अनेन क्रतुना ‘अभिभू’ शत्रुमभिभूतवानसि । ‘अध’ अनन्तर ‘ज्मन्’
 अस्या भूमौ नकारान्तस्य ज्मन्शब्दस्य भूभिनामसु पठितत्वात् ।
 तस्या भूमौ ‘ते’ तदीय महिमान, ‘रजांसि’ अगद्रञ्जकानि
 चरितानि च, ‘न विव्यक्’ कश्चिदपि विवेक्तु न समर्थ । त्व तु
 ‘खेने श्रवसा’ स्वकीयेन बलेन ‘वृच जघन्य’ शत्रु हतवानसि । स

* “इन्द्रसीवनिपौ च तत्तथौ (पा० ५ २ १२२ वा)”—इति वनिप ।

† निघण्टौ १ १ ३ ।

तु शुन् 'युधा' युद्धेन 'ते अन्न' तदीय नाश 'न विविदत्' नैक-
लम्बवान् ॥ १५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेद र्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाक * ॥

नमो राज्ञे नमो वरुणाय नमोऽश्वाय नम प्रजाप-
तये नमोऽधिपतयेऽधिपतिरस्यधिपति मा कुर्वधिपति-
रह प्रजाना भूयास मा धेहि मयि धेह्युपाकृताय
स्वाहालम्बाय स्वाहा हुताय स्वाहा ॥ १६ ॥

नम एकान्त्रिंशत् ॥ १६ ॥

पञ्चदशे शुन प्रचारोऽभिहित षोडशे यव्याख्यो होमोऽभि-
धीयते । तथा च ब्राह्मणम्—“नमो राज्ञे नमो वरुणायेति यव्यानि
जुहोति”—इति । पाठस्तु—“नमो राज्ञे, नमो वरुणाय, नमो-
ऽश्वाय, नम प्रजापतये, नमोऽधिपतये, ऽधिपतिरस्याधिपति मा
कुर्वधिपतिरह प्रजानां भूयास, मा धेहि, मयि धेह्युपाकृताय स्वाहा,
ऽऽलम्बाय स्वाहा, हुताय स्वाहा”—इति । ‘राजा’ सोम, इतरे
प्रसिद्धा । अविपतिशब्देन धर्मदेवतोच्यते—“धर्मो वा अधिपति”—

* एतदनुशासनीयमन्त्राणां विधयो व्याख्यानानि च तै० ब्रा० ३ ८ ॥ ३० ।

† ३ ८ १८ ३ । “अन्नाद्यस्यावरुद्धौ”—इति तच्छेष ।

इति ब्राह्मणेनोक्त्वात् * । हे धर्म । देव । त्वमधिपतिरसि, माम-
 यधिपति कुरु त्वत्प्रसादादहं प्रजानामधिपतिर्भूयासम् । 'मा धेहि'
 पजानामाधिपत्ये स्थापय । मयि च ता प्रजा पालनीयत्वेन
 स्थापय । तैरेते षड्भिर्यज्यनामकैरस्रहोमान् जुहुयात् । उपाकृता-
 र्थत्यादिमन्त्राणां त्रयाणां कालविशेषे होमो ब्राह्मणे श्रूयते—“उपा-
 कृत्याय स्वाहेत्युपाकृते जुहोति, आलम्बाय स्वाहेति नियुक्ते जुहो-
 ति, ऊताय स्वाहेति ऊते जुहोति”—इति † ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाक ॥

मयोभूर्वातो अभि वातस्रा ऊर्जस्वतीरोषधीरा
 रिशन्ताम् । पीवस्वतीर्जीवधन्या पिबन्ववसाय पदते
 रुद्र मृड^(१) ॥ या सरूपा विरूपा एकरूपा यासामग्नि-
 रिष्ट्या नामान्ति वेद । या अङ्गिरसस्तपसेह चक्रुस्ताभ्य
 पर्जन्य महि शर्म यच्छ^(२) ॥ या देवेषु तनुवमैरयन्त
 यासा सोमो विश्वा रूपाणि वेद । ता अस्मभ्य पर्यसा
 पिन्वमाना प्रजावतीरिन्द्र (१)

गोष्ठे रिरीहि^(३) ॥ प्रजापतिर्मह्यमेता रराणो विश्वै-

* इ ए १६ इ ।

† इ ए १६ इ ।

‡ तै० ब्रा० इ ए १६ अनुवाके एतदनुवाकविधिव्याख्याने द्रष्टव्ये ।

दे॒वै पि॒तृभि॑ सवि॒दान । शि॒वाः स॒तीरु॑प॒ नो गो॒ष्ठ-
माक॑स्तासा॒ वय॑ प्र॒जया॒ स॒ संदे॑म^(४) ॥ इ॒ह ह॒ति॒-
स्वाहे॑ह वि॒धति॒, स्वाहे॑ह रन्ति॒ स्वाहे॑ह र॒मति॒
स्वाहा^(५) म॒हीमू॑ षु सु॒त्रामा॑णम्^(६) ॥ १७ ॥

इन्द्रा॑ष्टाचि॒ःश॒च ॥ १७ ॥

षोडशे यव्याख्यो होमोऽभिहित सप्तदशे गव्याख्यैर्मन्त्रैर्होमो-
ऽभिधीयते । तथा च ब्राह्मणम्—“मयोभूर्वातो अभि वात्स्ना
इति* गव्यानि जुहोति”—इति † । तत्र प्रथमामाह—“मयोभूर्वातो
अभि वात्स्ना ऊर्जस्वतीरोषधीरा रिशन्ताम् । पीवस्वतीर्जीवधन्या
पिवन्ववसाय पद्दते रुद्र मृड^(१)”—इति । ‘मयोभू’ सुखस्य भाव-
यिता, ‘वात’ वायु, ‘उस्ना’ सर्वा गा ‘अभि’लक्ष्य ‘वातु’
प्रसरतु अतिवातेनोपद्रव मा करोतु, किन्तु मन्दवातेन गवा
सुख यथा भवति तथा वातु । एताश्च गाव ‘ऊर्जस्वती’ रसयुक्ता
ओषधी ‘आरिशन्ताम्’ आस्वादयन्तु । जीवरूप धन ‘जीवधन’
प्राणिजातमित्यर्थ, तदर्हन्तीति ‘जीवधन्या’, पातु योग्या आप,
ताश्च ‘पीवस्वत्य’ पानेन पुष्टिरूपस्य स्वौख्यस्य प्रापणात् तादृशी-
रपो गाव पिवन्तु । हे रुद्र ! ‘अवसाय’ अविषु याग्याय, ‘पद्दते’
पादसञ्चारिणे पशवे ‘मृड’ सुख कुरु ॥

* इति’ एतदादिभिरेतदनुवाकीयेदशभिर्मन्त्रैरित्यर्थ ।

† इ ८ १८ ४ । “पशुनामवसञ्चै”—इति तच्छेष ।

अथ द्वितीयामाह— ‘या सरूपा विरूपा एकरूपा यासा-
मग्निरिच्छा नामानि वेद । या अङ्गिरसस्तपसेह चक्रुस्ताभ्य पर्जन्य
महिं शर्म यच्छ^(२)’-इति । या गाव सरूपा ’समानप्रमाण-
देहा, ‘विरूपा’ विविधवर्णा ‘एकरूपा’ एकजातियुक्ता अग्नि’
‘आहवनीयार्दिरूप ‘दृष्ट्या यागेन निमित्तभूतेन याज्ञा गवा
‘नामानि “सा विश्वायु सा विश्वव्यचा सा विश्वकर्मा -इत्यादीनि*,
“दृडे रन्तेऽदिते -इत्यादीनि† वा श्रुत्युक्तानि ‘वेद जानाति,
‘अङ्गिरस’ महषय ‘तपसा स्वकीयेन तपस्सामर्थ्येन या’ गा
‘दृह’ भूमौ ‘चक्रुः’ स्थापितवन्त हे ‘पर्जन्य’ जलदेव । ताभ्य’
गोभ्यो ‘महिं शर्म यच्छ’ महत्सुख देहि ॥

अथ तृतीयामाह—“या देवेषु तनुवमैरयन्त यासाः सोमो
विश्वा रूपाणि वेद । ता अस्मभ्य पयसा पिन्वमाना प्रजावती-
रिन्द्र गोष्ठे रिरौहि^(२)”-इति । या गावो देवेषु निमित्तभूतेषु
तनुव शरीरम् ऐरयन्त भूमौ प्रवृत्तितवत्य सोम देवो
‘यासा’ गवा ‘विश्वा रूपाणि’ शुक्लरूपादीनि बज्रचीराल्पचीरा-
दीनि च सर्वाणि रूपाणि ‘वेद जानाति, हे इन्द्र । पयसा
पिन्वमाना स्वकीयेन चीरेण प्राणिजात प्रीणयन्ती, ‘प्रजावती’
बज्ररूपेता ‘ता’ गा ‘अस्मभ्यम् अस्मदथ गोष्ठे ‘रिरौहि’
गोशास्त्राया प्रापथ ॥

१ १ ३ १—१भा ६५८ ।

† वा० सू० ८ ४३ । तै स० २ ६ ७ ३ ।

अथ चतुर्थीमाह— “प्रजापतिर्मह्यमेता रराणो विश्वेर्देवै पितृभिः
 सविदान' । शिवा सतीरूप नो गोष्ठमाकस्तासा वय प्रजया
 सः सदेम^(४) -इति । य प्रजापति, सोऽय 'मह्य यजमानाय एता '
 उक्तलक्षणा गा रराण प्रयच्छन् विश्वेर्देवै सर्वेदेवै पितृभिश्च
 'सविदान ऐकमत्य गत ता शिवा सती' ब्रह्मजीरतिप्रदानेन
 कल्याणरूपा सती 'एता गा नो गोष्ठम् अस्मदीयगोशालाम
 'उपाकं उपाकरोतु, प्रापयत्वित्यथ । वय तस्मा गवा 'प्रजया'
 वत्सरूपया समदेम सङ्गतास्तिष्ठाम ॥

अथ चलारि यजूव्याह— इह धृति स्वाहेह विष्टति स्वाहेह
 रन्ति स्वाहेह रमति स्वाहा^(५) -इति । एतानि च विभू-
 र्मात्रा -इत्यनुवाके (२१६ पृ० ६ प) अश्वस्थ पादचतुष्टयस्थान-
 विषयत्वेन व्याख्यातानि ॥

अथ द्वयोर्ऋचो प्रतीके दशयति— 'महीमू षु सुत्रामाणम^(२) -
 इति । एतच्चोभय 'वैश्वानरो न ऊत्या -इत्यत्र व्याख्यातम * ।
 एतैदशभिगव्याख्यैमन्त्रैरन्नहोमान् जुहुयात् † ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुथप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाक ॥

* १. भा ँ४४ प (१ ५ ११) ।

† सप्तमकाण्डगत द्वितीयप्रपाठकश्चरितरिक्त प्रपठकगता अन्नहोममन्त्रा
 नुवाका, तेषां च मन्त्राणां मशोद्गावादीनि विविधश्रौतनामानि सन्ति,
 तानि ब्रा ३ ८ १७ अनुवाक भाष्यादितोऽवगन्तव्यानि ।

कि॒॒ स्व॒दासी॒त्पूर्व॑चि॒त्ति॒ कि॒॒ स्व॒दासीद् वृह॒-
द्वय॑ । कि॒॒ स्व॒दासी॒त्पिश॑ङ्गि॒ला कि॒॒ स्व॒दासी॒त्पि-
लि॒प्पि॒ला^(१) ॥ द्यो॒रासी॒त्पूर्व॑चि॒त्ति॒रश्च॑ आसीद् वृह॒-
द्वय॑ । रा॒चि॒रासी॒त्पिश॑ङ्गि॒ला वि॒रासी॒त्पि॒लि॒प्पि॒ला^(२) ॥
क * स्व॒दे॒काकी॑ च॒रति॑ क उ॒ स्वि॒जाय॑ते पुन॑ ।
कि॒॒ स्व॒द्धि॒मस्य॑ भेष॒ज कि॒॒ स्व॒दा॒वप॑न म॒हत्^(३) ॥
सूर्य॑ ए॒काकी॑ च॒रति॑ (१)

च॒न्द्रमा॑ जाय॒ते पुन॑ । अ॒ग्नि॒र्हि॒मस्य॑ भेष॒ज भूमि॑-
रा॒वप॑न म॒हत्^(४) ॥ पृ॒च्छामि॑ त्वा॒ पर॑मन्त॑ पृथि॒व्या
पृ॒च्छामि॑ त्वा॒ भुव॑नस्य॒ नाभि॑म् । पृ॒च्छामि॑ त्वा॒ दृष्णो॑
अ॒श्वस्य॑ रे॒तं पृ॒च्छामि॑ वा॒च पर॑म॒ व्योम॑^(५) ॥ वेदि॑-
माहु॒ पर॑मन्त॑ पृथि॒व्या य॒ज्ञमा॑हु॒र्भुव॑नस्य॒ नाभि॑म् ।
सोम॑माहु॒र्दृष्णो॑ अ॒श्वस्य॑ रे॒तो ब्रह्म॑व॒ वाच॑ पर॑म॒ व्योम॑^(६) ॥ १८ ॥

च॒रति॑^(१) † षट्च॒त्वारि॑श॒च्च ॥ १८ ॥

सप्तदशे गव्याख्यहोम उक्त अष्टादशे ब्रह्मोद्यमुच्यते । कल्प—
'अभितोऽग्निष्ठ ब्रह्मोद्याय पर्युपविशेते, दक्षिणे ब्रह्मोत्तरो होता,

* 'क'—इति निविसगपाठ क पुस्तके ।

† 'सूर्य' एकाकी चरति[१]—इति क ख, ग ।

किं॒खिदासीत्पूर्वचि॒त्तिरित्येतस्यानुवाकस्य पृष्ठानि * होतु, प्रति-
 ज्ञाता॑नि ब्रह्मण॑'-इति । एकविंशतियूपेषु मध्यवर्ती यूप 'अग्निष्ट',
 ब्राह्मणयोर्हृत्प्रत्युक्तिरूपेण सवाद 'ब्रह्मोद्यम्, 'पृष्ठानि प्रश्न-
 वाक्यानि, प्रतिज्ञातानि' प्रत्युत्तरवाक्यानि । तस्मिन् ब्रह्मोद्ये पृष्ठा-
 मृचमाह— 'किं॒ खिदासीत्पूर्वचि॒त्ति ? किं॒ खिदासीद् वृह-
 द्य ? । किं॒ खिदासीत्पि॒शङ्गि॒ला ? किं॒ खिदासीत्पि॒लिप्पि-
 ला ?(१)'"-इति । हे ब्रह्मन् । पूर्वचि॒त्ति किं खिदासीत् ? चि॒त्ति-
 ज्ञान पूर्वचि॒त्ति जन्मप्रभृतिज्ञानमुत्पन्नाना यस्या विद्यते सा
 पूर्वचि॒त्ति तादृश ज्ञान किं नामासीदित्यथ । सोऽयमेको
 होतु प्रश्न । कान्धर्याद् 'वा -धातोर्वच्यशब्दनिष्पत्ति । अत्यन्त
 कमनीय वस्तु किं नामासीदिति द्वितीय प्रश्न । पिशङ्गिला
 मिश्रवर्णा किं नामासीदिति तृतीय प्रश्न । पिलिप्पिला' अत्यन्त
 प्रकाशमाना श्वेता किं नामासीदिति चतुर्थ प्रश्न । सामान्याभि-
 प्रायेण किमिति नपुंसकनिर्देश ॥

अथ द्वितीयामाह—“द्यौरासीत्पूर्वचि॒त्तिरश्च आसीद् वृहद्वय ।
 रात्रिरासीत्पि॒शङ्गि॒लाविरासीत्पि॒लिप्पि॒ला(१)'"-इति । तान्येतानि
 ब्रह्मण उत्तराणि । येथ द्यौ मैव 'पूर्वचि॒त्ति पूर्वप्रवृत्त हि ज्ञान
 तच्चास्ति तत्रत्याना देवाना जन्मप्रभृतिज्ञानोपेतत्वात् । तदिदं
 प्रथममुत्तरम् । अश्वोऽत्यन्त कमनीय वस्तु अत एव हि राजान

* 'प्रष्ठानि' क , एव मिश्रोत्तरत्रापि ।

† “द्यौ वृष्टि पूर्वचि॒त्तिर्दिव मेव वृष्टि मव रन्ने”-इति ब्रा० ३ ६ ५ ।

श्वप्रयत्नेनाप्यश्नान् सन्पादयन्ति । तदिदं द्वितीयमुत्तरम् * । रात्रिर्भि-
 अवर्शा अन्धकारस्य नक्षत्रचन्द्रप्रकाशस्य च विद्यमानत्वात् । तदिदं
 तृतीयमुत्तरम् † । अवति सर्वं प्राणिजातमिति श्री 'अवि ,
 मेवातिप्रकाशा ‡ अत एव ब्राह्मणे—'श्रीर्वै पिल्लिप्लिला-इत्या-
 ख्यातम् (३ ६ ५ ३) ॥

अथ तृतीयामाह—“क खिदेकाकी चरति ? क उ खिज्जा-
 यते पुन ? । कि५ खिद्धिमस्य भेषज ? कि५ खिदावपन महत् ? (३)”
 -इति । त एते होतु प्रश्ना । को नामात्र लोके सहायान्तर-
 निरपेक्ष आलस्यरहितं सवदा चरति ? , को नाम पुन पुन शुक्रपत्रे
 जायते ? , कि नाम वस्तु शैत्यकृतस्योपद्रवस्य औषधम् ? , कि नाम
 स्थानं बहूना बीजानामावापायोपयुक्तं विशालम् ? ॥

अथ चतुर्थीमाह—“सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुन ।
 अग्निहिमस्य भेषज, भूमिरावपन महत् (४)”-इति । तान्येतानि
 ब्रह्मण उत्तराणि स्पष्टार्थानि ‡ ॥

अथ पञ्चमीमाह—“पृच्छामि त्वा परमन्त पृथिव्या , पृच्छामि त्वा
 भुवनस्य नाभिम । पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेत , पृच्छामि वाच
 परम ङोम (५)”-इति । होतु प्रश्ना । हे ब्रह्मन् । त्वा पृथिव्या
 परमन्तं पृच्छामि । यत परमुत्कृष्टप्रदेशोऽन्यो नास्ति, सोऽयं 'परो-
 ऽन्त' । तथा चक्रस्य नाभिरिव सर्वस्य भुवनस्य नाभिस्थानीयं वस्तु

* “कोत्रो वै बृहद्दय , अश्वमेवावबन्धे”-इति ब्रा० ३ ६ ५ ।

† “रात्रिर्ब पिल्लिप्लिला , रात्रिमेवावबन्धे”-इति श्री० ३ ६ ५ ।

‡ ब्रा० ३ ६ ५ ३ एतानि व्याख्यातानि ।

पृच्छामि । तथा 'वृष्ण' पुस्ताधिकस्याश्वस्य रेत स्थानीय सार वस्तु पृच्छामि । तथैवाचरात्मिकाया वाच 'परम व्योम विशेषेण रक्षक स्वरूप वस्तु पृच्छामि ॥

अथ षष्ठीमाह—'वेदिमाज्ज परमन्त पृथिव्या, यज्ञमाज्जभुवनस्य नाभिम् । सोममाज्जवृष्णो अश्वस्य रेतो, ब्रह्मैव त्नाच परम व्योम'^{६, १} इति । तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि । येय यागवेदि, तामेव पृथिव्या परमन्त याजिका आज्ज न हि वेद्या अधिक कश्चित भूपदेशोऽस्ति । अत एव हि सोमप्रकरणे श्रुतम्—'एतावती वै पृथिवी यावती वेदि'—इति (ब्रा० २ ६ १२ ३, । तथा यज्ञ सवस्य लोकस्य नाभिस्थानीयमाज्ज । यथा नाभिमाश्रित्य सर्वं चक्र परिवत्तते, तथा यज्ञाधीन सर्वेषा प्राणिनामिहलोकपरलोक-सञ्चारम् । तथाश्वस्य रेतोवदत्यन्त सारभूत सोम अश्वमेधेन हि चिरात्रेण यागेन ब्रह्महत्यादिक सर्वं निवत्तते । यदेतन्मन्त्रसङ्घात-रूप ब्रह्म' तदेतदचरात्मिकाया वाच परम व्योम', तेन हि मन्त्रजातेन प्राणिनो विशेषेण रक्ष्यन्ते † ॥ १८ ॥

इति श्रीमाधणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तदशकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाक ॥

'असौ वा आदित्यो वृषाश्च'—इति व्या ५ ३ १८ ।

ब्रा० ३ ६ ५ गतानि व्याख्यातानि ।

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा नयति कश्चन ।
 ससस्यश्चक^(१) । सुभगे काम्पीलवासिनि सुवर्गे लीके
 नम्प्रोर्षायाम् । आहमजानि गर्भधमा त्वमजासि
 गर्भधम्^(२) । तौ सह चतुरं पदं सम्प्रसारयावहै^(३) ।
 वृषा वाऽरेतोधा रेतो दधा^(४) तूत्सुक्थेगार्ष्टु धेह्य-
 ज्जिमुदञ्जिमन्वज । य * स्त्रीणा जीवभोजनो य
 आसा (१)

बिलधावन । प्रिय । स्त्रीणामपीच्य । य आसा
 कृष्णे लक्ष्मणि सदिष्टदि प्रावधीत्^(५) । अम्बे अम्बा-
 ल्यम्बिके न मा यभति कश्चन । ससस्यश्चक^(१) ।
 ऊर्द्धामेनामुच्छयतादेणुभारङ्गिराविव । अथास्या मध्य-
 मेधताऽश्रीते वाने पुनन्निव^(६) । अम्बे अम्बाल्यम्बिके
 न मा यभति कश्चन । ससस्यश्चक^(७) । यद्वरिणी
 यवमत्ति न (२)

पुष्ट पशु मन्यते । शूद्रा यदयंजारा न पोषाय
 धनार्यात्^(८) । अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति
 कश्चन । ससस्यश्चक^(१) । इय यका शकुन्तिकाहल-
 मिति सर्पति । आहत गृभे पसो नि अल्लगुलीति
 धारिणी^(११) । अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति

* , † “ध” -इति, “प्रिय” -इति चात्र विसर्गाभाव क पुस्तके ।

कश्चन । ससख्यश्चकः^(१२) । माता च ते पिता च तेऽय
वृक्षस्य रोहत (३)

प्र सुलामीति ते पिता गभे मुष्टिमत्सयत्^(१३) ।
दधिक्राव्यो अकारिष जिष्णोरश्वस्य वाजिन । सुर-
भि नो मुखा कर्त् प्र ण आयूषि तारिषत्^(१४) ।
आपो हि ष्टा मयोभुवस्ता न जर्जे दधातन । महे
रणाय चक्षसे^(१५) । यो व. शिवतमो रसस्तस्य भाजय-
तेह न । उशतीरिव मातरं^(१६) । तस्मा अरङ्गमाम
वो यस्य क्षयाय जिन्वथ (४)

आपो जनयथा च न^(१७) ॥ १६ ॥

आसा^[१] न^[२]* रोहतो^{३]} जिन्वथ^[४] चत्वारि च ॥ १६ ॥

अष्टादशे ब्रह्मोद्यमुक्तम अथैकोनविंशे राजपत्नीना विलाप-
रूपो मृताश्वोपचारोऽभिधीयते । कश्य —“अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति
प्रतिप्रस्थाता पत्नीरुदानयति”—इति । तत्र पाठस्तु—“अम्बे अम्बाल्य-
म्बिके । न मा नयति कश्चन । ससख्यश्चक^(१)”—इति । उत्तमा
मध्यमा अधमा चेत्येव त्रिविधा राजपत्न्य । तास्त्रिस्त्रिभिर्माद-
वाचकै पदै प्रतिप्रस्थात्रा सम्बोध्यन्ते । एव सम्बोध्य आहृताना
तिनूष्णा मध्ये प्रधानभूता ‘महिषी’ उत्तर वक्ति । कश्चिर्दास पुमान्

* “आसा[१]मत्ति न[२]”—इति क, ख, म ।

सा भोगार्थं रहसि नेव नयति, एषोऽथ क 'ससस्ति' निद्रा करोति, भोगप्रभावदु एन एषैन गर्हते । गर्हार्थोऽथ क-प्रत्यय *, कुत्सितोऽथ दत्यथ ॥

कल्प — 'सुभगे काम्बीलवासिनीति चौमेण वाससा अध्वर्यु-
महिषी मश्वञ्च प्रच्छाद्य -इति । पाठस्तु—“सुभगे काम्बीलवासिनि
सुवर्गे लोके सम्प्रोर्णाथाम् । आहमजानि गर्भधमा तमजासि
गभधम(२)”—इति । हे 'सुभगे शोभनभगे महिषि । हे 'काम्बील-
वासिनि काम्बीलशब्देन श्लाघ्यो वस्त्रविशेष उच्यते तेन वस्त्रेण
आच्छाद्यतीति काम्बीलवासिनी । तादृशी त्वम अयमश्वञ्च,
उभौ सुवर्गे लोके स्वगसदृशोऽस्मिन् स्थाने 'सम्प्रोर्णाथाम्' इद
चौमं वस्त्र सम्यगाच्छाद्येताम् । आच्छाद्यमाना च तेनाश्वेन सहैव
ब्रूहि । हे अश्व । गभध गभधारिण त्वाम अह महिषी आजानि
आभिमुख्येन प्राप्नवानि । त्वमपि गभध गभधाची माम् आजानि
आभिमुख्येन प्राप्नुहि ॥

कल्प — 'तौ सह चतुर पद सम्य सारयावहा इति पद
प्रसारयेते -इति । पाठस्तु—'तौ सह चतुर पद सम्य सारय-
वहै(३)'-इति । हे अश्व । यस्त्व, या चाह महिषी, तावावा-
सुभौ मदीय पादद्वय त्वदीय पश्चाद्भागवत्तिपादद्वयमित्येव 'चतुर'
पादान् 'सम्यसारयावहै' सङ्गता परस्पर स्निष्टा यथा भवति, तथा
प्रसृतान् करवाव ॥

कल्प —“वृषा वामित्यभिमन्त्रयते”—इति । पाठस्तु—“वृषा

* कुत्सित -इति पा ५ ३ ७४ सू० ।

वा॒ रेतो॑ध॒ रेतो॑ दधातु^(४)”-इति । वा यवयोर्मध्ये ‘वृषा-
मेचकी॑ऽश्च, सिञ्चलित्यध्याहार, रेतोधा वीथधारिणी मद्भिषी
तदीय॑ रेतो धारयतु ॥

कल्प — “उत्सक्यथोर्गृह् धेहीति प्रजनने प्रजनन॒ सन्निधाय’^५
इति । प्राठस्तु— “उत्सक्यथोर्गृह् धेह्यञ्चिमुदञ्चिमन्वज । य स्त्रीणां
जीवभोजनो य आसा बिलधावन । प्रिय स्त्रीणामपीच्य । य
आसा कृष्णे लक्ष्मणि सदिगृदि परावधीत्^(५)”-इति । हे अश्व ।
‘गृह्’ तदीयगृहसमीपवत्तिन पाश्चात्य भाग ‘सक्यथो महिषी-
सम्बन्धिनो जर्बो ‘उद्देहि’ ऊङ्ग स्यापय । अज्यते स्त्रीत्वमभि-
व्यज्यतेऽनेनेति ‘अञ्चि योनि तथा पुस्त्वमभिव्यज्यतेऽनेनेति मेढो-
ऽप्यञ्चि । सर्वान्तश्चासावञ्चिञ्चेति उदञ्चि । हे अश्व । महिषी-
सम्बन्धमञ्चिम् ‘अनु लक्ष्य तदीयमुदञ्चिम् ‘अज’ प्रेरय । कौटुग
उदञ्चि ? जीवात्मना भुज्यते प्रीतिपूर्वकमनुभूयत इति ‘जीव-
भोजन’ । य उदञ्चि स्त्रीणा जीवभोजन स्त्रीजीवो ह्यस्मिन्नुदञ्चौ
प्रीतिमनुभवति । यश्चोदञ्चि ‘आसां स्त्रीणा, ‘बिलधावन बिल
योनि प्रति धावति सहसा प्रविशतीति बिलधावन । किञ्चाय-
मुदञ्चि स्त्रीणा प्रिय’ सन् ‘अपीच्य भवति । अपीच्यते अत्या-
दरेण प्राप्यते इत्यपीच्य । यश्चोदञ्चिरासा स्त्रीणा ‘कृष्णे लक्ष्मणि’
यत्कृष्णवर्णमसाधारण लक्षणभूत स्त्रीव्यञ्जन तस्मिन् ‘सदिगृदि’
शुक्रपातस्थानविशेष परावधीत्’ वेगेन तण्डयामास येन ताडनेन
शुक्रपातो भवति, तत्करोति । अन्तर्बहि प्रदेशभेदेन^१ स्थानत्रय
स्त्रीव्यञ्जन विद्यते । अत एवान्यत्रास्मात्तम—“चिद्वृत्प्रजननम् उपस्थो

योनिर्मध्यमा”-इति (ब्रा० ३ ११ ६ ६ *) । तत्र येय मध्यमा गर्भधारिणी सा 'सदिग्दि' ॥

कल्प — 'अम्बे अम्बान्यम्बिक इति महिष्यश्च गहते -इति ।
पाठस्तु— “अम्बे अम्बान्यम्बिके न मा यभति कश्चन । समस्यश्चक (२)”
-इति । सा महिषी भोगाभावदु खेन विलपन्ती, खदु खख्यापनाय
खकीया मातरं चि सम्बोधय खदु ख कथयति । लोके ह्यसन्नि-
हिता माता खकीयापदेलाया सम्बोधते बाल्ये मातुरेव सर्वाप-
न्निवारकत्वेन तत्सम्बोधनस्य पठितत्वादन्यदापि तत्सम्बोधनमेव सहसा
जिह्वायामायाति । ता सम्बोधैव ब्रूते— रिरसु मा कोऽपि न
यभति अयमश्चकस्तु निद्राति ॥

कल्प — ऊड्डामेनामुच्छ्रयतादिति पत्नयोऽभिमेधन्ते -इति ।
पाठस्तु— 'ऊड्डामेनामुच्छ्रयतादेणुभार गिराविव । अथास्या मध्य-
मेधताऽऽ ग्रीते वाते पुनन्निव(०) -इति । खदु खख्यापनार्थमम्बादि-
शब्दैर्मातरं सम्बोधयन्तीम् एना महिषी प्रति वस्त्राच्छादनाद्
बहिरेव स्थिता इतरा राजपत्न्यो बुद्धिप्रदानं कुर्वन्ति । हे महिषि ।
एना' लदीया योनिम् ऊड्डाम् उच्छ्रयतात्' ऊड्डाभिमुखं हृत्लो-
कतामवस्थापय । तत्र दृष्टान्त — यथा लोके कस्मिंश्चिद्गिरौ वेणुन्
खण्डयित्वा खगृहे नेतु प्रौढभारमाबध्य प्रथमं भूमौ ऊड्डसुच्छ्रयति ।
तद्वदेनामुच्छ्रय । 'अथ' उच्छ्रयणानन्तरम् 'अस्या' योनेर्मध्यस्थानम्

* “तद्यो प्रजोत्पादनसामर्थ्यलक्षणं प्रजननमपि त्रिगुणम् — 'उपस्र' इन्द्रियशक्ति, 'योनि' स्त्रीलिंगम्, 'मध्यमा' गर्भधारणस्थानम्”-इति त्स्त्र सा० भा० ।

‘एधतां’ स्वाभिमतप्राप्त्याभिवद्भताम् । वृद्धिरत्र हषविशेष । तत्र हर्षे
दृष्टान्त - ‘शीते वाते पुनन्निव । यथा लोके कश्चित् खल्लपूरुद्धृतेन
शूर्पेण धान्य पुनन् व्यापारबाहुल्येन श्रान्त खिन्नगात्र शीते वाते
प्रवृत्ते सति हृष्यति तद्वत् ॥

कल्प - ‘त्रिमहिष्यश्च गहते त्रि पैत्रयोऽभिमेधन्त उत्तरयो-
त्तरयर्चा’-इति । तत्र प्रथमा गर्हार्थामृचमाह - “अग्ने अम्बाल्यम्बिके
न मा यभति कश्चन । सप्तस्यश्चक (८)”-इति ।

अथ प्रथमामभिमेधनार्थामृचमाह - यद्हरिणी यवमत्ति न
पुष्ट पशु मन्यते । शूद्रा यदधजारा न पोषाय धनायति^(९) -इति ।
‘यद् यदा कदाचित् ‘हरिणी मृगी रात्रौ समागत्य चेत्रे फलित
‘यव भक्षयति, तत्र चेत्रे भक्षयित्वा पुनरप्यरण्ये गत पशु पुष्टमाप न
मन्यते’ न जानाति । हे महिषि । तथा त्वमपि देवतारूपेण
त्वामनुभूयान्तर्हितमश्च न जानासि भोगस्तु तव जात एवेति
पत्नीनामभिप्राय । किञ्च ‘यद् यदा ‘शूद्रा’ काचिद्दासी कदाचित्
अर्थं स्वकीय स्वामौ जारो यस्या सेयम अयजारा’ भवति
तदानीं सा दासी स्वामिस्त्रीकारमात्रेणात्यन्त हृष्यति न तु
स्वकीयकुटुम्बपोषाय ‘धनायति धनमात्मन इच्छति न हि
स्वामिस्त्रीकाराद् धनमधिक मन्यते । तथा मनुष्यशरीरात् त्वमपि
देवतारूपस्याश्च स्वकीकारादेव परितुष्टा भव, न तु तुच्छमिम
मार्गुष भोगमपेक्षस्तेत्यभिप्राय ॥

अथ द्वितीयं गर्हार्थामृचमाह - “अग्ने अम्बाल्यम्बिके न मा
यभति कश्चन । सप्तस्यश्चक (९)”-इति ॥

५ अथाभिमेधनार्था द्वितीयामृचमाह— “इय यका शकुन्तिका-
हृक्मिति सर्पति । आहत गभे पसो निजलग्नीति धाणिका^(११)’
-इति । ‘इय’ प्रत्यक्षतो दृश्यमाना यका शकुन्तिका या काचित्
पक्षिणी स्त्री निद्यते । ‘आहल-शब्द पक्षिधनेरनुकरणम् । इत्ये-
तादृश शब्द कुर्वन्ती, सा शकुन्तिका सपति पुमास पक्षिण पृष्ठतो
गच्छति न तस्मा कचिदवतिष्ठते । हे महिषि । एव त्वमपि न
दृष्यासि तदेतत्तयुक्तमित्यभिप्राय । किञ्च ‘धाणिका गभस्य
धारयित्री योषित गभे आहत पसो निजलग्नीति । गभशब्दे
पशुशब्दे च वणव्यत्ययो द्रष्टव्य तथा सति योनि सपजन्य रेतश्च
शब्दद्वयेनाभिधीयते । निजलग्नीति निगिरति । यथा लोके
गभभारिणी स्त्री योनावहित रेतो निगिरति गभरूपेणान्तर्धत्वा
सन्तुष्यति एव त्वमपि देवतारूपाश्चस्त्रीकारेण सन्नोष्टुमहसीत्य-
भिप्राय ॥

अथ गर्हाया तृतीयामृचमाह— ‘अम्वे अम्बाल्यम्बिके न मा
यभति कश्चन । ससख्यश्चक^(१२)’-इति ॥

अथाभिमेधनाया तृतीयामृचमाह— ‘माता च ते पिता च
तेऽग्र वृक्षस्य रोहत । प्र सुलामीति ते पिता गभे मुष्टिमत्स-
यत्^(१३)’-इति । हे महिषि । ते तव, था माता तथा तव य
पिता, तावुभावपि ‘वृक्षस्य अग्र’ वृक्षस्य कस्यचिच्छाखया निर्मित
तस्य रोहत’ आरुह्य गथाते । तदानीं ते पिता प्रसुहामि’
प्रवेशयामि इत्येवमुक्त्वा गभे’ योनौ मुष्टि’ मुष्टिसदृश मेढ

‘अतस्यत’ श्रावेण्यत् एवमथमथश्चकार । अतो हे महिषि ।
त्वमुत्तिष्ठेत्यभिप्राय * ॥

कल्प — “दधिक्रा०णो अकारिषमिति सर्वा सुगभिमतीमृच-
मन्ततो जपित्वा”-इति । पाठस्तु— दधिक्रा०णो अकारिष जिष्णो-
रश्वस्य वाम्जिन । सुरभि नो मुखा करत प्र ण आयूषि तारिषत^(१४)
-इति । दधि ‘क्रामति प्राप्नोतीति दधिक्रावा—एतन्नामको दधि-
प्रिय कश्चिद्देवविशेष अग्निरित्यन्ये † । तस्य देवस्य अकारिषम’
अह कम कृतवानस्मि । कौटुशस्य ? जिष्णो जयशीलस्य ‘अश्वस्य
व्यापिन वाजिन अन्नवत । स देव न अस्माक सुख सुरभि
करत्’ कर्पूरादिद्रव्यममृद्धिप्रदानेन सुगन्धोपेत करोतु ‡ । अस्माकम्
आयूषि च ‘प्र तारिषत् प्रवद्धयतु ॥

कल्प — आपो हि ष्टा मयोभुव इति मार्जयित्वा”-इति ।
तत्र प्रथमामाह— आपो हि ष्टा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।
महे रणाय चक्षसे^(१५)”-इति । ‘हि-शब्द एवकाराय प्रसिद्धयो
वा । हे आप यूयमेव मयोभुव स्य सुखस्य भावयिष्यो भवत ।

* एतदन्तानामेतदनुवाकीयमन्त्राणां शाखाभेदेत पाठभेदा अर्थविशे-
षाश्च वा स २३ १८-३१ महीधरभाष्ये द्रष्टव्या ।

† “दधिक्रा इत्येतत् — तस्याश्ववद् देवतावच्च निगमा भवन्ति”-इति
निरुक्ते २ ७ ५ पुन १ ३ ७ अत्रापि द्रष्टव्यम् । निघण्टौ १ १४ ७,
८ पुन ५ ४ १६ ।

‡ “अस्त्रीलभाषणेन दुर्गन्ध प्राप्तानि मुखानि, सुरभीणि वञ्च । करोत्व-
त्यर्थ”-वा य भाष्ये महीधर । “सुरभिमती मृच मन्ततोऽम्बाज्जर्वाच
मेव पुनते”-इति श० ब्रा० १३ २ ६ ६ ।

अज्ञानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्व प्रसिद्धम् । तास्तादृश्यो यूय 'न' अस्मान् 'ऊर्ज रसाय भवदौयरसोऽनुभवाय 'दधातन' स्थापयत । किञ्च 'महे' महते 'रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय, दधा-
तन' अस्मान् परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्यान् कुरुतेत्यर्थ ॥

अथ द्वितीयामाह— 'यो व शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह न । उग्रतीरिव मातर (१६)”—इति । 'व युष्माक 'शिवतम' शान्ततम सुखैकहेतु 'य' रसोऽस्ति 'इह अस्मिन् कर्मणि, 'न' अस्मान्, तस्य भाजयत त रस प्रापयत । तत्र दृष्टान्त— 'उग्रतीरिव मानर कामयमाना प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीय स्तन्यरस प्रापयन्ति, तद्वदित्यथ ॥

अथ तृतीयामाह— 'तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च न (१७)”—इति । 'यस्य' रसस्य 'क्षयाय क्षयेण निवासेन 'जिन्वथ' यूय प्रीता भवथ, तस्मै रसाय व युष्मान्, 'अल भृश प्राप्तुम् । किञ्च हे आप । यूय 'न' अस्मान् 'जन यथा प्रजोत्पादकान् कुरुथ ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाक ॥

— —

भूर्भुव सुव^(१)र्वसवस्त्वाञ्जन्तु गायत्रेश्छन्दसा
रुद्रास्त्वाञ्जन्तु वैष्टुभेन छन्दसादित्यास्त्वाञ्जन्तु जागतेन
छन्दसा^(२) यद्वातो अपो अगमदिन्द्रस्य तनुर्व प्रियाभे ।

एतः स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमावर्त्तयासि न^(१) ।
 लाजीश्वाचीश्न यशोममाश् * । यव्यायै गव्याभ्या
 एतद्देवा अन्नमत्तैतदन्नमद्वि प्रजापते^(४) । युञ्जन्ति
 ब्रह्मम् (१)

अरुषं चरन्त परि तस्थुष । रोचन्ते रोचना
 दिवि^(५) । युञ्जन्त्यस्य काम्या हरि विपशसा रथे ।
 शोणा धुष्ण नृवाहसा^(६) । केतु कृखन्नकेतवे पेशो
 मया अपेशसे । समुषद्विरजायथा^(७) ॥ २० ॥

ब्रह्म^(१) पञ्चविंशतिश्च ॥ २० ॥

एकोनविंशोऽश्वस्य मरणादुत्तरकालीन उपचारोऽभिहित
 विंशे तु पूर्वकालीन उपचारोऽभिधीयते । कल्प — “पन्नयोऽश्वमल-
 ड्बुवन्ति मद्दिषी वावाता परिवृक्तीति, शतः शतमेकैकस्या सचिवा
 राजपुत्रीर्दारश्वोगाणां राज्ञा सूतयामण्या इति सहस्र सहस्र
 मणय सुवर्णरजतसामुद्रान्वालेषु मणीनावयन्ति भूरिति सौवर्णाञ्
 मद्दिषी प्राग्वाहाद् भुव इति राजतान् वावाता प्रत्यग्वाहात्
 प्राक्श्रोणे सुवरिति सामुद्रान परिवृक्ती प्रत्यकश्रोणे -इति ।
 अत्रोक्ता ‘भू भुव, सुव -इत्येतास्तिस्व व्याहृतयो लोकचय-
 वाचिन्य । त्रया सति सौवर्णर जतशङ्कमणय क्रमेण भूम्यादि-

* “लाजीश्वाचीन् यशोममाश्”—इति क, “लाजीश्न स्वाचीश्न
 यशोममाश्”—इति ख, “लाजीश्न स्वाचीश्न यशोममाश्म’ -इति घ ।

श्लोकत्रयरूपा इति सूत्राणा मथ । पाठस्तु—“भूर्भुवस्सुवि^(१)”—इति ।
तैरेतैर्मन्त्रैमुखमध्यपाश्चात्यभागेषु महिषी वावाता-परिवृत्त्याख्या
उत्तममध्यमाधमा राजपत्न्योऽश्वस्य केशेषु मणौन् योजयेयु ॥

कल्प — ‘अथाश्वस्य देहानाज्येनाभ्यञ्जन्ति वसवस्त्वाञ्जन्तु गाय-
त्रेण कन्दसेति गौर्बभ्रुलवेन महिषी रुद्रा इति कौसुमेन वावाता
ऽऽदित्या इति मुस्ताकृतेन परिवृत्ती’—इति । पाठस्तु— वसवस्त्वा-
ञ्जन्तु गायत्रेण कन्दसा रुद्रास्त्वाञ्जन्तु चैष्टुभेन कन्दसा ऽऽदित्या-
स्त्वाञ्जन्तु जागतेन कन्दसा^(२)’—इति । हे अश्व । अष्टौ वसवो
गायत्रेण कन्दसा युक्ता गुग्गुलुजन्येन * तैलेन मुखभागे त्वामञ्जन्तु
एकादश रुद्रा कुसुम्भवीजन्येन † तैलेन त्वा मध्यभागे चिष्टुप्-
कन्दोयुक्ता अञ्जन्तु द्वादशादित्या जागतच्छन्दोयुक्ता मुस्तामूल-
जन्येन तैलेन पाश्चात्यभागे त्वामञ्जन्तु । एतदेव तैल सूत्रे ‡ आज्य-
शब्देन व्यवहृतम् ॥

कल्प — ‘यद्वातो अपो अगमदिति प्रदक्षिणमावर्त्तयते यत
प्रयाति तदवतिष्ठते -इति । रथयुक्तोऽयमश्वो यतो रथशालाया
प्रयात, पुन प्रादक्षिणेनावृत्तस्तस्यामेव रथशालायामवतिष्ठते ।
पाठस्तु—“यद्वातो अपो अगमदिन्द्रस्य तनुव प्रियाम् । एत
स्तोदरेतेन पथा पुनरश्वमावर्त्तयानि न^(३)”—इति । यद् येन पथा
पुरा ‘वात’ वायु ‘अप’ जलानि इन्द्रस्य ‘प्रिया तनुव’ पर्जन्य-
* “गुग्गुलुजन्येन”—इति ख, ग । वस्तुतो मूले अतस्य गौर्बभ्रुलवेनेत्यस्य
थाख्यान भवेत्तद् गुग्गुलुजन्येनेति ।

‘कुसुम्भजन्येन’—इति क, ख ।

“अथाश्वस्य देहानाज्येन”—इति चतुर्थपङ्क्तौ द्रष्टव्यम् ।

रूपाम् 'अगमत प्रापयत । हे 'स्तोत' स्तुतिकत्त । त्वमश्वप्रेरणार्थं
शब्द कुवन् एतेन पूर्वसिद्धेन पथा मार्गेण एतम्"अश्व न अस्त्वान्
प्रत्यावत्तयासि आवृत कुरु ॥

कल्प — "लाजोऽऽकाचीन्३ यशोममाऽइति पत्नयोऽश्यायान्न-
परिशेषानुपवपन्ति -इति । पाठस्तु— लाजोऽऽकाचीन् यशमे-
ममाँ३ । यथायै गव्याया एतद्देवा अन्नमत्तेतदन्नमद्धि प्रजापते^(४)
-इति । रात्रौ यैद्गभिरन्नेर्होमा वृता तदन्नशेषेषु लाजा अपि
विद्यन्ते तानयमश्वो भक्षयति अतो लाजा अश्व सन्तीति लाजी
भक्षयितुं शक्या अन्नविशेषां ग्राचा ता अस्य रन्तीति ग्राची
अश्वो हि स्वामिनो यश कीर्त्तिं सम्पादयति तद्विवक्षया यशोमम
-इति वाक्यमेतन्नामत्वेन प्रयुज्यते । तैरेतेर्लाज्यादिभिस्त्रिभिर्नाम
भिरश्व सम्बोध्य तिस्र पत्य आङ्गयन्ति । दूरादाङ्गात् मेते मृता ।
एव सम्बोधाश्चशरीरगतान् देवान् प्रत्येव ब्रुवते । हे देवा । एतत्
'अन्नम् अस्माभिर्दीयमानमश्वरूपेण अन्नं भक्षयत । हे प्रजापते
देव । स्वामिन् । त्वमप्येतदन्नम् अद्धि भक्षय ॥

कल्प — "युञ्जन्ति ब्रध्नमिति दक्षिणस्था युगधुर्यं तमश्व युनक्ति
-इति । पाठस्तु— युञ्जन्ति ब्रध्नमरुष चरन्त परि तस्थुष । रोचन्ते
रोचना दिवि^(५) -इति । ब्रध्नम् आदित्यरूपम् अरुषम् अग्निरूप
चरन्त' वायुरूपमिममश्वम् तथा 'परितस्थुष परितोऽवस्थितान्
चीन् लोकान् एतदश्वस्य रूपान् युञ्जन्ति देवा सर्वं गृथे र्वाज-
यन्ति । तथा 'दिपि' द्युत्तोके वत्तमानानि 'रोचना' प्रकाशरूपाणि

नचत्राणि 'रोचन्ते' अश्वमेत प्रकाशयन्ति । अथमर्थं सर्वोऽपि
 ब्राह्मणे स्पष्टमुच्यते— असौ वा आदित्यो ब्रह्म ०— अग्निर्वा
 २ हृष ०— वायुर्वै चरन् ०— इमे वै लोका परि तस्युष ०—
 नचत्राणि वै रोचना दिवि ०— इति (२ ६ ४ १) ॥

* कल्प - युञ्जन्त्यस्य काम्येति प्रष्टी * -इति । तस्याश्वस्य सहाय-
 भूत वितरौ † द्वावश्वौ युनक्ति । पाठस्तु— 'युञ्जन्त्यस्य काम्या हरौ
 विपक्षमा रथे । श्रेणा धृषू नवाहसा(१) -इति । अस्य अश्वस्य
 सहायभूतो हरौ द्वावश्वौ युञ्जन्ति देवा रथे योजयन्ति ।
 कोदृशौ हरौ † काम्या कमनीयौ विपक्षमा विशेषेण पक्षे रथस्य
 पार्श्वे वक्तमानौ 'शोणा ईषन्नाहितौ धृषू शत्रुधषणत्रमौ,
 नृवाहसा मनुष्यवाहिनौ । ॥

* कल्प— केतु ङ्खन्नकेतव इति रथे ध्वजमुपगूहति -इति ।
 पाठस्तु— केतु ङ्खन्नकेतवे पेशो मया अपेशसे । समुषद्भिरजा-
 यथा (२) -इति । मर्या मनुष्या 'अकेतवे पूव ध्वजरहिताय
 रथाय केतु ङ्खन् ध्वज कुवन्तु । अपेशसे सुवर्णालङ्काररहिताय
 रथाय पेश सुवर्णालङ्कार कुवन्तु । हे रथ । लम उषद्भि'
 ज्वालामृत्ने सुवर्णरश्मिभि समजायथा 'सङ्गतो जातोसि ॥ २ ० ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचितो माधवीये वेदार्थप्रकाश

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्ड चतुर्थप्रपाठके विश्वोऽनुवाक ॥

'प्राष्टिभिधाति"-इति ब्रा ३ ८ २१ ३ शत ब्रा १३ ३ ३ ६ ।

प्रष्टिभि—पान्श्वस्यै'-इति ऋ स १ १ ११७ सा भा ।

एष च मन्त्रो ब्राह्मण (२ ६ ४ २) यास्यात ।

यद्योऽपि मन्त्रो व्याख्यातो ब्राह्मण (३ ६ ४ ३) ।

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहापानाय स्वाहा स्ना-
वभ्य स्वाहा सन्तानेभ्य स्वाहा परिसन्तानेभ्य स्वाहा
पवभ्य स्वाहा सन्धानेभ्य स्वाहा शरीरेभ्य स्वाहा
यज्ञाय स्वाहा दक्षिणाभ्य स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा
लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ २१ ॥

प्राणायष्टाविंशति ॥ २१ ॥

विश्वेऽनुवाके जौवतोऽथस्योपचार उक्त अथैकविश्वे तन्नहोमशेषो-
ऽभिधीयते । तथा च ब्राह्मणम्— प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति
सन्ततिहोमान् जुहोति -इति* । पाठस्तु— 'प्राणाय स्वाहा व्यानाय
स्वाहा ऽपानाय स्वाहा स्नावभ्य स्वाहा सन्तानेभ्य स्वाहा परि
सन्तानेभ्य स्वाहा, पवभ्य स्वाहा सन्धानेभ्य स्वाहा, शरीरेभ्य
स्वाहा, यज्ञाय स्वाहा, दक्षिणाभ्य स्वाहा, सुवर्गाय स्वाहा लो-
काय स्वाहा, सर्वस्मै स्वाहा'-इति । स्नावसूत्पन्ना शाखानाद्य
'सन्ताना' तासूत्पन्ना उपशाखानाद्य 'परिसन्ताना । एतैश्चतु-
दशभिर्मन्त्रैरन्नहोमेषु सन्तत्याख्य होम कुर्यात् ॥ २१ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकविश्वेऽनुवाक ॥

* इ ८ २८ ५ । 'सुवर्गाय लोकस्य सन्तत्ये -इति तच्छेष ।

सिताय स्वाहासिताय स्वाहाभिहिताय स्वाहा-
 नभिहिताय स्वाहा युक्ताय स्वाहायुक्ताय स्वाहा
 सुयुक्ताय स्वाहाद्युक्ताय स्वाहा विमुक्ताय स्वाहा
 प्रमुक्ताय स्वाहा वञ्चते स्वाहा परिवञ्चते स्वाहा
 संवञ्चते स्वाहानुवञ्चते स्वाहोदञ्चते स्वाहा यते स्वाहा
 धावते स्वाहा तिष्ठते स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ २२ ॥

सितायाष्टात्रिंशत् ॥ २२ ॥

- * अथ द्वाविंशे अन्नहोमेष्वेव प्रमुक्ताख्या होमा उच्यन्ते । तथा च
 ब्राह्मणम्— 'सिताय स्वाहासिताय स्वाहेति प्रमुक्तीर्जुहोति -इति* ।
 पाठस्तु— सिताय स्वाहा ऽसिताय स्वाहा ऽभिहिताय स्वाहा
 ऽनभिहिताय स्वाहा, युक्ताय स्वाहा ऽयुक्ताय स्वाहा, सुयुक्ताय
 स्वाहाद्युक्ताय स्वाहा, विमुक्ताय स्वाहा प्रमुक्ताय स्वाहा वञ्चते
 स्वाहा, परिवञ्चते स्वाहा संवञ्चते स्वाहा ऽनुवञ्चते स्वाहोदञ्चते
 स्वाहा, यते स्वाहा धावते स्वाहा, तिष्ठते स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा -
 इति । सितादौनि अश्वविशेषणानि । सितासितशब्दाभ्यामारोहण-
 काक्षी । बन्धाबन्धौ विवक्षितौ । अभिहितानभिहितशब्दाभ्या रशना-
 युगले बन्धाबन्धौ । युक्तादिचतुष्टयेन रथयोजनविशिषा । विमु-
 क्तमुक्तशब्दाभ्या मोचनविशेषौ । वञ्चतादिशब्दपञ्चकेन गमन-
 प्रकारविशेषः उपर्याकूटेन प्रेरिता वञ्चनादय यतादिशब्देस्तु

* ३, ८ १८ ६ । 'सुवगम्य लोक्तस्य प्रमुक्त्यै'—इति तच्छब्ध ।

स्वच्छाकृता इति विशेष । एतैरेकोनविंशतिमन्त्रै प्रमुक्तिहोम
काय ॥ २२ ॥

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसङ्ग्रह —

चतुर्विंशतिरात्रौ द्वौ चतुर्थाद्यद्वितीययो ।
त्रिंशद्वात्रस्तृतीये स्याद् द्वात्रिंशद्वात्र उत्तरे ।
त्रयस्त्रिंशद्दोऽन्यस्मिन् षट्त्रिंशद्वात्र उत्तरे ।
एकोनपञ्चाशद्दह सप्तमे समुदीरितम् ।
सप्तसप्तत्यसत्रस्य दौचाकालोऽष्टमे श्रुत ।
दौचाशोपसदोऽन्यस्मिन् दशमे प्रायणोपक्रम ।
मासा एकादशे(१-२१) ऽथाश्वमेधमन्त्रा उदीरिता ।
नेषो नवापाव्यहोमा अवन्तौ परियन्ति हि । (१२)
कूप्याभ्यो विंशतिश्चाङ्गो द्वादशापान्तु होमका । (१३ १४)
यो अत्र श्वप्रहार स्यात्परोऽधस्पदमस्थिति ।
अह ब्रह्मा स्वामिहस्ते धृत्वाभिक्रैति वाचयेत् ।
एते मन्त्रास्तु चत्वारो(१५) यव्यहोमा नमो नव । (१६)
मयोऽष्टौ क्षुग यहोमा (१७) कि ब्रह्मोद्ये षडौरिता । (१८)
पत्नीमुदानयेदम्बे सुभेत्याच्छात्येदुभौ ।
तौ सम्प्रसारयेत्पादान् वृषेत्यध्वर्धुर्मन्त्रयेत् ।
उत्सग् दधाति गुह्ये दे ह्यम्बे अश्व विगहयेत् ।

‘प्रमुक्ति - मुक्त्यभाव सतदा स्वन सम्बन्ध यथापस्मभ्गणमित्यक्ते
स्मृत्यभाव, तद्वदियम - इति सा भा० (ब्रा ३ ८ १८ ६)

ऊर्द्धामन्या बोधयन्ति, त्रिरेव स्यात् पुन पुन ।
 दधि सर्वा जपित्वा हि माजयन्ते त्रिभिजले ।
 अम्ब इत्यनुवाकेऽस्मिन् मन्त्रा अष्टादशेरिता । (१९)
 भूस्त्रिपत्न्योऽश्ववालेषु कीलेयुस्त्रिभिधान्मणीन ।
 वसाभ्यञ्जन्ति पत्थी, ऽश्वमेतमावत्तयेद्गुणान् ।
 लाज्यन्नशेष आहार्या युञ्जन् युञ्ज्याद्रथेऽश्वकम् ।
 युञ्जान्यौ योजयित्वाथ केतु बन्धो रथे ध्वज ।
 भृभुवस्सुवरित्यस्मिन् मन्त्रा एकादशेरिता । (२०)
 प्राणामन्त्रतिहोमा स्युस्तत्र मन्त्राश्चतुदश । (२१)
 सिता प्रसुक्तिहोमा स्युमन्त्रा एकोनविंशति ॥ (२२)
 वेदाथस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातौथमहेश्वर ॥ ७ ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुथप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाक ॥

दात श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमागप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्क-
 भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थ-
 प्रकाश'-नामकव्याख्यानयजुस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डोपनिषत्सु
 चतुर्थ प्रपाठक समाप्त ॥

(१) बृहस्पति^(२)र्यथ^(३)र्षा^(४) प्रजापति^(५) दे^(६) आदित्या*
 (७) वसिष्ठ^(८) सवत्सराय^(९) सुवर्ग^(१०) ब्रह्मवादिनो^(११) ज्यो-
 तिष्टोम^(१२) मेप^(१३) कृष्याभ्यो^(१४) ऽज्ञो^(१५) ऽपो^(१६) नमो
 (१७) मयोभू^(१८) कि^(१९) मम्बे † (२०) भू^(२१) प्राणाय^(२२) सि-
 ताय द्वाविंशति † ॥ ४ ॥

(१) बृहस्पति^(२) प्रति तिष्ठन्ति^(३) वै दशरात्रेण^(४) सुवर्ग^(५)
 (६) यो अर्वन्त^(७) भूस्त्रिपञ्चाशत् ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

सप्तमकाण्डे चतुर्थ प्रपाठक ॥ ४ ॥

* (१) बृहस्पति (२) अक्षया वा (३) ऋक्षा वै (४) प्रजापतिर्येन येन (५) दे
 वावा(६)दित्या -इति क, ख, ग ।

† “(१८) किं स्त्रि (१९) दम्बे -इति क, ख, ग ।

‡ प्रपाठकेऽत्र ये द्वाविंशत्यनुवाका समाभ्रातास्तेषामवेमानि प्रतीकपदानि ।

॥ ३८६८० इम ३८८०११५ , ४१ ए ५५०, ४२६८ १५ , ४४३८
 १६५ , ४२३८० २६५ । मु पुस्तके नास्त्येतद् वाक्यम् ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताया

सप्तमकाण्डे

पञ्चम प्रपाठक ।

॥ हरि॑ ओम ॥

गावो वा एतत्स॒त्रमा॑सताशृ॒ङ्गा स॒ती शृ॒ङ्गाणि॑ नो
जायन्ता इति॑ कामे॒न तासा॑ दश॒ मासा॑ निष॑सा आस-
न्नथ॒ शृ॒ङ्गाण्य॑जायन्त॒ ता उदे॑तिष्ठन्नरा॒त्स्मेत्यथ॑ यासा
नाजा॑यन्त॒ ता स॑वत्सरमा॒प्नोदे॑तिष्ठन्नरा॒त्स्मेति॑ यासा
चाजा॑यन्त॒ यासाञ्च॑ न ता उ॒भयी॑रुदे॑तिष्ठन्नरा॒त्स्मेति॑
गोस॒त्र वै (१)

स॒वत्सरो॑ य ए॒व वि॒द्वाः स॑ स॒वत्सर॑मु॒पय॑न्त्य॒ध्रुव-
न्धेव॑^(१) तस्मात्तू॒परा॑ वा॒षिकौ॑ मा॒सौ प॒र्वा च॑रति स॒त्रा-
भि॒जित्^(२) च॒स्ये^(३) तस्मात् स॒वत्सर॑र॒दो यत्किञ्च॑ गृहे
क्रियते॒ तदवाप्त॑मव॒रुद्ध*॑ म॒भिजित॑ क्रियते^(४) समु॒द्र वा
एते॒ प्र स॑वन्ते॒ ये स॑वत्सरमु॒पय॑न्ति॒ यो वै समु॒द्रस्य॑ पार
न पश्ये॑ति॒ न वै स॑ तत् उदे॑ति स॒वत्स॑ (२)

* 'मरुद्ध - इति सु - पाठ ।

वै समुद्रस्तस्यैतत्पार यदतिरात्रौ य एव विद्वाः-
 स॑ सवत्सरमुपयन्त्यनार्त्ता एवोद्वच गच्छन्ती^(४) य० वै
 पूर्वोऽतिरात्रोऽसावुत्तरो मन॑ पूर्वो वागुत्तर प्राण
 पूर्वोऽपान उत्तर प्ररोधन॑ पूर्व उदयनमुत्तरो^(५) ज्योति-
 ष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्दध-
 ते सुवर्गस्य लोकस्यानुखात्यै^(६) चतुर्विंश प्रायणीयो
 भवति चतुर्विंशतिरर्द्धमासा (३)

सवत्सर प्रयन्त एव सवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति तस्य
 चीणि च शतानि षष्टिश्च स्तोत्रीयास्तावती सवत्स-
 रस्य रात्रय उभे एव सवत्सरस्य रूपे आप्नुवन्ति^(७) ते
 सस्थित्या अरिष्ट्या उत्तरैरहोभिश्चरन्ति^(८) षड्हा
 भवन्ति षड्हा ऋतव सवत्सर ऋतुष्वेव सवत्सरे प्रति
 तिष्ठन्ति^(९) गौश्रायुश्च मध्यत * स्तोमौ भवत सवत्सर-
 स्यैव तन्मिथुन मध्यत (४)

दधति प्रजननाय^(१०) ज्योतिरभितो भवति विमोचन-
 मेव तच्छन्दास्येव तद्भिभोक यन्त्यथो उभयतो ज्योति-
 पैव षड्हेन सुवर्ग लोक यन्ति^(११) ब्रह्मवादिनो वदन्त्या-
 सते क्रेन यन्तीति देवयानेन पथेति ब्रूयाच्छन्दासि वै
 देवयान पन्था गायत्री चिष्टुव जगती ज्योतिर्वै गायत्री

गौस्त्रिष्टुगायुर्जगती यदेते स्तोमा भवन्ति देवयाने-
नैव (५)

तत पथा यन्ति^(१२) समानः सामं भवति देवलोको
वै सामं देवलोकादेव न य^(१) न्यन्या अन्या ऋचो
भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचो मनुष्यलोकादेवान्य-
मन्य देवलोकमभ्यारोहन्तो य^(१७) न्यभिवर्त्तो ब्रह्मसाम
भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिवर्त्त्या^(१५) अभिजिह्ववति
सुवर्गस्य लोकस्याभिवर्त्त्यै^(१६) विश्वजिह्वपति विश्वस्य
जित्यै^(१७) मासिमासि पृष्ठान्युप यन्ति मासिमास्यति-
ग्राह्या गृह्यन्ते मासिमास्येव वीर्यम् (६)

दधति मासा प्रतिष्ठित्या^(१८) उपरिष्टान्मासा पृष्ठा-
न्युप यन्ति तस्मादुपरिष्टादोपधय फलं गृह्णन्ति^(१९) ॥१॥
वै^१ सवत्सरो^२ ऽर्द्धमासा^३ मध्यत^४ एव^५ वीर्यं^६ *
त्रयोदश च ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नम ॥

तस्य निश्चित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निममे, तमह वन्दे विद्म लीथमहेश्वरम् ॥ १ ॥

सत्र सवत्सरान्त यत् तत्र चतुर्थे समीरितम् ।

विशेष पञ्चमे तस्य वत्सराख्यस्य वण्णते ॥ २ ॥

* 'गोसत्र वा^[१] एति सवत्सरो^[२] ऽर्द्धमासा^[३] मिथन मध्यतो^[४]
देवयो^[५] वीर्यं^[६] । -इति क, ख, ग ।

तत्रादौ तावत् सवत्सरसत्र विधत्ते—“गावो वा एतत् सत्रमा-
 शताष्टङ्गा सती षट्ङ्गाणि नो जायन्ता इति कामेन तामा
 दश मासा निषणा आसन्नथ षट्ङ्गाण्यजायन्त ता उदतिष्ठन्नरात्स्मेत्यथ
 यामा नाजायन्त ता सवत्सरमाप्तोदतिष्ठन्नरात्स्मेति यासाञ्चा *
 जायन्त यासाञ्च न ता उभयोरुदतिष्ठन्नरात्स्मेति गोमत्र वै सव-
 त्सरो य एव विद्वांसः सवत्सरमुपयन्त्यृध्रुवन्त्येव^(१)—इति । यद्यपि
 गावस्त्रियक्लान्न कर्माधिकारिण तथापि तदभिमानिदेवता अत्र
 गोशब्देन विवक्षिता । अभिमन्तव्याना षट्ङ्गभावाभावौ स्वस्मि-
 न्नारोप्य गोभि सह तादृशबुद्ध्या व्यवहरन्ति । पुरा षट्ङ्गरहिता
 सत्यो गाव षट्ङ्गोत्पत्ति कामयित्वा एतत् सवत्सराय दौर्चित्य-
 माणा -इत्याद्यनुवाकाक्ता सत्र मन्वतिष्ठन् । तामा षट्ङ्गकामो-
 पेतानामनुष्ठाने प्रवृत्ताना गवा दश मासा निगता अभूवन् । ‘अथ
 मासदशकादृद्ध षट्ङ्गाण्युत्पन्नानि । तदानी ता गावोऽपेक्षितेन
 फलेन समृद्धा स इति मत्वा तस्मात् सत्रादुत्थिता । अथैतस्मिन्
 काले कामाञ्चिद् गवा षट्ङ्गाणि नोत्पन्नानि ता पुनरपि मास-
 द्वयमनुष्ठाय सवत्सरसम्पूत्ति कृत्वा समृद्धा स इत्येव मत्वा, तस्मात्
 सत्रादुत्थिता । तदेव यासा षट्ङ्गाण्युत्पन्नानि यासा च नोत्पन्नानि,
 ता उभयविधा अपि गावी वथ समृद्धा इत्येव मत्वोत्थिता । यस्माद्

* ग्रीमासायान्वन्वथा व्याख्यातम् । तथाहि—“वनस्पतय”सत्र मास्ये
 इत्येवमादयोऽपि नानुपपन्ना स्तुतयो ह्येता सत्रस्थ,—वनस्पतयो नामा
 चेन्ना इद सत्रमुपासितवन्त, कि पुनर्विद्वांसो ब्राह्मणा—इत्यादि
 जै० द १ १ ३२ सू० श्रव भा । १ ७ ४ ७—४२३ ६० ।

गोभिरनुष्ठित तस्माद् 'गोसत्रम-इत्येवाथ सवत्सराख्य कमविशेषोऽभिधीयते । ये यजमाना एव विद्वांस सवत्सराख्य कर्मविशेषमनुतिष्ठन्ति, ते समृद्धिं प्राप्नुवन्त्येव ॥

यदुक्तमथवादे— यामाङ्गवा षट्ङ्गाण्यजायन्त यामा च नाजायन्त, तत्र उभययोऽप्यृद्धिं गता इति तत्र जातषट्ङ्गाणा षट्ङ्गजन्मैवृद्धि, इतरामान्तु कथं मा समृद्धिरित्याशङ्क्य ता दशयति— 'तस्मात्तूपरा वाषिकौ मामौ पर्त्वा चरति सत्राभिजित् च्यत्वे^(२)—इति । यस्माद्जातषट्ङ्गा तूपरा सत्रेण समृद्धिं गता तस्मादिय वषर्तुसम्बन्धिनौ मामौ पर्त्वा प्रीतिं प्राप्यारण्ये चरति । वाषिकयोर्हि मामयोररण्ये सञ्चरन्तीना दौघषट्ङ्गयुक्ताना गवा महान् क्रेशो जायते । प्रबलवायूपेततया तौत्रवृद्ध्या मुखे प्रतिहता मत्यो सुखमर्वाग्भूत कृत्वा षट्ङ्गभारेण पीडयन्ते तूपरायास्तु नास्वय क्रेश । यथा क्रेशशुष्णशिरस्काना पुरुषाणा मत्यपि मौन्द्याभिमानकृते सुखे नदौघानघृतभोजनादौ महान् क्रेश तदत् । यदेतदस्या तूपराया गोवर्षासु प्रीतिसम्पादनं तदेतत् सत्राभिजित सत्रानुष्ठानलक्ष्यम् ॥

अथ प्रकारान्तरेण सत्रानुष्ठानं प्रशंसति— तस्मात् सवत्सरसदो यत् किञ्च गृहे क्रियते तदवाप्तमवर्द्धुमभिजितं क्रियते^(२)—इति । यस्मात् सत्रं प्रशस्तं तस्मात् 'सवत्सरसद् सवत्सरसत्रमनुष्ठितवतः यजमानस्य गृहे यत् किञ्च क्रियते यत् किमप्यग्निहोत्रादिकं मङ्गविकलमप्यनुष्ठीयते, तद् 'अवाप्तम्' सम्पूर्णं भवति तथा अवरुद्धम् अकाले कृतमपि स्वकाले कृतं भवति अभिजितं फलापेक्षा-

राहित्येऽपि सम्पादितफल भवति । अत एव शास्त्रन्यायाभिज्ञा
 आहु — तेषा तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते -इति ।

अथेतस्य सत्रस्य प्रायणीयोदयनीयावहविशेषौ विधत्ते— 'समुद्र
 वा एते प्र स्रवन्ते ये सवत्सरमुपयन्ति यो वै समुद्रस्य पार न
 पश्यति, न वै स तत उदेति सवत्सरो वै समुद्रस्मस्तेतत पाए
 यदतिरात्रौ य एव विद्वांस सवत्सरमुपयन्त्यनात्ता एवोदृच
 गच्छन्ति^(४) -इति । ये यजमाना सवत्सरसत्रमुपक्रमन्ते 'एते
 यजमाना समुद्रमेव बाहुभ्या तरितमुद्युञ्जते सत्रस्य समुद्रवदति-
 प्रभृतत्वात् । एव मति य पुरुष समुद्रस्य पार परतीर न
 पश्यति स पुरुष समुद्रादुद्गन्तु न शक्नोति । अथ च सवत्सरस्तेन
 समुद्रेण समान तस्मादस्य समाप्तिपरिज्ञानाभावे तत उत्थात्-
 मुत्साहो न भवेत् तस्मात् समाप्तिरूपमहविज्ञेयम् । तस्य च
 समुद्रसमस्य सवत्सरस्य पारावारतीरभृतावतिरात्रौ । एतदभिज्ञाय
 यजमाना अनान्ता मनसि उद्वेगरहिता एव उदृचम उत्तमा
 समाप्तिसम्बन्धिनीमृच गच्छन्ति । तस्मादतिरात्रावुभावनुष्ठेया-
 वित्यथ । यदि ब्रह्मवादिनो वदन्त्यतिरात्र परम -इत्यनु-
 वाक्ये* एव प्रायणीयोऽतिरात्रो विहित तद्बुदयनीयातिरात्रेण सह
 निर्देषुमत्र पुनरूपन्यास ॥

ताव्रेतावतिरात्रौ बहधा प्रशसति— 'इय वै पूर्वीऽतिरात्रो-
 ऽसावुत्तरो मन पूर्वी वागुत्तर प्राण पूर्वीऽपान उत्तर प्ररुधन पूर्व
 उदयनमुत्तर^(५) -इति । 'पूर्व' प्रायणीयोऽतिरात्र प्राथम्यसाम्येन

मृथिव्यादिरूप उदयनीयस्तु पश्चाद्भावित्वेन द्युलोकादिरूप ।
‘प्ररेधन लौकिकस्य वैदिकस्य वा व्यापारस्य प्रारम्भ ॥

यावेतावतिरात्रौ सामान्येनोक्तौ तथोविशेषाकारेण स्वरूप
विधत्ते— ज्योतिष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्रो भवति ज्योतिरेव
पुरस्ताद् दधते सुत्रगस्य लोकस्यानुख्यात्ये^(१)—इति । योऽयमति-
रात्र, स ज्योतिष्टोमरूप स च वैश्वानरेण दृष्ट तदनुष्ठानेन
स्वगमार्गे पुरस्ताच्च्योतिदधते, तच्च स्वगप्रकाशनाय भवति ॥

यदुक्त सूत्रकारेण प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्य चतुर्विंशत्युक्त्य-
मारम्भणीयमुपयन्ति’—इति तदिदं विधत्ते— चतुर्विंश प्रायणीयो
भवति चतुर्विंशतिरङ्गमासा सवत्सर प्रयन्त एव सवत्सरे पति
तिष्ठन्ति तस्य त्रीणि च शतानि षष्टिश्च स्तोत्रीयास्तावती सवत्स-
रस्य रात्रय उभे एव सवत्सरस्य रूपे प्राप्नुवन्ति^(२)—इति । यदेतदा-
रम्भणीयमह तदेतत् पूर्वाक्तादतिरात्रादुत्तरभावेतिऽपि वक्ष्यमाणे-
भ्योऽभिप्लवषडहावृत्तिरूपेभ्यो मासेभ्य प्रथमभावित्वात् प्रायणीय
इत्युच्यते । स चाहविशेषश्चतुर्विंशत्युक्त्युक्त काय । तथा सति
सह्यासाम्यादङ्गमासद्वारा सवत्सर सम्पद्यते । तत्सम्पत्तौ सत्या प्रा-
रभमाणा एव यजमाना सवत्सरमत्रानुष्ठाने स्थिरा भवन्ति ।
किञ्चित्स्याङ्ग उक्त्यरूपत्वात् उक्त्यस्य च पञ्चदशस्तोत्रयुक्तत्वात् एके-
कस्मिन् स्तोत्रे चतुर्विंशतिसह्याकाख्यं स्तोत्रीयासु सतीषु मिलित्वा
षष्ट्युत्तरशतत्रयपरिमिता स्तोत्रीया भवन्ति । एव सति सवत्सरस्य
यदिदं चतुर्विंशत्यङ्गमासात्मक रूप, यच्च षष्ट्युत्तरशतत्रयरात्र्यात्मक
रूप तैर्जुभि अपि रूपे सह्यासाम्येन प्राप्नुवन्ति ॥

अनन्तरभावोन्वहानि विधत्ते—‘ते स॒स्थित्या अरिष्ठा उक्त-
रैरहोभिश्चरन्नि^(६)’—इति । अनुष्ठितप्रायणीयारम्भणीया ‘ते’ धज-
मन्वास्तत ऊर्द्धं ‘सस्थित्या अरिष्ठे’ सत्रसमाप्तेरविनाशाय ‘उत्तरै
ज्योतिर्गौरायुरित्यादिभिरहोभिरनुतिष्ठेयुः । अत्र यानि पूर्व-
प्रपठकपिहितानि तेषां स्तुत्यर्थानुवाद यानि त्वविहितानि
तषामत्र विधिरिति विवेक ॥

ज्योतिरादीनामभिप्लवषडहता विधत्ते— षडहता भवन्ति षड्
वा चतव सवत्सर चतुष्वेव सवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति^(७)—इति ।
ज्योतिर्गौरायुरायुर्गोर्ज्योतिरित्येव षडहत्वम् ॥

उक्ते षडहे मध्यवत्सहद्वय प्रशंसति— गौश्यायुश्च मध्यत स्तोमौ
भवतः । सवत्सरस्येव तन्मिथुन मध्यतो दधति प्रजननाय^(८)—
इति । योऽय गोष्टोम यश्चायुष्टाम तावुभौ षडहस्य मध्ये कत्तव्यौ ।
‘तत तेन सवत्सरसत्रस्य मध्ये मिथुन सम्पादयन्ति तच्च प्रजननाय
भवति ॥

षडहस्याद्यन्तावहविशेषौ प्रशंसति— ज्योतिरभितो भवति
‘ते षडहे । चन्द्रास्तेव तद्विमोक यन्त्यथो उभयतो ज्योतिषैव
लोकं यन्ति^(९)’—इति । षडहस्याद्यन्तयोर्ज्योतिष्टोम
काय । तदेतद्दशदौ ज्योतिष्टोममनुष्ठाय, पुनरप्यन्ते ज्योतिष्टोम-
स्थानुष्ठानमं उपक्रमे निरुद्धस्य विमोचनसमानं भवति । तेन
ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नयर्हपाणि ‘ह्रन्दांसि’ गायत्र्यादीन्वेव विमोक
प्राप्नुवन्ति । अपि च पीश्वदधे ज्योतिर्युक्तेन दीपद्वयसमानेन षडहेन
प्रकाशितं स्वर्गं सुखेन प्राप्नुवन्ति ॥

अथ प्रश्नोक्तराभ्या ज्योतिरादिक प्रश्नसति—“ब्रह्मवादिनो वदन्त्यासते केन यन्तीति, देवयानेन पथेति ब्रूयाच्छ्रन्दार्सि वै यथान पन्था गायत्री त्रिष्टुब्जगतौ ज्योतिर्वै गायत्री गौस्त्रिष्टु-गायुजगतौ यदेते स्तोमा भवन्ति, देवयानेनैव तत् पथा यन्ति^(१२)—इति । ये यजमाना आसते सत्रमनुतिष्ठन्ति ते यजमाना केन पथा स्वर्ग गच्छन्ति ? इति ब्रह्मवादिना प्रश्न । तत्राभिज्ञो देवयानेन पथा गच्छन्तीत्युत्तर ब्रूयात् । येन देवा यान्ति सोऽय देवयान पन्था । सोऽपि कौटुश ? इति चेत् श्रूयताम्— गायत्र्यादीनि क्न्दास्येव मागसाधनत्वाद् देवयान पन्था -इत्युच्यन्ते इह तु ज्योतिष्टोमादीन्येव गायत्र्यादीनि । तस्मादेतेषामनुष्ठानेन तेनैव पथा गच्छन्ति ॥

अत्र सर्वेष्वहस्सु पृष्ठस्तोत्रे सामैक्य विधत्ते—“समानं साम भवति देवलोको वै साम देवलोकादे न यन्ति^(१३)—इति । इह देव वा रथन्तरमेव वा सर्वेष्वहस्सु एकमेव साम पृष्ठस्तोत्रे गायेत् । देवलोको हि पञ्चपतराहित्येन सवसमत्वात् सामरूप * । अत एक-विधेन साम्ना कदाचिदपि देवलोकात्त्र निगच्छन्ति ॥

तस्य साम्न आधारभूतानामृचामेतेष्वहस्सु भेद विधत्ते— ‘अन्या अन्या षड्यो भवन्ति मनुष्यलोको वा षड्यो मनुष्यलोकादेवान्य-मन्य देवलोकमभ्यारोहन्तो यन्ति^(१४)—इति । षड्यो हि मनुष्य-लोकस्वरूपा साम्न आधारभूतत्वात् । यथा कर्मानुष्ठानद्वारा

* निरु ७ इ ई ऐ वा इ २ १२ तै उ १ २ १, शत प्रा ४ ४ १, २४, ता प्रा ४ १ ७ । एतेष्वप्येव द्रष्टव्यम् ।

देवलोकस्याधारभूतो मनुष्यलोकस्तद्वत् । अन्यमन्यमिति पञ्चमर्थं
द्वितीया । अक्षामन्यत्वे मत्पृथुपादन्यस्मादन्यस्मात् मनुष्यलोकाद्
देवलोकमभ्यारोहन्तो यजमाना सुखं प्राप्नुवन्ति । नानाविधकर्मा-
धारत्वात् मनुष्यलोकस्य नानाविधत्वम् । यद्वा 'अन्यमन्य देवलोक
कमवैचित्र्येण फलवैचित्र्यमित्यथ ॥

प्राकृतं सामं बार्धातु सामान्तरं विधत्ते— "अभिवर्त्तो ब्रह्मसाम
भवति सुवगस्य लोकस्याभिवृत्त्यै^(१५) -इति । ब्रह्मण मन्वन्धि यत् साम
तदभिवृत्तनामकं कायम् । तच्च स्वर्गलोकस्याभितं प्राप्ते भवति ॥

अहरन्तरं विधत्ते— अभिजिद् भवति सुवगस्य लोकस्याभि-
जित्यै^(१६) -इति । विषुवदाख्यं यत् प्रथममहं तस्मात् पूर्वं खर-
सामाख्यास्त्रयोऽहविश्रया तेभ्योऽपि पूर्वमभिजिदाख्यमेकमहं
कर्त्तव्यम् तच्च स्वर्गाभिजयाय भवति ॥

पुनरप्यन्यदहविधत्ते— विश्वजिद् भवति, विश्वस्य जित्यै^(१७) -
इति । विषुवदाख्यादङ्गं ऊर्द्धभाविनो ये त्रयं खरसामानोऽह-
विश्रेषास्तेभ्य ऊर्द्धं विश्वजिदाख्यमहं कर्त्तव्यम् तच्च विश्वस्य जयाय
भवति ॥

प्रतिमासमभिज्ञवषडहेभ्य ऊर्द्धं पृष्ठ्य षडहमतिग्राह्यनियमञ्च
विधत्ते— 'मासिमासि पृष्ठान्यप यन्ति मासिमास्यतिग्राह्या गृह्यन्ते,

तैत्तिरीयाणामभिवृत्तं इति ऋक्षेकारमध्यं एव पाठं सप्तत्रयं अन्येषान्तु
दर्शिकासमर्थोऽभिवृत्त इति । किञ्च ब्रह्मसाममिति तत्रन्तस्यैव रूपं तैत्ति-
रीयाणां सप्तत्रयं (४३३ पृ) नान्येषाम् । तथाहि— "अभिवर्त्तो ब्रह्मसाम
भवति"-इत्यादि तां ब्रा० ४ ३ १ ।

मासिमास्येव वीर्यं दधति, मामा प्रतिष्ठित्यै^(१८)-इति । प्रतिमासानु-
ष्ठानेन तस्मिन् तस्मिन् मासि वीर्यं सम्यच्यते ॥

पृष्ठयस्य षडहस्य मासेषूद्भभाग स्थानत्वेन विधत्ते—“उपरि-
ष्ठान्मासा पृष्ठान्युष यन्ति तस्मादुपरिष्ठादोषधय फल गृह्णन्ति^(१९)”-
इति* ॥

अत्र मीमासा । सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे (जै० सू० ५
अधि० २) चिन्तितम्—

“गवामयन आद्येऽङ्गि प्रायणीयेति नाम यत् ।

तद् द्वादशाहिकादङ्गो धर्मानतिदिशेन्न वा ॥

पूवन्त्यायेनातिदेशो मैव † प्रथमता द्वयो ।

अङ्गोस्तुन्येति मुख्यत्व सम नातिदिशेत्तत ॥

द्वादशाहं प्रथमस्याङ्ग प्रायणीयमिति नाम । तथा गवा-
मयनेऽपि तत्राग्निहोत्रनामन्यायेनातिदेश इति चेत् मैवम् —
प्रायणीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राथम्यस्य द्वयोस्तुन्यत्वेनोभयत्र मुख्य-
त्वेऽपि अनेकार्थत्वाप्रसङ्गात् ‡ । प्रारभ्यायति गच्छति प्रवृत्तते कर्मा-
ऽनेनेति प्रायणीयम् । अतो नैतन्नामधमानतिदिशति -इति ॥

तत्रैव चतुर्थपादे (जै० सू० १३-२० अधि० ३) अन्यच्च
चिन्तितम्—

* ऐ० ब्रा० ४ २ ६ खण्डत, सा ए ४, ५ प्रपाठकयोश्च गवा
मयन सर्वैर्विहित द्रष्टव्यम् ।

† “नातिदिशेन्नैव”—इति ए सो न्या मी पु पाठ ।

‡ “अनेकार्थत्वप्रसङ्गाभावात्”—इति ए सो न्या मा पु पाठ ।

‘गवामयनिके ज्योतिरादौ कि द्वादशाहिकी ।

एकाहिकी वानुमानादाद्योऽन्त्यो नामवधनात् ॥

गवामयने ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिरादिकास्त्रयो यागा विहिता । तेषु द्वादशाहिकीति कर्त्तव्यता युक्ता । कुत ? अन्मितवाक्येन तत्प्रापणात् । गवामयन हि द्वादशाहिकितिरिति वक्ष्यति अतस्तत्सम्बन्धिलिङ्गेन तदीयधमप्रापकश्चोदकोऽनुमीयत इति प्राप्ते, ब्रूम — सन्ति ज्योतिरादिनामकस्त्रय एकाहा । तदीयधर्मा गवामयनिकेषु ज्योतिरादिषु ज्योतिरादिभिस्त्रिभिर्नामभि प्राप्ता नाम चानुमानिकाच्चोदकात् प्रबलम प्रत्यक्षश्रुतित्वात् अतश्चोदकस्य बाधितत्वादेतेष्वेकाहिकीति कर्त्तव्यता याच्चा’-इति ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाक ॥

गावो वा एतत सत्रमासताशृङ्गा सती शृङ्गणि
सिषासन्तीस्तासा दश मासा निषसा आसन्नथ शृङ्गा-
ण्यजायन्त ता अब्रुवन्नरात्सोत्तिष्ठामाव त काममरु-
त्सहि येन कामेन श्यपदामेति^(१) तासामु त्व अब्रुव-
न्नाडा वा यावत्तीर्वासामहा एवेमौ द्वादशौ मासौ
सवत्सरः सम्प्राद्योत्तिष्ठामेति नासाम् (१)

द्वादशे मासि ऋग्नाणि प्रावर्तन्त अद्भया वाअद्भया
 वा० ता इमा आस्तूपरा उभयो वाव ता आर्धुवन् याश्च
 ऋग्नाण्यसन्वन्याश्चोजमवारुन्धत्^(२) धीतिं दृशसु मासू-
 तिष्ठन्धोतिं द्वादशसु य एव वेद^(३) पदेन खलु वा एते
 यन्ति विन्दन्ति खलु वै पदेन यन्^(४) तद्वा एतद्वद्वमयन्
 तस्मात् (२)

एतद्भोसनि^(५) ॥ २ ॥

तासां^{१]} * तस्माद्^{२]} द्वे च ॥ २ ॥

प्रथमेऽनुवाके गवामयननामकं सवत्सरसत्रं केचिद् विशेषे
 सद् विहितम् । सोमयागा द्विविधा,— आवृत्ता अनावृत्ताश्च । ते
 चानावृत्ता एकाहा । आवृत्ता अपि द्विविधा — अहीनरूपा सत्र-
 रूपाश्च । द्विरात्रमारभ्यैकादशरात्रपयन्ता अहीना । एकादशरात्र-
 द्वादशरात्रौ तु द्विविधौ — अहीनरूपौ सत्ररूपौ च । त्रयोदशरात्र-
 मारभ्योपरितनानि सत्राण्येव । तान्यपि द्विविधानि — रात्रिसत्राण्य-
 यनात्मकसत्राणि च । तत्र शतरात्रपर्यन्तानि रात्रिसत्राणि ॥
 सवत्सरमारभ्योपरितनानि अयनरूपाणि । तेषां च सर्वेषां प्रकृति-

* ' [तस्मामेति तासां^{१]}]'—इति कं ख, ग ।

† पुरस्तात् १६५—४३८ ए द्रष्टव्यम् ।

‡ तां ब्रा १८ प्र ११ ख — १२ प्र० शेषपयन्तं द्रष्टव्यम् ।

§ तां ब्रा २२ प्र आरभ्य ग्रथसमाप्तिपयन्तमवलोक्यम् ।

॥ तां ब्रा० २२ प्र — २४ प्र० १६ ख० पर्यन्तं द्रष्टव्यम् ।

¶ तां, ब्रा २४ प्र २ ख आरभ्य ग्रथशेषपयन्तं द्रष्टव्यम् ।

भूतमिद् 'गदामयनम । तस्य च सवत्सरकालसाध प्रयोग पूर्वा-
नुवाकैऽभिहित अथ द्वितीये दशमाससाध्येऽन् प्रयोगेण सह
विकल्पोऽभिधीयते ॥

तस्य विधातु पूर्वाक्तमवाधवाद कस्य चिद् विशेषस्य विवक्षया
पुन पठन्ति— 'गावो वा एतत् सत्रमासताश्टङ्गा सती श्टङ्गाणि
मिषासन्तीस्तासा दश मासा निषणा आसन्नथ श्टङ्गाण्यजायन्त ता
अब्रुवन्नरुत्सोत्तिष्ठामाव त काममरुत्सहि येन कामेन न्यषदा-
मेति^(१)'-इति । पुरा श्टङ्गरहिता सत्यो गाव श्टङ्गाणि मिषा-
सन्ती सन्तु लभ्युमिच्छन्त्य 'एतत् उच्यमान सत्रमन्त्रतिष्ठन् । तामा
गवां दश मासा अनुष्ठिता अभवन् अथ अस्मिन् काले श्टङ्गाण्यु-
त्यन्तानि । ता चोत्पन्नश्टङ्गा परस्परमिदमब्रुवन् । येन
श्टङ्गविषयेण कामेन न्यषदाम' सत्रानुष्ठानार्थं वयमेकत्र स्थाने
निषणा , त श्टङ्गविषय कामम अरुत्सहि' वय सत्यादितवत्य ।
एव मुक्त्वा काश्चिद् गाव हताथबुद्ध्या सत्रादुत्थिता ता उद-
तिष्ठन्निति पूर्वस्मिन्नथवादे (४७३५) श्रवणात् ।

तत्रैव यदन्यदुक्तम्— अथ यासा नाजायन्त ता सवत्सरमाश्वोद-
तिष्ठन्निति (४७३५) तत्र विवक्षित विशेष दशयति— 'तासामु
त्वा अब्रुवन्नर्द्धा वा यावेतीर्वासामहा एवेमौ द्वादशौ मासौ सवत्सर-
रम्याद्योत्तिष्ठामेति तासा द्वादशे मासि श्टङ्गाणि प्रावर्त्तन्त अद्रया
वाअर्द्धया वा ता दमा यास्तुपरा उभयो वाव ता आर्ध्ववन् याश्च
श्टङ्गाण्यसन्वन् याश्चोर्जमवारुन्वत^(१)'-इति । 'या गाव रुचमन्-
तिष्ठन्ति, 'तासाम उ तु आ तासामेव मध्ये जातश्टङ्गास्तुत्यात्

गतासु अवशिष्टे 'अर्द्धा वा काश्चिदेव गाव' परस्परमेवमब्रुवन् ।
 एतीखर्द्धरूपासु तेषु मध्ये राग्निद्वयम् । तत्र काश्चिच्छृङ्गकामा,
 ५परास्तु किमेभि गृङ्गेरुजमेवोदरपूरणचमा सम्पादयाम इति
 'मन्यन्ते । एव सति गृङ्गकामा अगृङ्गकामाश्च 'यावतीर्वा यावत्य
 सन्ति तः सर्वा अपि मिलित्वा परस्परमेवमब्रुवन् । किम-
 ब्रुन्निति तदुच्यते— इमौ सवत्सरावशिष्टौ द्वादशमङ्घ्रापूरणौ
 मासौ आसामहै एव सवदाप्यनुतिष्ठाम । तत सवत्सर पूरयित्वा
 पश्चादुत्तिष्ठामेति तामा सवत्सर पूरयन्तीना गवा मध्ये, यासा
 गृङ्ग अर्द्धास्ति तासा तथैव अर्द्धया द्वादशे मासि गृङ्गाण्युत्पन्नानि
 यासान्तु अर्द्धा नास्ति ता अर्द्धयैव इमा सम्पन्ना असम्पन्न-
 गृङ्गा या लोके त्वपरा गृङ्गरहिता दृश्यन्ते । एव सति या गाव
 गृङ्गाणि अलभन्त याश्चान्यास्तच्छृङ्गारहिता स्वापेक्षितामृजमेव
 अलभन्त, ता उभयविधा अपि स्वस्वप्रयोजनसिद्ध्या समृद्धिङ्गता ।
 अत्र दशमासानुष्ठानेन गृङ्गमात्रम् द्वादशमासानुष्ठानेन रमणीय-
 गृङ्गत्वम् कमभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वमिति न्यायात् ॥

तदेवमथवादेन दशमासानुष्ठान द्वादशमासानुष्ठानञ्च प्रशस्य
 विकल्पित पक्षद्वय विधत्ते— 'अध्नोति दशसु मासूत्तिष्ठन्नध्नोति
 द्वादशसु य एव वेद^(२)—इति । 'य' यजमान प्रकारद्वय वेत्ति,
 सोऽय खेच्छयान्यतर प्रकारमनुत्तिष्ठन् समृद्धि प्राप्नोति, ॥

ननु द्वादशसु मासेषु सम्पूर्णानुष्ठानत्वादस्तु फलम् दशमासपक्षे
 तु कथम् ? इत्याशङ्क्योपपादयति— 'पदेन-खलु वः एते यन्ति,
 धिन्दन्ति, खलु वै पदेन यन्^(४)—इति । एते दशमासानु-

ष्टायिनो यजमाना कालान्पत्वेऽपि 'पदेन खलु वै यन्ति' -
शास्त्रौघेण मार्गेणानुतिष्ठन्ति लोकेऽपि 'पदेन'यन् राजमार्गेण
गच्छन् पुरुष स्वल्पस्खलनेऽपि ग्रामप्राप्तिं लभत एव । तद्दत्तापि
फलप्राप्तिर्युक्ता ॥

उपपादित पञ्चदशमुपसहरति— तद् वा एतदृद्धमयन तस्मा
देतद् गोमनि^(५)—इति । यत् एतद् गवामयन, तद् यदि दशसु
मासेषु समाप्यते यदि वा द्वादशसु सवथापि 'कद्द्रु फलप्रदमेव ।
यस्माद्यनस्य मृहिमा भूयान् तस्मात् एतद् अयन गोमनि
गवा तिर्यग्जातीनामप्यभिमतलाभहेतु किमु वक्तव्य विशिष्ट-
ब्राह्मणानामित्यभिप्राय ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मत्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाक ॥ '

प्रथ॑मे मा॒सि पृ॒ष्ठान्यु॑प॒ यन्ति॑ मध्य॒म उप॑ यन्त्युत्त॒म
उप॑ यन्ति^(१) तदा॑हुर्या॒ वै निरेक॑स्याहं॒ उप॒सौद॑न्ति दृ॒ह
वै साप॑रा॒भ्या दी॑हा॒भ्या दु॒हेऽथ॑ कुत॒ सा धौ॑श्यते॒ या
द्वाद॑श॒शत॑त्वं उप॒सौद॑न्तीति॒ सवत्स॑र॒ सम्पाद्यो॑त्तमे मा॒सि
स॒कृत् पृ॒ष्ठान्यु॑पेयुस्तद् यज॑माना य॒ज्ञ प॒शून॑व रुन्धते^(२)
समु॒द्र वै (१)

एतेऽन॒वारम॑पार॒ म स॑वन्ते॒ ये स॑वत्स॒रमु॑प॒यन्ति॑ यद्
दृ॒हद्र॑धन्त॒रे अ॒न्वजे॑र्यु॒र्यथा॑ मध्ये॒ समु॒द्रम्य॑ स॒वम॑न्वजे॒र्यथा॑-

स्तादृक तदमुत्सर्गं दृष्ट्वा यन्तराभ्यामिच्छा प्रतिष्ठा
गच्छन्ति सर्वेभ्यो वै कामेभ्यः सन्धिर्दुहे तद् यजमाना
ममान् कामानव रुन्धते १) ॥ ३ ॥

वै १ * वतुस्त्रिंशच्च ॥ ३ ॥

द्वितीये दशमामद्वादशमासविकन्योऽभिहित अथ तृतीये
षष्ठ्यषडहविषयो विकन्योऽभिधीयते ॥

यत प्र विहित मामिमांश्च पृष्ठान्युप यन्ति' -इति (४ ७५ प्र०
८ प०) तत्र पचान्तर विधत्त- प्रथमे मामि पृष्ठान्युप यन्ति
मध्यम उप यन्त्युत्तम उप यन्ति १) -इति । मत्वेषु मासेषु षष्ठ्य
षडहो नानुष्ठेय किन्तु प्रथममध्यमोत्तमेषु त्रिष्वेव मासेष्वित्यय-
मेक पच ॥

पुनरपि पचान्तर विधत्ते- तदाङ्गया वै त्रिरेकस्याङ्ग उप-
सौदन्ति दृष्ट्वा वै सापराभ्या दोग्धाभ्या दुहेऽथ कुत मा धोक्ष्यते
या द्वादशकाल उप सोदन्तीति मवत्सर समाप्तोत्तमे मासि
मकृत पृष्ठान्युपेयुस्तद्यजमाना यज्ञ पशनव रुन्धते २) -इति । लोके
दोग्धार पुरुषा एकस्याङ्गो मध्ये या गा दोग्ध त्रिवार प्राप्नुवन्ति
सा' गो प्रथमपयाये प्रभूत क्षीर प्रयच्छति अपराभ्या द्वितीय-
तृतीयदोहनपयायाभ्यां 'दृष्ट्वा वै दुहे अन्यमेव क्षीर दोग्धि ।
ए० सति 'या गामेकस्मिन् दिने द्वादशकालो दोग्धमुपयन्ति 'सा'

समद्र वै १) -इति क ख ग ।

† द्वितीयदोहनपयायाभ्या -इति ग ।

गौ 'कुतो धोक्ष्यते ?' न हि क्षीराभावे दोहनमुचितम् । तस्माद् गोसमानस्य पृष्ठ्यषडहस्यापि मासत्रयानुष्ठानमुचितम् किमु वक्तव्यं द्वादशमासानुष्ठानेऽप्यनुचितत्वमित्येव । 'तदाङ्' तस्मिन् पृष्ठ्यषडहविषये अभिज्ञा कथयन्ति । तस्मात् सवत्सरमनुष्ठायान्तं मासि सक्तदेव पृष्ठ्य षडहोऽनुष्ठेय इतरेषु तु मासेषु पञ्चमेनाभिभवषडहेनैव मासपूरणं कर्तव्यम् । तथा सति यजमाना पृष्ठ्यषडहस्य समारत्वाद् यज्ञं सम्पूर्णं प्राप्नुवन्ति ॥

यत प्रव विहितं समानं माम भवति -इति (४७५ पृ ३५०) तदेवात्र विशेषाकारेण विधत्ते— समुद्रं वा एतेऽनवारमपारं प्र ङ्गवन्ते ये सवत्सरमुप यन्ति यद् बृहद्रथन्तरे अन्वजयुयथा मध्ये समुद्रस्य ङ्गवमन्वर्जैयुस्तादृकं तदनुत्सर्गं बृहद्रथन्तराभ्यामित्वा प्रतिष्ठां गच्छन्ति, सर्वेभ्यो वै कामेभ्यः सन्धिदुहे तद् यजमाना सर्वान् कामानव हन्त्येते^(१) -इति । पारावारे परार्वाची तीरे * । ये यजमाना सवत्सरसत्रमनुतिष्ठन्ति एते तीरद्वयरहितं समुद्रं बाहुभ्यां तरितुमिच्छन्ति । तच्च शक्यम् । यदि तत्र बृहद्रथन्तरे सामनी अनुक्रमेण पृष्ठ्यस्तोत्रे सम्पादयेयुः तदानीं यथा समुद्रस्य मध्ये तरणसाधनं 'ङ्गव' सम्पादयेयुस्तादृकं तद् भवति । तस्मात् 'अनुत्सर्गं कदाचिदप्यपरित्यज्य बृहद्रथन्तराभ्याम् इत्वा स्तोत्रं प्राप्य प्रतिष्ठां यज्ञसमाप्तिं गच्छन्ति । अन्यदौषेनापि वत्सेन दोग्धुं शक्यां गौ 'सन्धि -इत्युच्यते । सा च सन्धिः सर्वेभ्यः कामेभ्यो

दहे' यथा-यथा चीरमपेक्षित तथा तथा य कश्चिद् वत्समादाय
दोऽभ्यु शक्यते । इत तथा सति अत्रापि यजमाना 'अन्यदौ-
भ्या प्रकृतिगताभ्या बृहद्रथन्तराभ्या तत्तद्दिने प्रयुज्यमानाभ्या
भर्तृन् कामान् प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाक ॥

समान्यं ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचो मनु-
ष्यलोकादेव न य^(१) न्यन्यदन्यत्सामं भवति देवलोको
वै सामं देवलोकादेवान्यमन्य मनुष्यलोक प्रत्यवरो-
हन्तो यन्ति^(२) जगतीमग्र उप यन्ति जगती वै छन्दांसि
प्रत्यवरोह^(३) न्याग्रयणं ग्रहा बृहत् पृष्ठानि त्रयस्त्रिंश-
स्तोमास्तस्माज्ज्यायांस कनीयान् प्रत्यवरोहति^(४)
वैश्वकर्मणो गृह्यते विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमाना
अव रुन्धत आदित्य (१)

गृह्यत इय वा अदितिर्स्यामेव प्रति तिष्ठ^(५) न्यन्यो-
न्यो गृह्येते मिथुनत्वाय प्रजात्या^(६) अवान्तर वै दश-
राचेण प्रजापति प्रजा असृजत् यद्दशराची भवति
प्रजा एव तद् यजमाना सृजन्त एतां ह वा उद्भू-
शैलवायुन सप्तस्यर्द्धिमुवाच यद्दशराची यद्दशराची

भवति सत्रस्यर्द्धा अथो यदेव पूर्वेष्वहस्तु विलोम
क्रियते तस्यैव (२)

एषा शान्ति^(१) ॥ ४ ॥

आदित्य^[१] एव^[२] * द्वे च ॥ ४ ॥

द्वितीये पृष्ठयषडर्हाविषयप्रकारविशेषोऽभिहित अथ चतुर्थे
उत्तरे पञ्चमि प्रकारविशेषोऽभिधीयते । द्वे हि मन्त्रसुरमन्त्रस्य पञ्चमो ।
एतच्चान्यत्र समान्नातम्— यथा शालाये पञ्चमो एव मन्त्रसुरस्य
पञ्चमो—इति (ते ब्रा १ २ ३ १) । तत्र प्रथमषण्णामात्मके
पूर्वस्मिन् पञ्चमि सामैक्य मृचा नानात्व प्रव मभिहितम् इदानीं
द्वितीयषण्णामात्मके उत्तरस्मिन् पञ्चमि प्रवत्रेपरीत्येन ऋगैक्य
सामनानात्वञ्चाभिधीयते ॥

तत्राटाव्रगैक्य विधत्ते— समान्य ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको
वा ऋचो मनुष्यलोकादेव न यन्ति^(१)—इति । मनुष्यलोके हि
कम क्त्वा पश्चाद् देवलोका प्राप्नुवन्ति एतमाधारभूताम्रचमभ्यस्य
पश्चात् तस्या साम गायन्त । तस्माद्दृचो मनुष्यलोकस्वरूपा ।
ताश्च समान्य एकरूपा कत्तव्या एकस्मिन्नर्हा या ऋचस्ता
एवान्यस्मिन् प्रयोक्तव्या । एत्र मति ऋगात्मकात् मनुष्यलोकात्
कदाचिदपि नापगच्छन्ति अपत्यादिसन्तानाविच्छेदात् ॥

“आदित्य^(१) न्तस्यैदा^(२)” इति क ख ग ।

† ऋच्यष्ट साम गीयत—इति क्त्वा ब्रा ३ ७ १-४ ।

अथ मामनाला विधत्ते—“अन्यदन्यत माम भवति देवलोको वै साम देवलोक इदेवान्यमन्य मनुष्यलोक प्रत्यवरोहन्तो यन्ति^(१) - न । साम पश्चाद्भावित्वाग्नेन देवलोककल्म तादृश च साम प्रवस्मिन् दिने यद् भवति, ततोऽन्यदुत्तरस्मिन्नहनि क्तव्यम् । लोकेऽपि देवलोकान्निगच्छत पुरुषा अन्यमन्य मनुष्यलोकप्रदेश गच्छन्ति । यद्वा अन्यमन्यमिति पञ्चम्यर्थं द्वितीया अन्वस्मादन्यस्माद् देवलोकान् कमफलाना तारतम्योपेतत्वेन विविधतात् तदा तदा विलक्षणान् देवलोकात् प्रत्यवरोहन्तो यजमाना मनुष्यलोक प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

विशेषान्तर विधत्ते— जगतौ मय उप यन्ति जगतौ वै ह्न्दाऽमि प्रत्यवरोहन्ति^(२) -इति । पृ-स्मिन् पक्ष्मि गायत्रौ प्रथममनुष्ठिता उत्तरस्मिन् जगतौ प्रथममनुष्ठेया । तथा सति जगतौ प्रत्यन्यानि सर्वाणि ह्न्दास्यवरोह प्राप्तानि भवन्ति ॥

पुनरपि विशेषत्रय क्रमेण विधत्ते— आग्रयणं यद्वा वृद्धत पृष्ठानि त्रयस्त्रिंशद् स्तोमाम्नास्माज्ज्यायाऽम कनीयान् प्रत्यवरोहति^(३) -इति । यथा गायत्र्यादिच्छन्दसु प्रवस्मात् पक्ष्मो विपययेणोत्तराय पक्ष्मोऽनुष्ठानम् एव यद्दामाम्नामेष्वपि द्रष्टव्यम् । तत्राग्रयणोऽन्ते गृहीत इह त्वादौ तथा सति यद्वा प्रत्यवरूढा भवन्ति । तथा तत्र रथन्तर पृष्ठं प्रवदिनेऽनुष्ठितम् इह तु वृद्धत' पृष्ठं पूर्वमनुष्ठेयम् तथा सति सर्वाणि प्रष्टमोत्राणि प्रत्यवरूढानि भवन्ति । तथा तत्र त्रयस्त्रिंशद् स्तोमोऽन्तेऽनुष्ठित इह त्वादावनुष्ठेयं तेषु सति सर्वे स्तोमा प्रत्यवरूढा भवन्ति । यस्मादत्र प्रौढस्त्वय-

स्त्रिंश प्रथमभात्रौ अर्वाञ्चस्त्रिणवैकविंशदय 'पश्चाद्भाविन ,
तस्मान्नोकेऽपि ज्यायाम पितर पितामह वा , प्रति कनीयान्
पुत्र पौत्रो वा वाहनादश्चादेरवरोहति ॥

अथान्तिग्राह्यद्वय क्रमेण विधत्ते— वैश्वकमणो गृह्यते, विश्वान्येव
तेन कर्माणि यजमाना अत्र रुन्धत आदित्यो गृह्यत, इय वा अदि-
तिरस्थामेव प्रति तिष्ठन्ति^(५) -इति । 'वाचस्पति विश्वकर्माणम' -
इत्यनेन गृह्यमाणोऽतिग्राह्यो वैश्वकमण । तेन' अतिग्राह्येण सर्वा
ण्यपि कर्माणि यजमाना प्राप्नुवन्ति । महीम् षु मातरम् -इत्य-
नेन गृह्यमाणोऽतिग्राह्य आदित्य भूमेरदितिलात । तेनाति-
ग्राह्येण भूमौ प्रतितिष्ठन्ति । अत्र सूत्रकार । 'वैश्वकर्माणमति-
ग्राह्याणामष्टम गृह्णाति वाचस्पति विश्वकर्माणमतय इति श्यो भूत
आदित्य महीम् षु मातरमिति तावेवमेव व्यत्यास गृह्णात्या
महाव्रतात् -इति ॥

तस्मिन् व्यत्यास विधत्ते— 'अन्योऽन्यो गृह्येते मिथुनत्वाय
प्रजात्यै^(६)' -इति । अन्योऽन्य एकेक यस्मिन् दिने वैश्वकमणो
गृह्यते तत परेद्युरादित्य ततोऽपि परेद्युर्वैश्वकर्मण , पुनरपि
परेद्युरादित्य । एव मति दिवनेन मिथुनरूपत्वात् प्रजोत्पत्तये
सम्पद्यते ॥

अथ द्वात्त्रिंशत्तौ त्रिंशत्तौ तिधत्ते— "अवान्तर वै दशरात्रेण
प्रजापति प्रजा असृजत यद् दशरात्रो भवति प्रजा एव तद्
यजमाना सृजन्त एताः ह वा उदङ्ग शौल्बायन सत्रस्यर्द्धि
मुवाच, यद् दशरात्रो यद् दशरात्रो भवति सत्रस्यर्द्धा अथो

यदेव पूर्वञ्चहस्मि विलोम क्रियते तस्यैवैषा शान्ति (७)”—इति ।
एतच्च वाक्य “दे ष्वाव देवसत्रे -इत्यत्र व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

इति श्रीभायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

यदि सोमौ सःसुतौ स्यातां महति रात्रियै प्रातरनु-
वाकमुपाकुर्यात् पूर्वा वाच पूर्वा देवता पूर्वञ्छन्दांसि
दृक्के^(१) दृषण्णती प्रतिपदं कुर्यात् प्रातस्सवनादेवैषा-
मिन्द्रं दृक्के^(२)ऽथो खल्वाहु सवनमुखे सवनमुखे कार्येति
सवनमुखात् सवनमुखादेवैषामिन्द्रं दृक्के^(३) सवेशा-
योपवेशाय गायत्रियास्त्रिष्टुभो जगत्या अनुष्टुभं पङ्कग
अभिभूत्यै स्वाहा^(४) छन्दांसि वै सवेश उपवेशञ्छन्दा-
भिरैषाम् (१)

छन्दांसि दृक्के^(५) सजनीयः शस्य विहव्यः शस्यमग-
स्त्यस्य कयाशुभीयः शस्य मेतावदा अस्ति यावदेत-
द्यावद्देवास्ति तद्देषा दृक्के यदि प्रातस्सवने कःशो
दीर्येत वैष्णवीषु शिपिविष्टवतीषु स्तुवीरन यद्वै यज्ञ-
स्थालिरिच्यते विष्णु तच्छिपिविष्टमभ्यति रिच्यते तद्वि-

ष्णुं शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्त दधात्यथो अति-
रिक्तनैवातिरिक्तमाश्राव (२)

रुन्धते^(१) यदि मध्यन्दिने दीयेत वषट्कारनिधन-
सामं कुर्युर्वषट्कारो वै यज्ञस्य प्रतिष्ठा प्रतिष्ठामवैनद्.
गमयन्ति यदि तृतीयसवन एतदेव^(२) ॥ ५ ॥

एषा^१*मवै^२ कान्निविःशतिश्च ॥ ५ ॥

चतुर्थेऽनुवाके उत्तरे पक्षे विष्टोऽभिहित अथ पञ्चमे
मात्सर्येण प्रवृत्तयोदयोगवामयनयोर्विष्टोऽभिधीयते ॥

तस्मिन् विधत्ते— यदि सोमो मसुतो स्यात् महति रात्रियै
प्रातरनुवाकमुपाकुर्यात् पूर्वा वाच पूजा देवता पृवञ्छन्दांसि
वृङ्क्ते^{१)} -इति । यदि कदाचिद् यजमानमह्योरुभयो परस्पर-
मात्सर्येण गवामयनगतो सोमो मसूय अभिपुतौ स्यात् तदानौ
महारात्रे बुध्वा प्रातरनुवाकनामकस्य शस्त्रस्योपाकरणं कुर्यात्
प्रातयावभ्यो देवेभ्य -इत्यादिसन्धेयमध्वयु पठेदित्यथ । या
यजमानमह्य । पूर्वं प्रवृत्तं मसूपाकरोति स अन्यस्य मसूय
वागादीन् वृङ्क्ते आदत्ते ॥

तस्मिन् प्रातरनुवाके ऋग्विषय विधत्ते— वृषण्वती प्रतिपद

“ऋन्दाभिर्गवैषा^{१)}” -इति क, ख ग ।

। सन्धेषु ऋग्विषयमेव यजमानत्वमिति नियमादुक्तं यजमानमह्य
इति । तथाह यजमाना सः सन्धेषु इति कात्या औ १२ ६ ७ सू० ।

कुर्यात्, प्रातस्सवनादेवैषामिन्द्र वृङ्क्ते^(१) -इति । प्रकृतौ “आपो रेवती चयथा हि वस्व -इत्येषा प्रथमा, इह तु ता परित्येज्य धन्ग्वद्वतीमन्यामृच प्रथमा कुर्यात् । तथा सति (स एव*) अन्येषा यजमानाना देवतारूपम 'इन्द्र प्रातस्सवनादपनयति ॥

पञ्चान्तरमाह— ‘अथो खज्वाङ्ग — सवनमुखे सवनमुखे कार्येति सदनमुखात्सवनमुखादेवैषामिन्द्र वृङ्क्ते^(२) -इति । त्रयाणामपि सवनाना प्रारम्भे सेव्य वृषण्वती पठनीयेत्येव केचिदाहुः । तथा सति परेषा सवसनारम्भादिन्द्रमपसारयति ॥

अथ तथाभिभूतिहोममन्त्रान् पञ्च पठति— सवेशायोपवेशाय गाधत्रियास्त्रिष्टुभो जगत्या अत्रष्टुभ पङ्कगा अभिभूत्यै स्वाहा^(३) -इति । सवेशाय गायत्र्यादीना क्वन्दास्वकीययज्ञे सम्यक् प्रवेशाय उपवेशाय प्रविष्टाना चात्र स्थिरावस्थितये गायत्र्या अभिभूत्यै परकीयस्य गायत्रीक्वन्दासोऽभिभवाय स्वाङ्गतमिदमस्तु । त्रिष्टुभ इत्यादिभिश्चतुभि पदैरुत्तरे चत्वारो मन्त्रा भिद्यन्ते तेषु सवेशायोपवेशायेत्येतदनुसञ्जनीयम् । प्रथममन्त्रे त्वभिभूत्यै स्वाहेत्येतदनुषज्यते ॥

मन्त्राणा तात्पर्यं व्याचष्टे— क्वन्दाऽसि वे सवेश उपवेशक्वन्दोभिरेवैषा क्वन्दाऽसि वृङ्क्ते^(४) -इति । योऽय सवेशो यश्चोपवेश तावुभो क्वन्दोविषयत्वाक्वन्दास्येव तथा सति स्वकीयेक्वन्दोभिरितरेषा क्वन्दासि विनाशयति ॥

अथ शस्त्रविशेषान् विधत्ते— ‘सजनीयः शस्य विहव्यः शस्य-अगस्त्यस्य कयाशुभौयः शस्यमेतावद् वा अस्ति यावदेतद् याव-

* संघोऽशो ग पुस्तके नास्ति ।

देवास्ति तद्देशा वृद्धे^(१) -इति । यो जात एव प्रथमो मन-
 खाने -इति सूक्ते स जनाम इन्द्र - इत्येव सज्जगद्भ्यस्य विद्यमान-
 तात तत्कृत सज्जनीयम निध्ववच्यगस्त्रे इन्द्रस्य नु वीयाणि
 इत्यस्य स्थाने सज्जनीय सूक्तं सज्जनीयम् । मनोग्ने वचा निहव
 स्वस्तु -इति सूक्ते विहवगद्भ्यः भङ्गात् तद् 'विह्वयम् तच्च महो
 वेशुदेवगते आ नो भद्रा -इत्यस्य स्थाने सज्जनीयम् । 'वया
 शुभा मवयम -इत्यतः सूक्तमगरेण दृष्टत्वात् अगस्त्यस्य कथा
 शुभौयम् मरुत्वतौयगते जनिष्ठा उग्र -इत्येतस्य स्थाने सज्ज-
 नीयम् । यद्वा तत्तच्छस्त्रादौ गस्त्रात् पुरा गथोक्तं सूक्तजात
 पठनीयम् । एतत् उक्तं सूक्तत्रयं यावदस्ति एता एव मारम् । एत
 त्पाठ तु परेषां यात्रा मारमस्ति तत् सव विनाशयात् ॥

अथ नेमित्तिकं स्तान्त्रिषे विधत् - यदि प्रातस्मवने
 कलशो दीर्येत वेष्णवौषु शिपिविष्टनतीषु सुतारन् यद् व
 यज्ञस्यातिरिच्यते विष्णु तच्छिपिविष्टमभ्यति रिच्यते तद् विष्णु
 शिपिविष्टोऽतिरिक्त एनातिरिक्त दधात्यथो अतिरिक्तेनेवातिरिक्त-
 माप्नावरुन्धते ^{१)} इति । यदि प्रातस्मवनकाले द्रोणकलशो दीर्येत
 विदीर्णा भवेत् तदागो स्तोतार मामगा विष्णुदेवताकासु
 शिपिविष्टगद्भ्यः युक्तास्वन् सुति कुर्य । 'यज्ञस्य सम्बन्धि यद्
 अङ्गम् अतिरिच्यते शास्त्रोय फलमुद्भङ्गं वत्तते तद् अङ्ग
 शिपिविष्टगणविशिष्ट विष्णुमभिलक्ष्यातिरिक्त भवति । पशव
 शिपि -इतिश्रुत्यन्तरं च्छिपिगद्भ्यः पशुवाचौ^{२)} तेषु स्वामिलेज

^{१)} पुरस्तात् २ । २ - २ भा० ५८५ ४ ।

प्रविष्ट शिपिविष्ट' * । तत् च अतिरिक्तमङ्ग शिपिविष्टो विष्णु-
रेव, तत्स्वामिकत्वात् । ततो वैष्णवीषु स्तुतौ सत्याम् अतिरिक्त-
मिन्येष विष्णौ अतिरिक्त स्थापयति । अपि च अतिरिक्तस्वामिनेव
विष्णुना अतिरिक्तम् अथथाशास्त्रमङ्गम् आम्ना शास्त्रीयं कृत्वा
'मन्त्रफलं लभते ॥

अथ द्वितीयद्वितीयमवतनयोर्विशेष विधत्ते— यदि मध्यन्दिने
दीर्यत वषट्कारनिधनं सामं कुर्युर्वषट्कारो वे यज्ञस्य प्रतिष्ठा प्रति-
ष्ठाभेदेनद् गमयन्ति यत् द्वितीयमवतन एतदेव^(८) इति । द्वितीय-
द्वितीयमानयामेण कृत्वा त्रिदोर्णे मति वषट्कारनिधनं सामं कुर्यु-
यातव्यम् । निधनं सामं पञ्चमो भाग वषट्-शब्दो निधनं साम्नो
भक्तिविशेषो यस्य साम्नं तस्मिन् वषट्कारनिधनम् । वषट्कारो हि
हवि प्रदानमाधनत्वाद् यज्ञस्य समाप्तिस्थानम् तद्युक्तसामगानेनेव
प्रतिष्ठाभेव एतत् सत्रं गमयन्ति अवैकन्येन समापयन्ति । यदि
द्वितीयमवतने कलशो भिद्येत तदाप्येतदेव । अत्र यत् सामं तस्य
एतदेव वषट्कारनिधनमेव सामं कुर्युः † ॥ ५ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेत्थायप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मन्त्रमन्त्राण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनवाक ॥

* यास्ककृत निवचनन्त निरु० ४ २, ३ खण्डभाद्रयजुर्भे ।

† तद्युक्तसामेत्यादिकुर्युरित्यन्तस्य स्थाने ग पुस्तके त्वेष पाठ प्रदृश्यत—
तद्युक्तसामगानेन 'एतत् विक्रलमङ्गं सम्पत्तिं प्रापयन्ति । तस्मात् द्वितीय-
मवतनेऽपि कृत्वा शिपिविष्टो सति एतदेव' सामं गातव्यम्—इति ।

षडहैर्मासान्सम्प्याद्याहुरुत्सृजन्ति षडहैर्हि मासान्सम्पश्य^(१) न्यर्द्धमात्तेर्मासान्सम्प्याद्याहुरुत्सृजन्यर्द्धमासैर्हि मासान्सम्पश्य^(१) न्यमावास्यया मासान्सम्प्याद्याहुरुत्सृजन्यमावास्यया हि मासान्सम्पश्यन्ति^(२) पौर्णमास्या मासान्सम्प्याद्याहुरुत्सृजन्ति पौर्णमास्या हि मासान्सम्पश्यन्ति^(३) यो वै पूर्ण आसिञ्चति परा स सिञ्चति य पूर्णाद्दुदचति (१)

प्राणमस्मिन्स दधाति यत पौर्णमास्या मासान्सम्प्याद्याहुरुत्सृजन्ति सवत्सरायैव तत् प्राण दधति तदनु सत्रिण प्राणन्ति^(४) यदहर्नेत्सृजेयुयथा वृतिरुपेनद्धो विपतत्येव सवत्सरो वि पतेदार्त्तिमाच्छेयुर्यत पौर्णमास्या मासान्सम्प्याद्याहुरुत्सृजन्ति सवत्सरायैव तदुदान दधति तदनु सत्रिण उत (२)

अनन्ति नार्त्तिमाच्छन्ति^(५) पूर्णमासे वै देवानामेव तद्यज्ञेन यज्ञ प्रत्यवरोहन्ति^(६) वि वा एतद्यज्ञ छिन्दन्ति यत षडहसन्तत सन्मथाहुरुत्सृजन्ति प्राजापत्य पशुमा लभन्ते प्रजापति सर्वा देवता देवताभिरेव यज्ञ सन्तन्वन्ति^(७) यन्ति वा एते सवन्दाद्येऽहं (३)

उत्सृजन्ति तुरीयं खलु वा एतत् सर्वं यत्सान्नाय्य
यत्सान्नाय्य भवति तेनैव सर्वं नान्न यन्ति^(६) समुपह्वयं
मह्ययन्त्येतत् सोमपीथा ह्येतर्हि^(१) यथायतनं वा एते-
पाः सवनभाजो देवता गच्छन्ति येऽहरत्सृजन्यनु सवन
पुराडाशान्निर्वपन्ति यथायतनादेव सवनभाजो देवता
अव रन्थते^(२) ऽष्टाकपालान् प्रातस्सवन एकादशकपा-
लान् माध्यान्दिने सर्वे द्वादशकपालाः स्तृतीयसवने
छन्दाः स्येवात्मा (४)

अव रन्थते^(२) वैश्वदेव चरु तृतीयसवने निर्वपन्ति
वैश्वदेव वै तृतीयसवन तेनैव तृतीयसवनान्न यन्ति^(३)
॥ ६ ॥

उदच १त्यु २दह ३*रात्मा ४ पञ्चदश च ॥ ६ ॥

पञ्चमेऽनुवाके गवामयनप्रसङ्गेन एत्रविषये मात्स्यविशेषोऽभि-
हित अथ षष्ठे गवामयनस्य गुणविकाररूप उत्सर्गोऽभिधीयते ।
तदेतद् धित्ते— “षड्द्वैर्मान्सात्सर्वाद्याहरत्सृजन्ति षड्द्वैर्मान्सात्स-
न्यग्यान्त^(१)”—इति । येऽभिज्ञदषड्, ते पञ्चलाल आवृत्ते एक
मासमनुष्ठाय, अनन्तरे मासे शथमदिने कत्तव्यं ज्योतिराख्यमह-
रत्सृजेथु । यद्वा चतुर्भिरभिज्ञवेरेकेन पृथगेन च माम ममाप्योत्तर-

महत्स्त्रष्टव्यम् । यस्मान्नोकेऽपि पञ्चभि षड्द्वैस्त्रिंशद्दिनानि गण-
यित्वा सावनमासोऽयमिति निश्चिन्वन्ति ॥

पदान्तर विधत्ते *— अद्रुमामैर्मासान्त्सम्याद्याहरत्सृजन्त्यद्रुमामै-
हि मासा त्सम्यग्यन्ति^(१) -इति । पूर्वस्मिन् पक्षे प्रायणौयारम्भणौ-
यावहविशेषौ द्वौ परित्यज्य तृतीयादने षडहस्यारम्भे तदारभ्य
त्रिंशद्दिनात्मके सावनमासे गते मति तत ऊर्ध्वमहत्स्त्रष्टव्यम् इदानीं
प्रायणौषदिनमारभ्य पञ्चदशदिनात्मकाभ्यां द्वाभ्यामद्रुमामाभ्यामेक-
मास समाप्य तदनन्तरमासहरत्स्त्रष्टव्यम् । लोके हि द्वाभ्यामद्रु-
मामाभ्यामेको मासो निष्पद्यत इत्यवमद्रुमाभेरेव मासस्वरूप नि-
श्चिन्वन्ति । तद्विषयं पक्षद्वयं सावनमासाभिप्रायम् ॥

अथ चान्द्रमासात्प्रायणं पञ्चदशवारं तत्रैव पक्षमाह— अमा-
वास्यया मासा त्सम्याद्याहरत्सृजन्त्यमावास्याया हि मासान्त्सम्यग्यन्ति^२
-इति । चान्द्रमसदग्नि- के चिदमावास्यया मासमापि निश्चि-
न्वते अतोऽत्रापि तथैव मास समाप्य शुक्लप्रतिपदि यद्हरनुष्ठेय
तत् परित्याज्यम् ॥

चान्द्रमसमाश्रित्य पदान्तरमाह— पौर्णमास्या मासा त्सम्या-
द्याहरत्सृजन्ति पौर्णमास्या हि मासान्त्सम्यग्यन्ति^(३) -इति । शुक्ल-
प्रतिपदमारभ्यामावास्यातश्चान्द्रो मास इत्यतीत पक्षे कृष्णप्रति-
पदमारभ्य पौर्णमास्यन्त इत्यथ च पक्षे एतस्मिन् पक्षे कृष्णप्रतिपदि
यद्दहं प्राप्तं तदत्स्त्रष्टव्यम् ॥

एतमेव पक्षं प्रशंसति—“यो वै पूरणं आसिञ्चति तदा स

* 'पदान्तरमाह -इति ग ।

मिञ्चति य प्रूर्णादुदचति प्राणमस्मि-स दधाति यत्पौर्णमास्या
 माभूमत्सम्पाद्याहुरुत्सृजन्ति, सवत्सरायेव तत प्राण दधति तदनु
 सत्रिण प्राणन्ति^(५) -इति । लोके हि य कोऽपि पुरुषो
 धतवीरादिना पूर्णं पात्रे पुनरप्युपरि तद्व्यगामिञ्चति स भूमौ
 पातयन्त्वा तद्व्य त्रिणाशयति । य तु बुद्धिमान् प्रणात् पात्रात्
 उद्वृत्त स्वपमुद्वरति स अग्निन् पात्रे प्राणरूप वायु
 त्धाति स हि ह्यवकाशे वायु सञ्चरति । एव मति यदि
 यजमानाभक्तत्पोऽमास्या त त माम् प्रयित्रा कृष्णप्रतिपदि
 कन्व्य तस्मिन्नेयु तदानीं सवत्सरमत्ररूपपुरुषाथ प्राणवायु तस्मिन्
 दिने स्थाययति । तत स सवत्सरायस्य पनमनु सत्रिण यजमाना
 आप थ सजिरोधाभये गीवन्ति ॥

अथ व्यतिरेकसुखेनेतमेव पक्ष प्रशंसति— यत्तद्वह्नोःसृजेयुयथा
 दृतिरूपनद्धो विपतत्ये ए सवत्सरो विपते गतिमाच्छेद्युयत्पोणमास्या
 मासा त्सम्पाद्याहुरुत्सृजन्ति सवत्सरायेव तददान् दधति तदनु
 सत्रिण उदनन्ति नात्तिमाच्छन्ति^(६) -इति । उक्तन्यायेनाहन्य-
 नुत्सष्टे मत्यत्कपूर्णे दृतिदृढ बध्यमानोऽपि यथा देधीभावेन नश्यति
 एव सवत्सगत्सक क्रतुविनश्येत यजमानाश्च मरण प्राप्नुयु
 तत्परिहाराथमहनुत्सष्टे मति तेनोसर्गेण सवत्सरमत्रस्य अविना-
 शार्थं प्राणसञ्चारस्थानीयमुदान सम्पादयन्ति । तत्सम्पादनमनु सत्रि-
 णोऽपि उदनन्ति उच्छ्वसन्ति ततो नात्ति गच्छन्ति ॥

पुनः प्रकारान्तरेणेतेमेव पक्ष प्रशंसति— 'पूणमासे वे देवानां
 पुनो यत्पौर्णमास्या मासा त्सम्पाद्याहुरुत्सृजन्ति, देवानांमेव तद

यज्ञेन यज्ञ प्रत्यवरोहन्ति^(७)”-इति । पौर्णमास्यामेव प्रकृतौ देवाना सम्बन्धौ सोमोऽभिषुतो भवति, अतः पौर्णमास्या मास पूरयित्वा पश्चादहस्तुर्गं सति देवाना सम्बन्धिना तेन पूवयागेन सयोजयितुमिमं यज्ञं यजमाना प्रत्यवरोहन्ति ॥

यस्मिन् दिने कर्त्तव्यमहस्तुज्यते, तस्मिन् दिने कर्त्तव्यमन्यद् विधत्ते— “वि वा एतद्यज्ञं क्षिन्दन्ति, यत् षडहसन्तत् सन्तमथाहस्तुजन्ति प्राजापत्यं पशुमालभन्ते, प्रजापतिं सर्वा देवता, देवताभिरेव यज्ञं सन्तन्वन्ति^(८)”-इति । षडहैरभिष्ववपृष्ठ्यरूपैः सातत्येन वत्तमानं यज्ञमुपेत्य यद्यहस्तुजेयु एतेन यज्ञं विच्छिन्दन्त्येव तत्परिहाराय प्राजापत्यं पशुमालभेरन् प्रजापतिंश्च स्रष्टृत्वात् सवदेवतात्मकं अतो देवताभिरेव यज्ञं सन्तत् कुर्वन्ति ॥

अथ तत्र कर्त्तव्यान्तरं विधत्ते— “यन्ति वा एते सवनाद् येऽहस्तुजन्ति तुरीयं खलु वा एतत् सवनं, यत् सान्नाय्यं यत् सान्नाय्यं भवति, तेनैव सवनान्नं यन्ति^(९)”-इति । ये यजमाना अहस्तुजन्ति ते सवनादपगच्छन्ति प्रातस्सवनादेरनुष्ठानाभावात् । तत्र कं उपाय इति, तदुच्यते—यत् सान्नाय्यमस्ति तत् प्रातस्सवनादिर्भस्त्रिभ्यो व्यतिरिक्तञ्चतुर्थस्थानीयं अतः सान्नाय्येऽनुष्ठिते सवनात्पगच्छन्ति ॥

तस्य सान्नाय्यशेषस्य सोमवदुपाङ्गानपूर्वकं भक्षणं विधत्ते— ‘समुपह्वयं भक्षयन्त्येतत्सोमपौथा ह्येतद्दि^(१०)’-इति । उत्सृष्टेऽग्निं मुख्यसोमाभावादेतस्मिन् काले यजमाना ‘एतत्सोमपौथा’ एतदेव

सान्नाय्यशेषभक्षण सोमपीथ सोमपान येषा तै तादृशा । तस्मात्
सोभवत् परस्परमभिज्ञाय भक्षयेयु ॥

पुनरपि कर्त्तव्यान्तर विधत्ते— 'यथायतन वा एतेषाः सवन-
भाजो देवता गच्छन्ति, येऽहरुत्सृजन्त्यनुसवन पुरोडाशान्निर्वपन्ति,
यथायतनः देव सवनभाजो देवता अव हन्थते^(११)'—इति । 'ये
यज्ञमाना अहरुत्सृजन्ति, एतेषा सम्बन्धिन्य सवनभाजो देवता
सवनाभावान्निराशा सत्य स्वस्वस्थान गच्छन्ति । अतस्तन्मा भूदिति
तत्तत्सवनस्थाने पुरोडाशान् निर्वपेयु । तेन तत्तत्स्थानात् तास्ता
देवता प्राप्नुवन्ति ॥

तेषु पुरोडाशेषु विशेष विधत्ते— अष्टाकपालान् प्रातस्सवन
एकादशकपालान् माध्यन्दिने सवने द्वादशकपालान् मृतीयसवने
ऊन्दाः खेवाप्लाव हन्थते^(१२)—इति । अष्टत्वादिसङ्ख्यासाम्याद् गाय-
त्र्यादिच्छन्द प्राप्ति ॥

पुनरपि कर्त्तव्यान्तर विधत्ते— वैश्वदेव चरु तृतीयसवने
निवपन्ति वैश्वदेव वै तृतीयसवन तेनैव तृतीयसवनात् यन्ति^(१३)—
इति । तृतीयसवनस्य वैश्वदेवत्वमन्यत्र समाम्नातम्— यद्वसूना
प्रातस्सवन रुद्राणा माध्यन्दिनः सवन विशेषा देवाना तृतीयसव-
नम्' इति । अतो वैश्वदेवचरुणा तृतीयसवनात्प्राप गच्छन्ति ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदाथप्रकाशे
तत्तिरीयसहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

उत्सृज्या इ मोत्सृज्या इमिति मीमांसन्ते ब्रह्म-
वादिन्स्तद्वाहुरुत्सृज्यमेवे^(१)त्यमावास्याधाञ्च पौर्णमा-
स्याञ्चोत्सृज्यामित्याहुरेते हि यज्ञ वहत इति^(२) ते
त्वाव^३ नोत्सृज्ये इत्याहुर्ये अवान्तर यज्ञ भेजाते इति^(४)
या प्रथमा व्यष्टका तस्यामुत्सृज्यामित्याहुरेष वै मासो
विशर इति^(५) नादिष्टम् (१)

उत्सृजेयु^(६) र्यदादिष्टमुत्सृजेयुर्यादृशे पुन^७ पर्याञ्जावे
मध्ये षडहस्यं सम्पद्येत षडहैर्मासान्सम्पाद्य यत सप्तम-
महस्तस्मिन्नुत्सृजेयु^८ स्तदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपेयुरैन्द्र दधीन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमे
कादशकपालं वैश्वदेवे द्वादशकपालं मग्नेर्वै वसुमत^९
प्रातस्सवनं यदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं नि-
र्वपन्ति देवता एव तद्वागिनी कुर्वन्ति (२)

सवनमष्टाभिरुप यन्ति^(१०) यदैन्द्र दधि भवतीन्द्रमेव
तद्वागधेयान् च्यावयन्तीन्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यन्दि-
नस्य सवनं यदिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं
निर्वपन्ति देवतामेव तद्वागिनी कुर्वन्ति सवनमेका-
दशभिरुप यन्ति^(११) विश्वेषा वै देवानां शुभमता तृतीय
सकृन् यद्वैश्वदेवे द्वादशकपालं निर्वपन्ति देवता एव
तद्वागिनी कुर्वन्ति सवनं द्वादशभिः (३)

उप यन्ति^(१) प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते यज्ञो वै
 प्रजापतिर्यज्ञस्थाननुसर्गाया^(२) भिवर्त्त इत षण्मासो
 ब्रह्मसाम भवति ब्रह्म वा अभिवर्त्ता ब्रह्मणैव तत सुवगे
 लोकमभिवर्त्तयन्तो यत्ति प्रतिकूलमिव हीत सुवर्गो
 लोक^३ इन्द्र क्रतु न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा
 शिष्टा नो^४ अस्मिन् पुरुहूत यामान जौश ज्यार्तिर
 शीमहीति^(५) (४)

अमृतं आयत्वा षण्मासो ब्रह्मसाम भवत्य वे
 लोको ज्योतिं प्रजा ज्योतिरिममेव तत्त्वा पश्यन्ता
 ऽभिवदन् आ यन्ति^(६) ॥ ७ ॥

आदिष्ट^(७) । कुर्वन्ति^(८) द्वादशभि रिति^(९) वि
 श्रुतिश्च ॥ ७ ॥

षष्ठेऽनुवाकेऽहस्तग उक्त मासे तत्र विण्णोऽभिधीयते ।
 तत्र निणयाय कञ्चिद् विचार दृश्यति— उत्सृज्या ३ नात्सृज्या ३
 मिति मौमा भन्ते ब्रह्मवादिनस्तद्वाङ्मृत्युमेवति^(१०) इति । उत्सरा-
 पचे यज्ञच्छेद अनुत्सगपच श्यामनिरोध इति । अपद्वय मनसि
 निधाय ब्रह्मवादिनो विचारयन्ति । श्रुतिविचाराणां । तत्राभिज्ञा
 प्रजापत्यपत्यादिभिवर्त्तस्य समाधातु शक्यत्वात् श्यामनिराधपरि
 चारादात्मर्जनपचमेवात्र निश्चितवन्त ॥

तमेव दिनविशेष दर्शयति— ‘अमावास्यायाञ्च पौर्णमास्याञ्चोत्सृज्यमित्याङ्गरेते हि यज्ञ वहत इति^(२)’ -इति । एतयोरमावास्या-पौर्णमास्योयज्ञवाहित्व प्रसिद्धम् । तथा चान्यत्र स्पष्टमान्नायते—

ते अन्नूता वर वृणावहा आव देवाना भागधे असाव -इति * ।
अतस्तयोस्तिथ्यो यदह प्राप, तदुत्सृज्यमित्येषा निणय ॥

अथान्येषा पञ्चमाह— ‘ते त्वाव नोत्सृज्ये इत्याङ्गरे अवान्तर यज्ञ भेजाते इति^(२)’ -इति । ‘ये पौर्णमास्यमावास्थे अवान्तर यज्ञ भेजाते ते सव्यैव नोत्सृज्ये । न केवलमेते प्रकृतिरूप दशपूर्णमास-कर्मेव निष्पादयत किन्त्वयनादिगतमवान्तर कर्मापि तस्मात् तयोरुत्सर्गो न युक्त इति ॥

तर्हि कस्मिन् दिनेऽहरत्सग इत्याशङ्क्य तेषा वचन दशयति—
“या प्रथमा व्यष्टका तस्यामुत्सृज्यमित्याङ्गरेष वै मासो विशर इति^(३)” -इति । व्यष्टका’-शब्देनकृष्णप्रतिपदुच्यते राजसूयप्रकरणे व्युष्टिद्विरात्रे पौर्णमास्या सह निर्देशात् । तथा चान्नायते— पौर्ण-मास्यां पूर्वमहभवति व्यष्टकायामुत्तरम् -इति (ब्रा० १ ८ १० २) । तस्यां व्यष्टकायां गत् प्रप्तमहस्तदुत्सृज्यम् । एष दिनविशेषो ‘विशर’ विशीर्णो मास पौर्णमास्यामेव पूर्वमासस्य समाप्तत्वात् । अतो मासविच्छेदाभावाद्च युक्त उत्सर्ग । तस्यास्तु व्यष्टकाया प्राथम्य कृष्णप्रतिपदादित्वादुपपद्यते ॥

कश्चिदुत्सर्गमपवदति— नादिष्टमुत्सृजेयु^(४)’ -इति । विषुवान् मन्त्रप्रतमिति नामधर्हणपुरस्सर विशेषाकारेण यदुच्यते, तत्

‘आदिष्ट, तत् नोत्सृष्टव्यम् यत्तु षडहादिद्वारा सामान्यत प्राप्त तद्देशोत्सृष्टव्यम् ॥

यद्दानुत्सृष्टव्यम् एष वै मास’-इत्यादिना स्वीकरोति । यो-
ऽयमुत्सृष्टव्यम्, स एष विश्वरो मासो भवति । अहर्त्सुर्गं प्रति मास-
सम्पूर्त्तैरभावान्नामस्य विशिष्टत्वम् । इति-शब्दा हेत्वथ - यस्मात्
मासवैकल्यं प्राप्नोति तस्मात् ‘आदिष्ट शास्त्रेणोपदिष्टमहर्त्सुमपि
नोत्सृष्टव्यमिति पक्षान्तरस्वीकारः । अत एव सूत्रकारः पक्षद्वन्द्वस्वी-
कारमुपन्यस्योत्सृष्टव्यमनुष्ठेयविशेषमुदाजहार ‘उत्सृष्टव्यम् नोत्सृष्टव्यम्
मित्युक्तं, यद्यद्दानुत्सृष्टव्यम् प्रथमं पृष्ठयं सस्यात् -इत्यादिना ॥

तस्मिन् विशेषं वक्तुमत्राप्युत्सृष्टव्यं पान्थिकं पुनर्विशदयति— यदा-
दिष्टमुत्सृष्टव्यम्याद्यं पुनः पर्याप्तत्वे मध्ये षडहस्यं सम्पद्यते, षडहै-
र्मासान्त्सृष्टव्यं यत्सप्तममहस्तस्मिन्नुत्सृष्टव्यम्^(१) -इति । यदि शा-
स्त्रोपदिष्टस्याप्युत्सृष्टव्यमपेक्षा तदानौमपि यादृशं यादृशमहर्त्सुर्जाति-
रादिकं पुनः पुनः पर्यावृत्तमाने षडहस्यं मध्ये सम्पद्यते, तादृश-
मेवोत्सृष्टव्यं न तु प्रतिपदोक्तं विषुवदरादिकमित्यध्याहरणीयम् ।
तस्मादभिन्नवृष्ट्याख्यैः षडहैर्मासं पृथिव्या पृष्ठयं षडहादूङ्गभावि
यत् सप्तममहस्तस्मिन्नहर्त्सुं प्राप्तं ज्योतिर्थांगमुत्सृष्टव्यम् ॥

इत्यमुत्सृष्टव्यं विश्वदीकृत्य तत्रानुष्ठेयविशेषं विशदयति— तदग्रये
वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निवपेयुरेन्द्रं दधीञ्जाय मरुत्वते पुरो-
डाशमेकादशकपालं वैश्वदेवे द्वादशकपालम्^(२) -इति । तत्
तस्मिन्नुत्सृष्टव्यदिने चत्वारि षडौषि निवपेयुः ॥

तत्र प्रथमं हविः प्रशंसति— अग्नेर्वै वसुमतं प्रातस्सवनं यदग्रये

वसुमते पुरोडाशमष्टाकपाल निवपन्ति देवतामेव तद्गागिनो
कुर्वन्त मवनमष्टाभिरुप यन्ति^(८) -इति । देवतः वसुमतमग्निं
कपालगताष्ट्वमङ्घ्र्या गायत्रौद्वारा मवनप्राप्ति ॥

द्वितीय हवि प्रशमति— यदेन्द्र दधि भवतीन्द्रमेव तद्गाग
धेयान्न च्यावयन्ति^(९) इति ॥

अथ तृतीय हवि प्रशमति— इन्द्रस्य वे मरुत्वतो माध्यन्दिनः
मवन यद्विन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमष्टाकपाल निवपन्ति देव-
तामेव तद्गागिनो कुर्वन्ति सत्रामेकादशभिरुप यन्ति^(१०) -इति ।
यथा वसुमानग्निं प्रातस्सवनस्य स्वामी तथा मरुव निन्द्रो माध्य-
न्दिनस्य सवनस्य स्वामी । वसुमतोऽयस्तत्स्वामित्वं श्रुत्यन्तरद्वयादव-
गन्तव्यम्— तं स्तुत देवतास्वधा व्यगच्छत— अग्निं प्रातस्सवन-
मिन्द्रो माध्यन्दिनं सवनं श्रुत्यत्वास्तृतीयमवनम -इत्यका श्रुति
'यद् वसूनां प्रातस्सवनम -इत्यपरा श्रुति' । यस्मिन्दो माध्यन्दिन-
सवनस्वामी स तु मरुत्वान् इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम -
इति-श्रुत्यन्तरात् (ऋ० स० ३ ५१ ७) । तत्राग्नयथा प्रथमं हविषा
भागित्वम् एवमिन्द्रस्याप्यनेन हविषा भागित्वम् । कपालगतेकादश
मङ्घ्र्या त्रिष्टुब्द्वारा मवनप्राप्ति ॥

अथ चतुर्थं हवि प्रशमति— 'विशेषा वै देवानामृभुमता
तृतीयसवनं यद् वैश्वदेव द्वादशकपाल निवपन्ति देवता एव
तद्गागिनो कुर्वन्ति सवनं द्वादशभिरुप यन्ति^(११) -इति । विशेषा
देवानां तृतीयसवनस्य मित्वं पुरोदाहृतम् । ऋभुजत्वमर्षभूणां

तृतीयमवनदेवतात्वाद्भवन्त्वयम् । तच्च तृतीयमवनस्य ऋभुमतो
विभुमत -इत्यादिमन्त्राद्भवन्त्वयम् । ताश्च देवता अनेन हविषा
भागिन्य । कपालगतद्वादशमन्त्राया जगतौद्वारा भवनप्राप्ति ॥

अथ पूर्वानुवाकोक्त प्राजापत्य प्रथमति— प्राजापत्य पशुमा
लभन्त यज्ञो वै प्रजापतियज्ञस्य, ननुमर्गाय^(१२) इति । यज्ञस्य
प्रजापतिसृष्टत्वात् तद्रूपत्वम् । अननुमर्ग अपरित्याग उ सृष्टे-
ऽप्यहनि प्राजापत्येन यज्ञोऽपरित्यक्तो भवति ॥

अथ पूर्वस्मिन् पक्षमि ब्रह्ममाम विधत्ते— अभिवत्त इत
षण्णामो ब्रह्मणाम भवति ब्रह्म वा अभिवर्त्ता ब्रह्मणैव तत्सुवर्ग
लोकमभिवत्तयन्ता यन्ति प्रतिकूलमिव चैत सुवर्गो लोक^(१२) ।
-इति । गत्रामयनविकृतित्वात्स्याप्युत्सृगिणामयनस्य द्वे पक्षमौ । तत्र
प्रथमन पक्षमा स्वर्गप्राप्ति द्वितीयन पक्षमा पुनर्भूलोकप्राप्ति ।
एव व्यवस्थाया मत्याम इत भूलोकाग्निगत्य स्वर्गं गच्छता यज-
मानानामानुकूल्येन पूर्व पक्षमि षडपि मासानेनैरन्तर्येण प्रति-
दिनमभिवत्तास्य ब्रह्ममास भवेत् । तथा मत्यभिवत्तमान्नो ब्रह्मरूप
त्वाद् ब्रह्ममामर्थेन च स्वर्गाभिमुख्य गच्छन्त स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

अथोच स्मिन् पक्षस्यन्यद् ब्रह्ममाम विधत्ते— इन्द्र क्रतु न आ
भर पिता पुत्रेभ्यो यथा । शिवा नो अस्मिन् पुरुहते यामनि जीवा

* त धो ऽस्म मृतीषहम -इत्यत्र (क आ ३ १ ५ ४) योना
वुत्यन्न मभीवर्त्तं कदोराणाम, तत्र तत्तिरीयाणा मभिवर्त्तमिति । तच्च
साम गे गा ६ १ ३४ । तत्रैव तत्रे गीत स्तोत्रं भवति । तत्र च मन्त्र
उ आ० १ १ १६ । तत्र गीत साम तु ऊ० गा ६ २ १४ ऋग्व्यम् ।

ज्योतिरगौमहीत्यमुत आयताः षण्णामो ब्रह्मसाम भवत्यथ वै-
 लोको ज्योतिः प्रजा ज्योतिरिममेव तन्नोक पश्यन्तोऽभिवदन्त आ-
 यन्ति^(१४) -इति । अमुत स्वर्गलोकात् आयता भूलोक प्रत्या-
 गच्छता अज्ञमानानामानुकुण्ठेनोत्तरस्मिन् पक्षि षडपि मासान्
 नैरन्तर्येण प्रतिदिनम् ' इन्द्र क्रतु न आ भर' -इत्यस्यामृचि* यदुत्पन्नं
 तद् ब्रह्मसाम भवेत् । तस्या अचोऽयमर्थः । हे इन्द्र । न अस्मि-
 दथमिमं क्रतुमा हर । तत्र दृष्टान्तः । यथा लोके पिता पुत्रेभ्यो
 भागमाहृत्य प्रयच्छति तद्वत् । हे पुरुहूत' इन्द्र । अस्मिन् अनु-
 ष्ठीयमाने यामनि क्रतुविशेषरूपे नियमे शिच हितोपदेशकुरु ।
 वयं त्वप्रसादात् जीवा' जीवन्तो ज्योतिः प्रकाशरूपं मनुष्य-
 लोकम् अगौमहि प्राप्नुयामेति । अस्यामृचि ज्योतिः शब्देन भू-
 लोकस्तत्रत्या प्रजाश्च विवचिता । तथा सत्येतदीयसामप्रयोगेण
 इमं भूलोकं ज्योतिषा पश्यन्त प्राप्नुयामेति वाचा वदन्तश्चाग-
 च्छन्ति ॥ ७ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमक्षाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।

* ऋ स० ७ ३२ २६=६ आ ३ २ २ ७ । तयोहमयोरेव
 संहितयो शिञ्जा षो -इति पाठः ।

† तस्या मृचि बह्वर्नि सामानि गीयन्ते तत्र यद् विकीर्णं नाम तदेव
 ब्रह्मसाम (ता ब्रा ४ ६ ६५) । तच्च उच्यते गा २ १ १७ इत्ययम् ।

देवानां वा अन्तं जग्मूषामिन्द्रिय वीर्यमपाक्राम-
 त्तत्क्रोशेनावारुन्धत तत्क्रोशस्य क्रोशत्व यत्क्रोशेन
 चात्वालस्यान्ते स्तुवन्ति यन्नस्यैवान्तं गत्वेन्द्रिय वीर्यमव-
 रुन्धते^(१) सचस्थर्द्धाहवनीयस्यान्ते स्तुवन्त्यग्निमेवोप-
 दृष्टारं कृत्वर्द्धिमुप यन्ति^(२) प्रजापतेर्हृदयेन हविर्द्धाने-
 ऽन्तं * स्तुवन्ति प्रेमाणमेवास्य गच्छन्ति^(३) श्लोकेन पुर-
 स्तात सदस (१)

स्तुवन्त्यन्श्लोकेन पश्चाद्यज्ञस्यैवान्तं गत्वा श्लाकभाजो
 भवन्ति^(१) नवभिरध्वर्युरुद्गायति नव वै पुरुषे प्राणा
 प्राणानेव यजमानेषु दधाति^(२) सर्वा ऐन्द्रियो भवन्ति
 प्राणेष्वेवेन्द्रिय दधत्यप्रतिहताभिरुद्गायति तस्मात्
 पुरुष सर्वाण्यन्यानि शीर्षोऽङ्गानि प्रत्यचति शिर एव
 न^(३) पञ्चदश रथन्तर भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते सप्त-
 दशम (२)

बृहद्दन्नाद्यस्यावरुद्गा अथो प्रैव तेन जायन्त^(१) एक-
 विंश भद्र द्विपदासु प्रतिष्ठित्यै^(२) पत्नय उप गायन्ति
 मिथुनत्वाय प्रजात्यै^(३) प्रजापति प्रजा असृजत सौ-
 कामयतासामह राज्य परीयामिति तासां राज्य-
 नेनैव राज्य पर्यैत्तद्राजनस्य राजनृत्वं यद्राजन भवति

निर्मिषगपाठ क ख पुस्तकयो । एव मिहोत्तरत्रापि ।

प्रजानामेव तद्यजमाना राज्य परि यन्ति^(१) पञ्च-
विंश भवति प्रजापते (३)

आप्त्ये^(२) पञ्चभिस्तिष्ठन्त स्तुवन्ति देवलोकमेवाभि-
जयन्ति पञ्चभिर्गसीना मनुष्यलोकमेवाभि जयन्ति
दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्न विराड्विराजोवान्ना-
द्यम्बं रुन्धते^(३) पञ्चधा विनिपद्य स्तुवन्ति पञ्च दिशो
दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठ^(४) न्येकैक्यास्तुतया समा यन्ति
दिग्भ्य एवान्नाद्यं सम्मरन्ति^(५) ताभिरुज्ञातोज्ञायति
दिग्भ्य एवान्नाद्यम् (४)

सम्भृत्य तेज आत्मन् दधते तस्मादेकं प्राण
सर्वाण्यङ्गान्यवत्यथो यथा सुपण उत्पतिष्यञ्छिर उत्तम
कुरुत एवमेव तद्यजमाना प्रजानामुत्तमा भव^(६) न्या-
सन्दीमुज्ञाता रोहति साम्राज्यमेव गच्छन्ति श्लेङ्गं
हाता नाकस्यैव पृष्ठं रोहन्ति कूर्चवर्धुर्युर्ब्रध्नस्यैव
विष्टपं गच्छन्त्येतावन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव यथापूर्वं
प्रति (५)

तिष्ठन्त्यथो आक्रमणमेव तस्सेतु यजमाना कुर्वते
सुवर्णस्य लोकस्य समष्ट्यै^(७) ॥ ८ ॥

सदस^(१) सप्तदश^(२) प्रजापते^(३) रन्नाद्य^{(४)*} प्रत्ये^(५)-
कादश च ॥ ८ ॥

उत्सृजिणामयन मन्त्रमे मीमामया निणोतम तावता विकृति
सम्प्राप्याथ प्रकृतादेव गवामयने यन्महाव्रतमस्ति तस्मिन्ननेनानुवक्त्-
व्यण विगेषा केचिदच्यन्ते । तत्रास्मिन्नष्टमे सामविगेषा केचि
दच्यन्ते ॥

प्रथमं तावत् क्रोशाख्यं सामं विधत्ते— देवानां वा अन्त
जम्पुषामिन्द्रियं वीथमपाक्रमत् तत्क्रोशेनावारुन्धत् तत्क्रोशस्य क्रोश-
त्वं यत्क्रोशनं चालालस्यान्ते स्तुवन्ति यज्ञस्यैवान्तं गत्वेन्द्रियं वीथमव-
रुन्धते^(१)—इति । पुरा कदाचिद् देवानां मन्त्रसमाप्तिं प्राप्तवता-
मिन्द्रियं तत्सामथ्यञ्चापक्रान्तम् तच्च देवा क्रोशाख्येन साम्ना
पुनः प्राप्तवन्तः । क्रुश आङ्गाने—इत्यस्माद्भातोर्त्यन्नं क्रोशशब्द-
आङ्गानस धनमाचष्टे । तस्मादपगतवीथस्याङ्गानसाधनत्वादेतस्य साम्न
क्रोश इति नामधेयम् । तेन क्रोशाख्येन साम्ना चालालसमीपे
स्तुतिं कुर्युः । तेन यज्ञसमाप्तिं प्राप्येन्द्रियसामथ्यं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ सन्नस्यद्धिनामकं सामान्तरं विधत्ते— सन्नस्यद्धिं हवनीय-
स्यान्ते स्तुवन्त्यग्निमेवोपद्रष्टारं कृत्वद्धिमप यन्ति^१—इति । यत्
सन्नस्यद्धिनामकं सामं, तेनाहवनीयसमीपे स्तुतिं कुर्युः । तथा

* इन्द्र उतषु सोमेषु—इति (क आ ४ २ ५ १) योनावत्यन्नम
गे गा १ १ २४ सामं क्रोशम् । तं मानम्—आ० ब्रा० २ १३ ।
तदेव 'प्राणां शिशुमहीनाम्'—इति (उ आ ३ २ १८ १) तच्चैव विहितं
स्तोत्रीयम् । तच्च उ गा ३ १ १२ । 'क्राश भवति'—इत्यादि कर्त्तु-
धायकं ब्राह्मणम् (ता ब्रा १३ ५) ।

† तसु स्तोभाश्रितम्, आ गा ४ १ ४ । तत्र मानम्—आ ब्रा
३ २ । तदिधायकम्—ता ब्रा० ५ ४ ७ ।

मत्वाग्निमेव तु ते साचिण कृत्वा समृद्धिमेव प्राप्नुवन्ति ॥

सामान्तर विधत्ते— प्रजापतेर्हृदयेन हविर्द्वानेऽन्त सुवर्न्ति प्रेमाणमेवास्य गच्छन्ति^(१) -इति । प्रजापतेर्हृदयमिति कस्यचित् साम्नो नामधेयम्* । तेन हविर्द्वानस्यान्त स्थिला स्तुति कुर्युः । तेन च स्तोत्रेणस्य प्रजापते प्रीति गच्छन्ति ॥

अन्यत् मामदथ विधत्ते— श्लोकेन पुरस्तात् सदम स्तुवन्त्यनु-
श्लोकेन षष्ठाद् यज्ञस्येवान्त गत्वा श्लोकभाजो भवन्ति^(२) -इति ।
श्लोकानुश्लोकशब्दौ सामविशेषनामनौ । ताभ्या सदस उभयत स्तुति
कुर्युः । तेन च यज्ञममाप्ति प्राप्य कौत्तिभाजो भवन्ति ॥

तत्रानुश्लोके किञ्चिद्विशेष विधत्ते— नवभिरध्वर्युरुद्गायति नव
वै पुरुषे प्राणा प्राणानेव यजमानेषु दधाति^(३) -इति । अस्य
साम्न आधारभूता स्तोत्रिया च्चो नवसङ्ख्याका । गानकर्त्ता
चाध्वर्युन तद्गाताः । पुरुषशरीरे नवच्छिद्रवत्तित्वेन प्राणाना नव-
सङ्ख्याकत्वात् तान् सर्वान यजमानेषु स्थापयति ॥

तास्त्रु कञ्चिद्विशेष विधत्ते— सर्वा ऐन्द्रियो भवन्ति प्राणेष्वे-

* तच्च स्तोभाषितम् आ गा ५ २ १५ । तत्र मानम—आ ब्रा
३ २ । तद्विधायकम्—ता ब्रा ५ ४ ४

† इ आ ५ २ १ ५, ई ऋचोरुत्पन्ने, गे गा १२ १ १, ३ ।
तत्र मानम—आ ब्रा २ २६ । अनयाविधायकब्राह्मणम्—ता ५ ४ १ ।

‡ 'अध्वर्युं शिरसोद्गायेत'-इत्यादि ता ब्रा ५ ६ २ इत्यर्थम् ।

§ "अथो 'वल्वाद् कश्च मध्वयुबद्धवच्च साम गायेत'-इत्यादि नागध
ग्रन्थ इह पर्यालोच्य (५ ६ ६, ७) ।

वेन्द्रिय दधति^(४) -इति । इन्द्रो देवता यासा ता ऐन्द्रिय ।
तृथन्विधा एव ननसङ्ख्याका सवा अपि कार्या । तेन प्राणेषु सामर्थ्यं
स्थापयन्ति ॥

तास्त्रुचु प्रतिहारभाग निषेधति— अप्रतिहृताभिरुद्गायति
तस्मात् पुरुष सवाखन्यानि श्रौणोऽङ्गानि प्रत्यचति शिर एव न^(५)
-इति । ऋचि गीयमानस्य साम्न पञ्च भागा — हिङ्कारप्रस्तावो-
द्गीथप्रतिहारन्ध्रिनाख्या * । तेषु प्रतिहारभाग वर्जयित्वा, तद्दहि-
ताभिरेव प्रवोक्ताभिनवभिर्गायेत । यस्माद्त्र प्रतिहागे वर्जित
तस्मान्नोकेऽपि पुरुष शिरोव्यतिरिक्तानि हस्तपादादीन्ङ्गानि प्रत्य-
चति प्रत्याहृतानि मङ्कुचितानि करोति शिर एव त्वेक मङ्कुचित
न करोति । न हि हस्तपादवदङ्गुलीवच्च शिर प्रतिहृतुं शक्यते ।
तस्माच्छिरस्थानोयाध्वर्युगाने प्रतिहारो वजनीय ॥

अथ तस्य गानस्याभित स्तोमद्वयविशिष्ट सामद्वय विधत्ते—
पञ्चदश रथन्तर भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते सप्तदश बृहदन्नाद्य-
स्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायन्ते^(६) -इति । पञ्चदशस्तोमक रथ-
न्तरां सामैकतो गाययु । तेन पञ्चदशखिन्द्रेण महोत्पन्नत्वादिन्द्रिय-
प्राप्तिर्भवति तथा सप्तदशस्तोमयुक्तं बृहदन्यतो गायेयु । सप्तदश-
स्यान्नप्रजाहेतुत्वात् तन्प्राप्ति । यथा पक्षिणो द्वौ पक्षौ एवमेतद्

* ऋचिविधत्ते १ १ १ इत्यथम क्खान्दोग्यब्राह्मणोऽपि २ २-८ ख ।

† ता ब्रा २ ४ ६ ख । ऊह्यगा १ २ १ ।

‡ ता ५ २ ७-१३ ख । ऊह्यगा १ १ २ ।

गानद्वय द्रष्टव्यम् । अत एवान्यत्राम्नातम्— पञ्चदशोऽन्य पञ्चो
भक्ति सप्तदशोऽन्य -इति ॥

अथ स्तोममामविशेषमृग्विशेषेषु विधत्ते— ‘एकत्रिंश भद्र
द्विपदासु प्रतिष्ठित्यै^(९)’-इति । एकविंश स्तोमविशेष । भद्रशब्द
मामविशेषस्य नामधेयम् । पादद्वयोपेता ऋचो द्विपद । तेष
पादद्वित्वेन प्रतिष्ठा भवति ॥

एतस्य भद्रसाम् समीपे पत्नीगान विधत्ते— पत्नय उप
गायन्ति मिथुनत्वाय प्रजात्यै^१’-इति । यजमानाना या पत्नय
ता सर्वा भद्राख्यसामगानस्य समीपे स्वयमपि गाथेयु । पुरुषाणा
पत्नीनाञ्च गानेन मिथुन पत्न्या प्रजोत्पत्तिर्भवति ॥

अथ सामान्तर विधत्ते— प्रजापति प्रजा अमृजत सोऽका-
मयतासामह् राज्य परीयामिति तासां राज्यनेनेव राज्य पर्येत
तद्राजनस्य राजनत्व यद्राजन भवति प्रजानामेव तद्यजमाना राज्य
परि यन्ति^(११) -इति । राजनमिति सामविशेषस्य नामधेयम् ।

* ता ब्रा २ १४—१-ख ।

† तदपि स्तोभाश्रितम्, आ गा ३ १ २१ । तत्र मानम्—आ
ब्रा ३ १० । तदेव इमानु क सुवा । -इति द्विपदे षचे गीत भवति
स्तोत्रीयम् । तत्तु ऊह्य गा १ १ २ । ‘गीतमस्य भद्र भवति -
इत्यादि च तद्विधायक ब्राह्मणम् (ता, ब्रा १५ १२ ६) ।

‡ ‘इन्द्र नमो नेमधिता’-इति (छ आ ४ १ ३ ६) योनावत्य
न्नम्, आ गा ४ २ १६ । आ ब्रा ३ २३ । तदेव साम ‘तदिदास -
इति (उ आ० ६ ३ १७ १) षचे गीत स्तोत्रीय भवति । तच्च साम
ऊह्य० गा २ २ ११ । तद्विधायकम्—ता ब्रा ५ २ ६ ।

राज्यसाधनत्वात् तस्य राजनत्वम् । तस्मामप्रयोगेण यजमाना राज्यं प्राप्नुवन्ति ॥

तत्रैव स्तोत्रविशेष विधत्ते— पञ्चविंश भवति* प्रजापते-
राष्ट्रे^(१२)—इति । प्रजापते पञ्चविंशस्तोत्रमष्टत्वात् तेन तन्नाम्नि ॥

तस्मिन्नत्र पञ्चविंशस्तोत्रे कञ्चिद्विशेष विधत्ते— पञ्चभित्ति-
ष्ठन्तः सुवन्ति देवलोकमेवाभि जयन्ति पञ्चभिरामौना मनुष्य-
लोकमेवाभि जयन्ति दश मम्यद्यन्त दशाक्षरा विराडन् विराड्
विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते^(१३)—इति । पञ्चविंशाख्यस्तोत्रे या आद्या
पञ्च स्तोत्रिण्या ऋत्विग्मिहृत्यते पठनीया याश्चानन्तरभाविन्य
पञ्चमङ्घ्यास्ता आमोनेगातव्या तेन लोकद्वयप्राप्ति दशमङ्घ्या
विराड्द्व रान्नाप्राप्ति ॥

आमोनेगाने कञ्चिद्विशेष विधत्ते ‘पञ्चधा विनिषद्य सुवन्ति
पञ्च दिग्गो दिन्धेव प्रति तिष्ठन्ति^(१४)—इति । पञ्चभि प्रकारे
स्थानविशेषेषूपविश्य सुवन्ति । ऊर्ध्वया सह दिग्गो पञ्चत्वाद्दिचु
प्रतिष्ठा ॥

तत्रैवान्य विशेष विधत्ते— एकैकया स्तुतया समा यन्ति दिग्भ्य
एवान्नाद्य’ इभ्यरन्ति^(१५)—इति । पञ्चसु स्थानेषूपवेशनकाले कञ्चि-
दुद्गाता प्रथममुपविशति तदात्तोमिारे सर्वेऽप्यस्तुतया स्तोत्रियया
तमुद्गातार समागत्योपविशन्ति । एव तत्तत्स्थानेषु प्रथममेवोद्गा-
तय्युपविष्टे सति तत्तदृचा स्तुते प्रागव सर्वेऽप्युद्गातारमुपगच्छेयु ।
तथा सति सत्राभ्यो दिग्भ्योऽन्न सन्पादयन्ति ॥

एहस्तांत ४ ३ ८ १ तदब्राह्मणञ्च ५ ३ ३ द्रष्टव्यम् ।

इतरेष्वामनेषुद्गाहकृत्य विधत्ते— ताभिरुद्गातोद्गायति, दिग्भ्यः। एभन्नाद्य२ सम्प्रत्य तेज आत्मन दधते तस्मादेव प्राण सर्वाद्युद्गान्यवत्यथो यथा सुपण उत्पतियञ्चिकर उत्तम कुरुत एवमत तदयजमाना प्रजानामुत्तमा भवन्ति^(१) -इति । या स्तोत्रिया धुरंस्त्रयोद्गात्तरमागच्छन्ति तथा स उद्गाता ग्रायेत । तथा सति दिग्भ्य मम्यादितमन्न तेजोरूप सर्वेऽपि स्वात्मन्येत म्यापयन्ति । यस्माद्च सर्वेषु स्थितेष्वेक एवोद्गाता गार्थात् तस्माच्छरौरमध्येऽप्येक एव प्राण सर्वाण्युद्गानि रचति । अपि च यथा कश्चित् पश्चिमिगेष आकाशे उत्पतियन् स्वकौय शिर ऊद्ध कुभते एवमेव तेनाद्गात्तगानेन प्रजाना मध्ये यजमाना उत्तमा भवन्ति ॥

अथ त्रयाणाम्बुत्वजामाधारविशेषान् विधत्ते— आसन्दीमुद्गातारोहति माम्राज्यमेव गच्छन्ति भ्रेङ्ग२ होता नाकस्येव पृष्ठ२ रोहन्ति कूर्वावध्वयब्रध्नस्यैव विष्टप गच्छन्त्येतावन्तो वै देवलोकान्तेष्वेव यथापूर्व प्रति तिष्ठन्त्यथो आक्रमणमेव तत्सेतु यजमाना कुर्वते सुवगस्य लोकस्य समष्टौ^(१०) -इति । आसन्दी चतुभि पादैरुन्नतरूपेता खट्वाकाराः । उद्गातुस्तदारोहणेन सर्वे यजमाना 'माम्राज्य देशाधिपत्य गच्छन्ति । भ्रेङ्ग दोला ता होता समारोहति । तेन सर्वेऽपि स्वगमारोहन्ति । कूर्चो देभविशेषो नावध्वर्युरारोहति । तेन ब्रध्नस्य आदित्यस्य विष्टप स्थान गच्छन्ति* । माम्राज्यस्वर्गादित्यस्थानरूपा ये लोका एतावन्त एवापेक्षिता देवलोका तेष्वनुक्रमेण प्रतितिउन्ति ।

* एवमेव ता० ब्रा ५ ५ १—१२ इत्ययम् ।

१ नाका स ३ १२ १ १५ ऐ ब्रा ८ २ १ इत्ययम् ।

अपि च तेन शोहणेन स्वर्गममुद्रस्याक्रमणसाधनं चेत् यत्रमाना कुर्वन्ते । तच्च स्वर्गप्राप्त्यै भवति ॥

अत्र मौमामा । दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे (जे सू ८ ८ अधि० ६)

चिन्तितम्—

पत्नौनामुपगानं किञ्चिद्विजा तन्निवत्तयत् ।

समुच्चितं वा १ गानस्य शारीरत्वान्निवत्तनम् ॥

स्वराभिव्यञ्जनं गानं ग्रहवत् तद्विधायते ।

वादित्रोपचयं साम्यात् सान्निध्याच्च समुच्चयं ॥

महाभ्रते श्रूयते— पत्नय उप गायन्ति -इति (५१३ पृ १६५) ।
प्रकृतौ श्रूयते— अल्विज उप गायन्ति -इति । तदेतदृत्वलिगुपगानं पत्न्युपगानेन निवत्तयते । ननु प्रकृतावुद्गात्रा सान्निधि गीयमाने सति अल्विजोऽन्ये सान्निधौपगायन्ति इह तु पत्नयो वादित्रं वादयन्तीति भिन्नविषयत्वान्नास्ति निवृत्तिः १ मैवम् गानशब्दस्य शारीरे प्रसिद्धत्वात् । तस्मादृत्वलिजो निवत्तय पत्न्युपगानेन सामोपगायेयुरिति प्राप्ते ब्रूम - गानशब्दस्य नाचरोच्चारणमथ किन्तु स्वराभिव्यञ्जनम् तच्च शरीरेण वादित्रेण वा सिध्यति । अत एव गानतत्त्वज्ञा आज्ञ - ' २ वी गात्रवीणा च द्वे वीणे गानजातिषु -इति । तच्च गानं ग्रहन्यायेनापूर्वक्रियानिधानाच्च प्रकृतिलिङ्गं स्यात् । एव तर्हि

* * ता० ब्रा ५ ६ "सर्वे महत्त्विल -इत्यादिग्रन्थो द्रव्य ।

† "गात्रवीणा तु सा प्रोक्ता यस्यां गायन्ति सामगा" -इत्यादिक्तदुक्तं -ग्रन्थेऽज्ञानोक्तम् । ना शि ६ ख १-२२ ।

गानोपचयवाचिन उपगब्दस्य वैयर्थ्यमिति चेत् न वादित्रोपचय
सम्भवात् । अस्ति हि तत्र वादित्रनाद दिक्षु दुन्दुभयो नदन्ति
-इति श्रुते * । पत्न्युपगानञ्च वादित्रनाद काण्डवौणाभिरुप
गायन्ति -इति श्रुते । अत सादृश्यात् सन्निधायाच्च तदुपचयो
युक्त । तस्मादनवृत्तेरुभयोर्गानसमुच्चय । -इति ॥

तत्रैवान्यत (जे० सू० १६ १७ अधि ६) चिन्तितम्—

“बाध्य श्लोकादिनाज्यादि न वा ऽऽद्य, स्तुतिलिङ्गत ।

देशसाम्नोविधौ भदो वैशिष्ट्यात् स्यात्/ समुच्चय ॥

महाव्रते श्रूयते— श्लोकेन पुरस्तात्सदमस्तुवन्यनुश्लोकग पश्चात्
इत्यादि (पृ३३ पृ० ६५०) । तत्र श्लोकानुश्लोकरनामके सामनि
प्राकृतान्याज्यपृष्ठादिस्तोत्रगतानि रथन्तरवामदेव्यादिनामकानि भा-
मानि बाधानि । कुत ऽ स्तुवत इति प्रकृतिलिङ्गदशनात् प्रकृता-
वाज्येन स्तुवते पृष्ठे स्तुवत इति हि श्रुतम् । नेतत मारम । किमत्र
स्तुतिमनूद्य देशसामगुणौ विधौयेते कि वा गुणद्वयविशिष्टा

* “सर्वासु सक्लिषु दुन्दुभया वदन्ति -इत्यादि ता ब्रा ५ ५ १८ १६ ।

† गोधावौणा काण्डवौणाश्च पत्न्यो वात्यन्तपगायन्ति -इति च
कात्या औ १३ ३ १७ । ‘पत्न्योऽपघाटिलाभिरुपगायन्ति -इत्यादि
ता ब्रा ५ ६ ६ । ‘पश्चिमेनोपगातन द्वे द्वे गवेका पत्नी काण्डवाणा
पिच्छोरा(लग) च व्यावास वात्येदुपमुख पिच्छोरा(ला) वात्यन काण्डमयी
ता षपघाटिला इत्याचक्षते ता प्रतिमन्त्रयेत या पत्न्यपघाटिला मृदुक्
वादायथ्यति’-इत्यादि लाच्या ४ २ ५-८ ।

‡ “तस्मादनवृत्तेरुपगानयो समुच्चय’-इति ग पाठ ।

§ “तु’ ए सो लि पु पाठ ।

स्रुति ? नाद्य, वाक्यभेदापत्ते । द्वितीये तु कार्यभेदेन बाध्या-
भाजनत समुच्चय . स्यात् -इति ॥८॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाक ॥

अक्येण वै सहस्रश प्रजापति प्रजा असृजत् ताभ्य
इलान्नेना लूतामवारुन्ध यदक्य भवति प्रजा एव
तद्यजमाना सृजन्त इलान्द भवति प्रजाभ्य एव
सृष्टाभ्य इरा लूतामव रुन्धते तस्माद्याः समाः सचः
समृद्ध शोधुकास्ताः समा प्रजा इषः ह्यासामूर्जमाद-
दते याः समाः व्यृद्धमशोधुकास्ताः समा प्रजा (१)

न ह्यासामिषमूर्जमाददत्^(१) उत्क्रोद कुर्वते यथा
बन्धान्मुचाना उत्क्रोद कुर्वते एवमेव तद्यजमाना
देवबन्धान्मुचाना उत्क्रोद कुर्वत इषमूर्जमात्मन्
दधाना वाण शतंतन्तुर्गवति शतायु परुष शतै-
न्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठ^(२) न्यजि धवन्त्यन-
भिजितस्याभिजित्यै दुन्दुभीन्त्समा घ्नन्ति परमात्वा
एषा वाग्या दुन्दुभौ परमामेव । २)

वाचनव रुन्धते^(३) भूमिदुन्दुभिमा घ्नन्ति यैवेमा

वाक् प्रविष्टा तामेवाव रुन्धतेऽथो इमामेव जयन्ति^(१) ।
 सर्वा वाचो वदन्ति सर्वासा वाचामवरुद्धा^(२) अर्द्धिं
 चर्मन् व्य यच्छेते इन्द्रियस्यावरुद्धा^(३) अन्य क्रोशति
 प्राभ्य शंसति य आक्रोशति पुनात्येवैन्नान्तस य प्र-
 शंसति पूतेष्वेवान्नाद्य दधा^(४) न्यृषिं कृत च (३)

वा एते देवकृतञ्च पूर्वैर्मासैरव रुन्धते यद्गृतेच्छदा
 सामानि भवन्त्युभयस्यावरुद्धौ^१ यन्ति वा एते मिथु-
 नाद्ये संवत्सरमुपयन्त्यन्तर्वेदि मिथुनौ सम्भवतस्तेनैव
 मिथुनान्न यन्ति^(२) ॥ ६ ॥

प्रजा ७ एव १ * च चिःशच्च ॥ ६ ॥

अष्टमे क्रोशसामादीन्युक्तानि नवमे शततन्तुवोणादिकमुच्यते ।
 तत्रादौ तावत् सामद्वय विधत्ते— अर्क्षेण वै महस्त्रश प्रजापति
 प्रजा असृजत् ताभ्य इलान्देरेरा लूतामवारुन्ध यदक्य भवति प्रजा
 एव तद्यजमाना सृजन्त इलान्द भवति प्रजाभ्य एव सृष्टाभ्य इरा
 लूतामव रुन्धते तस्माद् याः सगाः सत्रः समृद्ध लोघुकास्ताः
 समा प्रजा इगः ह्यासामूचमाददते याः समा व्यृद्धमचोघुकास्ताः
 समा प्रजा न ह्यासामिषमूजमाददते^(१) -इति । शक्यम-इति

वृद्धमक्षोघकास्ताः समा प्रजा १। परमामेव २। -इति व ख ग।

कस्यचित् साम्नो नामधेयम्* तेन प्रजापति पुरा बहुविधा सहस्र-
सङ्घैरूपा प्रजा ऋष्टजत । इलान्दम् -इति सामान्तरस्य नामधेयम् ।
तेन साम्ना स्वष्टृष्टप्रजार्थं लूतामिरा पूर्वं विच्छिन्नमन्नम् अवारुन्ध
पुनरप्यविच्छेदेन सम्पादितवान् । तद्वद यजमाना अपि मामदयेन
प्रजा हृष्टा तदथमन्नं सम्पादयन्ति । यस्मात्स्मिन् म० साम्नाञ्च
सम्पाद्यते तस्माद् या समा सत्रं समृद्धं यस्मिन् सत्रत्सरे नैरन्तर्येण
सत्रं समृद्धं प्रवृत्तम् ता समा प्रजा क्षोधुका तस्मिन् सत्रत्सरे
नैरन्तर्येण क्षुधिता प्रजा सत्रिणा समीपे भवद्भिर्भ्यः समागच्छन्ति ।
सत्रिणो हि आसा प्रजाना नानाविधमन्नं रमञ्च समादाय प्रय-
च्छन्ति । यस्मिन् सत्रत्सरे सत्रं व्यृद्धं न प्रवृत्तं तस्मिन् सत्रत्सरे
प्रजा क्षोधुका क्षुधिता काश्चिदपि नागच्छन्ति । यस्माद्
आसा प्रजाना त्रीह्याद्यन्नं चौरान्प्रिमञ्च नेवादाय प्रयच्छन्ति
तस्मादनागमनम् ॥

अथान्यदनुष्ठेयं विधत्ते— उक्त्वाद् कुर्वते यथा बन्धान्मुमु-

* 'अयम्यथा इयिभग'—इत्यस्याम् (ऋ आ ६ २ १ २) उत्पन्नम्,
आ गा २ ८ अतमकसाम तदेवेहान्यमिति । मान न्वेह आ
ब्रा ३ १ ।

† "अग्निस्मिन् जन्मना"—इत्यस्याम् (आ आ ३ १ २) उत्पन्नम्
आ गा ५ १ २ साम । तत्र मानम्—आ ब्रा ३ २ ४ । इत्यदेव
'अग्ने तव अश्व'—इति षडृचे सूक्ते (उ आ ६ २ १ २-६) गीत
मिलान्दं नाम स्तोत्रीयम् । इलान्दं मधिशोमसाम कायम्—इत्यौदि च
तद्वाच्यम् (ता ब्रा ५ ३) । तत्र साम उच्यते २ २ १ ४ इत्यथम् ।

चाना उत्क्रोद् कुर्वत एवमेव तद् यजमाना देवबन्धान्कुमुचाना उत्क्रोद् कुर्वत दधमृजमात्मन् दधाना^(१) -इति । दधनिभिक्षो ह्यत्यच्चध्वन्ति उत्क्रोद् । भव यजमाना मत्र ममाप्य सन्तुष्टा उत्क्रोत् कुर्य । यथा लोके चिर शृङ्खलावद्धा पुरुषात्मन्माद् बन्धाद् विभोक गच्छन्तो हर्षणोत्क्रोद् कुवन्ति एवमेव यजमानाश्चिरकालानुष्ठेय-सवरूपाद् देवबन्धाद् विभोक प्राप्नुवन्त मनसामर्थ्येनान्न रमञ्च स्वात्मनि सम्पादयन्ति अत उत्क्रोद् कुवते ॥

यदुक्त सूत्रकारेण औदुम्बरस्य वीणाटण्डस्य दशतिमथिता-न्वेकस्मिन्नतिमथिते दश भोज्ञान तन्नून् प्रवयति स वाण शत-तन्तु इति तदेतद् विधत्त- वाण शततन्तुभवति शताध पुरुष शतन्द्रिय आयुष्येरेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्ति^(२) -इति* । दशेन्द्रियाणा दशमह्य क्तासु नाडोषु टत्तभेदेन शतमह्या ॥

उत्साहापेताना यजमानाना काञ्चि मयादा कृत्वा तत्पयन्त धावन विधत्ते- आजि धावन्यनभिजितस्याभिजित्यै^(३) -इति । यत् पृथम अनभिजितम असम्पात्त फल तस्य सम्पात्नायेद् धावनम् ॥

उत्साहघातकमन्यद् विधत्त- 'दन्दुभीन्समा घ्नन्ति परमा वा एषा वाग् यद् दन्दुभौ परमामेव वाचमव रुन्धते^(४) इति । दिक्षु स्थापिता ये दन्दुभय तान् सम्यग्राहन्तु । सोऽय दन्दुभिध्वनि सवध्वनौर्नामुज्जम , अत्युच्चत्वात् । तदादनेन सभारञ्जनचमा 'परमा' वाच प्राप्नुवन्ति ॥

'नाग वितन्वन्ति ०- शततन्वीको भवति'-इत्यादि ता ब्रा ५
६ २२-२४ । साध्या सू ७ १ १-२१ ।

यदुक्त सूत्रकारेण 'अपरेणाग्नौभ्रमण्डप भूमिदुन्दुभिभवट खन-
न्यद्भ्रमन्तवद्यद् बृह्विर्वदितमार्द्रेण चमणोत्तरलोच्चा कित्य शङ्कुभि'
पारनिहत्यात्रेतत पुच्छकाण्डमाहननाथ निदधाति -इति तत्र
तन पुच्छकाण्डमाहनन विधत्ते— भूमिदुन्दुभिमा घ्नन्ति यैवेमा
वाक् प्रमिष्टा तामेवाव रुन्धतऽथो इमामेव जयन्ति' इति ।
भूमिदुन्दुभ्याधातेन पाथिवेषु द्रव्यपु परस्परसङ्घट्टनेन जया शब्द-
विशेषा स्वाधीना भवन्ति ॥

यदुक्त सूत्रकारेण उपाकृते माहृन्द्रस्य स्तोत्रे सर्वा वाचो
वदन्त्युक्तोद् यजमाना कुवतऽपघाटलिकास्तुम्बुवोणा पिच्छोला
इति पन्नयो वाटयन्ति वीणा शङ्खावलोरुपहिता -इति तदे-
ताद्वधत्ते— सत्रा वाचो वदन्ति। मवासाम वाचामवरुद्धौ^१ -इति ।
अपघाटलिकादिवाद्यविशेषजन्या मनुष्यगवाश्वादिशब्दजन्याश्च ये
शब्दविशेषास्ते सर्वेऽपि प्राप्यन्त इत्यथ ॥

अथ ब्राह्मणशुद्रयोश्चमनिमित्त कलह विधत्ते— आर्द्रं चमन
व्यायच्छते इन्द्रियस्थारुद्धौ^२ -इति । तनाद्रचमनिमित्तेन कलहेन
सामथ्यसम्पत्तिर्भवति । कलहप्रकारस्तु सूत्रे त्रिम्पष्टमुक्त — शुद्रार्थौ
चमकर्त्तव्यं च यच्छते — आर्द्रं श्येते परिमण्डलेऽन्तर्वेदि ब्राह्मणो बहि-
र्वेदि शुद्र आक्रोशति शुद्र प्रशरति ब्राह्मण इमे रात्पुरिमे

ता ब्रा ५ ५ १६ । लाट्या सू ३ १ १८, १९ १-४ ।

१ वा ब्रा० ५ ६ ८ । लाट्या सू ४ ३ ० ।

२ ता० ब्रा ५ ५ २ ।

सुभृतमक्रन्निति ब्राह्मण इम उदासीकारिण इमे दुभृतमक्रन्निति ।
शूद्रस्त ब्राह्मण सञ्चित्याग्नौध्रे चर्माध्यस्यति -इति* ॥

तत्राक्रोश प्रशसाञ्च क्रमण विधत्ते— अन्य क्रोशति प्रान्य
शूद्रमति य आक्रोशति पुनात्येवेना तस्य य प्रशूद्रसति पूतेष्वेवाञ्चाद्य
दधाति^(१) -इति । इमे सत्रानुष्ठायिनो यजमाना द्रव्यत्रय कृत्वा
सवशून्यकारिण अतो दुर्व्यापारमकुवन् इत्येवम अन्य एक शूद्र
आक्रोशति निन्देत । इमे यजमाना समृद्धि यना सञ्ज्ञापार-
मकुवन् इत्येवम् अन्य एको ब्राह्मण प्रशसेत् । तयोमध्ये य शूद्र
आक्रोशति, स एनान् यजमानान् शोधयित्वा निष्पापाभ् करोति
यो ब्राह्मण प्रशसति स च पूतेषु यजमानेष्वन्नाद्य मम्यादयति ॥

अथ काश्चित्सामविशेषान् विधत्ते— ऋषिकृतञ्च वा एते देव-
कृतञ्च पूर्वैर्मासैरव रुन्धते, यद् भूतेच्छेदाऽसामानि भवन्त्युभयस्याव-
रुद्धौ^(१) -इति । योऽयमृषिभिमनुष्यै कृत उपकार यश्च देवै
कृत उपकार, तदुभयमप्यस्मान्महाव्रताद् गवामयनगतादुपान्त्या-
दङ्ग पूर्वमनुष्ठितैर्मासैर्यजमाना प्राप्नुवन्ति अतो महाव्रतेऽपि
तदुभयप्राप्त्यर्थं भूतेच्छन्नामकानामृषीणा सम्बन्धीनि तैर्दृष्टानि
सामानि गातव्यानि ॥

अथ ब्रह्मचारिपुञ्जल्योमिथुनीभाव विधत्ते— यन्ति वा एते
मिथुनाद् धे.सवत्सरमुपयन्त्यन्तर्वेदि मिथुनौ सभभवतस्तेनैव मिथुनाञ्च

* ता० ब्रा० ५ ५ १४-१७ । लाट्या सू ६ ३७८ ।

+ ता० ब्रा० ५ ५ १३ । लाट्या ४ ३ खण्डीयसूत्रेषु च स्फटम् ।

। “भूतेच्छद् शसति -इत्यादि च ए ब्रा० ६ ५ १ ।”

थन्ति^(१)—इति । 'ये' यजमाना सवत्सरसत्रमनुतिष्ठन्ति, ते चिर-
 कृत्वा ब्रह्मचार्याभ्युपगत मियुनशक्तेरपगच्छन्ति अत पुनस्तच्छक्ति-
 प्राप्त्यर्थं वेदिमध्ये ब्रह्मचारिपुञ्जलीरूपौ मियुनावयवौ सम्भव कुर्या-
 ताम्* तेन सम्भवे । यजमाना मियुनशक्तेर्नापगच्छन्ति । अन्तर्वेदि-
 देशश्च सूत्रकारेण दशित — उत्तरस्या वेदिश्रोण्या पुञ्ज्ये माग-
 धाय च परिश्रयन्ति —इति । मगधदेशोत्पन्नो ब्रह्मचारी मागध'
 ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाक ॥

चर्माव॑ भिन्दन्ति पा॒प्मान॑मे॒वैषाम॑व॒ भिन्दन्ति^(१) मा॒पं
 रा॒त्सीर्मा॑ति॒ व्यात्सी॑रित्याह॒ सम्प्रत्ये॑वैषा पा॒प्मान॑मव॒
 भिन्द^(२)न्त्युदकुम्भान॑धिनि॒धाय॑ दा॒स्यो मा॒र्जा॑लीय॒ परि॑
 नृत्यन्ति॒ प॒दो नि॒घ्नती॑रि॒दम॑धु॒ गाय॑न्त्यो मधु॒ वै
 दे॒वाना॑ पर॒मम॑न्नाद्य॒ पर॒ममे॑वान्नाद्य॒मव॑ रुन्धते॒ प॒दो
 नि॒ घ्नन्ति॑ म॒हीयामे॑वैषु॒ दधति^(२) ॥ १० ॥

चर्मैकान्नपञ्चाशत् ॥ १० ।

१ * “पूर्वेणाम्नीघ्रीय ब्रह्मचार्यन्तर्वेद्युदङ्मुखस्तिष्ठेद्, बहिर्वेदि पुञ्जली भृत्ति-
 षामुखी । सो ब्रूयाद् दुस्वरिन्नवकीर्णित्ति धिक् त्वा जान्मि । पुञ्जलि ।
 ग्रामस्य मार्जनि । पुरुषस्य पुरुषस्य शिअप्रयोजनैति ब्रह्मचारी”—इत्यादि
 शास्त्रा० सू० ४ ३ ।

नवमेऽनुवाके उक्तोदाहिकमुक्तम् अथ दशमे दासीनृत्य*^१-
 मुच्यते । तत्ररदौ तावच्चमवेधन विधत्त— “वर्माव भिन्दन्ति
 पाप्मानमेवैषामव भिन्दन्ति^(१) -इति । अत्र वेध्यां चर्म सूत्रकारेण
 विस्पष्टमुक्तम्— ‘उत्तरेणाग्नीध्र कटसङ्घाते तेजनसङ्घाते चाद्र चम
 वेधनार्थं । वितत्योच्छ्रयन्ति -इति । वेधनप्रकारश्च तेनैव स्पष्टमुक्तः
 — ‘विपरियन्त्येत्तच्चम क्वचिनस्तेषामेकैकश मशान्ति माप रात्सौ-
 र्माति व्यात्सौरिति तत्ते विद्वानातिपादयन्ति -इति । तेन चम-
 वेधनेनेषा यजमानाना पाप्मानमेव भिन्दन्ति ॥

अथ वेधनात् पूव क्वचिष्वध्वर्यां ग्रासन विधत्त— माप रात्सौ-
 र्माति व्यात्सौरित्याह मन्त्रत्येवैषा पाप्मानमव भिन्दन्ति^(१) -इति ।
 हे क्वचिन् । चमवेधनाय प्रवृत्तस्य वाणस्य स्वलन* पमपराध मा
 काषी अस्वलन्नपि चम भित्वा परतो वाणगमनरूपमातव्यधन मा
 कार्षीरित्येवमध्वयुर्ब्रूयात् । एव सति एषा यजमानाना पाप्मान
 सम्यगव भिन्दन्ति ॥

अथ नृत्य* विधत्ते— ‘उदकुम्भानधिनिधाय दास्यो मार्जालीय
 परि नृत्यन्ति पदो निघ्नतीरिदम्धु गायन्त्या मधु वै देवाना परम-
 मन्नाद्य परममेवान्नाद्यमव रुन्धते पदो नि घ्नन्ति, महीयामेवेषु
 दधति^(१)’-इति॥ । अत्र दासीमञ्ज्या सूत्रकारो दशयति— मार्जा-
 लीयस्यान्तऽष्टौ दासकुमाय उदकुम्भैविकल्पन्ते -इति । ता एता

दासौन्दत्त ग ।

७ उक्त* ग ।

† भेद्य ग ।

॥ ता ब्रा ५। ६ १५ ।

‡ ‘वेधनार्थं क ।

तान कुम्भान् शिरसि धृत्वा मार्जालीयस्य धिष्यस्य* परितो
 नृत्यन्ति नृत्य । कुवन्ति । कौदृश्यो दास्य ? पदो निप्रती' दक्षि-
 णान पादान भूमौ ताडयन्त्य 'इदस्मधु-इत्येत शब्द गायन्त्य ,
 अथवा इदमेव सारघ मध्वित्यादि मन्त्र गायन्त्य । मधु च देवा-
 नामत्वन प्रियमन्नम् अतस्तद्दानेन परममन्न प्राप्तुवन्ति । योऽथ
 पादघात तन 'एषु यजमानेषु महौया पूजा। सम्पादयन्ति ॥
 ॥ १० ॥

*ति श्रीसायण चायावरचिते माधवीये वेद थप्रकाशे

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाक ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा स-
 म्श्लोष्यते स्वाहा सम्भ्रवमानाय स्वाहा सम्भ्रुताय स्वाहा
 मेघायिष्यते स्वाहा मेघायते स्वाहा मेघिताय स्वाहा
 मेघाय स्वाहा नीहाराय स्वाहा निहाकायै स्वाहा
 प्राप्तचाय स्वाहा प्रचलाकायै स्वाहा विद्योतिष्यते
 स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा सविद्योतमानाय स्वाहा
 स्तनयिष्यते स्वाहा स्तनयते स्वाहोग्र स्तनयते स्वाहा
 रुषिष्यते स्वाहा वर्षते स्वाहाभिवर्षते स्वाहा परिवर्षते
 स्वाहा सुवर्षते (१)

* धिष्यस्य ग ।

† 'नृत्त' ग ।

‡ प्रचा' ग ।

स्वाहानुवर्षते स्वाहा श्रीकायिष्यते स्वाहा शीका-
 यते स्वाहा शीकिताय स्वाहा प्रोषिष्यते स्वाहा प्रुषां-
 ते स्वाहा परिप्रुषाते स्वाहाद्ग्रहीष्यते स्वाहाद्ग्रह्णते
 स्वाहाद्ग्रहीताय स्वाहा विश्लोष्यते स्वाहा विश्व-
 मानाय स्वाहा विश्लुताय स्वाहातप्यते स्वाहातपते
 स्वाहाग्रमातपते स्वाहर्गभ्य स्वाहा यजुर्भ्य स्वाहा
 सामभ्य स्वाहाङ्गिरोभ्य स्वाहा वेदेभ्य स्वाहा गा-
 याभ्य स्वाहा नाराशंसोभ्य स्वाहा रैभ्य
 स्वाहा (२)

सर्वस्मै स्वाहा ॥ ११ ॥

सुवर्षते १) स्वाहा १) * द्वे च ॥ ११ ॥

दशमे दासीनृत्यं मुक्तम तावता महाव्रत समापम् अथोत्त-
 रेखनुवाकेष्वश्वमेधाङ्गमन्त्रा उच्यन्ते ॥

तत्रापि द्वयोरनुवाकयोग्नहोममन्त्रा तन्मध्ये प्रथमानुवाक-
 गतान् मन्त्रानाह— ' पृथिव्यै स्वाहा, ऽन्तरिचाय स्वाहा दिवे स्वाहा,
 सम्प्रोष्यते स्वाहा सम्प्रवमानाय स्वाहा सम्प्रुताय स्वाहा मेघा-
 यिष्यते स्वाहा मेघायते स्वाहा मेघिताय स्वाहा मेघाय स्वाहा
 नीहाराय स्वाहा निहाकायै स्वाहा प्रासचाय स्वाहा, प्रचलाकायै
 स्वाहा, विद्योतिष्यते स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा सविद्येतमा-

“रैभ्य स्वाहा ॥ १) इति क, ख, ग । । “दासादत्त ग ।

नाथ स्वाहा मूत्रयिष्यते स्वाहा स्तनयते स्वाहोग्र स्तनयते स्वाहा,
 वृषिष्यते स्वाहा, वषते स्वाहा ऽभिवर्षते स्वाहा परिवषते स्वाहा,
 मवषते स्वाहा, ऽनुवषते स्वाहा श्रौकयिष्यते स्वाहा, श्रौकायते
 स्वाहा, श्रौकिताय स्वाहा प्रोषिष्यते स्वाहा प्रुष्णते स्वाहा परि-
 प्रुष्णते स्वाहोद्गृहीष्यते स्वाहोदगृह्यते स्वाहोद्गृहीताथ स्वाहा,
 ऽभिष्यते स्वाहा, विप्रवमानाय स्वाहा, विप्रुताय स्वाहा, ऽतप्यते
 स्वाहा ऽतपते स्वाहोग्रमातपते स्वाहगृभ्य स्वाहा यजृभ्य स्वाहा,
 सामभ्य स्वाहा ऽग्निरोभ्य स्वाहा वेदेभ्य स्वाहा गाथाभ्य स्वाहा
 नाराग सोभ्य स्वाहा रैभीभ्य स्वाहा सवस्त्रे स्वाहा इति ।
 पृथिव्याद्यस्त्रयो लोका । मेघोत्पादनाय धूमज्योतिस्सलिलमरुता
 सन्निपात सम्प्रव स च त्रिविध — आगामौ वत्तमानो भूतश्च ।
 अथ एव सर्वात्मकप्रजापत्यभिन्नत्वात् तत्तद्रूपेण निदिश्यते । धूमा-
 दिस्मन्प्रवादृङ्ग भविष्यदत्तमानातौतदशापन्ना मेघोत्पत्तिस्त्रिविधा
 त्रिष्वप्यनुगताकारो 'मेघ । मेघनिष्यत्तेरूङ्ग द्रप्सपतन नीहार'
 द्रप्साना बाङ्गन्धेन ईषदन्धकारापादन निहाका तदीयशैत्येनाव-
 यनसङ्कोच प्रासच' सङ्कोचादूर्ङ्ग पलायन प्रचलाका । तत् ऊङ्ग
 भविष्यदातिरूपेण त्रिविधा विद्युत् । तथा गजनस्थापत्रस्थात्रयम् ।
 वृष्टेरपि तद्वदवस्थात्रयम् । तत्र तृतीयास्यामवस्थाया चत्वारो भेदा —
 वायुवशादाभिमुख्येन वषणम् अभिवर्षणम् परितो मण्डलाकारेण
 वषण परिवषणम्, ऋजुधारारूप सवषणम् गच्छत पुरूषस्य
 पृष्ठतो वषणम् अनुवषण' चेति । वृष्टिक्लिन्नस्य पुरुषस्य त्रिविधा
 कौत्यावस्था 'श्रौकायनम् । घमकाले सन्नप्ताया भूमौ प्रथमवृष्टेरव

साने समुत्थित ऊष्मा प्रोष' । सोऽपि दशात्रयापन्न । वृष्टेरुपरम
 उद्ग्राहणम् तदपि त्रिविधम् । तत ऊद्ध मेघलेशानामपयमन्न
 विप्लव सोऽपि त्रिविध । मेघलेशेष्वपगतेषु सूयप्रकाशसञ्चार
 आतप' सोऽपि त्रिविध । पादबद्धा मन्त्रा ऋच प्रश्निष्ट-
 पठितानि यजूषि गीत्यात्मकानि सामानि, अङ्गिरोभिमुनिभि-
 दृष्टाश्चतुथवेदोत्पन्ना 'अङ्गिरम । विधिभागे संहितास्ते सर्वे वदा० ।
 देवताविषयाख्यानपरा मन्त्रा 'गाथा । मनुष्यनिषयाख्यानपरा
 ऋचो नारागस्य' । रेभ शब्दलदग्नि तद्विषया ऋचो रेभ्य ।
 अनुक्तमद्ग्राह्य भवशब्द । एते पञ्चाशन्मन्त्रै गानावन्नहोमा
 कार्या । ॥ ११ ॥

इति औसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाक ॥

द॒त्वते॒ स्वाहा॑द॒न्तका॑य॒ स्वाहा॑ प्रा॒णिने॒ स्वाहा॑प्रा-
 णाय॒ स्वाहा॑ मुख॒वते॒ स्वाहा॑मुखाय॒ स्वाहा॑ नासि॒क-
 वते॒ स्वाहा॑नासिकाय॒ स्वाहा॑श्ल॒खते॒ स्वाहा॑न॒क्षि-
 काय॒ स्वाहा॑ क॒र्णिने॒ स्वाहा॑कर्ण॒काय॒ स्वाहा॑ शी॒र्ष॒खते॒

* 'रेभी प्रसन्ति -इत्यादि रे ब्रा ७ ५ ६ प्रथम ।

† 'प्रथिथै साहान्तरिद्राय साहेत्याह, यथायजुरेवैतत"-इति ब्रा
 ३ ८ १८ ७ । नास्त्यत्र किञ्चिन्निगूढ तात्पर्यं वक्ष्यमिति भव । '

स्वाहा^१शीर्ष^२क्राय^३ स्वाहा^४पद^५ते स्वाहा^६पाद^७काय^८ स्वाहा^९
 प्राण^{१०}ते स्वाहा^{११}प्राण^{१२}ते स्वाहा^{१३}वद^{१४}ते स्वाहा^{१५}वद^{१६}ते स्वाहा^{१७}
 पश्य^{१८}ते स्वाहा^{१९}पश्य^{२०}ते स्वाहा^{२१}शृण्व^{२२}ते स्वाहा^{२३}शृण्व^{२४}ते
 स्वाहा^{२५}मन्स्विने^{२६} स्वाहा^{२७} (१)

अमन्से^१ स्वाहा^२ रेतस्विने^३ स्वाहा^४रेतस्काय^५ स्वाहा^६
 प्रजाभ्य^७ स्वाहा^८ प्रजननाय^९ स्वाहा^{१०}लोमवते^{११} स्वाहा^{१२}-
 लोमकाय^{१३} स्वाहा^{१४}त्वचे^{१५} स्वाहा^{१६}त्वकाय^{१७} स्वाहा^{१८}चर्मण्वते^{१९}
 स्वाहा^{२०}चर्मकाय^{२१} स्वाहा^{२२}लोहितवते^{२३} स्वाहा^{२४}लोहिताय^{२५}
 स्वाहा^{२६}मांसन्वते^{२७} स्वाहा^{२८}मांसकाय^{२९} स्वाहा^{३०}स्रावभ्य^{३१}
 स्वाहा^{३२}स्रावकाय^{३३} स्वाहा^{३४}स्थन्वते^{३५} स्वाहा^{३६}नस्थिकाय^{३७} स्वाहा^{३८}
 मज्जन्वते^{३९} स्वाहा^{४०}मज्जकाय^{४१} स्वाहा^{४२}जिने^{४३} स्वाहा^{४४}नजाय^{४५}
 स्वाहा^{४६}त्मने^{४७} स्वाहा^{४८}नात्मने^{४९} स्वाहा^{५०} (२)

सर्वस्मै^१ स्वाहा^२ ॥ १२ ॥

स्वाहा^१ स्वाहा^२ * द्वे च^३ ॥ १२ ॥

अथ शरीरहोममन्त्रा उच्यन्ते । तथाच ब्राह्मणम्—“दत्वते
 स्वाहादन्तनाय स्वाहेति शरीरहोमान् जुहोति -इति । पाठस्तु—
 “दत्वते स्वाहा ऽदन्तकाय स्वाहा प्राणिने स्वाहा, ऽप्राणाय स्वाहा

* “मन्स्विने स्वाहा — ऽनात्मने स्वाहा”-इति क, ख, ग ।

† ३. १८. १८. ८ । ‘पितृलोक मेव तैयजमानो व रन्धे’-इति तच्छेष ।

मुखवते स्वाहा ऽभुखाय स्वाहा नासिकवते स्वाहा ऽनासिकाय स्वाहा,
 ऽज्ज्वले स्वाहा ऽनज्जिकाय स्वाहा, कर्णिने स्वाहा ऽकर्णकाय स्वाहा,
 शीषण्वते स्वाहा, ऽशीषकाय स्वाहा पद्वते स्वाहा, ऽपादकाय स्वाहा,
 प्राणते स्वाहा ऽप्राणते स्वाहा वदते स्वाहा ऽवदते स्वाहा पश्यते
 स्वाहा ऽपश्यते स्वाहा शृण्वते स्वाहा, ऽशृण्वते स्वाहा, मनस्विने
 स्वाहा ऽमनसे स्वाहा रेतस्विने स्वाहा ऽरेतस्काय स्वाहा प्रजाभ्य
 स्वाहा, प्रजननाय स्वाहा लोमवते स्वाहा ऽलोमकाय स्वाहा लचे
 स्वाहा ऽलक्काय स्वाहा चमण्वते स्वाहा ऽचमकाय स्वाहा, लोहित
 वते स्वाहा ऽलोहिताय स्वाहा मा२मन्वते स्वाहा, ऽमा२मकाय
 स्वाहा स्नावभ्य स्वाहा ऽस्नावकाय स्वाहा ऽस्थन्वते स्वाहा ऽन-
 स्थिकाय स्वाहा मज्जन्वते स्वाहा ऽमज्जकाय स्वाहा ऽङ्गिने स्वाहा
 ऽनङ्गाय स्वाहा ऽऽत्मने स्वाहा, ऽनात्मने स्वाहा सवस्त्रै स्वाहा'-इति ।
 दन्ता अस्य सन्तीति दत्वान् । न विद्यन्ते दन्ता यस्यासौ 'अदन्तक ।
 ह्य सर्वत्र विधिनिषेधौ योजनीयौ । जगति हि जीवा द्विविधा —
 तत्तद्वयवोपेतास्तत्तद्विकलाश्चेति । अश्वस्य प्राजापत्यत्वेन सर्वात्मकता-
 मभिप्रेत्येतानि विशेषणान्युच्यन्ते । तत्र दन्तयुक्ता जीवा प्रसिद्धा
 अत्यन्त बाला वृद्धास्तद्द्रष्टव्याः । प्राणिन जङ्गमा 'अप्राणा'
 स्थावरा । वक्ष्यमाणा निषधा तत्तद्वयवराहित्येन वा सत्यप्यवयवे
 तदसौकर्येण नोदाहरणीयम् ॥ १५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तप्रकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाक ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु विष्णुस्त्वा युनक्तस्य
 यज्ञस्यर्द्धो मद्भ्यः सन्नत्या अमुष्मै कामायायुषे त्वा
 प्राणाय त्वापानाय त्वा व्यानाय त्वा व्युद्ये त्वा रथ्ये
 त्वा राधसे त्वा घोषाय त्वा पोषाय त्वा राहोषाय
 त्वा प्रच्युत्यै त्वा ॥ १३ ॥

कौऽष्टात्रिंशत् ॥ १३ ॥

अतीतयोरनुवाकयो पञ्चाशन्मन्त्रेरेकपञ्चाशन्मन्त्रेश्च महाब्रह्मोमा
 उक्ता, अथ परिधिमन्त्रा उच्यन्ते। कल्प — कस्त्वा युनक्ति स त्वा
 युनक्ति परिधीः युनक्तस्य यज्ञस्यर्द्धो मद्भ्यः सन्नत्या इति सर्व-
 चानुषजति -इति । पाठस्तु — कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु वि-
 ष्णुस्त्वा युनक्तस्य यज्ञस्यर्द्धो मद्भ्यः सन्नत्या अमुष्मै कामायायुषे त्वा,
 प्राणाय त्वापानाय त्वा व्यानाय त्वा व्युद्ये त्वा रथ्ये त्वा राधसे त्वा
 घोषाय त्वा पोषाय त्वा राहोष य त्वा प्रच्युत्यै त्वा -इति । हे
 मध्यमपरिधे । 'क' प्रजापति त्वा युनक्ति वक्त्रिममौपे योजयति ।
 हे दक्षिणपरिधे । 'स' प्रजापतिस्त्वा युनक्तु । हे उत्तरपरिधे ।
 विष्णुस्त्वा युनक्तु । किमर्थम् ? अस्य यज्ञस्य मद्भ्यथम् तथा 'मद्भ्यः
 सन्नत्यै मा प्रति सर्वेषा प्राणिना सकृन्नाय 'अमुष्मै प्रजादिरूपाय

“कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति परिधीं युनक्ति । इमे वै श्लोका
 परिधयः”-इत्यादि ब्रा ३ ८ १८ ६ ।

† एतस्माद्योजनादेवैतदनुवाकौयमन्त्राणा यौमन्त्र इति नामधेयम् ।
 अथ ३ ८ १८ ६ द्रष्टव्यम् ।

कामाय आयुषे आयुवृद्धय त्वामह युज्मि । एव सर्वत्राध्याहार ।
 प्राणापानव्याता प्रमिद्धा । 'वृष्टि प्रभातम । रधि' धनम् ।
 'राध अन्नम् । घोष कीर्ति । पोष पश्चादिपुष्टि । आराहोष
 आराच्छ्वेह दूरवाची । प्रयति सवद् खनिवृत्ति ॥ १३ ॥

इति श्रीमायणाचार्यत्रिरचिते माधवौये वेदाथप्रकाशि
 तेत्तिरौयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाक ॥

अमये गायत्राय त्रिवृते राथन्तराय वासन्तायाष्टा-
 कपाल इन्द्राय चैष्टुभाय पञ्चदशाय वारिताय ग्रैष्मा
 यैकादशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्य सप्तदश
 भ्यो वैरूपेभ्यो वार्षिकेभ्यो द्वादशकपालो मित्रावरु-
 णाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशभ्या वैराजाभ्यां श-
 रदाभ्या पयस्या वृहस्पतये पाङ्गाय त्रिणवाय शाक्-
 राय हैमन्तिकाय चरु सवित्र आतिच्छन्दसाय त्रय
 स्त्रिंशाय रैवताय शैशिराय द्वादशकपालोऽदित्यै
 विष्णुपत्न्यै । चरुरमये वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्यै
 चरु काय एककपाल ॥ १४ ॥

अमये । सप्तचत्वारिंशत् ॥ १४ ॥

। वृषश्चवाची टो क । वृषश्चवाचित्वम टी ख० ।

† विष्णुपत्न्यै इति क, ख ।

। 'अमये गायत्र्यादित्य अनुमत्यै क ग 'अमये गायत्राय ख ।

यदुक्त सूत्रकारेण— 'अग्नये गायत्रायेति दश हवीःषि सव-
 पद्मान् निवपति इति तदिदं विधत्ते— अग्नये गायत्राय त्रिवृते
 अथन्तराय वासन्तायाष्टाकपाल इन्द्राय चेषुभाय पञ्चदशाय
 बाहताय त्रैश्याथैकादशकपालो विगेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्य,
 सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो वाषिकेभ्यो द्वादशकपाला मित्रावरुणाभ्या-
 मा तुष्टुभाभ्याम् एकविंशत्याभ्या वेराजाभ्याः शारदाभ्याः पयस्या
 लहस्पतये पाङ्क्तय त्रिणवाय आक्षराय, हैमत्तिकाय चरु भवित्त्र
 आतिच्छन्दमाय त्रयस्त्रिंशदाय रैवताय श्रेष्ठिराय द्वादशकपालो
 ऽदित्ये विष्णुपत्न्यै चरुर् अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालो ऽनुमत्यै
 चरु काय एककपाल इति । अत्र षट्सु हविषु छन्दसा
 स्तोमेन भान्ना ऋतुना च देवता विभेद्यते । पयसि भवा आमित्रा
 पयस्या ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्गोऽनुवाक ॥

यो वा अग्नावग्निं प्र ह्वियते यश्च सोमो राजा
 तयोरेष आतिथ्य यद्गोप्नोमीयोऽथैष रुद्रो यश्चियते
 यत्सञ्चितेऽग्नावेतानि हवीःषि न निर्वपेद्य एव रुद्रो-
 ऽश्नान्त उपोत्थार्य प्रजा पशून् यजमानस्याभि मन्थेत
 यत्सञ्चितेऽग्नावेतानि हवीःषि निर्वपति भागधेयनै-
 वैन् प्रमयति नास्य रुद्रोऽश्नान्त (१)

उपोत्थाय प्रजा पशूनभि मन्यते^(१) दश हवीरुषिः ।
 भवन्ति नत्र वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी प्राणानेव
 यजमाने दधात्यथो दशाश्रगा विगाडन्न विराड्
 विगार्ज्यवान्नाद्ये प्रति तिष्ठ^२त्युत्भिर्वा गृपच्छन्दोभि
 स्तोमै पष्ठैश्चेतव्य इत्याहुयदेतानि हवीरुषि निर्वपत्यु-
 तुभिरेवैन छन्दोभि * स्तोमै पष्ठैश्चिनुते^(२) दिशं
 सुषुवाणेन (२)

अभिजित्या इत्याहुयदेतानि हवीरुषि निर्वपति
 दिशामभिजित्या^(३) एतया वा इन्द्र देवा अयाजयन्
 तस्मादिन्द्रसव एतया मनु मनुष्यास्तस्मान् मनुषवो †
 यथेन्द्रा देवाना यथा मनुर्मनुष्याणामेव भवति य
 एव विद्वानेतयेष्या यजते^(४) दिग्वाती पुरोनुवाक्या
 भवन्ति सर्वासा दिशामभिजित्यै^(५) ॥ १५ ॥

शान्त † † सुषुवाणे^{१२} नैकचत्वारिंशच्च ॥ १५ ॥

एतेषा हविषामुत्पत्तिमभिधाय प्रयोग विधत्ते— यो वा
 अग्नावग्निं प्र हियते यस्य सोमं राजा तयोरेष आतिथ्य यद्-
 ग्नीषोमीथो ऽप्येष रुद्रो यश्चीयते, यत्सञ्चितेऽग्नावेतानि हवीरुषि न

* क ख ग पुस्तकेष्विह विसर्गो नास्ति ।

† 'मनुषवो' ग ।

‡ ऋष्य रुद्रोऽशान्त^१—इति क, ख, ग ।

निवपेदेष एव रुद्रोऽग्नान्त उपोत्याय प्रजा पशून् यजमानस्याभि
 मन्येत यत्सञ्चितेऽग्नावेतानि हवींषि निर्वपति, भागधेयेनैत्रेन
 शमयति नास्य रुद्रोऽग्नान्त उपोत्याय प्रजा पशून्भि मन्यते^(१) -
 इति । आधानसिद्धे अग्नौ योऽन्योऽग्निमथित्वा प्रक्षिप्ये योऽपि
 'सोमो राजा वल्लोरूप स्थापित तयोरुभयोर्योऽयमग्नौषोमौय
 पशुरेष एवातिथ्यम तेन सत्कारेण तावुभौ तुष्टौ । अथ यो-
 ऽयमग्निशयनेन निष्पाद्यते स एष रुद्र क्रूरो वक्तते । यदि
 तस्मिन् सञ्चितेऽग्ने एतानि यथोक्तानि हवींषि न निवपेत
 तदानोमे^८ क्रूरोऽतिक्रुद्ध सन् समीपमागत्य यजमानस्य प्रजा पशून्
 हिस्यात् तन्निर्गमे तु स्वकीयभागेन तुष्टो न हिनस्ति ॥

पाठप्राप्ता हविस्सङ्ख्या प्रशमति— दश हवींषि भवन्ति नव
 वै पुरुषे प्राणा नाभिदशमी प्राणानेव यजमाने दधात्यथो दशा-
 चरा विराडन्न विराड् विराज्येवाक्नाद्ये प्रति तिष्ठति^(२) -इति ॥

देवताविशेषणानि प्रशमति— ऋतुभिवा एषच्छन्दोभि
 स्तोमे पृष्ठैश्चेतव्य इत्याहुयदेतानि हवींषि निवपत्यतुभिरेवैन
 क्न्दोभि स्तोमे पृष्ठैश्चिनुते^(३) -इति । ऋतव वसन्ताद्या ।
 क्न्दासि' गायत्र्यादीनि । 'स्तोमा' त्रिवृदादय । पृष्ठानि रथ-
 न्तराटोनि । एतेषा देवताविशेषणत्वेनोपात्तत्वात्तुत्वादिभिरेवाग्नि-
 श्रितो भवति ॥

अथ हवींषि प्रशमति— 'दिश सुषुवाणेनाभिजित्या इत्या-
 हुयदेतानि हवींषि निर्वपति दिश्रमभिजित्यै^(४) -इति । 'सुषु-
 वाणेन, सोम सुषुवाणेन दिशो जेतव्या । प्राच्यादीना ऋतुर्दिशा-

माग्नेय्यादीना चतुर्दिगामूर्द्धाधोत्तिगाश्च मिलित्वा दृशमङ्घ्रोपेत-
र्त्वाद्दृशभिर्हविर्गिस्तामामभिजय ॥

अथ दृशहविस्सद्वातरूपामेता सवप्रष्टोष्टि प्रशसति- एतया
वा इन्द्र देव्य अयाजयन् तस्मादिन्द्रसव एतया मनु मनुष्या-
स्तस्मान्मनुमवो यथेन्द्रो देवाना यथा मनुमनुष्याणामव भवति य
एव विद्वानेतयेष्ट्या यजते^(५) -इति । सूयते पेश्यय प्राप्यते येना-
सो सव इन्द्रस्यैश्वर्यहेतु इन्द्रसव । एव मनुमव अथय यज्ञ ।
तेन यजमानस्ताभ्यामुभ भ्या सदृशमैश्वर्य य इति ॥

एतेषु दृशसु हविषु समिद्दिशामाश्रया न इत्यनुवाकोक्ता
दिक्शब्दयुक्ता याज्यानुवाक्या (४भा ४६७पृ) विधत्ते- 'दि-
श्वतौ पुरोनुवाक्याभवन्ति सवामा दिशामभिजित्यै) -इति ॥१५॥

इति श्रीमाथणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाक ॥

य प्राणतो निर्मिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो
बभूव । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पद कर्म देवाय हवि-
षा विधेम । उपयाम गृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्ट
गृह्णामि तस्य ते द्यौर्महिमा नक्षत्राणि रूपम । दित्यस्ते
नेजस्तस्मै त्वा महिस्ने प्रजापतये स्वाहा ॥ १६ ।

यो * ऽष्टाचिःशत ॥ १६ ॥

* "य प्राणतो — द्यौः — आदित्योऽष्टाचिःशत —इति क, ख ग ।

कन्य — य प्राणतो य आत्मदा इति महिमानौ जुहोति
राजतेन पूव० सौवर्णेनोत्तरम — इति । तत्र पवस्य महिमाख्य-
ग्रहस्य मन्त्र दर्शयति— य प्राणतो निमिषतो महिलेक इद्राजा
जगतो बभूव । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पद कस्मै देवाय हविषा
विधम् । उपयामश्रुहौताऽसि प्रजापतये त्वा जुष्ट गृह्णामि तस्य
ते द्यामहिमा नक्षत्राणि रूपम आदित्यस्त तेजम् तस्मै त्वा महिन्ने
प्रजापतये स्वाहा — इति । य प्रजापति एक इत स्वथमेक एव
प्राणत आसयत्तस्य निमिषत चक्षुनिमेषयुक्तस्य च जगतो
महित्वा स्वमहिम्ना राजा बभूव य च प्रजापति अस्य द्विपद
'तनुष्याद् चतुष्पद' गवादेश्च ईश स्वामी भवति कस्मै देवाय'
यस्मै ऋस्मैचित प्राक्तप्राणिभिरनिश्चितरूपाय तादृशाय प्रजापति-
रूपाय देवाय अनेन हविषा परिचरेम । हे प्रजापते । तस्य ते
तादृशस्य तव द्यौ महिमा द्युलोक एवाय महिमाख्यग्रह
दृश्यमानानि नक्षत्राणि तव रूपम आदित्यस्वर्तीयन्तेज हे
ग्रह । त्वा तस्मै तादृशाय महिन्ने महिमयुक्ताय प्रजापतये स्वाहा
जुहोमि * ॥१६॥

०।त श्रीसायणाचार्यविरचित माधवौय वेत्थायप्रकाश
तेत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाक ॥

* एतदनुवाकस्य महिममन्त्र इति नामधेयम् । एतत्तात्पर्यथाख्यान

५ ३ ८ १८ १ द्रष्टव्यम् ।

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिष्य
 यस्य देवा । यस्यच्छायामृत यस्य मृत्यु कस्मै देवाय
 हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा
 जुष्टं गृह्णामि तस्य ते पृथिवी महिमौषधयो वनस्प-
 तयो रूपमग्निस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये
 स्वाहा ॥ १७ ॥

य एकान्न * चत्वारिंशत् ॥ १७ ॥

अथ द्वितीयग्रहमन्त्रं पठति— य आत्मदा बलदा यस्य विश्व
 उपासते प्रशिष्य यस्य देवा । यस्यच्छायामृत यस्य मृत्यु कस्मै
 देवाय हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं
 गृह्णामि तस्य ते पृथिवी महिमौषधयो वनस्पतयो रूपमग्निस्ते
 तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा -इति । 'य प्रजापति
 आत्मदा सर्वेषां शरीरप्रद यश्च तस्मिन् शरीरे बलप्रद 'यस्य'
 प्रजापते 'प्रशिष्य प्रकृष्ट शासन 'विश्वे' सर्वेऽपि 'उपासते सेवन्ते,
 देवा अपि यस्य प्रशिष्यमुपासते, यस्य अमृतं छायेव प्रविधेम तथा
 प्राणिना मृत्युरपि यस्य ह्यधीन तादृशाय 'कस्मै केनाप्यविज्ञात-
 स्वरूपाय देवाय प्रजापतये हविषा परिचरेम । हे ३३ । त्वम
 उपसाप्तेन पृथिवपात्रेण गृहीतोऽसि प्रजापत्यर्थं त्वा गृह्णामि ।

* "य आत्मदा पृथिव्यग्निरेकान्न" इति क, ख, ग ।

† महिमग्रहग्रहणाविध्यादिकम ब्रा ३ ६ १ १ ३ इत्यथम ।

हे प्रजापते । तद्दृशस्य ते' तव पृथिवीरूपो महिमाख्यो ग्रह
 ओषधयो वनस्पतुयस्य तव विचित्र रूपम् अग्निस्त्वद्ग्रीभ्य तेज । हे
 ग्रह । त्वा 'तस्मै महिमयुक्ताय प्रजापतय जुहोमि* ॥ १७ ॥

इति श्रीश्रायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदाथप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाक ॥

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसौ जायतामास्मिन्
 राष्ट्रे राज्ञन्थ इषव्यं शूरो महारथो जायता दोग्धी
 धेनुर्वोढान्द्वानाशु सन्ति पुरन्धिर्योषा जिष्णू रयेष्ठा
 सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायता निकामे
 निकामे न पर्जन्यो वर्षतु फलिन्यो न ओषधय
 पच्यन्ता योगश्चेमो न कल्पताम् ॥ १८ ॥

एकचत्वारिंशत् † ॥ १८ ॥

अथाक्षहोममन्त्रा । तथा च ब्राह्मणम्— आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो
 ब्रह्मवर्चसौ जायतामिति समस्तानि ब्रह्मवचनानि जुहोति । -

अस्यापि महिममन्त्र इत्येव नामधेयम् । एतस्यापि तात्पर्यशाख्यान
 ब्रा० इ ८ १८ १ इष्टव्यम् ।

“आ ब्रह्मनेकचत्वारिंशत्”—इति क ग “आ ब्रह्मनेकान्न चत्वा
 रिंशत्”—इति ख ।

इ ८।१८ ११ । “ब्रह्मवचसमेव तैश्चमानोऽव हन्ते—इति तच्छेष ।

इति । पाठसु— 'आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवचसो जायतामास्मिन्
 रश्मिं राजन्य इषव्य शूरोमहा रथो जायता दोग्धी धेनुर्वीढान्वा-
 नाशु सप्ति पुरन्धिर्येषा जिष्णू रथेष्ठा सभेयो युवास्य यजमानस्य
 वीरो जायता, निकामे-निकामे न पजन्यो वषतु फलिन्यो न
 ओषधय पच्यन्ता योगचेमो न कल्पन्म -इति 'ब्रह्मन्
 ब्राह्मणजातौ ब्रह्मवचसो श्रुताध्ययनसम्पन्नो ब्राह्मण 'आजायताम्
 सर्वत उत्पद्यताम् । एतदेक वाक्यमेको मन्त्र * एवमुत्तरत्रापि ।
 'इषव्य' वाणाद्यायुधेषु कुशल । धेनुरित्यादिषु आजायतामित्य-
 नुवृत्तते । 'सप्ति अश्व आशु शीघ्रगामौ । पुरवामिभिर्धायत
 इति पुरन्धि रूपवतीत्यथ । अस्य यजमानस्य जिष्णुत्वादिगुण-
 विशिष्ट पुत्र आजायताम् । न अस्माक यदा यदा अपेक्षा
 तदा-तदा पजन्यो वषतु ओषधयश्च बज्रफलयुक्ता पच्यन्ताम् ।
 अलम्बस्य लाभो योग लम्बस्य परिपालन चेम योगसहित
 चेमो योगचेम सोऽस्माक सम्पत्ताम् । एतैदशभिमन्त्रैर्ब्रह्मवचस-
 नामक होम कुर्यात् * ॥ १८ ॥

इति श्रीभार्यणाचार्यविरचिते माधवौघे वेदाथप्रकाशे
 नैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाक ॥

* एतदनुवाकौयाना वाक्याना ब्रह्मवचससन्त इति नामधेयम् । एतेषा
 विशेषतो व्याख्यानं ब्रा ३ ८ १४ अनुवाके द्रष्टव्यम् ।

आक्रान्वाजौ पृथिवीमग्निं युजमकृत वाज्यर्वाक्रान्वा-
 ज्यन्तरिक्ष वायु युजमकृत वाज्यर्वाद्या वाज्याक्रस्व
 सूर्य युजमकृत वाज्यर्वाग्निस्ते वाजिन्युङ्गुनु त्वा रभे
 स्वस्ति मा सम्पारय वायुस्ते वाजिन्युङ्गुनु त्वा रभे स्वस्ति
 मा सम् (१)

पारयादित्यस्ते वाजिन्युङ्गुनु त्वा रभे स्वस्ति मा
 सम्पारय प्राणधृगसि प्राण मे हृह व्यानधृगसि व्यान
 मे हृह्रापानधृगस्यपान मे हृह चक्षुरसि चक्षुर्मयि
 धेहि श्रोत्रमसि श्रोत्र मयि धेह्यायुरस्यायुर्मयि धेहि ॥
 २६ ॥

स १ चिचत्वारिंशच्च ॥ १६ ॥

अथाश्वानुमन्त्रणम् । तथा च ब्राह्मणम्— आक्रान्वाजौ क्रमैर-
 त्यक्रमीदाजौ द्यौस्त पृष्ठ पृथिवी मधम्यमित्यश्वमनुमन्त्रयते -इति ।
 एतेषु त्रिषु मन्त्रेषु प्रथम मन्त्र पठति— 'आक्रान्वाजौ पृथिवी-
 मग्नि युजमकृत वाज्यर्वाक्रान्वाज्यन्तरिच वायु युजमकृत वाज्यर्वाद्या
 वाज्याक्रस्व सूर्य युजमकृत वाज्यर्वाग्निस्ते वाजिन्युङ्गुनु त्वा रभे
 स्वस्ति मा सम्पारय वायुस्ते वाजिन्युङ्गुनु त्वा रभे स्वस्ति मा सम्पा
 रयादित्यस्ते वाजिन्युङ्गुनु त्वा रभे स्वस्ति मा सम्पारय प्राणधृगसि

१ 'वायुस्ते वाजिन्युङ्गुनु त्वा रभे स्वस्ति मा सम् १ ।' -इति क त्व ग ।

१ २ ६ ७ २१ । एषा ऋक्कानामभिजिह्य -इति तच्छेष ।

प्राण मे दृह व्यानधमसि व्यान मे दृहापानधगस्पान मे दृह,
 चक्षुरसि चक्षुमयि धेहि ओत्रमसि ओत्र मयि धेह्यायुरस्थायुमयि
 धेहि -इति । वाजी' वेगवानयमश्च पृथिवीम् 'आक्रान् आ
 क्रान्तवान्। सोऽर्वा तस्या पृथिव्याम् अग्नि 'युज' योजयितार
 व्यवहारनिर्वाहकम् अक्षत । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । हे राजिन् +
 अग्नि ते युङ् तव योजयिता सहायभूत तस्मात् त्वाम् अन्वारभे
 त्वञ्च स्वस्ति' विनाशराहित्येन मां 'सम्पारथ सम्यक् कमसमाप्ति
 प्रापय । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । प्राण दृहति दृढीकरोतीति
 प्राणधक् । हे अश्व । त्व तादृगोऽसि, अतो मे प्राण दृढीकुरु ।
 एवमुत्तरत्रापि । हे अश्व । त्व चक्षुरसि, अतो मयि चक्षु स्थापय ।
 एवमुत्तरत्रापि ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाक ॥

जज्ञि बीजं वृष्टिं पर्जन्यं पक्तां सस्यं सुपिप्पला
 ओषधयं स्वधिचरणेयं सूपसदनोऽग्निं स्वध्यक्षमन्त-
 रिश्वं सुपाव पवमानं सूपस्थानां द्यौं शिदमसौ
 तपन् यथापूर्वमहोरात्रे पञ्चदशिनोऽर्द्धमासास्त्रि-
 शिनो मासां कृता ऋतव शान्तं संवत्सर ॥ २० ॥

जज्ञेर्कञ्चिःशत् ॥ २० ॥

अथान्येऽसुहोममन्त्रा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्- “जज्ञि बीज
मिति जुहोत्यनन्तरित्ये -इति (३ ८ १८ १२) । पठत्सु- “जज्ञि
बीजं वर्षां पजन्य पक्ता मस्य सुपिप्पला ओषधयः, स्वधिचरणे-
थः सूपमदकोऽग्निः स्वध्वचमन्तरिचः सुपाव पवमानः सूपस्थाना
द्यौः शिवममौ तपन् यथापूर्वमहोरात्रे पञ्चदशिनोऽद्भुमासाम्
त्रिंशिनो मासाः, कृताश्चतवः शान्तः सवत्सर -इति । यदे-
तद् व्रीणादिबीजम् तत् जज्ञि जननस्वभावमसु । अस्त्विति
सवत्राध्याहारः । पर्जन्यो वर्षां वृष्टिकारोऽसु । मस्य पक्ता
पाकशीलम् । ओषधयश्च सुपिप्पला’ शोभनफला । इयं पृथिवी
स्वधिचरणा सुखेनाधिष्ठाय चरितुं शक्या । अग्निः सूपसदन’
सुखेनोपसन्तु परिचरितुं शक्यः । अन्तरिचः ‘स्वध्वच सुखेनाध्व-
चितव्यम् धूमनेत्वाद्युत्पातरहितमित्यथ । पवमानः वायुः सुपाव
अनुपद्रवकारी सञ्चारयुक्तः । द्यौः सूपस्थाना सुखेनावस्थातुं शक्या
दैविकोपद्रवरहितेत्यथ । असौ आदित्यः शिवम् उपद्रवराहित्य
यथा भवति तथा तपन् वृत्तताम् । अहोरात्रे यथापूर्वं कन्यादे-
वारभ्यः येन क्रमेण प्रवृत्ते तथेवाद्यापि प्रवर्त्तताम् । अद्भुमासा
न्यूनाधिकराहित्येन पञ्चदशदिनयुक्ता । तथा मासाः त्रिंशदिन-
युक्ताः । चतवः कृताः तत्तल्लक्षणोपेताः, सवत्सरः शान्तः प्रजा-
पीडारहितः । एतैः पञ्चदशभिर्मन्त्रैरन्नहोमा कत्तव्याः ॥२० ॥

इति औषाद्यणाचार्यविरचिते माधवौषधे वेदायप्रकाशे

तेत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपवाठके विंशोऽनुवाकः ॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल सौम्यश्चरु सावित्रोऽष्टाकपाल
 पौष्णश्चरु रौद्रश्चरु अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालो
 मृगाखरे यदि नागच्छेद्दग्नेयोऽहोमुचोऽष्टाकपाल सौर्य
 पयो वायव्यं आज्यभाग ॥ २१ ॥

आग्नेयश्चतुर्विंशति ॥ २१ ॥

अथ, अथ रोगादिनिमित्ते प्राप्ते प्रायश्चित्तेष्व उच्यन्ते । तथा
 च ब्राह्मणम्— 'यद्यश्चमुपतद्विन्देत् आग्नेयमष्टाकपाल निवपेत् -
 इत्यादि * । इष्टीना पाठस्तु— 'आग्नेयोऽष्टाकपाल, सौम्यश्चरु
 सावित्रोऽष्टाकपाल पौष्णश्चरु रौद्रश्चरु अग्नये वैश्वानराय
 द्वादशकपालो मृगाखरे यदि नागच्छेद्दग्नेयोऽहोमुचोऽष्टाकपाल
 सौर्य पयो, वायव्यं आज्यभाग -इति । मृगाखरे अश्वनिवास-
 स्थाने यदि नागच्छेत् तत्रानागमनमेक निमित्तम् निमित्ता-
 न्तराणि तु ब्राह्मणे द्रष्टव्यानि † । तान्येतानि नव हवीषि प्राय-
 श्चित्तरूपाणि ॥ २१ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाक ॥

— — —

* ३ ६ १७ १ । उपतपत् उपताप - सन्तापकरो रोगविशेष ।

† १ उपताप, २ त्वगदोष, ३ उपद्रवकारिदेवतागृहीतत्वम्, ४ मृगाखरे
 ५ नागमनम् ५ वडवादिध्यानमिति पञ्चनिमित्तानि । ब्रा ३ ६ ३७ १-१३ ।

अग्रयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इन्द्रायऽहोमुच एकाद-
 शकपालो मित्रावरुणाभ्यामागोमुग्भ्यां पयस्या वायो-
 सावित्र आगोमुग्भ्या चरुश्चिभ्यामागोमुग्भ्या धाना
 मरुद्भ्य एनोमुग्भ्य सप्तकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्य एनो-
 मुग्भ्यो द्वादशकपालोऽनुमत्यै चरुः अग्रये वैश्वानराय
 द्वादशकपालो द्यावापृथिवीभ्यामहोमुग्भ्या द्विक-
 पाल ॥ २२ ॥

अग्रये* त्रिःशत् ॥ २२ ॥

यदुक्त सूत्रकारेण “अग्रयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविष
 मृगारेष्टिमनु निर्वपति -इति तदेतद्विधत्ते— “अग्रयेऽहोमुचे ।
 ष्टाकपाल, इन्द्रायऽहोमुच एकादशकपालो मित्रावरुणाभ्यामा-
 गोमुग्भ्या पयस्या वायोसावित्र आगोमुग्भ्या चरुः ‘अश्चिभ्यामा-
 गोमुग्भ्या धाना मरुद्भ्य एनोमुग्भ्य सप्तकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्य
 एनोमुग्भ्यो द्वादशकपालो, अनुमत्यै चरुः अग्रये वैश्वानराय द्वादश-
 कपालो द्यावापृथिवीभ्यामहोमुग्भ्या द्विकपाल”-इति । अहंशो
 मोचयतीति ‘अहोमुक’ । आगस्य मोचयत इति ‘आगोमुचौ’ ।

* “अग्रयेऽहोमुचे”-इति क ख, ग ।

। “अग्रयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषमिति निर्वपति १-३ यादि
 ऋ० ३ ६ १६ १२ । अस्मिन्ननुवाके ऋषे हवीष्यासानानि ।

वायुश्च सविता च वायोसावित्र' वायुसवित्प्रभ्यामित्यर्थ । धाना
 ऋष्टयदी । एन्सा मोचयन्तीति 'एनोमुच' ॥ २२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमंकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाक ॥

अग्रये समनमत पृथिव्यै समनमद्यथाग्नि पृथि-
 व्या समनमदेव मह्यं भद्रा सन्नतय सन्नमन्तु वा-
 यवे समनमदन्तरिक्षाय समनमद्यथा वायुगन्तरि-
 क्षेण सूर्याय समनमद्विष्वे समनमद्यथा सूर्यो दिवा
 चन्द्रमसे समनमन्नक्षत्रेभ्य समनमद्यथा चन्द्रमा नक्ष-
 त्रैर्वहणाय समनमदद्भ्य समनमद्यथा (१)

वहणोऽद्भि साम्ने समनमद्वे समनमद्यथा साम्-
 र्चा ब्रह्मणे समनमत् शूत्राय समनमद्यथा ब्रह्म शूत्रेण
 राज्ञे समनमद्विश्वे समनमद्यथा राजा विश्वा रथाय
 समनमदश्वेभ्य समनमद्यथा रथोऽश्वै प्रजापतये सम-
 नमद्भूतेभ्य समनमद्यथा प्रजापतिर्भूतै समनमदेव
 मह्यं (२)

भद्रा सन्नतय सन्नमन्तु ॥ २३ ॥

यथा^[१] * मह्यं^[२] चत्वारि च ॥ २३ ॥

अद्भ्य समनमद्यथा^[१] - इति क, ख ग ।

अथ सन्नतिहोमा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्— “अग्नये सम-
 नमत् पृथिव्यै समनमदिति सन्नतिहोमान् जुहोति”-इति* । पा०शु—
 अग्नये समनमत पृथिव्यै समनमद्, यथाग्नि पृथिव्या समनमदेवं
 मद्वा भद्रा सन्नतय सन्नमन्तु वायवे समनमदन्तरिक्षाय समनमद्,
 यथा वायुरन्तरिक्षेण सूर्याय समनमद् दिवे समनमद् यथा सूर्ये
 दिवा, चन्द्रमसे समनमन् नक्षत्रेभ्य समनमद् यथा चन्द्रमा नक्षत्रैर्
 वरुणाय समनमदद्वा समनमद् यथा वरुणोऽङ्घ्रि साक्षे समनमद्देवे
 समनमद् यथा साक्षे वद्वा समनमत्, चत्राय समनमद्, यथा
 ब्रह्म चत्रेण राज्ञे समनमद् विष्णे समनमद् यथा राजा विशा
 रथाय समनमदश्चेभ्य समनमद् यथा रथोऽश्वे प्रजापतये सम-
 नमद्, भूतेभ्य समनमद्, यथा प्रजापतिभूते समनमदेव मद्वा
 भद्रा सन्नतय सन्नमन्तु”-इति । सर्वोऽपि यजमानोऽग्नये ‘समनमत्’
 सन्नति परिचर्यामकरोत् । तथा पृथिव्यै ‘समनमत्’ परिचर्याम-
 करोत् । स च पृथिव्या सहितोऽग्नि यथा समनमत्’ येन प्रका-
 रेण तस्मै यजमानाय सन्नतिम्’ उपकारमकरोत्, एवम् अनेन
 प्रकारेण ‘मद्वा मदर्थं ‘भद्रा सन्नतय कल्पाणा उपकारा देवकृता
 ‘सन्नमन्तु प्राप्नुवन्तु । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योजनीयम् । सम-
 नमदेव मद्वामित्यादिक सवत्रानुषङ्गते, तदर्थमेवान्ते पुन पाठ ।
 एतैर्दृशभिमन्त्रैरन्नहोमेषु सन्नतिहोमा कर्त्तव्या ॥ ११ ॥

* ३ ८ १० १३ । “सुवगस्य लोकस्य सन्नतयै”-इति तच्छेष । इत
 ८ तत्र ब्राह्मणस्य भूतभयहोमयोर्विधानम् तन्मन्त्रौ चास्मात्तौ ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तेत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोन्विंशोऽनुवाक ५

ये ते पन्थान सवित पूर्वासाँऽरेणवो वितता
अन्तरिक्ष । तेभिर्नो अद्य पथिभि सुगेभी रक्षा च नो
अधि च देव ब्रूहि^(१) । नमोऽग्नये पृथिविषिते लोक-
स्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि नमो वायवेऽन्तरि-
क्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि नम-
सूर्याय दिविषिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय
देहि^(२) ॥ २४ ॥

ये * चतुश्चत्वारिंशत् ॥ २४ ॥

कल्प — ये ते पन्थान सवित पूर्वास इत्यध्वर्युयजमान वाच-
यति' इति । पाठस्तु— 'ये ते पन्थान सवित पूर्वासाँऽरेणवो
वितता अन्तरिक्षे । तेभिर्नो अद्य पथिभि सुगेभी रक्षा च नो अधि
च देव ब्रूहि^(१)'—इति । हे सवितर्देव । ते तव सम्बन्धिन 'पूर्वास
पूर्वसिद्धा, अन्तरिक्षे वितता विसृता, अरेणव' धूलिरहिता
'ये मार्गा, सन्ति सुगेभि रुष्टु गन्तु शक्ये तेभि' तेर्भागैरा-
गत्य अद्य अस्मिन् कर्मणि न अस्मान् 'रक्ष, तथा 'न' अस्मान्,
अधि ब्रूहि च अधिकोऽयं यजमान इति देवानामये कथय च ॥

* "ये ते" इति क ख, ग ।

कल्पः—“नमोऽग्नये पृथिविचिन्तित इत्येतैश्च यथालिङ्गम्”-
इति । उद्दिष्टते इत्यनुवर्तते । पाठस्तु—‘नमोऽग्नये पृथिविचिन्तिते
लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि, नमो वायवेन्तरिचिन्तिते
लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि नम सूर्याय दिविचिन्तिते
लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि^(२) -इति । पृथिविचिन्तिते
भूनिवासिने, लोकस्पृते लोकस्य प्रीणयित्रे, अग्नये नम अस्तु ।
अस्मै यजमानाय लोकम् उत्तमस्थान देहि । एवमुत्तरयोरपि
योज्यम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमाथणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेदं शीर्षं खान्मेध्यो
भवत्युषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः सूर्यश्चक्षुर्वीर्यं
प्राणश्चन्द्रमा श्रोत्रं दिशः प्रादा अवान्तरदिशा
पर्शवोऽहोरात्रे निमेषोऽङ्गमामा पर्वणि मासा स-
न्धानान्यृतवोऽङ्गानि सवत्सर आत्मा रश्मयः केशा
नक्षत्राणि रूपं तारका अस्थानि नभो मासान्योष-
धयो लोमानि वनस्पतयो वृक्षा अग्निमुखं वैश्वानरो
व्यानम् (१)

सुराद् उदरमन्तरिक्षं पायुर्वावापृथिवी आण्डौ

ग्रावा शेष सोमो रेतो यज्जम्भ्यते तद्वि द्यैतते यद्विधू-
नुतेऽतत् स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वारोऽस्य वाग्-
हर्वा अश्वस्य जायमानस्य महिमा पुरस्तम्जायते
रात्रिरेन महिमा पश्चादनु जायत एतौ वै महिमाना-
वश्वमभित सम्बभूवतुर्हयो देवानवहद् (२)

अर्गसुरान्वाजी गन्धर्वानश्वौ मनुष्यान्समुद्रो वा
अश्वस्य योनिं समुद्रो बन्धु * ॥ २५ ॥

व्यात्त १ मवहद् २ द्वादश च ॥ २५ ॥

अथान्तिमेऽनुवाके सवजगदात्मकत्वेनाश्व सूयते अथ वा विरा-
ङ्गूपेणाश्वोपासनप्रतिपादकोऽयमनुवाक प्रकरणादुक्तश्वोपनिषदादौ
द्रष्टव्य । अत एव वाजसनेयिन एतदर्थप्रतिपादक ब्राह्मणमुपनिष-
दादावामनन्ति † । पाठस्तु—“यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद
शीर्षखान्नेधो भवत्युषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः, सूर्यश्चतुर्वात
प्राणश्चन्द्रमा श्रोत्रं दिशः पादाः, अवान्तरदिशा पर्शवो ऽहोरात्रे
निमेषो, षड्मासा पर्वणि, मासा सन्धानानृतवोऽङ्गानि, सर्वत्सर
आत्मा, रश्मयः केशाः, नक्षत्राणि रूपं तारका अस्थानि, जभो मा-
सान्योषधयो लोमानि वास्पतसो वासा, अग्निर्मुख, वैश्वानरो व्यात्तः,

* ‘बन्धु’-इति पदमनुवाकप्रतीकवाक्येऽत्र दशसङ्ख्याप्रकम, उपनिष-
त्सम्मतम् (ङ १ १ ब्रा) भाष्यसम्मतञ्च क ग घ ङ पुस्तकेषु नास्ति । †

† न उप १ १ ब्रा द्रष्टव्यम् ।

समुद्र उदग्भृन्तरिच पायुर्द्यावापृथिवी आण्डौ, यावा शेप, सोमो
 रेतो, यज्ज्ज् ण्ते तद्वि द्योतते, यद्विधूनुते-तत्तनयति यन्नहति
 तदर्शति, वागेवास्य वागहर्वा अश्वस्य जाधमानस्य महिष्मा पुरस्ता-
 ज्जायते, रान्निरेन महिष्मा पश्चादनु जायत एतौ वै महिष्माभावश्च-
 नभित मन्वभूवतुहयो देवानवहदर्वासुरान्वाजी गन्धवानश्वो मनु-
 श्यान्समुद्रो वा अश्वस्य योनि, समुद्रो बन्धु' -इति । 'य' पुमान्
 मेध्यस्य य गयोग्यस्य अश्वस्य 'शिरो वेद शिर प्रभृतौनवयवान्
 विराडवयवभूतोष कालादिरूपेणोपास्ते सोऽयम् शीषणान्' उष -
 कालादिरूपै शिर प्रभृति विराडवयवैर्युक्तो मेध्य' यागफल-
 योग्यो भवति । क्रत्वनुष्ठानस्य चोपासनस्य च समान फलम् । तथा
 च पञ्चमकाण्डे समाश्नातम् - 'सव पाप्मान तरति तरति ब्रह्महत्या
 षोऽश्वमेधेन यजते य उ चेनमेव वेद*' -इति । तत्र कस्मिन्नश्ववयवे
 को विराडवयवो ध्यातव्य इति तत्सवमुच्यते । मेध्यस्याश्वस्य यच्छिर,
 तत् 'उषा' उष कालरूपम् । द-श्वस्य चक्षु, तत्सूर्य । यस्तदीय
 प्राण, सोऽय वाह्यो वायु । प्रत्तदीय श्रोत्र सोऽय चन्द्रमा । ये
 तदीया पादा ता प्राच्यादिदिग् । ये पशव' पार्श्वस्थिविशेषा
 ता इमा आग्नेय्याद्यवान्तरदिशा । यस्तदीयो निमेष उन्मेषसहित,
 त उभे अहोरात्रे । याः तदी । हर्षपादगतपर्वाणि, ते शुक्ल-

* 'नानञ्च द्विधम्,— अर्धनिगद्य, उपासनञ्च । तत्राथनिगद्य पद
 वाक्यप्रमाणपर्यालोचनया सम्प्रयते उपासनाप्रकारस्तु सप्तमकाण्डस्यानुवाके
 'यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद'-इत्यस्मिन्नभिधायते'-इति तत्रैव भा ।

† ५ का० ३ प्र १२ अनु २ द्रष्टव्यम् (५ भा० ८३ ए) ।

कृष्णपक्षरूपा ऋद्धमासा । यानि च पवणा सन्धानानि, ते चैत्राद्या
 मासा । यानि चातुर्विधेषाणि खुराद्यङ्गानि च वसन्ताद्युत्प
 य आत्मा मध्यदेह, च सवत्सरकाल । ये तदीया अथ ते
 सूयर ग्रथ । यदश्वस्य भास्वर रूप तानि कृत्तिकादिनक्षत्राणि ।
 यान्युक्तान्यस्थौर्नि तानि बृहस्पतिशक्रभ्रुवाद्या प्राढतारका । यानि
 तत्र तत्र स्थितान मासखण्डानि तदेतन्नभ । यानि चुद्धलोमानि
 ता ओषधय । य वाला पुच्छगता दीघकशा ते वनस्पतय ।
 यदेतन्मुख सम्यद्यते अथ लोकप्रसिद्धोऽग्नि । यद् व्यात्त मुख-
 विदारण, सोऽय वैश्वानरनामको देवताविशेष । यद्दुद्र सोऽयं
 समुद्र । य पायु, तदन्तरिक्षम् । यावाण्डो, ते द्यावापृथिव्यौ ।
 य ग्रोप सोऽयमभिषवार्थो ग्रावा । यद्रेत स सोमरस । यत
 जञ्जभ्यते गात्राणि विनामयति सेय विद्युत् । यद् विधूनुते
 सशब्द शरीर कम्पयति तदेतद्गजनम । यदेतन्नेहन सेय वृष्टि ।
 अस्य श्लेषा शब्दरूपा या 'वाक्' सेय वेदरूपा वागेव । जायमा-
 नस्य क्रतौ प्रयुज्यमानस्याश्वस्य च सञ्ज्ञपनात् पुरस्तान्महिमाख्यो
 राजतग्रह, तद्दिदमन्त्रेव । एत पश्चात् एतस्याश्वस्य सञ्ज्ञपनादूड्ढ
 यो महिमाख्य शौवणग्रह सेय रात्रि । एतौ एवोभौ महि-
 मानौ ग्रहौ 'अश्वमभित सम्भूतत् अश्वस्य सञ्ज्ञपनात् पूर्वं
 पश्चात् व्यव्ययतौ । हयान्वाच्यश्चा अवान्जातिविशेषास्तुद्धू-
 पेण देवादीन् वहन्ति । ए विधस्य वेराङ्गुपस्य श्वस्य समुद्र एव
 योनि कारणम् । सम्यगुद्रवत्यत्पद्यते जगदस्मादिनि 'समुद्र
 परमात्म न ह्यन्यस्मादद्य विराडुत्पन्नुमहति । स एवास्व वन्धु'

न्तश्च स्थितिहेतुरित्यथ । एवमुपाश्रित * पापकृयद्वारा विराड्रूप
प्रप्नोति । यथायथोपासते, तथैव भवति”-इति श्रुत्यन्तर, ।
विरटप्राप्तिश्च क्रममुक्तिहेतुः । तच्च ज्ञानोत्पत्तौ सत्या तेन
विगजा मह मुच्यमानत्वात् । तथा च सृष्टिम् —

‘ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिमञ्जरे ।।

परस्थान्ते कृतात्मान प्री शन्ति पर पदम् ॥ -इति ३ ॥

एतच्च भगवान् व्यास ‘कार्यात्यये तदध्वचेण तन्निभिधा-
नात् -इत्यस्मिन्नधि-करणे (४ ३ ७-१४ सू० ५ अधि०) महता
प्रबन्धेन प्रतिपादयामासेत्यग्रेषु तिमङ्गलम् ॥ २५ ॥

अथास्य प्रपाठकस्य विनिरोगसङ्ग्रह —

विहित पञ्चमस्याद्ये गवामथनसत्रकम् ।

तद्द्वैविध्य द्वितीये स्यात् तृतीये षष्ठनिणय ।

चतुर्थे व्यत्यय पूर्वपक्षस्थान्यस्य पक्षसि ।

पञ्चमे ममव, षष्ठे भवेद्द्वय सत्रकम् ।

तन्मीमांसा सप्तमे स्यादष्टमे तु महाव्रतम् ।

* “एवमुपाश्रित”-इति क, ग ।

† ‘क्रममुक्तिरनारुच्यादिश्रुत्यभिधे नेभ्यो भ्युपगन्तव्या’ इति ब्र० सू ४
१ शा भा ।

‡ यदा तु प्रकृतौ इति लय विश्व मित्र गत । तदोच्यते प्राह देव्य
विद्वद्भिः प्रतिमञ्जर-इति भाक पु ४६ २ । “प्रतिमञ्जरम्”-इति
भृगु पु १ १६ २ । प्रलय इति तदर्थं कर्मसूत्रेण श्रीधरेण ।

॥ ब्र ४ २ १२ शा० भा० द्रव्यम् ।

कामादि नवमे प्रोक्तान्-प्राणाद्या दशमे पुन ।
 दासीनृत्त * (१-१०), ततस्त्रुद्धं मन्त्राश्चैवान्नेधगा † ।
 पृथग्जज्ञोमा पञ्चाशदेकपञ्चाशदीरिता ।
 द-ने, परिधीनात्तु तस्त्वा मन्त्रत्रय भवेत् ।
 अन्धे सवपुष्टेष्टि, प्रयोगोऽनन्तरे श्रुत ।
 य प्राणतो य आत्मेति तत्तुभौ महिमयौ ।
 आ ब्रह्म दशभिमन्त्रैर्ब्रह्मवचमहेमक ।
 आक्रान्शु मन्त्रयेत, जज्ञीत्तुदशभिर्जति ।
 आग्ने ‡ नैमित्तिका यागा ष्टुगारेष्टिरथाग्नेये ।
 अग्ना सन्नतिहेमा स्युर्दश, ये ते सुवाच्यता १ ।
 (नमस्त्रिभिरुपस्थान यो वै विधिरुपासने ॥ (११-१५)
 क्रतुराङ्घ्रमेधोऽय विराङ्घ्रानमुपास्त्रिराट् ॥)
 ताभ्यामुत्पद्यते ज्ञान हतहृत्यो भवत्यत ॥

वेदाथस्य प्रकाशेन तमो ह ह निवारयन् ।

पुमर्याश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

* “दासीनृत्त”—इति ग

† “ततस्त्रुद्धं मन्त्राश्चैवान्नेधगा” — इति वा, “ततस्त्रुद्धं मन्त्रमेधस्य” — इति ग ।
 ‡ “नैमित्तिका” — इति क ।

§ “प्रे स्वामिवाचनम्”—इति क ।

॥ बन्धनीचिह्नान् विद्या गद्यस्य स्थाने क पु सके त्वेवम्—
 ‘यो वा अश्वोपास्त्रिर (—, १५), इत्य कर्मविद्य प्रपञ्चिते”—इति ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीय वेदाङ्गप्रकाशे
तत्तिरीयदन्ताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपादके पञ्चविंशतनुवाकौ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकशास्त्रप्रवक्तकश्रीरुद्रक-
भट्टाक्षसाम्बज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवे यदेतीय-
प्रकाश-नामदृष्ययज्ञसूक्तेत्तिरीयसहिताभाष्ये सप्तमकाण्डेथव्याख्याने
पञ्चमः प्रपाक समाप्तः ॥

(१)गावो (२)गाव (३)प्रथमे (४)समान्यौ (५)यदि (६)षड-
द्वै(७)रुत्सृज्याश् (८)देवानां (९)मक्येण (१०)चर्म (११)पृथिव्यै
(१२)दत्वते (१३)को (१४)ऽग्नये (१५)यो (१६)यो (१७)य (१८)आ
(१९)आ (२०)ज (२१)इयाम्नेयो (२२)ऽग्नये (२३)ऽग्नये (२४)ये (२५)य *
पञ्चविंशति † ॥ ५ ॥

(१)गाव (२)समान्य (३)रुत्सृज्याभिर्वा एते देव-

* “(१)गावो (२)गाव मिषासन्ती (३)प्रथमे मासि (४)समान्यो (५)यदि
सामौ (६)यद्वै(७)रुत्सृज्याश् (८)देवानां क्येण (९)चर्मो (१०)पृथिव्यै
(११)दत्वते (१२)को (१३)स्वाग्नये (१४)यो वै (१५)य प्राणो (१६)यद्यद्मदा
(१७)ऽग्नये (१८)आक्रा (१९)ऽग्नये (२०)ऽग्नये (२१)ऽग्नये (२२)ऽग्नये (२३)ऽग्नये (२४)ये (२५)य
मुचेऽष्टाङ्गलो (२६)ऽग्नये (२७)ऽग्नये (२८)ऽग्नये (२९)ऽग्नये (३०)ऽग्नये (३१)ऽग्नये (३२)ऽग्नये (३३)ऽग्नये (३४)ये (३५)य
मेधस्यां शर पञ्चविंशति - इ व ६, ख ग ।

† प्रपादऽऽत्र ये पञ्चविंशतनुवाका इति वामभवनानि प्रतीकपरानि ।

द्वता^(५)भिर्जाज्या रत्या^(६)नरुणो^(७)ग्निं साम्ने चतुं पञ्चा
शत्^(८) ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया

सप्तमकाण्डे षष्ठम प्रपाठक ॥ ५ ॥

प्रजनन^(१) साध्या^(२) रजव^(३) बृहस्पतिर^(४) गाव^(५)
पञ्च^(६) ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहिताया सप्तम काण्ड ॥

द्वेषे^(१) वायव्ये^(२) प्रजापतिर^(३) युञ्जान^(४) सावित्रा
णि^(५) प्राचीनवश^(६) प्रजनन^(७) सप्त ॥

॥ इति तैत्तिरीयसंहिता समाप्ता ॥

* ४७३ए ईप , ४११ए एप , ५६ए १४प , ५२४ए०
ईप ५३ ए एप , ५५२ - १२प । मुद्रितपुस्तके नास्त्येतद् वाक्यम् ।
' सप्तमकाण्डेयप्रपाठकतवीकरणानि १४६, २१४, ३१, ०८६,
४०० एष्येन द्रष्टव्यानि । तेषु पुनरन्यत्रैतद् वाक्यं नास्ति
काण्डप्रतीकपदनीमानि १३। २। २। ७१२, ३भा०
, ४०० - भा २ए ५भा ००, ६भा १ए, ७भा० १।७ ट० द्रष्ट-
व्यानि । सु उक्त्यादेव न वाक्यं न दृश्यते इति विम ॥

